

Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press,
Kankaria Road, Ahmedabad and Published by Dalsukh Malvania,
Director, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9.

Price Rupees 8/=

Copies can be had of

L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9.

Gurjar Grantha Ratna Karyalaya,

Gandhi Road, Ahmedabad-1.

Motilal Banarasidas

Varanasi, Patna, Delhi.

Sarasvati Pustak Bhandar

Hathikhana, Ratanpole, Ahmedabad-1.

Munshi Ram Manoharalal

Nai Sarak, Delhi.

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतन्वालोक्तस्य

श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरवतारिका

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां समन्विता

गूर्जरभाषानुवादकः

आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः

संपादक :

पण्डित दलसुख मालवणिया

श्री जैन श्वेताम्ना स्थानकवासी संघ

संगमेश्वर, भीमनगर

प्रकाशक :

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर

अमदावाद-९

लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला

प्रधान संपादक :

दलसुख मालवणिया

अवालाल प्रे. शाह

मुद्रितग्रन्थाः

१. सप्तपदार्थी — शिवादित्यकृत, जिनवर्धनसूरिकृतटीकासह ४-००
- 2, 5 CATALOGUE OF SANSKRIT AND PRAKRIT
MANUSCRIPTS: MUNI SHRI PUNYAVIJAYJI'S
COLLECTION, PART I 50-00
" PART II 40-00
३. काव्यशिक्षा — विनयचंद्रसूरिकृत १०-००
४. योगशतक-आचार्य हरिभद्रकृत स्वोपज्ञवृत्ति तथा
ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय सह ५-००

संप्रति मुद्र्यमाणग्रन्थनामावलि

१. शब्दानुशासन — आचार्य मलयगिरिकृत
२. कल्पलताविवेक-कल्पपल्लवशेषः — महामात्य अम्बाप्रसादकृत
३. निघण्टुशेष-सवृत्तिक — श्रीहेमचन्द्रसूरि
4. CATALOGUE OF SANSKRIT AND
PRAKRIT MANUSCRIPTS, PART III
५. विशेषावश्यकभाष्य-स्वोपज्ञवृत्ति सह — आचार्य जिनभद्रगणि
६. गीतगोविन्दकाव्य — मानाङ्कनृपकृत टीकासह
7. THE NĀṬYADARPAṆA OF RĀMACANDRA
AND GUNACANDRA : A CRITICAL STUDY
BY DR. K. H. TRIVEDI
8. YOGADRSTISAMUCCAYA OF HARIBHADRA :
ENGLISH TR. BY DR. K. K. DIXIT.

PREFACE

We bring out, with great pleasure, the publication of the first part of Ratnaprabha Sūri's Ratnākarāvatārikā, a commentary on Vādi Devasūri's (A.D. 1086-1169) Pramāṇanayatattvāloka with the two Sankrit super-commentaries and Gujarati translation. Here appears, for the first time, Gujarati translation of Ratnākarāvatārikā; it is prepared by Muni Shri Malayavijayaji. As the text is very tough, the translation will be very helpful to the students of Indian logic in general and Jaina logic in particular.

Pramāṇanayatattvāloka can safely be judged as a source-book of Indian Logic, though it primarily deals with Jaina Logic that was fully developed in the twelfth century. It discusses all the important topics of Indian logic of that period. Vādi Devasūri, the author, enhanced the utility of the work by writing an auto-commentary on the same named Syādvādaratnākara. This auto-commentary, as its name suggests, is like an ocean in depth and extent. The author's pupil Ratnaprabha, therefore, composed a brief and elucidatory commentary, Ratnākarāvatārikā, on it. This, in turn, is also commented upon to make the points more clear.

We are grateful to Muni Shri Malayavijayaji for Gujarati translation. We acknowledge our indebtedness to Late Pt. Haragovindas and Pt. Bechardas whose excellent edition of Ratnākarāvatārikā is used by us as a model text (ādarśa prati). Our thanks are also due to the Publishers of the Yashovijaya Granthamala Varanasi as we have utilised their two editions of Ratnākarāvatārikā one giving the complete text of Ratnākarāvatārikā and the other giving only the two chapters with Pañjikā and Tippana.

L. D. Institute of Indology
Ahmedabad-9
5-11-'65

Dalsukh Malvania
Director

સંપાદકીય

પ્રમાણુનયતત્વાલોકની લઘુટીકા રત્નાકરાવતારિકા સંસ્કૃત પંજિકા તથા ટિપ્પણી અને ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રથમ બે પરિચ્છેદ પૂરતી આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ પહેલાં રત્નાકરાવતારિકા વારાણસીમાંથી શ્રી યશોવિનય જ્ઞૈન ગ્રંથમાળા- (૨૧-૨૨)માં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. તેના સંપાદક હતા શ્રી પં. હરગોવિંદદાસ અને શ્રી પં. બેચરદાસ દોશી. વળી, એ જ ગ્રંથમાળામાં અહીં આપેલ બે ટિપ્પણોવાળી આવૃત્તિ પણ માત્ર બે પરિચ્છેદ પૂરતી પ્રકાશિત થઈ હતી. તેના ચાર પરિચ્છેદનો હિન્દી અનુવાદ પણ મૂળ સાથે ઉગ્રાથી પ્રકાશિત થયો હતો. પણ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ થયો હતો નહિ અને સંક્ષિપ્ત છતાં પણ જ્ઞૈનદર્શન અને પ્રમાણુવિદ્યાના સમગ્ર વિષયોને આવરી લેતો આ ગ્રંથ જ્ઞૈનદર્શનની પરીક્ષાઓમાં પાઠ્યગ્રંથ તરીકે નિયત છતાં તેનું એક પણ સંસ્કરણ છાત્રોને અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. આ પરિસ્થિતિમાં પૂ. પા. વિનયનીતિસૂરીશ્વરના શિષ્ય પૂ. મુનિરાજશ્રી મલયવિનયજીના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે તેને પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી થયું અને તેનો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

રત્નાકરાવતારિકાના સંશોધનમાં ઉક્ત મુદ્રિત આવૃત્તિઓનો પૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને અમે આભાર સાથે જીણવીએ છીએ કે વારાણસીનું અવતારિકાનું સંસ્કરણ જ મુખ્ય માનીને અવતારિકાનું મુદ્રણ અને અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. યત્રતત્ર અમને જરૂરી લાગ્યું ત્યાં અમને ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરી શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે પણ તેવાં સ્થળો જૂજ છે. એટલે અહીં મુદ્રિત રત્નાકરાવતારિકાના સંસ્કરણની શુદ્ધિનો પૂરો યશ ઉક્ત સંપાદક-દ્વયને છે. પંજિકા અને ટિપ્પણની શુદ્ધિમાં પણ પૂર્વસંસ્કરણનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો જ છે પણ અવતારિકાની સાથે પંજિકા-ટિપ્પણના મુદ્રણમાં અમે તેની જૂની આવૃત્તિને મહત્ત્વ ન આપતાં નવેસરથી જ તેનું સંશોધન અને સંપાદન મુદ્રિત ઉપરાંત હસ્તપ્રતોને આધારે કર્યું છે. કારણ, પૂર્વમુદ્રિત સંસ્કરણમાં માત્ર બે જ પરિચ્છેદ પૂરતાં તે પંજિકા-ટિપ્પણ છપાયાં હતા ન્યારે અમારે તે પૂરી અવતારિકાનાં પંજિકા-ટિપ્પણો મુદ્રિત કરવાં હતાં.

ગુજરાતી અનુવાદની વિશેષતા એ છે કે તે શબ્દસ્પર્શી નહિ પણ અર્થને સારી રીતે વ્યક્ત કરે એવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે. આથી અનેક સ્થળોએ તે શંકા-સમાધાનરૂપે રણુ કરવામાં આવ્યો છે અને અનેક સ્થળોએ વાદિપ્રતિવાદીના સ્પષ્ટ નિર્દેશપૂર્વક સંવાદશૈલી અપનાવી છે. છતાં પણ એ વાંચીને મૂળમાં કઠણ અને આલંકારિક ભાષામાં લખાયેલ અવતારિકાને સમજવાનું સરલ બને એવી અનુવાદની યોજના કરવામાં આવી છે. પ્રયત્ન તો એવો કરવામાં આવ્યો છે કે વાચક ગુજરાતી ભાષાનું પુસ્તક વાંચતો હોય એવો ભાસ તેને થાય અને અનુવાદ છે એવી ખટક તેમાં ન થાય. આમાં કેટલે અંશે સફળતા મળી છે તેનો નિર્ણય તો વાચક જ કરી શકશે.

પૂ. મલયવિનયજીએ અનુવાદનું કાર્ય તેમના પૂ. ગુરુભાઈ શ્રી વલ્લભવિનયજીની આજ્ઞાથી તેમના ગુરુવર્ધ શ્રી આચાર્ય વિનયનીતિસૂરિના સં. ૧૯૯૮માં સ્વર્ગવાસ પછી સં. ૨૦૦૬ના ખંભાત ચાતુર્માસમાં શરૂ કર્યું હતું. તેમાં શ્રી પં. જીમીદાસ કેસરીચંદે તેમને રત્નાકરાવતારિકાના અભ્યાસ સાથે સાથે તેના અનુવાદનું કાર્ય કરવાની બે ભલામણ કરી હતી

તે નિમિત્ત ગન્યું હતું. અનુવાદ થયા પછી શ્રી પં. ઉમાશંકર દયારામ દ્વિવેદીની મદદથી તેની પુનરાવૃત્તિ વિ. ૨૦૧૩-૧૫માં તેમણે કરી હતી. અને છેવટે તે અનુવાદને અતિમરૂપ આપવામાં મેં મારાથી અનતી સહાય તેમને કરી હતી. મુનિશ્રી મલયવિજયજીને આ કાર્યમાં આર્થિક સહાય ખંભાતના શ્રી ઓસવાલ સંઘે અને શ્રી રમણલાલ દલસુખરામે તથા શ્રી શાંતિલાલ રાયચંદલાઈ મહેતા અમરેલીવાળાએ કરી છે તેની સહર્ષ નોંધ લેવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં નીચેના મુદ્રિત પુસ્તકો અને હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને તે માટે જે સંકેતો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

મુ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર:—યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાળા અંક ૨૧-૨૨ વીર સંવત ૨૪૩૭.

મુપા ઉપરના સંસ્કરણમાં આપેલા પાઠાન્તરોના નિર્દેશ માટે.

મુટિ ઉપરના સંસ્કરણમાં આપેલ ટિપ્પણો માટે.

પુ૧ રત્નાકરાવતારિકાની પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની લાલલાઈ દલપત-લાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની નં. ૩૦૪૬ પ્રત. આના પત્ર ૨૬ થી ૮૨ છે. પ્રતિ શુદ્ધ છે અને તે લગભગ ૧૮મા શતકમાં લખાયેલ છે. અને તેના માર્જિનમાં કોઈએ ટિપ્પણી કરી છે.

પુ૨ રત્નાકરાવતારિકાની જીર્ણપ્રત. આ પ્રત ત્રુટક છે, પણ શુદ્ધ છે અને તેમાં માર્જિનમાં ટિપ્પણી લખેલ છે. કુલ પાના ૭૯ છે. પ્રારંભનાં ત્રણ પાનાં નથી. પ, ૬, ૭, ૮, ૩૪-૪૪, ૬૦-૬૭, ૭૦-૭૨ આટલાં પત્રો નથી. આ પણ ઉક્ત સંગ્રહની નં. ૮૮૭૦ છે. આ પ્રતને ઉધધએ ખાધી છે. પ્રતિ સં. ૧૬૪૧માં લખાઈ છે.

મુ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકારસ્ય પરિચ્છેદદ્વયમ્—શ્રી યશોવિજય જૈનગ્રન્થમાલા અંક ૫ વીર સં. ૨૪૩૧. આમાં ટિપ્પણ અને પંજિકા મુદ્રિત છે. આનો રત્નાકરાવતારિકાનો પાઠ પૂર્વોક્ત ૧માં જણાવેલ સંસ્કરણની સમાન છે. એટલે આના પાઠાન્તરની નોંધ લીધી નથી. પણ ટિપ્પણ અને પંજિકાનાં પાઠાન્તરોની નોંધ મુ સંકેતથી લેવામાં આવી છે.

લ રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા—લવારની પોળના જૈન લંડારની પ્રત ૧૬મી શતીમાં અંદાજે લખાયેલી છે અને તેના પત્ર ૪૨ છે. તેનો નં. ૩૪ પ્રત ૧૨ નં. ૩૯૧ છે. પ્રસ્તુતમાં મુદ્રિત પંજિકા માટે આ પ્રત ઉપરથી પ્રેસ કોપી કરવામાં આવી છે.

હે૧ રત્નાકરાવતારિકાપંજિકાની ડેલાના જૈન ઉપાશ્રયની પ્રત ૩૫૫૩ નં. પી ૩૯ પ્રત નં. ૧૭. આનાં પત્ર ૨૦ છે. લગભગ ૧૬મી શતીમાં લખાયેલ જણાય છે.

હે૨ રત્નાકરાવતારિકાપંજિકાની ડેલાના જૈન ઉપાશ્રયની પ્રત ૩૫૫૩ નં. પી. ૩૯, પ્રત નં. ૧૬ છે. પત્ર ૪૧ છે. અને ૧૭મી શતીમાં લખાયેલી જણાય છે.

ક રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા—આ પ્રત લાલલાઈ દલપતલાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના શ્રી કીર્તિમુનિના સંગ્રહની નં. ૫૩૫ છે. તેનાં પત્ર ૧૬ છે અને તે અત્યંત શુદ્ધ છે. તેનો લેખન સંવત ૧૬૩૩ છે.

કે૩ રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રતિ ડેલાના જૈન ઉપાશ્રયના ભંડારની છે અને તે સં. ૧૪૭૬ માં લખાયેલી છે. તેનાં પત્ર ૩૫ છે. તેનો ડા. નં. ખી. ૩૯ પ્રત નં. ૧૫ છે. ટિપ્પનકની પ્રેસકોપી આ પ્રતને આધારે કરવામાં આવી છે.

પુ રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા-મંદિરના પૂ. મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની નં. ૩૪૪૦ છે. તેના પત્ર ૧૧ છે અને તે અધૂરી છે. પ્રત અશુદ્ધ છે અને ૧૭ મી શતીમાં લખાયેલી જણાય છે.

કે રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રતિ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા-મંદિરના દેવસૂરિ સંગ્રહ ગત નં. ૯૧૫૦ છે. તેનાં પત્ર ૫૯ છે અને પત્ર ૨૨-૨૩ ભેગાં છે. સં. ૧૯૫૭ માં લખાયેલી છે. અશુદ્ધ છે.

કે૪ રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રત ડેલાના ઉપાશ્રયના જ્ઞાન ભંડારની છે અને તેનો ડાખડા નં. ખી ૩૯, પ્રત નં. ૧૩ છે. તેના પત્ર ૧૧૪ છે. આ પ્રતનો ઉપયોગ શંકિત સ્થાનો જોવા માટે કર્યો છે.

કે૫ રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રત પણ પૂર્વોક્તભંડારની છે અને તેનો ડાખડા નં. ખી ૩૯, પ્રત નં. ૧૪ છે. તેના પત્ર ૬૯ છે. આનો ઉપયોગ પણ શંકિત સ્થાનોના નિર્ણય માટે કર્યો છે.

કે૬ રત્નાકરાવતારિકા— ઉક્ત ભંડારની ડાખડા નં. ૬૬ પ્રત નં. ૬૩ છે. તેનાં પત્ર ૪૦ છે. આનો પણ ઉપયોગ માત્ર શંકિત સ્થાનો માટે કરવામાં આવ્યા છે.

કે૭ રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રતિ પણ ઉક્ત ભંડારની છે અને તે ડા. ૬૬, પ્રત નં. ૫૭ છે. તેના પત્ર ૧૧૯ છે. આનો પણ ઉપયોગ શંકિત સ્થાનો જોવા પૂરતો કર્યો છે.

રત્નાકરાવતારિકા માત્ર જૈન ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીને જ ઉપયોગી છે એમ નથી પણ મધ્યકાલના ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં જે વિકાસ થયો હતો તે વિકાસને યોગ્ય રીતે આ ગ્રન્થ આવરી લે છે. તે દષ્ટિએ ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને આ ગ્રન્થ ખૂબ જ ઉપયોગી હોવા ઉપરાંત અનિવાર્ય પણ છે.

પ્રમાણનયતત્વાલોકના લેખક આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ સિદ્ધરાજની સભાના વિદ્વાન પંડિત-રત્ન હતા. તેમણે પોતાના સમય સુધીમાં વિકસિત ભારતીય ન્યાયને નજર સમક્ષ રાખીને જૈન ન્યાયના સૂત્રાત્મક આ ગ્રન્થની રચના કરી અને સ્યાદાદરત્નાકર નામની તેની અતિ વિસ્તૃત ટીકા પણ પોતે જ રચી. તેઓનો જન્મ વિ. ૧૧૪૩ (ઈ. ૧૦૮૬)માં થયો. તેમણે મુનિચંદ્રસૂરિ પાસે વિ. ૧૧૫૨ (ઈ. ૧૦૯૫)માં દીક્ષા લીધી અને અને તેમને દીક્ષાનામ રામચન્દ્ર આપવામાં આવ્યું. તેઓ વિ. ૧૧૭૪ (ઈ. ૧૧૧૭)માં સૂરિપદને પામ્યા અને ત્યારથી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. અને પ્રખર વાદી હોઈ તેઓ વાદી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. ૧૨૨૬ (ઈ. ૧૧૬૯)માં થયો.

વાદી દેવસૂરિનો સ્યાદાદરત્નાકર ખરેખર વાદોનો રત્નાકર જ છે. અતિ વિસ્તૃત એ ગ્રન્થમાં પ્રવેશ માટે આચાર્ય શ્રી રત્નપ્રભ, જેઓ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા, તેમણે રત્નાકરાવતારિકા નામે લઘુ ટીકાની રચના કરીને તેમાં પ્રવેશનો માર્ગ સરલ કરવા પ્રયત્ન તો કર્યો પણ તેમની

આલંકારિક ભાષાને કારણે અને સંક્ષેપમાં વિષય પ્રતિપાદનને કારણે તે ગ્રન્થ પણ ગહન જ બની ગયો છે. આથી તેના વિવરણ માટે તેના ઉપર પંજિકા અને ટિપ્પણક લખાયાં છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભે સ્યાદ્વાદરત્નાકરના નિર્માણમાં વાદી દેવસૂરિને સહાયતા કરી હતી તેવો ઉલ્લેખ સ્વયં આચાર્યે કર્યો છે. આથી તેઓ તેમના સમકાલીન જ છે એમાં સંશય નથી.

રત્નાકરાવતારિકાની પંજિકાના લેખક આચાર્ય રાજશેખર છે. તેઓ અલયદેવસૂરિ મલધારીના સંતાનીય તિલકસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમણે સં. ૧૪૦૫ માં પ્રબંધકાવની રચના કરી છે અને સં. ૧૪૧૦ માં શાંતિનાથ ચરિતનું સંશોધન કર્યું છે. આથી તેઓની પંજિકાનો રચના સમય પણ એ વર્ષોની આગળ પાછળ હોવો જોઈએ. આ રાજશેખરની આજ્ઞાથી જ ગુણચંદ્રના શિષ્ય જ્ઞાનચન્દ્રે રત્નાકરાવતારિકાનું ટિપ્પણ રચ્યું છે. આથી તેઓ પણ રાજશેખરના સમકાલીન યુવા સિદ્ધ થાય છે.

ઉક્ત મૂળકાર સહિત ચારે લેખકો વિષે તથા ગ્રન્થના વિષય વિષે પ્રસ્તુત ગ્રન્થના અંતિમ ભાગમાં વિશેષ વિવેચન કરવા વિચાર રાખ્યો છે આથી અહીં આટલાથી સંતોષ માનીએ છીએ.

આ પુસ્તકના પ્રુક સંશોધનમાં શ્રી પં. અંબાલાલભાઈએ સહાય કરી છે તે બદલ આભાર માનવામાં આવે છે અને વિદ્યામંદિરના પ્રમુખ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈએ મુનિશ્રી મલયવિજયજીનો અનુવાદ જોયો અને એ આગ્રહમાં યોગ્ય ભલામણ કરી તેથી આ કાર્યને વિશેષ વેગ મળ્યો છે. આ પ્રકારે તેઓશ્રી પણ આ પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બન્યા છે તે બદલ તેમનો આભાર માનવો જરૂરી છે.

લા. દ. વિદ્યામંદિર

અમદાવાદ

૫-૧૧-'૬૫

દલસુખ માલવણિયા

संकेतसूची

क	हस्तप्रति, श्रीकीर्तिमुनिसंग्रह	प्रवाअ० } प्रमाणवार्तिकालंकार अथवा
का०	कारिका	प्रवाभा० } प्रमाणवार्तिकभाष्य
का० वि० वि०	काशी विश्व विद्यालय	प्रवास्वो० प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्ति, का. वि. वि.
गा०	गाथा	
जैमि०	जैमिनीयदर्शन	मीश्लो० अभा० मीमांसाश्लोककार्तिक अभाव-परिच्छेद
डे	हस्तप्रति, डेलाना जैन उपाश्रय ज्ञानभंडारगत	„ अर्था० „ अर्थापत्तिपरिच्छेद
डे १-७	„	„ उप „ उपमानपरिच्छेद
तत्त्व०	तत्त्वसंग्रह	मु मुद्रित रत्नाकरावतारिका संपूर्ण तथा केवल परिच्छेदद्वय, यशो-विजयग्रन्थमाला
तत्त्वपं०	तत्त्वसंग्रहपंजिका	
तश्लो०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक	मुटि मुद्रितगत टिप्पणी
धर्मो०	धर्मोत्तरप्रदीप, के. पी. जाय-स्वाल इन्स्टीट्यूट	मुपा मुद्रितगत पाठान्तर
न्यायकन्दली	प्रशास्तषादभाष्यटीका, वाराण-सेय संस्कृत विश्वविद्यालय	ल हस्तप्रति-लवारनी पोल-जैन-उपाश्रय ज्ञानभंडार
न्यायकु०	न्यायकुमुदचन्द्र	वाक्य० वाक्यपदीय
न्यायाटि०	न्यायावतारवार्तिकवृत्तिगत टिप्पण	विशेषा० विशेषावश्यकभाष्य-मलधारी हेमचन्द्रकृतटीका
परि०	परिच्छेद	वैशे० वैशेषिकदर्शन
परीक्षा	परीक्षामुख	श्लो० प्रत्य० मीमांसाश्लोकवार्तिक, प्रत्यक्ष-परिच्छेद
पु०	हस्तप्रति मुनिराजश्रीपुण्य-विजयजीसंग्रह	सू० सूत्र
पृ०	पृष्ठ	स्थार० स्याद्वादरत्नाकर
प्रमीभा	प्रमाणमीमांसा, भाषाटिप्पण, सिंघी सिरीज	हेतु० हेतुविन्दुटीका
प्र० वा०	प्रमाणवार्तिक-मनोरथनंदिटीका के. पी. जायस्वाल इन्स्टीट्यूट	हेतुभा० हेतुविन्दुटीकालोक

विषयानुक्रमः

(१) प्रमाणस्वरूपनिर्णयो नाम प्रथमपरिच्छेदः ।

पृ० १-१२२

१	मङ्गलाचरणम्	पृ० १	१२	सन्निकषादेरप्रामाण्यम्	४३
२	स्याद्वादरत्नाकरस्य वैशिष्ट्यम्	४	१३	प्रमाणं व्यवसायात्मकम्	४९
३	उपकार्यपकारिस्मरणम्	६	१४	समारोपलक्षणम्	६३
४	भगवतो महावीरस्यातिशयाः	६	१५	विपर्ययलक्षणम्	६४
५	अपकारिणः स्मरणम्	९	१६	संशयस्वरूपम्	७५
६	आदिवाक्योपन्यासः	१३	१७	अनध्यवसायनिरूपणम्	७५
७	शब्दार्थसंबन्धविचारः	१६	१८	शून्यवादः	७६
८	आदिवाक्योपन्यासप्रयोजनम्	२६	१९	ब्रह्मवादः	९३
९	आदिवाक्योपन्यासे अनेकान्तः	२९	२०	स्वसंवेदननिरूपणम्	९९
१०	प्रमाणलक्षणम्	३०	२१	प्रामाण्याप्रामाण्यस्वरूपम्	१०९
११	ज्ञानस्य प्रामाण्यम्	४२	२२	प्रामाण्याप्रामाण्ययोरुत्पत्तिज्ञप्ति- विचारः	११०

(२) प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीयपरिच्छेदः ।

१२३-२२०

१	प्रमाणभेदनिरूपणम्	१२३	९	अवग्रहादेर्भेदाभेदः	१६२
२	प्रमाणद्वैविध्यसमर्थनम्	१२५	१०	अवग्रहादिक्रमः	१६४
३	प्रत्यक्षविचारः	१३३	११	पारमार्थिकप्रत्यक्षनिरूपणम्	१६५
४	सांख्यवहारिकप्रत्यक्षविचारः	१३४	१२	तमसोऽभावत्वनिराकरणम्	१६०
५	चाक्षुषेन्द्रियाप्राप्यकारित्वविचारः	१३५	१३	छायायाः भावरूपत्वम्	१८७
६	श्रोत्रप्राप्यकारित्वविचारः	१५५	१४	सर्वज्ञत्वसंसिद्धिः	१८८
७	सांख्यवहारिकप्रत्यक्षभेदाः	१६०	१५	ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वनिरासः	१९९
८	अवग्रहादिस्वरूपनिरूपणम्	१६०	१६	केवलिनः कवलाहारसिद्धिः	२११

(३) टिप्पणानि

२२१

(४) स्याद्वादरत्नाकरविशेषणानां समासाः ।

२३३

अहम्
वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका

रत्नाकरावतारिका

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां
मुनिश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादेन च समन्विता ।

§१ सिद्धये वर्धमानः स्तात् ताम्रा यन्नखमण्डली ।

प्रत्यूहशलभङ्गोषे दीप्रदीपाङ्कुरायते ॥ १ ॥

यैरत्र स्वप्रभया दिगम्बरस्यार्पिता पराभूतिः ।

प्रत्यक्षं विबुधानां जयन्तु ते देवसूरयो नव्याः ॥ २ ॥

स्याद्वादमुद्रामपनिद्रभक्त्या क्षमाभृतां स्तौमि जिनेश्वराणाम् ।

सन्न्यायमार्गानुगतस्य यस्यां सा श्रीस्तदन्यस्यै पुनः स दण्डः ॥३॥

मुनिराजश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादः ।

ॐ नमः पार्श्वनाथाय शङ्खेश्वराय तायिने ।

विघ्नघातविघाताय शिवसौख्यप्रदायिने ॥१॥

रैवत-चित्रकूटादिप्राचीनजीर्णशीर्णतीर्थानाम् ।

उद्धारः कृतो येन नौमि तं नीतिसूरीशम् ॥२॥

श्रीदेवसूरिनिर्मितप्रमाण-नयतत्त्वालोकग्रन्थस्य ।

रत्नाकरस्यावतारिकाऽऽख्याऽन्वर्थाऽधीता व्याख्या च ॥३॥

तदनुभवस्मृत्यर्थं बालजनहितकाम्यया मया तथा ।

गूर्जरभाषाबद्धोऽनुवादो मलयेन तन्यते ॥४॥

§ ૧ વિદ્વરૂપ પતંગિયાઓને બાળવામાં જેમના લાલનખની મંડળી તેજસ્વી દીપશિખા જેવું કાર્ય કરે છે, તે શ્રી વર્ધમાનસ્વામી સિદ્ધિને માટે થાઓ. ૧
જેમણે વિદ્વાનોની સમક્ષ સ્વપ્રભાથી દિગમ્બરાચાર્યને પરાભૂતિ આપી તે નવ્ય દેવસૂરિ જયવંતા હો. ૨

ક્ષમાશીલ જિનેશ્વરોની સ્યાદ્વાદમુદ્રાની અપ્રમત્તભાવે હું ભક્તિપૂર્વકસ્તુતિ કરું છું. સ્યાદ્વાદમુદ્રાની આણમાં રહેનાર સન્ન્યાયમાર્ગને અનુસરનાર પુરુષને તે મુદ્રા શોભારૂપ છે અને અન્યને માટે દંડરૂપ છે. ૩

શ્રીરાજશેખરસૂરિકૃતા પંજિકા ।

उद्दन्तांशुर्देशनायां पातु वः प्रथमो जिनः ।
परब्रह्मप्रकाशानां वर्णिकामिव दर्शयन् ॥१॥
जयन्तु गौतमाद्यास्ते येऽपवर्गे गता अपि ।
शास्त्ररूपेण देहेनोपकुर्वन्ति १जगन्त्यपि ॥२॥
नन्दन्ति गुरवोऽस्माकं वात्सल्यामृतसिन्धवः ।
मलधारिगणाधीशाः श्रीश्रीतिलकसूरयः ॥३॥
स्याद्वादरत्नाकर इत्यस्ति तर्को महत्तमः ।
वादिवृन्दारकश्रीमद्देवसूरिविनिर्मितः ॥४॥
श्रीदेवसूरिशिष्येन्द्रैः श्रीरत्नप्रभसूरिभिः ।
तत्र टीका लघुश्चક્રે રત્નાકરાવતારિકા ॥૫॥
ग्रन्थस्यैतस्य भागौ द्वौ सुगमावन्तरान्तरा ।
भागास्त्रयस्तु विषमाः प्रायशो मन्दमेधसाम् ॥६॥
अतोऽहं विवृतिं तत्र कर्तुमिच्छामि किञ्चन ।
तनोतु ३मयि सान्निध्यं श्रीमती भाषितेश्वरी ॥७॥
व्याख्येयपदमित्यन्तं तद्व्याख्यानं तु तत्पुरः ।
एष एव क्रमः शास्त्रे सर्वत्रास्मिन् भविष्यति ॥८॥
आघ्राय पुस्तकं येऽत्र सर्वज्ञाः स्युर्जयन्ति ते ।
किञ्चिज्ज्ञजनवोधेन सफलोऽयं मम श्रमः ॥९॥

પ્રન્ધારમ્મે શિષ્ટસમયપરિપાલનાય ગ્રન્થકૃદેવ-ગુરુ-સિદ્ધાન્તાનાં કર્માન્નમસ્કારાન્નાહ—

સિદ્ધયે વર્દ્ધમાનઃ સ્તાત્ તાપ્ત્રા યન્નચ્ચમખમ્બલી ।

પ્રત્યૂહશલમ્બલોષે દીપ્રદીપાહ્કુરાયતે ॥

સિદ્ધયે इति मोक्षाय प्रारिप्सितकार्यसमाप्तिलक्षणायै वा । प्रत्यूहा विघ्नाः, प्रतिकूला ऊहाश्च ।
दीપ્રદીપાહ્કુરાયતે इति १वर्त्तमाननिर्देशः साभिप्रायः । तदातनी भगवतो नखमम्बली इदानीं

૧ જગત્યપિ લ । ૨ નદ૦ લ । ૩ મમ સા૦ લ । ૪ વર્તમાનાનિ^૦ લ ।

यावद् दीप्रदीपाङ्कुरायते । ^१दीप्रत्वं दीपस्य रात्रावेव, शलभप्लोषश्च प्रायेण तदैवेति रात्रिसंत्कदीपा-
क्षेपः, तस्य च माङ्गलिक्याय जायमानत्वात् ॥

यैरत्रेत्यादि देवसूरयो बृहस्पतयः पूज्यत्वाद् बहुवचनम् । स्वप्रभया स्वकान्त्या । दिशां
चाम्बरस्य च परा प्रकृष्टा भूतिः प्रकाशलक्षणाऽर्पिता । एतच्चापूर्वम् । तेषां हि एतावत् सामर्थ्यं
न विद्यते । स्वप्रभयेति प्रतिभया दिग्स्वरस्येति कुमुदचन्द्रस्य पराभूतिरिति पराभवः ।
विविधानामिति विदुषां देवानां च । नव्या इति स्तुत्याः, अथ ^२च नूतनाः ।

पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतं टिप्पणम् ।

एकान्तरमत्तमातङ्गसिंहमभ्युदयालयम् ।

प्रणिपत्य जिनं वीरं सर्वसम्पत्तिकारणम् ॥१॥

गुरुपदेशतः सम्यक् ज्ञात्वा शास्त्रार्थनिर्णयम् ।

रत्नाकरव्रतारिकाटिप्पणं रचयाम्यहम् ॥२॥

इहेष्टदेवतानमस्यानन्तरं सुधियो विधेयमारभेरन् । श्रीरत्नप्रभाचार्यं ईहितार्थसिद्धये विघ्नविनाय-
कोपशान्तये चादौ श्लोकत्रयं रचितवान् सिद्धये इत्यादि । वर्द्धयति गर्भावतीर्णो जनकसदने राष्ट्र-
गज-तुरगादिसमृद्धिं विस्तारयतीति वर्द्धमानः । सिद्धये ऐहिकसर्वार्थसम्पत्तये मोक्षाय च । अनेन
वचनातिशयो भगवतः प्रकटीचक्रे । नहि सद्गुरूपदेशमन्तरेण सिद्धिः स्यात् । अनेनैव ज्ञानाति-
शयो बलादाक्षिप्त एव । यतो ज्ञानमन्तरेण न सिद्धयुपदेशः सम्भवति । ज्ञानातिशयेन चापायाप-
गमातिशयः प्रसभमभिहितः, तदविनाभावित्वात् । वर्द्धते चतुस्त्रिंशदतिशयैरशोकाद्यष्टमहाप्रतिहार्यैः
समृद्धियुक्तो भवतीति व्याख्यया पूजातिशयोऽप्याविश्वक्रे । शास्त्रादौ हि भगवतश्चत्वारोऽतिशया वर्ण-
नीयाः शास्त्रकारेणात्मनश्चतुरतिशयसिद्धयर्थम् । श्लोकोत्तरपादद्वितयेन जैनमतानुगानामपि जिनपतिपद-
प्रसादतोऽपायापगमत्वं सूचयांचक्रे । दीप्रदीपाङ्कुरायते इत्यनेनैतच्छास्त्राध्ययनकारिणामन्तेवासिनां
मोहध्वान्तविनाशः सूचितः ॥१॥

यैरत्रेत्यादि । यैः स्वप्रभया निरुपाधिप्रज्ञया दिग्स्वरस्य क्षपणककुमुदचन्द्रस्य विदुषां
समक्षं पराभूतिः पराभवो दत्तः राजसमाजे महाराजाधिराजजयसिंहदेवसमक्षं जित इत्यर्थः । नव्या
इति णुक् स्तुतौ । नवनं नवस्तवस्तमर्हन्तीति नव्याः । अथ च नव्या मनुष्यावतारत्वाद् नवीना
बृहस्पतयः, बुद्धिवैभवेन तत्समानत्वात् । वाचस्पतिना हि स्वकान्त्या दिग्स्वरस्य महेश्वरस्य परा
प्रकृष्टा भूतिः ऋद्धिः समर्पिता, ईश्वरस्य देवरूपत्वाद् बृहस्पतेश्च देवगुरुत्वाद् । गुरुणा हि समृद्धिर्दीयते
भक्तजनस्य । अथ च बृहस्पतिना नास्तिकमतप्रसिद्धशास्त्रसूत्रधारेण देवानां प्रत्यक्षं भस्म समर्पितम् ।
नास्तिकेन हि न मन्यते शिवः । भस्मसमर्पणमतस्तस्योचितम् ॥२॥

स्याद्वादेत्यादि । अपनिद्रभक्त्येति निरतिशयभक्त्या । स्याद्वादमुद्रां स्याद्वादमार्गम् ।
अन्येषामपि क्षमाभृतां राज्ञां मुद्रा जनैः स्तूयते । अथ च क्षमाभृतां विन्ध्यादीनां पर्वताना-
मुच्छृङ्खलमुच्छ्रवसितुमारब्धानां मुद्रा मर्यादा वर्णयते । मुद्रेतिपदं वावद्कवादेव्यपाकरणेन सामिप्रायम् ।
यस्यामिति स्याद्वादमुद्रायाम् । सन्न्यायेति सत्कर्तृपद्धतिमाश्रितस्य सेति स्याद्वादमुद्रा । श्रीर्लक्ष्मी-
हेतुर्भवति, वादचत्वरे जयसिद्धिलाभात् । अथ च साऽनिर्वचनीया श्रीः परमपदप्राप्तिलक्षणा ।

तदन्यस्येति स्याद्वादमुद्राव्यतिरिक्तस्य । स एवेति सत्तर्कमार्ग एव दण्डः स्यात्, तस्य पराजयपात्र-
त्वात् । अथ च संसारपतनलक्षणो दण्डः । अस्य वक्ष्यमाणशास्त्रस्य स्वाभिमतस्याद्वादमतमवस्थापयितुं
पराभिप्रेतैकान्तमतमत्यसितुमेव प्रचिक्कंसितत्वादादौ सूचानिमित्तं श्लोकोत्तरार्द्धमेतदुपन्यस्तम् ॥३॥

§२ इह हि लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षुणाक्षरक्षीरनिरन्तरे, तत इतो दृश्यमान-
स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्गतरङ्गभङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजने, अतुलफलभर-
भ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेदसन्दोहशाद्वलासन्नकानननिकुञ्जे, निरुपम-
मनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषप्राप्यमाणाप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे, क्वचन वचनरचना-
नवधगधपरम्पराप्रवालजालजटिले, क्वचन सुकुमारकान्तालोकनीयास्तोकश्लोकमौक्तिक-
प्रकरकरम्बिते, क्वचिदनेकान्तवादोपकल्पितानल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्रि-
विद्राव्यमाणानेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवाले, क्वचिदपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्घर्तमाना-
समानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलंदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छ-
मत्कारे, क्वापि तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमान-
प्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्रभीषणे, सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिसुवि-
हितसुगृहीतनामधेयास्मद्गुरुश्रीदेवसूरिभिर्विरचिते स्याद्वादरत्नाकरे न खलु कतिपयतर्क-
भाषातीर्थमजानन्तोऽपाठीना अधीवराश्च प्रवेष्टुं प्रभविष्णवः, इत्यतस्तेषामवतारदर्शनं
कर्तुंमनुरूपम् । तच्च संक्षेपतः शास्त्रशरीरपरामर्शमन्तरेण नोपपद्यते । सोऽपि समासतः
सूत्राभिधेयावधारणं विना न, इति प्रमाणनयतत्त्वालोकाल्यतत्सूत्रार्थमात्रप्रकाशन-
परा रत्नाकरावतारिकानाम्नी लघीयसी टीका प्रकटीक्रियते ॥

§ २ [आचार्य वाही देवसूरिभ्ये 'प्रमाणनयतत्त्वालोक' नामना सूत्रग्रन्थनी
रचना करी हुती अने तेमण्णे पोते न तेनी 'स्याद्वादरत्नाकर' नामनी टीका पणु
रथी हुती. छतां देवसूरिना शिष्य रत्नप्रसूरिभ्ये उक्त सूत्रग्रन्थनी प्रस्तुत
लघुटीका 'रत्नाकरावतारिका' नामे शा माटे रथी अये णताववा प्रारंभमां 'स्याद्वाद-
रत्नाकर'नी मंडत्तानुं वणुंन तेमण्णे समुद्रना रूपकथी नीये प्रमाणे कथुं छे-]

(१) जे लक्षण्णथी ज्ञात थता गंभीर अर्थ अने निर्दोष शब्दरूप न लथी
परिपूणुं छे,

(२) जेमां स्याद्वादनी मडामुद्राथी अंकित अयेवा सर्वत्र दृश्यमान सल्लस
प्रमेयरूप जंये जेछणता तरंगोनां नर्तननुं सौन्दर्य छे,

(३) जेना संनिधानमां, सर्वोत्तम क्षुणोना संसारथी शोभायमान अयेवां
अनेक आगमरूप अगम-वृक्षाने करण्णे मनोहर तेम न सारसंपन्न अनेक
परिच्छेद नामक प्रकरण्णरूप छुरियाणां वनोनां निकुंजे छे,

(४) जेमां असाधारण्ण प्रतिभारूप मडायान-मोटा वडाण्णोथी वडाण्णवटुं
जेडनार पुरुषोने प्राप्त थाय अयेवां अप्राप्तपूर्व विशिष्ट रत्नो छे,

(૫) જે ક્યાંઈક ક્યાંઈક નિર્દોષ હૃદયંગમ ગદ્યમયી વચનરચનાની પરંપરારૂપ પરવાળાંની લતાથી વ્યાપ્ત છે,

(૬) જે કોઈ કોઈ સ્થળે સુકુમાર, કાન્તિવાળા અને દર્શનીય એવાં અનેક પદ્યરૂપ મોતીઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત છે,

(૭) જેમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે અનેકાન્તવાદને આધારે કલ્પિત એવા અનેક વિકલ્પરૂપ કલ્પલોલોથી ઉઠાવાયેલ મહાદ્વષણરૂપ પર્વતોથી નસાડાતું એવું અનેક તીર્થિકરૂપ મગરોનું મંડલ છે,

(૮) જેમાં કોઈ કોઈ સ્થળે અન્યકાર દ્વારા ઉપસ્થિત કરાતા એવા નિર્દોષ અનુમાનના કથનથી વ્યાકુળ થઈ ઊછળી ઊઠતા અસાધારણ પ્રતિવાદીરૂપ મહા-મત્સ્યના પુચ્છેના પછડાટથી ઊછળતા જલગિન્દુનો સંપર્ક થવાથી અર્થાત્ પ્રતિવાદી દ્વારા હાથપગના પછડાટ સાથે તેમના મુખમાંથી નીકળતા થૂંકના ગિન્દુઓનો સંપર્ક થવાથી વિદ્વાન્ સભ્યોરૂપ સૂર્યમંડલમાં સર્જાતો હાસ્યરૂપ પ્રચંડ છમત્કાર અનુભવાય છે,

(૯) જે કોઈ કોઈ સ્થળે અન્ય દાર્શનિકોના અન્યગત મર્મસ્થાનોની સચુક્તિ કિડંબના કરીને પછી ઉપસ્થિત કરાયેલ અન્યકારના વક્તવ્યને કારણે, ચંચળ દીપક જેવા તેમ જ ઊંચેનીચે થતા એવા પ્રકાશમાન્ મણિને ધારણ કરનાર સર્પરૂપ વાદીન્દ્રોથી ભયંકર છે,

—એવા ‘સ્યાદ્વાદરત્નાકર’ નામના અન્યની રચના, પોતાના જ પ્રમાણુનય-તત્વાલોક’ નામના સૂત્રઅન્યની ટીકારૂપે અમારા ગુરુ શ્રી દેવસૂરિએ કરી છે, જેઓ સહૃદય, સૈદ્ધાન્તિક, તાર્કિક, વૈયાકરણ, કવિચક્રવર્તી, શાસ્ત્રાનુસાર આચરણુ-વાળા હોઈ સ્મરણુ કરવાયોગ્ય છે.

તે સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં કાંઈક તર્કની પરિભાષારૂપ તીર્થ-ઓવારાથી અબ્જણ, અભણુ તથા પ્રતિભારહિત પુરુષો પ્રવેશ કરવા સમર્થ બનતા નથી. તેથી તેવાઓને પ્રવેશ માટે અવતારદર્શન-માર્ગદર્શન કરાવવું ઉચિત છે. પણ તેવું અવતાર દર્શન શાસ્ત્રના શરીરનો-સ્વરૂપનો સંક્ષેપમાં વિચાર કર્યા વિના શક્ય નથી. અને તે વિચાર પણ સૂત્રઅન્યના અભિધેય-પ્રતિપાદ્ય વિષયના નિશ્ચય વિના સંભવતો નથી. આથી ‘સ્યાદ્વાદરત્નાકર’ના સૂત્રરૂપ મૂળ અન્ય ‘પ્રમાણુનય-તત્વાલોક’ના માત્ર અર્થનું પ્રકાશન કરનાર આ ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુ ટીકાની રચના કરવામાં આવે છે.

(૫૦)— આગમાભિરામેત્યાદિ । ¹આગમાભિરામકાનનપક્ષે આગમા ²વૃક્ષાસ્તદભિરામમ્ । અસમાનપાઠીનેતિ અવરિમિતા અથવાડસમાના દોષ્યમાના યે પાઠોનાઃ । તીર્થિકગ્રન્થગ્રન્થીતિ ગ્રન્થયો વિષમસ્થાનાનિ । અનુરૂપમિતિ યુક્તમ્ । સોડપીતિ શાસ્ત્રશરીરપરામર્શઃ ॥

(ટિ૦)— ક્વચિદપગતેત્યાદિ । અસમાના ગુરુતરા લક્ષણયા પરતીર્થિકાસ્તેષાં પુચ્છ-ચ્છટાચ્છોટનેન લક્ષણયા કરાસ્ફાલનાદિપૂર્વે સાહજ્જારવાક્યેન ઉચ્છલ્લજ્જિરુલ્લસદ્ધિઃ પ્રલેવૈ-

(૨) વળી, સમસ્ત વસ્તુને એટલે કે ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પદાર્થોને નિર્માણ કેવળજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી જાણનાર-સર્વજ્ઞ.

(૩) શકો-ઈન્દ્રોના પણ પૂજ્ય છે, કારણ કે તેઓ જન્મસ્નાત્ર-જન્મ સમયે મેરુ પર્વતના શિખરે જન્મલિષેક, આઠ મહાપ્રાતિહાર્ય વગેરેની રચના કરે છે.

(૪) વાણીના સ્વામી એટલા માટે છે, કે તેઓ યથાર્થ વસ્તુ સમૂહનું પ્રતિ-પાદન કરનારી વાણીનો પ્રયોગ કરે છે, એટલે કે તેમની વાણી જેવો અર્થ છે, તેવું જ નિરૂપણ કરે છે. તેથી તેઓ વાણીના સ્વામી છે.

(ટિ૦)—નાડ્ડરેક્રણીયમિતિ નાડ્ડશક્કનોયમ્ ।

§૪ અનેન ચ વિશેષણચતુષ્ટયેનામી યથાક્રમં ભગવતો મૂલાતિશયાશ્ચત્વારઃ પ્રરૂપિતાઃ । તદ્વથા—અપાયાપગમાતિશયઃ, જ્ઞાનાતિશયઃ, પૂજાતિશયઃ, વાગતિશયશ્ચેતિ ।

§૪ આ ચાર વિશેષણ વડે અનુક્રમે લગવાનના ચાર મૂળ અતિશયો જાણાવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે—

૧ અપાયાપગમાતિશય, ૨ જ્ઞાનાતિશય, ૩ પૂજાતિશય અને ૪ વચનાતિશય.

§૫ एतेनैव च समस्तेन गणधरादेः स्वगुरुपर्यन्तस्य स्मृतिः कृतैव द्रष्टव्या, तस्याप्येकदेशेन तीर्थेशत्वात्, निगदितातिशयचतुष्टयाधारत्वाच्च । इति परापरप्रकारेण द्विविधस्याप्युपकारिणः सूत्रकाराः सस्मरुः ।

§૫ વળી, આ સમસ્ત શ્લોક દ્વારા ગણધર લગવંતથી લઈને પોતાના ગુરુ પર્યંત સર્વેને ગ્રંથકારે યાદ કર્યા જ છે, એમ જાણવું. કારણ કે—ગણધર આદિ પણ એકઃદેશથી તીર્થેશ છે, અને ઉપરોક્ત ચારે અતિશયના આધાર પણ છે.

આ પ્રમાણે ગ્રંથકારે પર અને અપર એમ બંને પ્રકારના ઉપકારીઓને યાદ કર્યા છે.

§૬ अपकारिणस्तु तथाभूतस्यैस्थमनेनैव श्लोकेन स्मृतिमकुर्वन् प्रागुक्तस्य तदाश्रयस्याऽऽगमस्य वा, ईं लक्ष्मीं, महिमानं, स्वाभिप्रायेण तनूकरोति यः स तीर्थेशः— किंरूपम् ? शक्रः पूज्यो यागादौ हविर्दाना- वता वेदानुसारिणो भट्ट-प्रमाकर-कणभक्षाक्षपाद- तीर्थेशम् ? गिरामीशं वाचस- तथा गिरां वाचाम्, ईं ल- पादनं हि वाचां शोभा । करोत्येव— इति विशेषणावृत्त्या पुनः

નઃ—નોઽસ્માકં શ્વેતમિશ્વૃણાં સંવન્ધિ વિશ્વવસ્તુ સમસ્તજીવાદિતત્ત્વં કર્મતાઽઽપન્નમ્,
સમાનતન્ત્રત્વાદ્ જ્ઞાતારમ્ ઇતિ દિગમ્બરાવમર્શઃ । જ્ઞાતારમિતિ ચ તૃન્નન્તમિતિ
“તૃન્નુદન્ત-” ઇત્યાદિના કર્મણિ ષષ્ટીપ્રતિષેધઃ ।

§ ૬ અંતકાર આ જ શ્લોક દ્વારા બન્ને પ્રકારના અપકારીઓને પણ યાદ કરે છે. તે આ પ્રમાણે—

ઉપર જણાવેલ તીર્થ—ચતુર્વિધ સંઘ અથવા સંઘના આધેયભૂત એટલે કે સંઘરૂપ આધારમાં રહેલ આગમ—શાસ્ત્રની શ્રી—લક્ષ્મી કે મહિમાને અનેક પ્રકારના અસદ્ભૂત દોષોના આરોપ વડે પોતાના અભિપ્રાય મુજબ જે ઓછી કરે છે, તે તીર્થેશ, અર્થાત્ બહિરંગાપકારી—અન્યતીર્થિક, તેનું હું સ્મરણ કરું છું.

તે તીર્થેશ—અન્યતીર્થિક કેવો છે ? યજ્ઞાદિમાં બલિ આપવા વગેરેથી શક—ઈન્દ્ર જેને પૂજ્ય છે, તે શકપૂજ્ય કહેવાય. આ વિશેષણથી વેદને અનુસરનાર ભટ્ટ—કુમારિલ, પ્રભાકર, કણ્વલક્ષ—કણ્વાદ—વૈશેષિક, અક્ષપાદ—ગૌતમ—નૈયાયિક, કપિલ—સાંખ્યનું સૂચન કર્યું.

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? વાણીનો ઈશ—વાચરૂપતિ છે. આ વિશેષણથી નાસ્તિક મત પ્રવર્તાવનાર બુદ્ધરૂપતિની સૂચના કરી.

વળી વાણીની ‘ઈ’—શોભા, મહિમાને જે રૂચિ ઓછી કરે તે ગિરામીશઃ કહેવાય. પદાર્થનું વાસ્તવિક રીતે પ્રતિપાદન—વર્ણન કરવું તે વાણીની શોભા કહેવાય છે, અને તે શોભાને, શબ્દને વિષય માત્ર અપોહ છે એમ કહેનાર બૌદ્ધ હીન કરે છે જ. આ પ્રમાણે ‘ગિરામીશઃ’ વિશેષણની આવૃત્તિ—પુનઃકથન કરીને સુગત—બૌદ્ધનું સૂચન કર્યું છે.

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? ‘જ્ઞાતારં વિશ્વવસ્તુ નઃ’—અમને—શ્વેતામ્બર સાધુઓને જ્ઞાત જીવ આદિ સકલ પદાર્થોને બાણનાર, એટલે કે—સમાનતન્ત્રી હોવાથી અમારી બાણેલ સકલ વસ્તુને બાણતો હોય તે. આથી દિગમ્બરની સૂચના છે.

અહીં ‘જ્ઞાતારમ્’ શબ્દ ‘તૃન્નન્ત’ છે, અને ‘તૃન્નુદન્ત’ ઇત્યાદિ સૂત્રથી કર્મરૂપ ‘વિશ્વવસ્તુ’ શબ્દમાં ષષ્ટીસમાસનો પ્રતિષેધ થયેલ છે.

(ટિપ્)—તદાધેયસ્યેતિ તીર્થતયાભિહિતે સંઘે સમારોપ્યસ્ય । પતાવતેતિ । મદ્વો જૈમિનિનૈ-
ષ્કર્મ્યમીમાંસાકૃત્ । પ્રમાકરઃ સકર્મમીમાંસાકૃત્ દુર્ગસિંહાપરનામા । કણમશ્વો વૈશેષિકઃ । અક્ષ-
પાદો નૈયાયિકઃ । કપિલઃ સાંખ્યઃ । એતે સૂચિતાઃ । પરમાર્થત ઇતિ તત્ત્વતઃ શબ્દાનામર્થપ્રકાશનમેવ
શોભા । નહિ નિરર્થકં વાક્યમાભાતિ, કાર્યાનુવયોગિત્વાદુન્મત્તવિરુત્તવત્ । તામિતિ શોભાં, તનૂ-
કરોતીતિ સમ્બન્ધઃ । તાસામિતિ વાણીનામ્ । અપોહેતિ નિર્ણયમાત્રમ્ । અયં ઘટઃ પટો ન ભવ-
તીતિ સામાન્યમ્ । ન તુ વિશિષ્ટસ્ય પરમાણુલક્ષણસ્વલક્ષણસ્ય વસ્તુનો નિર્ણયઃ. વાણીનાં વિકલ્પવિષય-
ત્વાત્, સ્વલક્ષણાન્તઃપ્રવેશાભાવાચ્ચ । યદુક્તમ્—

“તેનાઽન્યાપોહવિષયાઃ પ્રોક્તાઃ સામાન્યગોચરાઃ ।

શબ્દાશ્ચ બુદ્ધયરૂચૈવ વસ્તુન્યેપામસમ્ભવાત્” ॥૧૧॥

અસ્ય વ્યાહયા—તૈનાચાર્યદિગ્નાગેનાન્યાપોહવિષયા વિકલ્પવુદ્ધિપ્રતિભાસવિષયાઃ શબ્દા બુદ્ધયશ્ચ પ્રોક્તાઃ । કિમ્ભૂતા બુદ્ધયઃ ? સામાન્યગોચરાઃ સવિકલ્પિકા ન તુ સર્વાઃ, નિર્વિકલ્પાધ્યક્ષબુદ્ધીનાં વસ્તુવિષયત્વાઙ્ગીકારાત્ । સૌગતૈરપિ બુદ્ધિનામેવૈતદ્વિશેષણં ન તુ શબ્દાનાં તેષાં સામાન્યવિષયત્વાવ્યભિચારાત્ । વિકલ્પવત્ । કિં કારણં ? વસ્તુનિ સ્વલક્ષણે ઇષાં શબ્દાનાં વિકલ્પાનાં ચાસમ્ભવાદિતિ । एतदर्थश्च विस्तरार्थिना प्रमाणवार्तिके कल्याणचन्द्रकृतटीकातोवसेयः । तथागतो बौद्धः ।

નન્વેકસ્મિન્નેવ વક્તરિ સ્વાત્માનં નિર્દેશતિ કથં 'આનયે' इत्येकवचनम्, 'नः' इति बहुवचनं च समगंसाताम्?—इति चेत् । नैतद् वचनीयं वचनीयम्, 'नः' इत्यत्रापि वक्त्रा स्वस्थैकत्वेनैव निर्देशात् । बहुवचनं त्वेकशेषवशात् । तथाहि—ते चान्ये सर्वे श्वेतवाससः, अहं च प्रचिक्रंसितशास्त्रसूत्रधारः, वयम्, तेषां नः । "त्यदादिः" इत्यनेनास्मच्छब्दोऽवशिष्यते, बहुवचनं च भवति । ततोऽस्माकं श्वेतवासोदर्शनाश्रितानां सर्वेषां तत्त्वं यो जानाति, तं च स्मरामीत्युक्तं भवति । इत्थं चैकशेषशालिविशेषणं कुर्वाणैस्तच्छब्दोपदिष्टमार्गस्थाशेषश्वेताम्बरपारतन्त्र्यं स्वस्याविश्वक्रे ।

શબ્દા—અહીં વક્ત્રા એક જ છે, તેા તે પોતાનેા નિર્દેશ 'આનયે' દ્વારા એક વચનમાં અને 'નઃ' દ્વારા બહુવચનમાં કરે તે સંગત કેમ થાય ?

સમાધાન—આ દૂષણ કહેવા લાયક નથી, કારણ કે— 'નઃ' શબ્દથી અન્યકારે પોતાનેા એકલાનેા જ નિર્દેશ કરેલ છે, અને બહુવચન તેા એકશેષ સમાસ થવાથી થયેલ છે. એકશેષ સમાસનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—'તે-અન્યે ચાહં ચ' અહીં તે એટલે બીજા સમસ્ત શ્વેતામ્બરેા અને અહં-હું એટલે પ્રારંભ કરવા ધારેલ પ્રકૃત શાસ્ત્રનેા કર્તા—અથ રચનાર, આમ બન્ને મળી વચ્ચે-અમે રૂપ થયું, અહીં 'ત્યદાદિઃ' સૂત્રથી અસ્મદ્ રહે અને તેનું બહુવચન 'વયમ્' રૂપ થયું અને કર્તા-રિષભીમાં નઃ રૂપ થયું માટે નઃ આનયે એ નિર્દેશ છે ને સંગત છે.

તેથી અમારા—સમસ્ત શ્વેતામ્બરેાને માન્ય તત્ત્વને જે બાણે છે, તે દિગમ્બરને હું યાદ કરું છું; એમ અહીં સમજવું.

આ પ્રમાણે એકશેષ સમાસવાળું વિશેષણ કરીને અન્યકારે 'તદ્' શબ્દથી બાણાવેલ માર્ગસ્થ-સુવિહિત સમસ્ત શ્વેતામ્બરેામાં પોતાની પરાધીનતા પણ બાણાવી છે. એટલે કે તેઓ અહીં જે કહેશે તે શ્વેતામ્બર આમ્નાયને અનુસરનારું હશે.

(ટિ ૦)—સમગંસાતામિતિ ગમ્ સમ્પૂર્વઃ સમોગમ્લિત્યાદિનાત્મનેપદં સજ્જચ્છતે સ્મ । વચનીયમિતિ ન દૂષણં વક્તવ્યમ્ । પ્રચિક્રંસિતેતિ પ્રચિક્રમિષતેતિપાઠઃ । પ્રારવ્યુમિષ્ઠઃ શાસ્ત્રકર્તા ।

પુનઃ ક્રીદક્ષં તમ્ ? રાગદ્વેષવિજેતાઽઽરમ્—इतं प्राप्तसंबन्धम्, आरं सांसारिकानेकक्लेशस्वरूपशत्रुसमूहो यस्मिंस्तीर्थेशे स तथा, तं च । कथमेतादृशं तम् ?

इत्याह—रागद्वेषविजा—राग-द्वेषाभ्यां कृत्वा याऽसौ विकृ श्रीमदहर्त्प्रतिपादित-
तत्वात् पृथग्भावः, तथा । भगवदहर्त्प्रतिपादितं तत्त्वमनुभवन्तोऽपि हि राग-द्वेष-
कालुष्यकलङ्काक्रान्तस्वान्ततया परेऽपरथैव प्रलपन्तः सांसारिकक्लेशशात्रवगोचरतां गच्छ-
न्त्येव । अनेन चाशेषाणां शेषाणामपि संभवैतिह्यप्रमाणवादिचरकप्रसुखाणामाविष्क-
रणम् । न खलु मोहमहाशैल्लषस्यैको नर्तनप्रकारो यदशेषतीर्थिकानां प्रत्येकं स्मृतिः
कर्तुं शक्येत ।

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? 'રાગદ્વેષવિજેતારમ્' આ પદને 'રાગદ્વેષવિજા' એ
અને આરમ્ આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને ઇતમ્—પ્રાપ્ત થયેલ છે, આરમ્—સાંસારિક કલેશ-
રૂપ શત્રુસમૂહ, એટલે જે તીર્થેશને વિષે સાંસારિક કલેશરૂપ શત્રુસમૂહ પ્રાપ્ત
થયેલ છે તે 'જ્ઞાતમ્' કહેવાય. તે 'જ્ઞાતમ્' કેવો છે ? 'રાગદ્વેષવિજા'—રાગ અને દ્વેષથી
ઉત્પન્ન થયેલી, જે વિક્—પૃથગ્ભાવ બુદ્ધિ, તેનાથી, એટલે શ્રી અરિહંત ભગવાંતે
પ્રતિપાદન કરેલ તત્ત્વોથી પૃથગ્ભાવ, અર્થાત્ તે તીર્થેશ રાગદ્વેષ આદિ દ્વેષથી
હૃષિત હોઈ શ્રી અરિહંત પ્રતિપાદિત તત્ત્વોથી બુદ્ધિ પડે છે.

અરિહંત ભગવાને કહેલ તત્ત્વોનો અનુભવ કરતા હોવા છતાં પણ રાગદ્વેષા-
ત્મક કાળાશરૂપ કલંક-દ્વેષથી આચ્છાદિત અંતઃકરણવાળા હોવાથી અન્યતીર્થિકે
તત્ત્વને બીજા પ્રકારે—બીલટી રીતે કહેતા હોવાથી સાંસારિક અનેક કલેશ-જન્મ-
મરણાદિ રૂપ શત્રુસમૂહને પામે જ છે. આ વિશેષણથી સંભવ અને ઐતિહ્ય
પ્રમાણને માનનારા આયુર્વેદ પ્રવર્તક ચરક આદિ બાકીના સઘળાએ તીર્થાન્તરીઓને
જણાવ્યા છે, કારણ કે—મોહરૂપ મહાનટનો નાચવાનો એક જ પ્રકાર તો નથી, કે
જેથી એક એક લઈને બધા તીર્થિકેનું સ્મરણ કરી શકાય. આ રીતે અંથકારે
સમસ્ત બહિરંગ અપકારી-સઘળા અન્યતીર્થિકેનું સ્મરણ કર્યું છે એમ જાણવું.

નन्वेवमेतान् प्रतिक्षेपार्थमुપક્ષિપतोऽस्य राग-द्वेषकालुष्यवृद्धिः स्यात्, इति
श्रेयोविशेषार्थमुपस्थितस्याश्रेयસિ પ્રવૃત્તિરાપન્ના— इति शङ्कां निरसितुं 'राग-द्वेष'
इति विशेषणं श्लिष्टमजीघटन्—अरमत्यर्थम्, राग-द्वेषयोर्विजयनशीलः, तेषां स्मृति-
मस्मि करोमि, न त्वन्यथा, इति तत्रभवदभिप्रायः । प्रमाणनयतत्वं खल्वत्र शुचि-
विचारचातुरीपूर्वमालोकनीयम् । न च रागद्वेषकषायितान्तःकरणैर्विरच्यमानो विचार-
श्चारुतामञ्चति । इत्यन्तरङ्गापकारिस्मरणम् ।

શંકા— આ પ્રકારે પ્રારંભમાં તે તીર્થિકેને તેમના મતનું ખડન કરવા માટે
યાદ કરવાથી તો અન્યકર્તાને રાગદ્વેષરૂપ કાલુષ્યની વૃદ્ધિ થશે અને તેથી કલ્યાણ
વિશેષને માટે તત્પર થયેલ અન્યકારની અકલ્યાણમાં પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ.

સમાધાન—અહિં 'રાગદ્વેષવિજેતારમ્' આ વિશેષણ શ્લિષ્ટ અર્થવાળું છે, તે આ
પ્રમાણે—રાગદ્વેષવિજેતા—અને અરમ્ આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને રાગ દ્વેષને છૂતવાના

ઈદં ચ વાક્યં મુલ્યતયા પ્રયોજનમેવ પ્રતિપાદયિતુમુપન્યસ્તમ્, તસ્યૈવ પ્રાધા-
ન્યેન પ્રવૃત્ત્યજ્ઞત્વાત્ । અભિધેય-સમ્બન્ધૌ તુ સામર્થ્યાદિ ગમયતિ । તથાહિ—પ્રમાણ-નયતત્ત્વ-
મભિધેયમ્, 'પ્રમાણનયતત્ત્વ'ઇત્યવયવેન લક્ષિતમ્, સુખાનુષ્ટેયં ચૈતત્— ઇત્યશક્યા-
નુષ્ટાનાભિધેયાશઙ્કા નિરાકારિ ।

પ્રયોજનં દ્વેધા—કર્તુઃ શ્રોતુશ્ચ । તત્ર કર્તુઃ પ્રયોજનં પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનં
'પ્રમાણ-’ઇત્યાદિસૂત્રાવયવેન ણ્યન્તેન સાક્ષાદાચચક્ષે । શ્રોતૃપ્રયોજનં ચ 'વ્યવસ્થા'—
ઇત્યુપસર્ગધાતુસમુદાયેનૈવ તદન્તર્ગતં પ્રત્યાચ્યતે । પ્રમાણનયતત્ત્વનિશ્ચયમિચ્છવો હિ શ્રોતા-
રોઽહંપ્રથમિકયાત્ર શાસ્ત્રે પ્રવર્તેન્ । અમિમતં ચૈતત્ પ્રયોજનં દ્વયોરપિ— ઇત્યનમિમત-
પ્રયોજનત્વારેકા નિરસ્તા ।

સંબન્ધસ્ત્વમિધેયેન સહ વાચ્યવાચકભાવલક્ષણઃ શાસ્ત્રસ્યાવશ્યભાવી— ઇત્યનુંકોઽપ્ય-
ર્થાદ્ ગમ્યતે— ઇતિ સંબન્ધરહિતત્વાઽઽશઙ્કાનુત્થાનોપહતૈવૈતિ ।

અને આ 'પ્રમાણનય' ઇત્યાદિ વાક્યનો ઉપન્યાસ— પ્રયોગ તો મુખ્યપણે
પ્રયોજન પ્રતિપાદન કરવા માટે જ છે, કારણ કે— પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કારણ તો
પ્રયોજન છે.

અભિધેય—પ્રતિપાદ્યવિષય અને સમ્બન્ધ તો સૂત્રના પોતાના સામર્થ્ય—સ્વશ-
ક્તિથી જ જણાઈ આવે છે, તે આ પ્રમાણે—

સૂત્રના 'પ્રમાણનયતત્ત્વ' એ અંશથી પ્રમાણ અને નયતું સ્વરૂપ એ અભિધેય
છે, એમ યોધ થાય છે, અને તે સુખપૂર્વક અનુષ્ટેય— જ્ઞાન કરવા લાયક છે,
આથી અભિધેય અશક્ય અનુષ્ઠાનવાળું છે, એ શંકાનો નિરાસ કર્યો.

પ્રયોજન એ પ્રકારે છે ૧ કર્તાનું પ્રયોજન, અને ૨ શ્રોતાનું પ્રયોજન. તેમાં
'પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનં' એ સૂત્રના ણ્યન્ત—પ્રેરક રૂપવાળા અવયવ વડે કર્તાનું પ્રયોજન
તો સાક્ષાત્ કહેલ છે, અને કર્તાના પ્રયોજનની અંદર વિ અને અવ ઉપસર્ગપૂર્વક
'જ્ઞા' ધાતુના સમુદાયરૂપ 'વ્યવસ્થા' શબ્દથી જ શ્રોતાનું પ્રયોજન તો જણાઈ
આવે છે, જેથી કરીને પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવાળા
શ્રોતાઓ 'હું પહેલો હું પહેલો' એ રીતે શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. કર્તા—શાસ્ત્રકાર
અને શ્રોતા એ બન્નેને આ પ્રયોજન ઇષ્ટ છે. તેથી અનિષ્ટ પ્રયોજનની શંકા હર
થઈ ગઈ.

સંબંધ તો— શાસ્ત્રનો અભિધેય સાથેનો વાચ્યવાચકભાવરૂપે અવશ્ય હોય છે,
અને સૂત્રમાં તે જણાવેલ નથી તો પણ અર્થોપત્તિ દ્વારા જણાઈ આવે છે જ. આ
પ્રકારે સંબંધ નથી એવી શંકા ઊઠતીજ નથી, અને તે જ તેનો નિરાસ છે.

(ટિ.) તસ્યૈતિ પ્રયોજનસ્ય મુલ્યત્વેન પ્રવૃત્તિહેતુત્વાત્ । તદન્તર્ગતમિતિ આચાર્યપ્રયોજનાન્તર્ગતં
પ્રત્યાચ્યતે પ્રતીતિગોચરં નીયતે ।

આ સૂત્રમાં પ્રમાણ અને નય એ બંને શબ્દોનો દ્વન્દ્વસમાસ કરેલ છે. શક્ષા-દ્વન્દ્વ સમાસમાં અદ્ય સ્વરવાળું પદ પહેલું આવે, એ નિયમને અનુસરીને 'નય' શબ્દ પહેલો આવવો જોઈએ, તો 'પ્રમાણ' શબ્દ પહેલો કેમ મૂક્યો ?

સમાધાન-જેમ 'લક્ષણહેત્વોઃ' આ સ્થળે 'હિતુ' અદ્ય સ્વરવાળો છે, અને 'લક્ષણ' શબ્દ અધિકસ્વરવાળો છે, છતાં અભ્યર્હિત-પૂજ્ય-મહત્તર હોવાથી 'લક્ષણ' પદ પહેલું છે, તેમ પ્રમાણશબ્દ નયશબ્દ કરતાં અધિક સ્વરવાળો હોવા છતાં તે અભ્યર્હિત હોવાથી તેનું પ્રથમ ઉપાદાન થયેલ છે.

પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વ-અસાધારણ સ્વરૂપ-નો નિશ્ચય કરવો એ જ આ ઉપક્રમ-કાર્યારંભનું પ્રયોજન છે. તે જ પ્રયોજન જે ઉપક્રમમાં છે, તે ઉપક્રમ તેને માટે છે, એટલે કે-વ્યવસ્થા-નિશ્ચય માટે ઉપક્રમ છે. એ ઉપક્રમ રૂપ ક્રિયાનું 'પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનાર્થ' એ વિશેષણ છે. પણ 'इदम्' શબ્દથી નિર્દિષ્ટ શાસ્ત્રનું વિશેષણ નથી. આચાર્ય-અન્યકાર પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનું વ્યવસ્થાપન-નિશ્ચય શાસ્ત્રવડે જ કરે છે, માટે ઉપક્રમ-ક્રિયારંભ રૂપ આચાર્યના વ્યાપારના વિશેષણ તરીકે તે અનુકૂલ છે, પરંતુ શાસ્ત્રનું તે વિશેષણ નથી, કારણ કે-આચાર્યને પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વની વ્યવસ્થા કરવી છે, અને તે શાસ્ત્ર દ્વારા થતી હોઈ તેમાં શાસ્ત્ર કરણ-અસાધારણ કરણ તરીકે ઉપયોગી છે, માટે સૂત્રનો એ અંશ આચાર્યના વ્યાપારરૂપ ઉપક્રમ-આરંભના જ વિશેષણ તરીકે યોગ્ય છે.

શંકા-શાસ્ત્ર અર્થની વ્યવસ્થા કરે છે, તો તે કરણ છે, એમ કેમ કહેવાય ?
સમાધાન-શાસ્ત્રમાં કર્તૃત્વ ઔપચારિક છે. અર્થાત્ આચાર્યનું વ્યવસ્થા-કર્તૃત્વ શાસ્ત્રમાં આરોપિત છે.

આથી સમગ્રભાવે આવો અર્થ થાય છે કે- આ શાસ્ત્ર કે જે સ્વસંવેદનથી અન્તસ્તત્ત્વરૂપે પ્રત્યક્ષ છે, અર્થાત્ આચાર્યનું પ્રમાણનયના તત્ત્વવિષયક જે જ્ઞાન તે અન્તઃશાસ્ત્ર છે, અને તેનો પ્રારંભ બાહ્યશબ્દરૂપે કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ અંતરમાં પ્રતિભાસિત જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ શબ્દદ્વારા કરી આ અન્યરૂપ બાહ્યશાસ્ત્રનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

(ટિ.) નનુ યદિહેત્યાદિ । તન્નેતિ પ્રયોજનાદિરહિતે શાસ્ત્રે । પ્રેક્ષાચક્ષુષ इति પ્રેક્ષાવન્તો વિદ્વાંસઃ શ્લોદિપ્તમપિ સ્વલ્પામપિ । इदમपीति ભવદારમ્ભમાણં શાસ્ત્રં તથેતિ અશક્યાનુષ્ઠાન-પ્રયોજનાદિયુક્તં નિષ્કલહ્કં ન સ્યાત્ ॥ ન તર્હીતિ । તેષાં વિદુષામ્ ।

પ્રકર્ષેણેત્યાદિ । સંશયાદીતિ । આદિશબ્દાદ્વિપર્યયાનધ્યવસાયૌ જ્ઞેયૌ વહ્નચ્-ત્વેऽપીતિ બહુસ્વરત્વેપિ । અભ્યર્હિતેતિ પૂજિતત્વાત્ । અલ્પાચ્તરાદિતિ સ્તોકસ્વરાત્ । અચ્-શબ્દઃ સ્વરસંજ્ઞયા વ્યાકરણપ્રસિદ્ધઃ ।

ન તુ શાસ્ત્રસ્યેત્યાદિ । તન્નેતિ વ્યવસ્થાપને । તન્નેતિ શાસ્ત્રે । इदमिति । શાસ્ત્રં હિ દ્વિવિધં અર્થતઃ શબ્દતશ્ચ । અન્તરર્થરૂપમ્, વહિઃ શબ્દરૂપમ્ । તત્ત્વરૂપેતિ જ્ઞાનરૂપતયા ।

(પ) વહ્નચ્ત્વેऽપીતિ બહુસ્વરત્વેપિ । અન્તસ્તત્ત્વરૂપતયેતિ શાસ્ત્રરૂપતયા ॥

ઈદં ચ વાક્યં મુખ્યતયા પ્રયોજનમેવ પ્રતિપાદયિતુમુપન્યસ્તમ્, તસ્યૈવ પ્રાધા-
ન્યેન પ્રવૃત્ત્યજ્ઞત્વાત્ । અભિધેય-સમ્બન્ધૌ તુ સામર્થ્યાદ્ ગમ્યતિ । તથાહિ—પ્રમાણ-નયતત્ત્વ-
મભિધેયમ્, 'પ્રમાણનયતત્ત્વ'ઇત્યવયવેન લક્ષિતમ્, સુસ્વાનુષ્ટેયં ચૈતત્— ઇત્યશક્યા-
નુષ્ઠાનાભિધેયાશઙ્કા નિરાકારિ ।

પ્રયોજનં દ્વેધા—કર્તુઃ શ્રોતુશ્ચ । તત્ર કર્તુઃ પ્રયોજનં પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનં
'પ્રમાણ-ઇત્યાદિસૂત્રાવયવેન ણ્યન્તેન સાક્ષાદાચચક્ષે । શ્રોતૃપ્રયોજનં ચ 'વ્યવસ્થા'—
ઇત્યુપસર્ગધાતુસમુદાયેનૈવ તદન્તર્ગતં પ્રત્યાગ્યતે । પ્રમાણનયતત્ત્વનિશ્ચયમિચ્છવો હિ શ્રોતા-
રોઽહંપ્રથમિકયાત્ર શાસ્ત્રે પ્રવર્તેન્ । અમિમતં ચૈતત્ પ્રયોજનં દ્વયોરપિ— ઇત્યનમિમત-
પ્રયોજનત્વારેકા નિરસ્તા ।

સંબન્ધસ્ત્વમભિધેયેન સહ વાચ્યવાચકભાવલક્ષણઃ શાસ્ત્રસ્યાવશ્યભાવી— ઇત્યનુંત્તોઽપ્ય-
ર્થાદ્ ગમ્યતે— ઇતિ સંબન્ધરહિતત્વાઽઽશઙ્કાનુષ્ઠાનોપહતૈવેતિ ।

અને આ 'પ્રમાણનય' ઇત્યાદિ વાક્યનો ઉપન્યાસ— પ્રયોગ તો મુખ્યપણે
પ્રયોજન પ્રતિપાદન કરવા માટે જ છે, કારણ કે— પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કારણ તો
પ્રયોજન છે.

અભિધેય—પ્રતિપાદ્યવિષય અને સમ્બન્ધ તો સૂત્રના પોતાના સામર્થ્ય—સ્વશ-
ક્તિથી જ જણાઈ આવે છે, તે આ પ્રમાણે—

સૂત્રના 'પ્રમાણનયતત્ત્વ' એ અંશથી પ્રમાણ અને નયનું સ્વરૂપ એ અભિધેય
છે, એમ બોધ થાય છે, અને તે મુખ્યપૂર્વક અનુષ્ટેય— જ્ઞાન કરવા લાયક છે,
આથી અભિધેય અશક્ય અનુષ્ઠાનવાળું છે, એ શંકાનો નિરાસ કર્યો.

પ્રયોજન બે પ્રકારે છે ૧ કર્તાનું પ્રયોજન, અને ૨ શ્રોતાનું પ્રયોજન. તેમાં
'પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનં' એ સૂત્રના ણ્યન્ત-પ્રેરક રૂપવાળા અવયવ વડે કર્તાનું પ્રયોજન
તો સાક્ષાત્ કહેલ છે, અને કર્તાના પ્રયોજનની અંદર વિં અને બવ ઉપસર્ગપૂર્વક
'ષ્ઠા' ધાતુના સમુદાયરૂપ 'વ્યવસ્થા' શબ્દથી જ શ્રોતાનું પ્રયોજન તો જણાઈ
આવે છે, જેથી કરીને પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવાળા
શ્રોતાઓ 'હું પહેલો હું પહેલો' એ રીતે શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. કર્તા—શાસ્ત્રકાર
અને શ્રોતા એ બન્નેને આ પ્રયોજન ઇષ્ટ છે. તેથી અનિષ્ટ પ્રયોજનની શંકા ફર
થઈ ગઈ.

સંબંધ તો— શાસ્ત્રનો અભિધેય સાથેનો વાચ્યવાચકભાવરૂપે અવશ્ય હોય છે,
અને સૂત્રમાં તે જણાવેલ નથી તો પણ અર્થાપત્તિ દ્વારા જણાઈ આવે છે જ. આ
પ્રકારે સંબંધ નથી એવી શંકા ઊઠતીજ નથી, અને તે જ તેનો નિરાસ છે.

(ટિ.) તસ્યૈતિ પ્રયોજનસ્ય મુખ્યત્વેન પ્રવૃત્તિહેતુત્વાત્ । તદન્તર્ગતમિતિ આચાર્યપ્રયોજનાન્તર્ગતં
પ્રત્યાગ્યતે પ્રતીતિગોચરં નીયતે ।

§ ૩ અત્ર ધર્મોત્તરાનુસારી પ્રાહ—પ્રયોજનમાદિવાક્યેન સાક્ષાદાહ્યાયત્ત્વમ્મિતિ ન ક્ષમે । યતઃ સંવદ્ધમસંવદ્ધં વા તત્ તદભિદધીત ? યદ્યસંવદ્ધમેવ; તદાઽઽદિવાક્યાદેવ સમસ્તશાસ્ત્રાર્થસંદર્ભગર્ભાવિર્ભાવસંભવાત્ કિં પ્રકૃતશાસ્ત્રોપક્રમઙ્કેશેન ? સંવદ્ધં ચેત્; તદ-સંવદ્ધમ્, શબ્દાર્થયોઃ સંવન્ધાસંભવાત્ । તથાહિ—અયમનયોર્ભવંસ્તાદાત્મ્યમ્, તદુત્પત્તિઃ, વાચ્ય-વાચકભાવો વા ભવેત્ ?

§ ૩ અહીં ધર્મોત્તરાનુસારી બૌદ્ધ શંકા કરે છે—‘પ્રમાણનય’ એ આદિ વાક્યથી પ્રયોજન સાક્ષાત્ કહેવાયું છે, એ તમારું કથન અમોને સમ્મત નથી કારણ કે— અમે પૂછીએ છીએ કે— આદિવાક્ય પ્રયોજનની સાથે સમ્બંધ થઈને પ્રયોજનનું અભિધાન કરે છે ? કે અસમ્બંધ રહીને પ્રયોજનનું અભિધાન કરે છે ?

જો પ્રયોજન સાથે અસમ્બંધ એવું આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે, એમ કહો તો— આદિવાક્યથી જ સમસ્ત શાસ્ત્રના અર્થની રચનાનું રહસ્ય પ્રકટ થઈ જવાનો સંભવ છે, તો પ્રકૃતશાસ્ત્રના આરંભનો કલેશ શા માટે ?

અને પ્રયોજન સાથે સંબંધ આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે, એમ કહો તો— તે કથન અસંગત છે, કારણ કે શબ્દ અને અર્થના સંબંધનો સંભવ નથી, તે આ પ્રમાણે— શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ હોય તો તે કયો છે ? તાદાત્મ્ય ? તદુત્પત્તિ ? કે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે ?

(પ૦) તત્ તદભિદધીતેતિ તદાદિવાક્યં કર્તુ તત્પ્રયોજનં કર્મ । આદિવાક્યાદેવેતિ એતસ્માદેવ । અનયોરિતિ શબ્દાર્થયોઃ ।

(ટિ.) અત્ર ધર્મોત્તરેત્યાદિ । તદિતિ આદિવાક્યમ્ । તદિતિ પ્રયોજનમ્ । સમસ્ત-શાસ્ત્રેતિ લક્ષણસાહિત્યતર્કાદિ । તથાહીત્યાદિ । અયમિતિ સમ્બન્ધઃ, અનયોરિતિ શબ્દાર્થયોઃ ।

પ્રાચીનપક્ષે સ એવાત્મા યસ્યેતિ વિપ્રહે—કિં તચ્છબ્દસ્ય શબ્દ એવ, તદર્થો વા વાચ્યતયા ત્વચ્ચિત્તે ચક્રાસ્યાત્ ? યદિ શબ્દઃ, તર્હિ સમસ્તા અપ્યર્થાઃ સ્વસ્વ-વાચકસ્વભાવા વમ્ભૂવાંસઃ—ઇતિ યુગપદશેષાણાં તેષાં નિઃશેષકાલં યાવદ્ ગુમગુમાયમાન-તાઽપત્તેઃ—અયત્નોપનતપણવેણુવીણામૃદઙ્ગસઙ્ગિસઙ્ગીતકારમ્ભનિમૃતમિવ ત્રિભુવનં ભવેત્ । અથ તદર્થઃ; તર્હિ તુરગ-તરઙ્ગ-શૃઙ્ગાર-મૃઙ્ગારાદિશબ્દોચ્ચારણે ચૂરણ-પ્લાવન-સંભોગ-ઘટ્ટનાદિ-પ્રસક્તિઃ । કિઞ્ચ, અતીતાનાગતવર્ધમાન-પદ્મનામાદિકલ્પિતકથાદિવચસામુચ્ચારણમચતુરસ્રં સ્યાત્ । ન હિ વૃક્ષાત્મા શિશુપા તમન્તરેણાપિ ક્વાપિ સંપદ્યતે । તથાત્વે હિ સ્વસ્વરૂપ-મેવાસૌ જહ્યાત્, કુમ્ભ-સ્તમ્ભામ્ભોરુહાદિવત્ । પ્રત્યક્ષમપિ ચૈતયોસ્તાદાત્મ્યં ન ક્ષમતે । કર્ણકોટરકુટુમ્બી સ્વલ્વમિલાપઃ પ્રત્યક્ષેણ લક્ષ્યતે, ક્ષિતિતલાવલમ્બી તુ કલશ-કુલિશાદિ-ર્ભાવરાશિઃ—ઇતિ કથમનયોરૈક્યં શક્યેત વક્તુમ્ ? તન્ન તાદાત્મ્યપક્ષોપક્ષેપઃ સૂક્ષ્મઃ ।

પહિલો પક્ષ કહો તો— તે જ બેનો આત્મા—સ્વરૂપ છે—સમાસના આવા વિગ્રહ-વાક્યમાં 'તે' શબ્દનું શું અભિપ્રેત છે? શબ્દ કે અર્થ? '—તે' શબ્દનો વાચ્યાર્થ શબ્દ છે, એમ કહો તો— સમસ્ત ઘટપટાદિ પદાર્થો પોતપોતાના વાચક શબ્દરૂપ બની ગયા. અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થનો ભેદ ન રહ્યો, આથી સદૈવ તે બધા ગણગણાટ કરતા થઈ જશે. અર્થાત્ સમસ્ત પદાર્થો શબ્દરૂપ હોવાથી તેમાં ગુંબજમાનતાની આપત્તિ—દોષ આવશે. અને તેથી તૈયાર કરીને મૂકેલાં પણુવ—મોટો ઢોલ, વેણુ—વાંસળી, વીણા, મૃદંગ—તબલા વિગેરે વાલિંત્રોથી અનાયાસે ઉત્પન્ન થયેલ સંગીતથી ભરેલ હોય એવાં ત્રણે ભુવન થઈ જશે. પણ આવો અનુભવ થતો નથી, માટે તેમ માનવું ઉચિત નથી.

'તે' શબ્દનો વાચ્યાર્થ અર્થ કહો તો— અર્થાત્ શબ્દને અર્થરૂપ માનવાથી તુરંગ—ઘોડો, તરંગ, શૃંગાર, ભૃંગાર વિગેરે શબ્દોનું ઉચ્ચારણુ કરતાની સાંથે જ અનુક્રમે કચડાઈ જવાનો, પલળી જવાનો (ડૂળી જવાનો, તરવાનો કે ફૂદવાનો) સંભોગ થવાનો અને અથડાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે.

વળી આ પક્ષમાં ભૂતકાલીન વર્દ્ધમાન—મહાવીર અને ભવિષ્યકાલીન પક્ષ-નાભાદિ વિષયક કથન—શબ્દોચ્ચારણુ અસંગત થશે. કારણુ કે—'વર્દ્ધમાન,' એવો શબ્દોચ્ચાર વર્દ્ધમાનરૂપ અર્થ હોય તો જ ઘટી શકે પરંતુ વર્દ્ધમાન અર્થ તો અત્યારે નથી, તો તેમના અભાવમાં શબ્દસ્વરૂપની ઘટના કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ શબ્દ સ્વરૂપ વિનાનો હોઈ તેનું ઉચ્ચારણુ અશક્ય થશે. જેમકે— સીસમ બે વૃક્ષ-સ્વરૂપ વિના પાણુ રહી શકતું હોય તો તે વૃક્ષ કહેવાશે જ નહિ, જેમ કુંભ, સ્તાંભ, કમળ વિગેરે વૃક્ષો નથી તેમાં, એટલે કે— તમે શબ્દને અર્થસ્વરૂપ માનો તો 'વર્દ્ધમાન' એવો શબ્દ વર્દ્ધમાન એવા અર્થ વિના ઘટી શકશે નહિ.

વળી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુની અપેક્ષાએ શબ્દ અને અર્થનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થતું નથી. કારણુ કે શબ્દ તો શ્રોત્રેન્દ્રિયના છિદ્રમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, જ્યારે કલશ, કુલિશ—વજ્ર પ્રમુખ પદાર્થસમૂહ તો પૃથ્વીતલના આલમ્બનવાળો છે, અર્થાત્ પૃથ્વીતલ ઉપર રહેલો બેવાય છે. તો એ બન્નેનું એકચ કઈ રીતે કહી શકાય? આ રીતે તાદાત્મ્ય પક્ષનો ઉપન્યાસ યુક્તિસંગત નથી.

(પ૦) તદર્થો વેતિ તદભિધેયો ઘટાદિઃ । ચકાસ્યાદિતિ પ્રતિભાસેત । સ્વસ્વવાચકસ્વભાવા
 इति स्वं स्वं वाच्यं प्रति वाचकस्वरूपाः । बभूवांस इति भूताः । निभृतमिति निश्चलम् ।
 तदर्थ इति शब्दोऽर्थात्मकः । चतुरस्रमिति शोभनम् । तमन्तरेणेति १वृक्षात्मानमन्तरेण ।
 तथात्वे हीत्यादि यदि वृक्षात्मानमन्तरेणापि शिंशपा भवेत् । अभिलाप इति शब्दः । प्रत्यक्षे-
 णेति श्रोत्रेण । कथमनयोरैक्यमिति । एकः शब्द आगत्य कर्णयोर्लगति, अर्थस्तु क्षितितला-
 वलम्बी तथैव तिष्ठति । अतः कथमनयोस्तादात्म्यमित्यर्थः ॥

(ટિ૦) વિગ્રહે ઇતિ સમાસે તાદાત્મ્યશબ્દાદિપ્રયુક્તે તચ્છબ્દસ્ય શબ્દ એવ વાચ્યઃ, તદર્થો વેતિ શબ્દાર્થો વા । યદિ શબ્દ ઇતિ તચ્છબ્દવાચ્યશ્ચેચ્છબ્દઃ । સ્વસ્વવાચકેતિ આત્માનમાત્મના સ્વ્યાપયેયુઃ, શબ્દાત્મકત્વાદર્થાનામ્ । અથ તદર્થ ઇતિ તચ્છબ્દવાચ્યશ્ચેદર્થઃ । કિઞ્ચેતિ અતીત-

कथानामुच्चारणमयुक्तं स्यात् । नहीति शिंशपाशब्दः तमिति वृक्षपदार्थमन्तरेण । तथात्वे इति अवृक्षत्वे । स्वरूपमिति शिंशपात्वं, असाविति शिंशपा । कुम्भस्तम्भेति यदा स्तम्भः स्तम्भ-स्वरूप एव न स्यात् तदा पदार्थहानिरेव भवेत्, तस्याऽसत्त्वात् खण्डेष्वत् ।

तदुत्पत्तिपक्षेऽपि किं शब्दादर्थ उन्मज्जेत्, अर्थाद् वा शब्दः ? प्राचिक-विकल्पे कलशादिशब्दादेव तदर्थोत्पत्तेर्न कोऽपि सूत्रखण्डदण्डचक्रचीवरादिकारणकलाप-मीलनक्लेशमाश्रयेत् । प्रयोजनवाक्यमात्रादेव च तत्प्रसिद्धेः प्रकृतशास्त्रारम्भाभियोगोऽपि निरुपयोगः स्यात् । द्वितीये पुनरनुभववाधनम्, अधररदनरसनादिभ्यः शब्दोत्पत्तिसंवेदनात् ।

भीष्म पक्षे तदुत्पत्ति ऐटले शब्दथी अर्थ उत्पन्न थाय छे, ऐम स्वीकारे छे ? के अर्थथी शब्दनी उत्पत्ति थाय छे, ऐम स्वीकारे छे ?

पडेले विकल्प-शब्दथी अर्थ उत्पन्न थाय छे, ऐम कडे तो कलशादि-घटादि शब्दथी (ते शब्द भोलतानी साथे न) ते कलशादि पदार्थनी उत्पत्ति थर्थ नतां होरी, दंड-यक, यीथरुं विगेरे निमित्त कारणाने ऐकहां करवानो परिश्रम डेणु करे ? अर्थात् केष पणु ऐवो परिश्रम करे नहि. ते न रीते प्रस्तुतमां पणु प्रयोजनप्रतिपादक वाक्यमात्रथी न प्रयोजननी सिद्धि थर्थ नशे. तो प्रकृतशा-शास्त्रना आरंभनो आग्रह-शास्त्ररचनानी प्रतिज्ञा पणु निरुपयोगी थर्थ नशे. अर्थात् शास्त्र रचवानी आवश्यकता न नहि रडे.

भीष्मे विकल्प-अर्थथी शब्द उत्पन्न थाय छे, ऐम कडे तो अनुभवनो आध-विरोध छे, डारणु के शब्दनी उत्पत्ति डोड, लल, हांत विगेरेथी थाय छे, ऐ सर्वानुभव सिद्ध वात छे. अर्थात् शब्दनी उत्पत्ति पोताना वाच्य अर्थथी थती नथी. भाटे तदुत्पत्ति पक्ष पणु संगत नथी.

(टि०) तदुत्पत्तीत्यादि । प्रयोजनेति आदिवाक्यादेव वाच्यार्थप्रयोजनसिद्धेः । तत्प्र-सिद्धेरिति प्रयोजनप्रसिद्धेः ।

वाच्य-वाचकभावपक्षोऽपि न क्षेमकारः । यतोऽसौ वाच्य-वाचकयोः स्वभावभूतः, तदतिरिक्तो वा भवेत् ? आद्यभिदायां वाच्य-वाचकावेव, न कश्चिद् वाच्य-वाचकभावो नाम संबन्धः । द्वितीयभिदायां तु वाच्य-वाचकाम्यामेकान्तेन भिन्नोऽसौ स्यात्, कथ-ञ्चिद् वा ? आद्यभेदे भेदत्रयं त्रौकते-किमयं नित्यः, अनित्यः, नित्यानित्यो वा इति ? नित्यश्चेत् ; संबन्धिनोरपि नित्यताऽऽपत्तिः, अन्यथा संबन्धस्याप्यनित्यत्वानु-पज्ञात् तत्संबन्धिसंबन्धसम्बन्धस्वभावप्रच्युतेः । अथानित्यः ; तदा सर्ववाच्यवाचकेष्वेकः, प्रतिवाच्यवाचकं भिन्नो वा ? एकश्चेत् ; तर्हेकस्मादेव शब्दादशेषपदार्थप्रतिपत्तिप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे तु किमसौ तत्र संबद्धोऽसंबद्धो वा भवेत् ? असम्बद्धश्चेत् ; तर्हि घटशब्दा-दपि पटप्रतीतिः स्यात्, पटशब्दाच्च घटप्रतीतिः, द्वयोरपि वाच्य-वाचकभावयोरुभय-त्राविशेषात् । अथ सम्बद्धः ; तादात्म्येन, तदुत्पत्त्या वा ? न तावत् तादात्म्येन,

મેદપક્ષકક્ષીકારાત્ । નાપિ તદુત્પત્યા । યતઃ કિમયં વાચ્યોત્પત્તિકાલે જાયેત, વાચ-
કોત્પત્તિકાલે, યુગપદુભયોરુત્પત્તિકાલે, એકસ્ય પ્રથમમુત્પાદેડપિ યદૈવ ચ દ્વિતીય ઉત્પદ્યતે
તદૈવ વા ? નાદ્યૌ પક્ષાવક્ષૂણૌ, દ્વયાધારત્વેનાસ્યાન્યતરસ્યાપ્યસત્તાયામુત્પત્તિવિરોધાત્ ।
તાર્તીયીકવિકલ્પે તુ ક્રમેણોત્પદિષ્ણવઃ પદાર્થાઃ શબ્દાશ્ચ અવાચ્યા અવાચકાશ્ચ ભવેયુઃ ।
તુરીયપક્ષે તુ કિમસૌ વાચ્ય-વાચકાભ્યામેવ સકાશાદુલ્લેસેત્, અન્યત એવ, અન્યતોડપિ
વા ? આદ્યકલ્પનાયામ્, અનાકલિતસંક્રેતસ્યાપિ નાલિકેરદ્વીપવાસિનઃ શબ્દોચ્ચારણા-
નન્તરમેવ પદાર્થપ્રતીતિઃ સ્યાત્, તદાનીમેવ તસ્યોત્પાદાત્ । અથોત્પન્નોડપ્યસૌ સંક્રેતા-
ભિવ્યક્ત એવ વાચ્યપ્રતિપત્તિનિમિત્તમ્ । નનુ કાર્ય-કારણભાવવિશેષ એવાભિવ્યઙ્ગ્યાભિ-
વ્યઙ્ગકભાવઃ । તત્ર ચાન્યતોડપીતિ વિકલ્પપ્રતિવિધાનમેવ સમાધાનમ્ । અથાન્યતઃ
સંક્રેતાદેવાયમુત્પદ્યતે; તદપ્યવદ્યમ્, તદાધારૈર્ધર્મસ્યાન્યત એવોત્પત્તિવિરોધાત્ । ન ચૈવં
વાચ્ય-વાચકયોસ્તદુત્પત્તિસમ્બન્ધોડસ્ય કથિતઃ સ્યાત્ ।

વાચ્યવાચકભાવ પક્ષ પશુ કલ્યાણકારક નથી, કારણ કે આ વાચ્યવાચક
ભાવ નામનો સંબંધ વાચ્યવાચકના સ્વભાવરૂપ છે ? કે વાચ્યવાચકથી ભિન્ન ?
પહેલો વિકલ્પ એટલે કે—સ્વભાવરૂપ કહો તો વાચ્ય અને વાચકથી ભિન્ન—એવો કેઈ
સંબંધ થશે નહિ, પરંતુ વાચ્યવાચક જ રહેશે. બીજો વિકલ્પ સ્વીકારો તો અમે પૂછીએ
છીએ કે આ વાચ્યવાચકભાવ—સંબંધ વાચ્યવાચકથી એકાંત ભિન્ન છે ? કે કથંચિત્
ભિન્ન છે ? પહેલો વિકલ્પ એટલે એકાંત ભિન્ન છે, એમ કહો તો તે સંબંધ નિત્ય
છે ? અનિત્ય છે ? કે નિત્યાનિત્ય ? એમ ત્રણ લેહ—વિકલ્પ થાય છે. તેમાં
નિત્ય કહો તો સંબંધીઓને પણ નિત્ય માનવા પડશે, અને એમ નહિ માનો
તો સંબંધને પણ અનિત્ય માનવો પડશે, અન્યથા બે સંબંધીઓમાં સંબંધ
થઈને રહેવાનો એ સંબંધનો બે સ્વભાવ છે, તેની હાનિ થશે. માટે વાચ્યવાચકથી
એકાંત ભિન્ન તેના સંબંધને નિત્ય કહી શકશો નહીં. અનિત્ય કહો તો સમસ્ત
વાચ્યવાચકમાં તે અનિત્ય સંબંધ એક જ છે કે દરેક વાચ્યવાચકમાં ભિન્ન
ભિન્ન છે ? એક કહો તો એક જ શબ્દથી સમસ્ત પદાર્થમાં યોધનો પ્રસંગ આવશે.
અર્થાત્ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ એક હોઈ કેઈ એક ઘટ શબ્દનો સંબંધ સઘળા
પદાર્થ સાથે માનવો પડશે. ઘટ શબ્દથી માત્ર ઘટ પદાર્થનો જ યોધ નહિ થાય.
પરંતુ જગતના સમસ્ત પદાર્થોનો યોધ થશે. પણ એ તો અનુભવથી યાદિત
હોવાથી સઘળા વાચ્યવાચકમાં એક સંબંધ છે, એમ કહી શકાય નહીં.
દરેક વાચ્યવાચકમાં તે સંબંધ ભિન્ન ભિન્ન છે, એમ કહો તો તે સંબંધ દરેક
વાચ્યવાચક સાથે સમ્બંધ છે ? કે અસમ્બંધ ? અસમ્બંધ હોય તો ઘટ શબ્દથી
પટની અને પટશબ્દથી ઘટની પ્રતીતિ થવી જોઈએ, કારણ કે ઘટ અને પટ
એ બન્ને અર્થમાં વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની અસમ્બંધતા સમાન જ છે.
સમ્બંધ કહો તો તાદાત્મ્યરૂપે સમ્બંધ છે ? કે તદુત્પત્તિરૂપે ? અહીં

વાચ્યવાચકથી વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ એકાન્ત ભિન્ન છે, એ પક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય પક્ષ સ્વીકારી શકાય નહિ. અને તદુત્પત્તિ પક્ષ પણ સંભવશે નહીં, કારણ કે આ સંબંધની ઉત્પત્તિ વાચ્યના ઉત્પત્તિકાલે થાય છે કે વાચકના ઉત્પત્તિકાલે થાય છે ? કે એકી સાથે બન્નેના ઉત્પત્તિ કાલે થાય છે ? કે એકની ઉત્પત્તિ થયા પછી બીજાની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે ? આમાં પહેલા બે પક્ષો દૂષિત જ છે. કારણ કે સંબંધ વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેને આધારે હોવાથી બેમાંથી કોઈ એક ન હોય ત્યારે એની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે અનુક્રમે ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થ અને શબ્દ અવાચ્ય અને અવાચક થઈ જશે. અર્થાત્ અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે શબ્દ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચ્ય અને શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે અર્થ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચક બની જશે. ચોથા પક્ષમાં એ સંબંધ વાચ્ય અને વાચકથી જ ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા તે બન્નેથી ભિન્ન એવા અન્ય કારણે જ ઉત્પન્ન થાય ? કે વાચ્ય, વાચક અને અન્યથી પણ ? પહેલો વિકલ્પ માનો તો સંકેતને નહિ જાણનાર નાલિયેરના ક્ષીપમાં રહેનાર પુરુષને શબ્દોચ્ચારણ થતાંની સાથે જ પદાર્થજ્ઞાન થવું જ જોઈએ. કારણ કે આ પક્ષમાં વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેય વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિમાં કારણ હોઈ મોબુદ છે, એટલે શબ્દ સંભળાય ત્યારે સંકેત વિના પણ શબ્દાર્થનું જ્ઞાન થઈ જવું જોઈએ.

જંકા-વાચ્ય અને વાચકથી ઉત્પન્ન થાય કે તરત એ સંબંધ અર્થપ્રતિપાદક બનતો નથી પણ જ્યારે સંકેતથી એ સંબંધ અભિવ્યક્ત થાય છે ત્યારે જ અર્થનો પ્રતિપાદક બને છે.

સમાધાન-પણ કાર્યકારણ ભાવથી બુદ્ધે કોઈ અભિવ્યંજ્ય-અભિવ્યંજકભાવ તો નથી. એટલે સંકેતથી અભિવ્યક્ત માનવામાં પણ સંકેતથી ઉત્પત્તિ માનવી જ પડે, અને એમ માનવાથી વાચ્યવાચક અને તેથી અન્ય એટલે સંકેતથી પણ તે સંબંધની ઉત્પત્તિ થઈ એમ માનવું પડે. અને એ માન્યતામાં તો ત્રીજા વિકલ્પનો જે ઉત્તર તે આ પક્ષનો પણ થઈ જશે.

માત્ર સંકેતથી જ એ વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે-એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે વાચ્ય અને વાચક એ સંબંધરૂપ ધર્મના આધાર છે. એટલે તે આધારથી ભિન્ન એવા સંકેતમાત્રથી વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિ થઈ નહિ. કારણ કે એમ થાય તો એ સંબંધ તદુત્પન્ન-વાચ્યવાચકોત્પન્ન છે એમ કહેવાય નહીં.

(૫૦) અન્યથા સમ્બન્ધસ્યાપ્યનિત્યત્વાનુપજ્ઞાદિતિ ચેત્ત સમ્બન્ધિનૌ નિત્યૌ ન ભવતઃ । તત્સમ્બન્ધિસમ્બદ્ધસંબન્ધસ્વભાવપ્રચ્યુતેરિતિ તૌ ચ તૌ સમ્બન્ધિનૌ વાચ્ય-વાચકૌ તત્સમ્બદ્ધલક્ષણઃ સમ્બન્ધસ્ય સ્વભાવસ્તસ્ય પ્રચ્યુતિઃ । તન્નેતિ વાચ્ય-વાચકયોઃ । વાચ્ય-વાચકભાવ-યોરિતિ વાચ્ય-વાચકસમ્બન્ધયોઃ । ઉભયત્રાવિશેષાદિતિ ઉભયત્ર ઘટે પટે ચાસમ્બદ્ધવાવિશેષાત્ । અન્યતરસ્યાપ્યસત્તાયામિતિ । “દ્વિષ્ટસમ્બન્ધસંવિત્તિનૈકરૂપપ્રવેદનાત્” । અન્યતોઽપિ

वेति वाच्य-वाचकाभ्यामप्यन्यतोऽपि । पदार्थप्रतीतिः स्यादिति वाच्यवाचकसम्बन्धस्य प्रतीति-
र्भवेत् । तदाधारधर्मस्येति तौ वाच्य-वाचकावाधारो यस्येति विग्रहः ॥

(टी०) यतोऽसाविति सम्बन्धः शब्दार्थयोः । स्वभाव इति अभिन्नः । तदतिरिक्तो वेति
भिन्नो वा । असाविति सम्बन्धः । अन्यथेति सम्बन्धिनोरनित्यतायाम् । तत्सम्बन्धीति तौ च
सम्बन्धिनौ च तत्सम्बन्धिनौ, तत्सम्बन्धिभ्यां यः सम्बद्धः [संबन्ध]स्वभावः तत्प्रच्य-
वनात्तस्य श्रंशात् । अथ च तैः सम्बन्धिभिः सह यः सम्बद्धसम्बन्धस्वभावः तस्य पतनात् ।
असाविति सम्बन्धः । तत्रेति पदार्थे । भेदपक्षेति तावत्तादात्म्यमभिन्नभिदङ्गीकारे जाघटीति,
न भिन्नपक्षे, सर्वथाभिन्नत्वात्, नालिकेरकपित्थवत् । अत्रापि प्राज्ञेन भिन्नप्रकारस्वीकारपरेण वरी-
वर्त्यते । तार्त्तीयिकेति युगपदुभयोरुत्पत्तिकालस्वोकारात् क्रमोत्पत्तिविरोधः । असाविति सम्बन्धः ।
अन्यत इति सङ्केतात् । अन्यतोऽपीति सङ्केतात् । अपिशब्दाद्वाच्यवाचकाभ्यामपि सकाशात् ।
अनाकलितेति नालिकेरद्वीपवासो नालिकेरमन्तरेण घटादिपदार्थसार्थं न मनुते, व्यवहारवाह्यत्वात्तस्य ।
तदानीमिति तस्य वाच्यस्य दर्शन एव तस्येति सम्बन्धस्य ।

(टि०) तदाधारस्येति वाच्यवाचकाधारस्य धर्मस्येति सम्बन्धस्य । अन्यत इति
सङ्केतात् ।

अथ सङ्केतसहकृताभ्यां वाच्यवाचकाभ्यामेष जायते इत्यर्थवानन्यतोऽपीति तृतीयः
पक्षः कक्षीक्रियते । नन्वसौ सङ्केतः प्रतीते वस्तुनि विधीयेत, अप्रतीते वा ? न
तावदप्रतीते, अतिप्रसङ्गसङ्गतेः । नापि प्रतीते, यतस्तत्क्षणिकत्वेन तदानीमेव खर-
समीरसमीरिताम्भोधरध्वंसमध्वंसिष्ट इति कुत्र सङ्केतः क्रियेत ? अथ तत्समानजातीय-
क्षणपरम्पराया विद्यमानत्वात् कथं न सङ्केतगोचरता तस्य ? तदसत् । न खल्व-
प्रतीतं विद्यमानमपि शब्दगोचरीभूयमुपनेतुं शक्यम्, अतिप्रसक्तेः । यच्च प्रथमं प्रतीतम्,
तत् तदानीमेव व्यतीतम् । एवं शब्दोऽपि गवादिः प्रतीतोऽप्रतीतो वा तत्र सङ्केत्येत
इति प्राग्वदोषाः । सङ्केताभावे च कथं वाच्यवाचकभावोत्पादः ? स्तां वा ते शब्दार्थ-
व्यक्ती क्षणिकत्वपराङ्मुखे, उत्पादयतां च सङ्केतसहकृते वाच्यवाचकभावम्, किन्तु
न ते एव व्यवहारकालमनुगच्छतः— इत्यर्थान्तरे शब्दान्तरे च वाच्यवाचकभावोत्पत्तये
सङ्केतान्तरं कर्तव्यम् । तथा च व्यवहाराभाव एव भवेत्, प्रतिवाच्यवाचकविशेषं सङ्केत-
कर्तुरवश्यंभावाभावात् ।

सङ्केतना सहकृतरथी वाच्य अने वाच्यक वाच्यवाच्यकभाव संगंधने उत्पन्न करे छे
अेवा अर्थवाणे त्रीने पक्ष स्वीकारे तो-तमने पूछीअे छीअे डे-आ सङ्केत
प्रसिद्ध वस्तुमां कराय छे ? डे अप्रसिद्ध वस्तुमां ? अप्रसिद्धमां तो अति-
प्रसंग डोई सङ्केत थरे नही. अर्थात् देश अने कालथी व्यवहित अेवा
अप्रसिद्ध पदार्थमां पणु सङ्केतने प्रसंग आवतो डोई तेम मानवुं
उचित नथी.

પ્રસિદ્ધમાં પણ સંકેત થઈ શકશે નહીં કારણ કે—સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી ઉત્પત્તિ કાલમાં જ પ્રચંડ વાયુથી ઉડાડી મૂકેલ મેઘની જેમ નાશ પામી જશે, ત્યારે સંકેત શેમાં કરશે ?

શંકા— ભલે પ્રતીત ક્ષણુ નષ્ટ થયો, પણ તેના સમાન બીજી ક્ષણુની પરંપરા તો વિદ્યમાન છે. આ કારણે વસ્તુ સંકેતનો વિષય કેમ નહીં બને ?

સમાધાન— એ કથન ખરાખર નથી. કારણ કે જે વિદ્યમાન હોય છતાં પ્રતીત ન હોય તેને શબ્દનો વિષય બનાવી શકાય નહીં. તેમ કરવામાં અતિપ્રસંગ થશે. એટલે કે દેશ અને કાળથી દૂર એવી અજ્ઞાત વસ્તુમાં પણ સંકેતની શક્યતા સ્વીકારવી પડશે.

વળી, પ્રથમ જેની પ્રતીતિ થઈ તે વસ્તુ તો તત્ક્ષણમાં જ નષ્ટ થઈ ગઈ તો પછી તેમાં સંકેત થાય કેમ ?

આ જ પ્રકારે 'ગાય' આદિ વાચક શબ્દો વિષે પણ સમજવું તે પણ પ્રતીત હોય કે અપ્રતીત, પણ તેમનો સંકેત વાચ્યમાં માનવા જતાં પૂર્વોક્ત દોષોની આપત્તિ છે જ, કારણ કે તેઓ પણ વાચ્યની જેમ ક્ષણિક છે. અને આ પ્રકારે સંકેતનો જ અભાવ છે તો વાચ્યવાચકભાવની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે ?

અથવા, શબ્દ અને અર્થ એ બંને વ્યક્તિઓ સંકેત ન થાય ત્યાં સુધી ટકી રહે છે અને પછી સંકેતના સહકારથી તેઓ વાચ્યવાચકભાવને ઉત્પન્ન પણ કરે છે—એમ માની લઈએ તો પણ તેમના નષ્ટ થવા સાથે વાચ્યવાચકભાવ પણ નષ્ટ થશે. આથી વ્યવહારકાલમાં તેમનું આગમન ન હોઈવળી પાછું અન્ય અર્થમાં સંકેત કરવાનું કર્તવ્ય બળવલું પડશે. આમ કરવા જતાં સમગ્ર વ્યવહારનો જ લોપ થઈ જશે, કારણ કે જે જે શબ્દ અને જે જે અર્થ છે તે સૌ માટે સંકેતકર્તા મળી શકે એવો સંભવ જ નથી, કારણ કે તે અનંત છે.

(૫૦) અતિપ્રસક્તસક્તેરિતિ. દેશકાલવિપ્રક્રષ્ટેઽપિ સક્કેતપ્રાપ્તેઃ । અતિપ્રસક્તેરિતિ દેશાદિવિપ્રક્રષ્ટેઽપિ સક્કેતપ્રાપ્તેઃ । કિન્તુ ન તે एव व्यवहारकालमित्यादि । ते इति ते शब्दार्थव्यक्ती । अत्र च काव्वा व्याख्या ।

(ટિ.) અતિપ્રસક્તેતિ દેશકાલવિપ્રક્રષ્ટેઽપિ સક્કેતપ્રાપ્તેઃ । તત્ક્ષણિકેતિ તદ્ વાચ્યમ્ । તસ્યેતિ વાચ્યસ્ય । ન સ્વપ્રતીતમિતિ પ્રતીતવિનાશાનન્તરોત્પન્ના સમાનજાતીયક્ષણપરંપરા વિદ્યમાના^૧ પ્ય-પ્રતીતૈવ । સા શબ્દગોચરા ન સ્યાત્, અતિપ્રસક્તેરિતિ દેશવિપ્રક્રષ્ટે^૨ પિ સક્કેતપ્રાપ્તેઃ । एव શબ્દ इति प्रतीताऽप्रतीतार्थवत्प्रतीताप्रतीतशब्देपि दोषोद्भावनं भावनीयम् । स्तां वेति भवेताम् । क्षणिकत्वेति अक्षणिके स्थिर इत्यर्थः । ते एवेति शब्दार्थव्यक्ती । सक्कैताभावात्, पूर्वसक्कैतः पूर्वार्थ-दर्शनेनैव साकं विनष्ट इति भावः ।

અથ સામાન્યગોચર એ સક્કેતઃ ક્રિયતે । તદેવ ચ વાચ્યવાચકભાવાધિકરણ કાલાન્તરવ્યકત્યન્તરાનુસરણનૈપુણ્યધરં ચ, નિત્યત્વાદ્, વ્યક્તિનિષ્ઠત્વાચ્ચ— ઇતિ ચેત્ । તન્ન મનીષિમાન્યમ્, સામાન્યસ્યાભાવાત્ । કથં પ્રતિભાસમાજનમપિ તન્નાસ્તિ ?—ઇતિ ચેત્ । ન, તત્પ્રતિભાસાસિદ્ધેઃ । તથાહિ—દર્શને પરિસ્ફુટત્વેનાસાધારણમેવ રૂપં પ્રથતે, ન

સાધારણમ્ । અથ સાધારણમપિ રૂપમનુભૂયતે ગૌર્ગૈરિતિ । તદસાધીયઃ, શાવલેય-
બાહુલેયાદિતીવ્રતીવ્રતરગોશબ્દાદિરૂપવિવેકેન તસ્યાપ્રતિભાસનાત્ । ન ચ શાવલેયાદિ-
રૂપમેવ સાધારણમ્, પ્રતિવ્યક્તિભિન્નરૂપોપલમ્ભાત્ । યદિ ચ સામાન્યાધાર એવં વાચ્ય-
વાચકભાવઃ; તદા ન શબ્દાત્ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્, જ્ઞાનમાત્રલક્ષણત્વાત્ સામાન્યાર્થક્રિયાયાઃ,
તસ્યાશ્ચ તદૈવ નિષ્પન્નત્વાત્ ।

શંકા— વ્યક્તિમાં નહીં પણ સામાન્યમાં જ સંકેત થાય છે. અને સામાન્ય
જ વાચ્યવાચકભાવનું અધિકરણ છે. અર્થાત્ સામાન્યમાં વાચ્યવાચકભાવ છે
વિશેષમાં નહીં. નિત્ય હોવાથી સામાન્ય કાલાન્તરમાં ટકી રહેવા સમર્થ છે અને
તે વ્યક્તિનિષ્ઠ હોવાથી બધી વ્યક્તિઓમાં અનુગત થવા પણ સમર્થ છે.

સમાધાન— તમારું આ કથન મનીષીને માન્ય થાય તેમ નથી. કારણ કે
જગતમાં કોઈ સામાન્ય નામનો પદાર્થ જ નથી.

શંકા— પ્રતિભાસ-પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતાં 'સામાન્ય નથી'
એવું કેમ કહી શકાય ?

સમાધાન— સામાન્યનો પ્રતિભાસ જ અસિદ્ધ હોઈ પ્રતિભાસના બળે તેનું
અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી. કારણ કે દર્શન-નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમાં તો સ્પષ્ટ-
પણે અસાધારણ-વિશેષરૂપ જ જણાય છે, પરંતુ સાધારણ-સામાન્ય જણાતું નથી.

શંકા— આ ગાય છે, આ ગાય છે, એ પ્રમાણે સામાન્યરૂપનો પણ પ્રતિભાસ
છે. તો તેનો પ્રતિભાસ નથી એમ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન— આ કથન બરાબર નથી. કારણ કે શાબલેય, બાહુલેય આદિ ભિન્ન
ભિન્ન ગોવ્યક્તિઓ અને તીવ્ર, તીવ્રતર આદિ શબ્દ-વ્યક્તિઓથી ભિન્ન એવા
સામાન્યનો તો પ્રતિભાસ નથી. અર્થાત્ અર્થ કે શબ્દ વ્યક્તિઓનો જ પ્રતિ-
ભાસ છે, તેમના સાધારણ રૂપનો તો પ્રતિભાસ નથી.

શંકા— શાબલેયાદિ જે રૂપ દેખાય છે તે જ તો સામાન્ય છે.

સમાધાન— ના. એમ ન કહી શકાય, કારણ કે પ્રતિવ્યક્તિમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપે શાબ-
લેયાદિ દેખાય છે. અને સામાન્ય તો બધી વ્યક્તિમાં એક જ હોવું જોઈ એ.
વળી, જે વાચ્યવાચકભાવનો આધાર સામાન્યને માનવામાં આવે તો શબ્દ સાંભ-
ળીને પ્રવૃત્તિ થશે નહીં. કારણ કે સામાન્યની અર્થક્રિયા માત્ર પોતાનું જ્ઞાન
ક્રાવવું તે જ છે. અને તે જ્ઞાન તો શબ્દ સાંભળતાં થઈ જ ગયું છે. તો પછી
પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે ?

(પ૦) તદૈવ નિષ્પન્નત્વાદિતિ તદૈવ જ્ઞાનમાત્રે ।

(ટિ૦) તદેવેતિ સામાન્યમ્ । કાલાન્તરેતિ વિશેષભાવાધિગામુકમ્ । સામાન્યં હિ નિત્યં
કાલાન્તરે વ્યક્તિગામુકં ચ । સામાન્યસ્યેતિ સામાન્યં ન મન્યન્તે વૌદ્ધાઃ, કેવલવિશેષાક્ષીકારાત્ ।
તથાહીત્યાદિ । દર્શનં ઇતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષે, પ્રત્યક્ષવિષયસ્ય વિવિક્તપરસ્પરનિરપેક્ષસ્વલક્ષણસ્ય
તથાગતૈઃ પ્રતિપન્નત્વાત્ । અથ સાધારણમિતિ । પ્રથમસામાન્યદર્શને લોકવ્યવહારોક્તૌ વા ।

विवेकेनेति विशेषरूपपरिज्ञानेन । तस्येति साधारणस्य । प्रतिव्यक्तीति व्यक्तौ व्यक्तौ श्वेतकृष्ण-
रक्तहृषादिप्राप्तेः । प्रवृत्तिरिति बाह्यदोहादिका क्रिया । ज्ञानमात्रेति सामान्यं ज्ञानमात्रं न त्वर्थ-
क्रियासाधकम्, विशेषः क्रियाहेतुजनैरप्यभ्युपगतः । तस्या इति सामान्यार्थक्रियायाः । तद्वैवेति
प्रथमगवादिदर्शनसमये वस्त्वनिश्चये ।

अथापि सामान्यविशेषोभयाधारोऽसौ स्यात्, तदाऽपि तदेव दूषणम्— “प्रत्येकं
यो भवेद् दोषो द्वयोर्भवे कथं न सः ?” इति वचनात् । अथ कथमिदं भवेत् ? न हि
स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ तदधिकरणमभिदध्महे, किन्तु तदुभयात्मकत्वेन जात्यन्तररूपं
प्रत्यक्षप्रतीतिसिद्धं कथञ्चिदनुगमव्यावृत्तिमद् वस्तु— इति चेत् । तदिदमपूर्वं किमपि
कपटनाटकपाटवप्रकटनम्, सामान्यविशेषोभयात्मकत्वस्य दुर्धरविरोधानुबन्धदुर्गन्धत्वात् ।

एतेनैव च कथञ्चिद्भेदन्त्यान्तित्वपक्षावपि प्रतिक्षिप्तौ लक्षयितव्यौ ।

तद् नाऽऽदिवाक्यं साक्षात्प्रयोजनं जल्पितुमलम् । न हि शब्दाः श्रवाका इव
वराकाः स्वलक्षणब्राह्मणं क्षणमपि स्पष्टुमर्हन्ति, विकल्पशिल्पिकल्पितार्थमात्रगोचरत्वात्
तेषाम् । विकल्पानां चोत्प्रेक्षालक्षणव्यापारपर्यवसितत्वात् । तदुक्तम्—

“विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ।

कार्यकारणता तेषां नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ॥”

शंका—तो पक्षी वाच्यवाच्यकलाव संभन्ध सामान्य अने विशेष उलयमां रडे
छे—अेभ मानीअे तो ?

समाधान—अेभ मानो तो—“प्रत्येकमां अे दोष ते अन्नेमां अेभ न डोय ?”
अे वयन प्रमाणे सामान्य अने विशेष अन्ने पक्षना दूषणे प्राप्त थशे.

शंका—अे वैशेषिकने संभत परस्पर स्वतन्त्र अेवां सामान्य अने विशेष
वाच्यवाच्यकलाव संभन्धनो आधार न डोय. परंतु सामान्यविशेषात्मक अर्थात्
सामान्य अने विशेषतुं तादात्म्य धरावनार अेक बूही जतिनी वस्तुने— अनु-
वृत्ति अने व्यावृत्ति अे अन्ने अेपो धरावनार वस्तुने अे—अे वाच्यवाच्यक
संभन्धनो आधार मानवामां आवे तो पक्षी पूर्वोक्त दोषो डेवी रीते प्राप्त
थशे ?

समाधान—आ वणी तमे डोय नवीन कपट नाटक रचवानी तमारी कुशणतांतुं
दिग्दर्शन कराव्युं. डारणु डे सामान्य अने विशेष उलयतुं तादात्म्य धरावे अेवी
वस्तु मानवामां अे विरोधनी दुर्गन्ध छे तेतुं निवारणु शक्य नथी. अर्थात् पर-
स्पर विरोधी अेवा सामान्य अने विशेषतुं वस्तुमां तादात्म्य संलवतुं नथी. अने
आ अे डारणु कथञ्चित लेद अने अलेद पक्ष, अने कथञ्चित नित्य अने
अनित्य पक्ष—अे अन्ने पक्षो पणु दूषित थर्थ गया अेभ समलु लेवुं.

आ प्रकारे आदिवाक्य साक्षात् प्रयोजनने कडेवाने समर्थ नथी’ अे वस्तु
सिद्ध थर्थ. अरी वात तो अे छे डे—आंडालनी अेवा गरीअ णियारा शब्दो

સ્વલક્ષણ-વસ્તુ-વિશેષરૂપ પ્રાહ્ણણને ક્ષણુમાત્ર પણ સ્પર્શ કરી શકે એમ છે જ નહીં. કારણ કે-શબ્દો વિકલ્પરૂપી શિલ્પીએ કલ્પેલ અર્થને જ વિષય કરે છે, અને વિકલ્પો તો ઉત્પ્રેક્ષારૂપ વ્યાપારમાં પર્યવસાન પામે છે, અર્થાત્ વિકલ્પો ઉત્પ્રેક્ષા સિવાય કશું જ કરી શકતા નથી. કહ્યું પણ છે—“શબ્દો વિકલ્પરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને વિકલ્પો શબ્દરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે-શબ્દો અને વિકલ્પોનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ છે. પરંતુ શબ્દો અર્થને સ્પર્શ કરતા નથી, અર્થાત્ અર્થ-પ્રાહ્ણ વસ્તુ સાથે શબ્દોનો કશો જ સંબંધ નથી.”

(૫૦) અસાવિતિ વાચ્ય-વાચકભાવઃ ।

ઉત્પ્રેક્ષાલક્ષણવ્યાપારપર્યવસિતત્વાદિતિ આરોપલક્ષણવ્યાપારપર્યવસિતત્વાત્ ।

(ટિ૦) અસાવિતિ વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધઃ । તદ્દેવેતિ યત્સામાન્યાધારે દૂષણં વિશેષાધારે તદેવ, સામાન્યવિશેષોભયાધારે 'ચ તદેવ । સ્વતન્ત્રાવિતિ પરસ્પરનિરપેક્ષૌ સ્વચ્છન્દાવિત્યર્થઃ । તદ્ધિક્ષેતિ વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધાધિકરણં નાભિદ્ધમ્હે ન પ્રતિપાદયામઃ વૈશેષિકાદિવત્ । તદુભયેતિ સામાન્યવિશેષાત્મકત્વેન ન કેવલં સામાન્યમ્, ન કેવલ વિશેષાઃ । અત્ એવ જાત્યન્તરમ્, સામાન્યસ્ય વિશેષાણાં ચાનુભવાત્ પ્રત્યક્ષસિદ્ધમ્ । કથન્નિચ્ચિદિતિ અયં ઘટ્ ઇત્યનુગમઃ, ઘટઃ પટાદ્ વ્યાવૃત્ત ઇતિ વ્યાવૃત્તિઃ, તદ્વત્ ।

વિકલ્પશિલ્પીતિ શિલ્પી મલિનજાતીયઃ કારુરિતિ સામિપ્રાયમ્ । શિલ્પી હિ પદાર્થ રચયતિ । તેષામિતિ શબ્દાનામ્ ।

§ ૪ તદેતદસ્વિલમનિલાઽઽન્દોલિતાઽર્કતૂલતરલમ્ । યત્ એવં વદતસ્તે કિ-
માદિવાક્યોપક્ષેપપ્રતિક્ષેપઃ કાઢ્ઢિતઃ ? કિં વા કારણાન્તરં કિમપિ તત્કરણેઽસ્તીતિ
વિવક્ષિતમ્ ? નાઘઃ પક્ષઃ; તત્ર તત્ર તાવકૈસ્તસ્ય કરણાત્ । નાપ્યુત્તરઃ; તસ્ય કસ્યચ્ચિદ-
સત્ત્વાત્ ।

§ ૪ જૈન-હિ ઐ.દ્ધ ! તમારું આ સમસ્ત કથન પવનથી ઉડાડેલ આકાશના ઝૂની જેમ અસ્થિર છે, અર્થાત્ તેથી કશું સિદ્ધ થશે નહીં. કારણ કે આ બધું કહેવામાં તમારી શું એવી આકાંક્ષા છે કે આદિવાક્યની રચનાનો તિરસ્કાર-વિરોધ કરવો અથવા આદિવાક્યની રચનામાં બીજું કંઈ કારણ તમને ઇષ્ટ છે ? તમારા આચાર્યોએ પણ તે તે ગ્રંથમાં આદિવાક્યની રચના કરેલ હોવાથી પહેલો પક્ષ યુક્ત નથી. અને આદિવાક્યની રચનામાં કંઈ બીજું કારણ ન હોવાથી, બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી.

(ટિ૦) તદેતત્ સકલં નિષ્ફલમ્, કથન્નિચ્ચિતાદાત્મ્યસ્ય શબ્દાર્થયોઃ સ્વીકારાત્ । નાત્ર વિરોધાવરોધઃ । મોદકો પલકરવાલાયુચ્ચારણમાત્રેપિ વદનપૂરણચૂરણપાટનાયુપપાતઃ સ્યાત્ । સ ચ ન દ્વ્યતેઽતો

૧ ૦રે તદે° મુ । ૨ °કાચલ° મુ ।

મેદઃ । મોદકાદ્યુચ્ચારણેન પદાર્થપ્રતીત્યાઽમેદઃ । અથાનેકાર્થત્વાચ્છબ્દાનાં કથં પ્રતિનિયતપદાર્થપ્રત્યય
 ઇતિ ચેત્ ; વિવક્ષાતો હિ શબ્દાનાં પ્રવૃત્તિર્ન તુ સ્વચ્છન્દતઃ । અપિ ચ યદિ ન કશ્ચિત્સમ્બન્ધઃ,
 તત્ પરમાણુરિત્યુક્તે સ્વલક્ષણં કથમભ્યુપગમ્યતે સૌગતૈઃ ? વેદવેદકભાવાદિતિ ચેત્ ; વાચ્યવાચક-
 ભાવાત્ શબ્દાર્થયોરપિ પ્રત્યયઃ સ્યાત્ । વિસ્તરો ન્યાયાવતારાદવસેયઃ । સૂર્યસ્તુ મજ્જયન્તરેણ ઉત્તર-
 યાન્નક્રુઃ ।

યત્ત પ્વમિત્યાદિ । કિં વેતિ આદિવાક્યકરણે આચાર્યકલ્પિતપ્રયોજનાદન્યત્ કારણ-
 મસ્તીતિ તે વક્તુમિષ્ટમ્ । તસ્યેતિ આદિવાક્યસ્ય । નાપિ તસ્યેતિ કારણાન્તરસ્ય ।

§ ૫ અથાસ્યેવ પ્રયોજનાર્થિપ્રવૃત્તિનિમિત્તાર્થસંદેહોત્પાદનં તત્ । તથાહિ—પ્રેક્ષિત-
 પ્રયોજનવાક્યાનાં પ્રયોજનાર્થિનાં તદુપદર્શિતપ્રયોજનભાવાભાવપરામર્શપરઃ સંશયઃ
 સમાવિર્ભવતિ । તંતોઽપિ ચ સંશયતઃ સસ્યસંપત્યાદિફલે કૃપ્યાદૌ કૃષીવલા ઇવ તે તત્ર
 પ્રવર્તન્તે—ઇતિ ચેત્ । તદપ્રાજ્યમ્, પ્રયોજનવાક્યોપન્યાસાત્ પ્રાગપ્યસ્ય સાધકવાધક-
 પ્રમાણાભાવેન ભાવાત્ । અથ તદાઽસૌ પ્રયોજનસામાન્યે સત્વાસત્વામ્બ્યાં સંશયઃ, પ્રમા-
 તારશ્ચ પ્રાયઃ પ્રયોજનવિશેષાર્થિન ઇવ—ઇતિ તદ્વિષયસંશયોત્પાદનાય યુક્તમેવેદમિતિ ચેત્ ।
 ન, અસ્યાપિ પ્રાગેવ ભાવાત્ । તથાહિ—પ્રમાતા શાસ્ત્રમાત્રમપ્યાલોક્યાઽનુભૂતપ્રયોજન-
 વિશેષેણ શાસ્ત્રેણાઽસ્ય વર્ણપદવાક્યકૃતં સાધર્મ્યમવધાર્યં ચ કિમિદમપિ સપ્રયોજનમ્,
 અપ્રયોજનં વા ? સપ્રયોજનમપિ કિમસ્મદભિમતેન તેન તદ્વત, કિં વાન્યેન ? —ઇત્યાદિ
 વાક્યાલોકનં વિનાપિ સંદિગ્ધે । અપિ ચ, ત્વન્મતે ન ધ્વનિરર્થાભિધાનધુરાં દધાતિ ।
 તત્કથં પ્રયોજનવિશેષવિષયસંદેહોત્પાદનેઽપિ પ્રત્યલઃ સ્યાત્ ? ॥

§ ૫ શંકા—આદિવાક્યની રચનામાં તમે જણાવેલ કારણથી જૂદું જ કારણ છે.
 અને તે છે—અર્થસંદેહ ઉત્પન્ન કરવો, જે પ્રયોજનાર્થી પુરુષની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત
 બને છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રયોજન બતાવનાર આદિવાક્ય જોઈને પ્રયોજનાર્થી
 પુરુષને આદિવાક્ય દ્વારા પ્રતિપાદિત પ્રયોજન વિષે ‘પ્રયોજન છે કે નહિ’ એવો
 સંશય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સંશયથી પ્રયોજનાર્થીએ અન્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે
 છે. કૃષિ—ખેતીનું કૃણ ધાન્યની સંપત્તિ છે. એ કૃણ નિષ્પત્તિમાં સંશય છતાં જેમ
 ખેડુત ખેતીમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ આદિવાક્યથી પ્રયોજનસિદ્ધિમાં સંશય
 છતાં પ્રવૃત્તિ થશે.

સમાધાન—એ સંગત નથી. કારણ કે પ્રયોજન વાક્યના ઉપન્યાસ—સ્થાપન
 પહેલાં પણ સાધકબાધકપ્રમાણનો અભાવ હોવાથી પ્રયોજન વિષે સંશય છે જ.

શંકા—આદિવાક્યના ઉપન્યાસ પહેલાં સામાન્ય પ્રયોજન વિષે સંદેહ હોય
 છે, પણ પ્રમાતા પુરુષ તો પ્રાયઃ વિશેષ પ્રયોજનના અર્થી હોય છે. આથી
 વિશેષ પ્રયોજન વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન કરવા માટે આદિવાક્યની રચના યોગ્ય
 જ છે.

સમાધાન—ના, કારણ કે વિશેષ પ્રયોજન વિષે પણ સંદેહ પ્રથમથી જ થઈ
 શકે છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રમાતા શાસ્ત્રમાત્ર જોઈને, પૂર્વે અનુભવેલ પ્રયોજન-

વિશેષવાળા શાસ્ત્રની સાથે વર્ણકૃત, પદકૃત અને વાક્યકૃત સાધર્મ્ય-સાદૃશ્યનો નિશ્ચય કરીને 'આ શાસ્ત્ર પ્રયોજનવાળું છે, કે નથી?' 'વળી પ્રયોજનવાળું હોય છતાં પણ અમોને ઈષ્ટ એવાં પ્રયોજનવાળું છે, કે કેઈ બીજા પ્રયોજનવાળું છે?' આ પ્રમાણે આદિવાક્ય જોયા વિના જ સંદેહ થઈ શકે છે. અને એ સંદેહથી તેમાં પ્રવૃત્તિ પણ કરી શકે છે. વળી, તમારા મતે શબ્દ અર્થનું કથન કરી શકતો નથી, તો પછી પ્રયોજનવિશેષવિષયક સંદેહ ઉત્પન્ન કરવાને કઈ રીતે સમર્થ થઈ શકશે ?

૫૦) સંશયઃ 'સમાડડવિર્ભવતીતિ । અર્થસંશયોડપિ પ્રવૃત્ત્યજ્ઞં અનર્થસંશયોડપિ નિવૃત્ત્યજ્ઞમ્ । અસ્યેતિ પ્રયોજનભાવાભાવસ્ય । અસ્મદ્ભિમતેન તેન તદ્વદિત્યત્ર તેનેતિ પ્રયોજનેન તદ્વદિતિ પ્રયોજનવત્ । સંદિગ્ધે ઇતિ સંદેહં કુરુતે । પ્રત્યલઃ સ્યાદિતિ ધ્વનિઃ ।

(ટિ૦) તદિતિ કારણાન્તરમ્ । પ્રેક્ષિતેતિ શાસ્ત્રાન્તરે વિલોકિતાદિવાક્યાનામ્ । તદ્વુપેતિ તેનાદિવાક્યેનોપદર્શિતમ્ । તન્નેતિ શાસ્ત્રે । અર્થસંશયઃ પ્રવૃત્ત્યજ્ઞમ્, અનર્થસંશયસ્તુ નિવૃત્ત્યજ્ઞમ્ । પ્રયોજનેત્યાદિ । અસ્યેતિ સંશયસ્ય । અસાવિતિ સંશયઃ । સસ્વેતિ અસ્તિ નાસ્તિ વેતિ સન્દેહઃ । તદ્વિષયેતિ પ્રયોજનગોચરસન્દેહોત્પાદનાય । ઇદમિતિ આદિવાક્યમ્ । અસ્યાપીતિ એવંવિધસ્યાપિ સંશયસ્ય । પ્રમાતેત્યાદિ । અસ્યેતિ શાસ્ત્રસ્ય । સાધર્મ્યમિતિ સમાનતામ્ । અસ્મદિતિ વિશેષશાસ્ત્રેણ સહ । તદ્વદિતિ પ્રયોજનવત્ । સન્દિગ્ધે ઇતિ સન્દેહં કુરુતે ।

§૬ અર્ચટશ્ચર્ચચતુરઃ પુનરાહ-ઈહ પ્રેક્ષાવતાં પ્રવૃત્તિઃ પ્રયોજનવત્તયા વ્યાપ્તા । તતો યદ્ નિષ્પ્રયોજનમ્, ન તત્ તૈરાસ્મખીયમ્ । યથા કાકદન્તપરીક્ષા । તથા ચૈતત્— ઇતિ શાસ્ત્રાસ્મપ્રતિષેધાય પ્રયુજ્યમાનાયા વ્યાપકાનુપલબ્ધેરસિદ્ધતોદ્ભાવનાર્થમાદિવાક્યં કર્તવ્યમિતિ ।

§૭ તદપ્યનુપપન્નમ્, વાક્યસ્ય પ્રમાણત્વેનાડનવસ્થિતતયા પ્રયોજનવિશેષસદ્ભાવપ્રકાશનસામર્થ્યશૂન્યત્વાત્ તદસિદ્ધિમુદ્ભાવયિતુમપર્યાપ્તત્વાત્ ॥

§૬ અર્ચટ-અહીં ચર્ચામાં ચતુર અર્ચટ કહે છે કે-આ સંસારમાં બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનથી વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ જે જે બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિનો વિષય હોય તે સપ્રયોજન હોય. તેથી 'જે પ્રયોજનરહિત હોય તે કાર્યનો બુદ્ધિમાન પુરુષો આરંભ કરતા નથી, જેમ કે-કાગડાના ઠાંતની પરીક્ષા. આ શાસ્ત્ર પણ પ્રયોજન વિનાનું છે, માટે તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં' એ પ્રમાણે જ્યારે વ્યાપકાનુપલબ્ધિનો પ્રયોગ કરવામાં આવે એટલે કે વ્યાપક પ્રયોજનનો અભાવ કહેવામાં આવે ત્યારે તેની અસિદ્ધતા બતાવવા માટે આદિવાક્યની રચના કરવી જોઈએ. અર્થાત્ 'આ શાસ્ત્રનો આરંભ ન કરવો જોઈએ, કારણ કે-તે પ્રયોજનરહિત છે.' આ પ્રકારના અનુમાનમાં 'કારણ કે તે પ્રયોજનરહિત છે' એ હેતુ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિરૂપ છે, અર્થાત્ 'શાસ્ત્રારંભ' એ વ્યાખ્ય છે, અને 'પ્રયોજન' એ વ્યાપક છે. એટલે 'પ્રયોજનનો અભાવ' એ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિ થઈ. આ પ્રકારની વ્યાપકાનુપલબ્ધિ એ હેતુ નથી પણ અસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે, એમ

સિદ્ધ કરવા માટે આદિવાક્યનો પ્રયોગ કરવો એમ અર્થાટ માને છે, કારણ કે આદિવાક્યમાં અન્થારભનું પ્રયોજન નિરૂપાતું હોઈ પ્રયોજનનો અભાવ છે એમ કહી શકાય નહીં.

§૩૧-અર્થાટનું ઉપરોક્ત કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે બૌદ્ધમતે તે આદિવાક્ય પોતે જ પ્રમાણરૂપે નિશ્ચિત ન હોવાથી પ્રયોજનવિશેષના સદ્ભાવને જણાવવામાં અસમર્થ હોઈ વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અસિદ્ધતા બતાવી શકે નહીં.

(૫૦) વ્યાપકાનુપલબ્ધેરિતિ इह प्रतिषेध्यमारम्भणीयम्, तस्य व्यापकं प्रयोजनवत्त्वम् तस्यानुपलब्धिः निष्प्रयोजनत्वादिति हेतुनोक्ता ।

तदसिद्धिरि(मि)ति व्यापकानुपलब्धेरसिद्धेः(द्धिम) ।

(ટિ૦) તથા ચેતિ નિઃપ્રયોજનમ્ । एतदिति प्रकृतशास्त्रम् । व्यापकेति इह प्रतिषेध्य^१-मारम्भणीयत्वम्, तस्य व्यापकं प्रयोजनवत्त्वम्, तस्यानुपलब्धिर्निःप्रयोजनत्वादितिहेतुनोक्ता । व्यापકં નિવર્ત્તમાનં હિ વ્યાપ્યમાદાય નિવર્ત્તે । પ્રયોજનવત્ત્વં ચ વ્યાપકમ્ । તન્નિવર્ત્તને આદિવાક્યસ્યાપિ વૈયર્થ્યપ્રસજ્ઞાત્ । આદિવાક્યમિતિ । તાદાત્મ્યતદુત્પત્તિલક્ષણસમ્બન્ધવિકલતયા આદિવાક્યસ્યા-પ્રામાણ્યં સર્વસૌગતસમ્મતમેવ । અતઃ પ્રમાણરહિતમપ્યાદિવાક્યં વિજ્ઞેયમ્ । વાક્યસ્યેત્યાદિ । પ્રમાણેતિ પ્રામાણ્યેન નિશ્ચયાભાવાત્ । તદસિદ્ધિમિતિ વ્યાપકાનુપલબ્ધ્યસિદ્ધિમપિ ।

§ ૮ રામટસ્તુ પ્રકટયતિ—યદ્યપીદં વાક્યમપ્રમાણત્વાત્ પ્રયોજનોપસ્થાપનાદ્વારેણ નિષ્પ્રયોજનત્વસાધનમસિદ્ધં વિધાતુમધીરમ્ તથાપિ વિદગ્ધં સંદિગ્ધં કર્તુમ્ । સંદિગ્ધાસિદ્ધ-મપિ ચ સાધનમગમકમેવ । યથા સમુચ્છલદ્ધવલઘૂલિપટલં ધૂમત્વેન સંદિહ્યમાનં ધનઞ્જ-યસ્યેતિ ।

§ ૯ તદપ્યશસ્તમ્, અનુપન્યસ્તેડપિ પ્રયોજનવાક્યેડનુભૂતપૂર્વપ્રયોજનવિશેષશાસ્ત્રા-ન્તરસાધર્મ્યદર્શનેન શાસ્ત્રમાત્રાદપિ નિષ્પ્રયોજનત્વગોચરસંદેહસ્ય સદ્ભાવાત્ ।

§૮ રામટ—આ વિષે રામટનું કહેવું છે કે—જો કે આદિવાક્ય સ્વયં અપ્રમાણ હોવાથી પ્રયોજનને સિદ્ધ કરીને પ્રયોજનનો અભાવ બતાવનાર હેતુને અસિદ્ધ કરવા ભલે અસમર્થ હોય, પણ હેતુને સંદિગ્ધ કોટિમાં મૂકવા તો સમર્થ છે જ. અને તેથી અસિદ્ધ નહિ પણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ તો થશે જ. અને તેથી એ સાધ્યનો ગમક નહિ બને. જેમ કે—આકાશમાં ઊછળતા શ્વેત ધૂળના સમૂહ વિષે ધૂમનો સંદેહ થાય તો તે જેમ અગ્નિનું અનુમાન કરાવી શકતો નથી, તેમ અહીં વ્યાપકાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ સંદિગ્ધાસિદ્ધ હોઈ તે પણ સાધ્યનો અગમક છે. અર્થાત્ અર્થાટને મતે આદિવાક્યની રચના વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ હેત્વાભાસ બતાવવા તો રામટને મતે તેને સંદિગ્ધાસિદ્ધ હેત્વાભાસ સિદ્ધ કરવા માટે છે.

§ ૯ રામટનું ઉપરોક્ત કથન પણ અપ્રશસ્ત છે. કારણ કે આદિવાક્ય કરેલ ન હોય તો પણ પૂર્વે અનુભવેલ પ્રયોજનવિશેષવાળાં બીજાં શાસ્ત્રોનું પ્રકૃતશાસ્ત્રમાં

સાધર્મ્યં લ્લેઠ્ઠને શાસ્ત્રમાત્રના દર્શનથી શાસ્ત્રની નિષ્પ્રયોજનતા વિષે સંદેહને અવકાશ રહે ન છે.

(ટિ૦) - સાધનમિતિ હેતુમ્ । અગમકમિતિ અનિશ્ચાયકમ્ । ધનઙ્જયસ્યેતિ વેઃ ।
તદ્દપીત્યાદિનોત્તરયતિ જૈનઃ ।

§ ૧૦ નનુ યથેવમાદિવાક્યં પરાક્રિયતે, ન તર્હીદં ભવદ્વિરપિ કર્તવ્યમિતિ ચેત્ ।
નૈવમ્ । કર્તવ્યં ચ તં પ્રતિ, યો નાન્યથા પ્રયોજનં વિદાઙ્ચકાર, વાચ્યવાચકોત્પત્તિસમય-
સમ્મૂળ્ણશક્તિસ્વભાવસ્યાઽવાધિતતથાઽનુભવેન ચિત્રજ્ઞાનરૂપસ્પદ્દષ્ટાન્તાવઙ્કમ્ભેન ચ
કૃતવિરોધપરિહારત્વાદ્ નિત્યાનિત્યસ્ય વાચ્યવાચકામ્યાં કથઙ્ચિચ્ચિન્નસ્ય સામાન્યવિશેષો-
ભયસ્વભાવવસ્તુગોચરોપરચિતસઙ્કેતાભિવ્યક્તસ્ય વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધસ્ય વલેન શબ્દાના-
મર્થસ્ય પ્રતિપાદકત્વં પ્રતિપદ્ય પ્રમાણ્યં ચાઙ્ગીચકાર । એત્ચ યથાસ્થાનં સમર્થયિષ્યતે ।
યઃ પુનરન્યથાઽપિ પ્રયોજનમજાનાદ્, યથ્ચ ન શબ્દવિશેષં પ્રમાણત્વેનાઽમંસ્ત, તૌ પ્રતિ ન
કર્તવ્યં ચ-ઇત્યનેકાન્તો વિજયતે ॥૧॥

§૧૦ શંકા- આ રીતે લ્લે તમે પણ આદિવાક્યનું બંધન કરે છે તો તમારે પણ આદિવાક્યની રચના કરવી ન લ્લેઠ્ઠએ.

સમાધાન-એમ નથી. જે પુરુષ બીજી રીતે પ્રયોજન જાણી શકતો નથી અને જે શબ્દનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે તેને માટે આદિવાક્યની રચના જરૂરી છે. શબ્દ અને અર્થના વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધના બળથી જ્યારે શબ્દને અર્થનો પ્રતિ-
પાદક માનવામાં આવે છે, ત્યારે શબ્દપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર થાય છે. વાચ્યવાચક-
ભાવરૂપ સંબંધ એ વાચ્ય અને વાચકની શક્તિરૂપ છે. અને તે શક્તિ જ્યારે વાચ્ય અને વાચક ઉત્પન્ન થતા હોય છે ત્યારે જ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. વળી એ સંબંધ નિત્યાનિત્ય છે. એની નિત્યાનિત્યતાનો અનુભવ અબાધિત છે, કારણ કે ચિત્રજ્ઞાનમાં જે વિરોધી ધર્મોનો અનુભવ સ્પષ્ટપણે થયેલો છે અને તેથી વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે. એ સંબંધ વાચ્ય અને વાચકથી કથચિત્ લિન્ન છે. સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુ વિષે શબ્દનો જે સંકેત કરવામાં આવે છે તેથી તે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ બધી બાબતોનું યથા-
સ્થાને સમર્થન કરવામાં આવશે.

પણ જે પુરુષ આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન જાણતો હોય, તથા જે પુરુષ શબ્દવિશેષને પ્રમાણ માનતો ન હોય, તે બંને માટે આદિવાક્યની રચના આવશ્યક નથી. આ રીતે અનેકાન્તવાદ વિજયવંત થાય છે. અર્થાત આચાર્યનો આદિવાક્ય કરવું જ લ્લેઠ્ઠએ એવો ઐકાન્તિક આગ્રહ નથી પણ પ્રતિપાદનની યોગ્યતા લ્લેઠ્ઠ કરવું કે ન કરવું એવો અનેકાન્ત તેમને ઈષ્ટ છે.

સારાંશ-બૌદ્ધો શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ સ્વીકારતા નથી, તેથી આદિવાક્ય પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે એમ માનતા નથી, તેથી ધર્મોત્તરાનુ-
સારીએ એવો પક્ષ ઉપસ્થિત કર્યો છે કે-પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કરવું એ આદિ-

નાશ્રિત્ય સ્વપરેત્યાદિકમ્, અવ્યુત્પન્નાન્ પ્રતિ પ્રમાણમ્, પ્રમાણપ્રમેયાપલાપિનસ્તૂદ્વિચ્ય દ્વયમપિ વિધેયમ્, શેષં પુનરનુવાદમ્ ।

§૩ તત્ર પ્રમાણમિતિ પ્રાગ્વત્ । સ્વમાત્મા જ્ઞાનસ્ય સ્વરૂપમ્ । પરઃ સ્વસ્માદન્યઃ, અર્થ ઇતિ યાવત્ । તૌ વિશેષેણ યથાવસ્થિતસ્વરૂપેણ અવસ્યતિ નિશ્ચિનોતીત્યેવં શીલં યત્ તત્ સ્વપરવ્યવસાયિ ।

§૧ હુવે પ્રથમ પ્રમાણુનું લક્ષણ કહે છે—

સ્વ-પેતાનો અને પર-અર્થનો નિશ્ચય કરનારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે. ૨.

§૨ આ સ્થળે ‘અદ્વૈતદ્વૈત ન્યાય’ એટલે કે—જે ન બળ્યું હોય તેને જ બાળબું અર્થાત્ બળેલાને બાળવાનો કાંઈ અર્થ નથી—એ ન્યાયથી જે જ્ઞાત હોય તેને જ બળાવબું નિર્અર્થક હોઈ જેટલું અજ્ઞાત હોય તે વિધેય બને છે. આથી વિપ્રતિપન્નની અપેક્ષાએ ‘સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનં’ વિધેય છે, અવ્યુત્પન્ન-શિષ્યોની અપેક્ષાએ ‘પ્રમાણમ્’ વિધેય છે, તથા પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્નેનો અપલાપ કરનારની અપેક્ષાએ ‘પ્રમેય’ અને ‘પ્રમાણ’ બન્ને વિધેય છે. વિધેય સિવાયનું અનુવાદ બાણુવું.

§૩ પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રથમની જેમ બાણુવી. સ્વ-એટલે આત્મા. પ્રસ્તુ-તમાં જ્ઞાનનો આત્મા એટલે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ. પર-જ્ઞાનથી ભિન્ન અર્થાત્ અર્થ. આ બન્નેનો વિશેષ કરીને યથાવત્-વાસ્તવિક સ્વરૂપથી નિશ્ચય કરનાર તે સ્વપર-વ્યવસાયી.

(ટિ૦) -- ત(અ)ત્ર ચેત્યાદિ । યાવદપ્રાપ્તમિતિ અગ્રહીતં વિપ્રતિપન્નાદિભિઃ । સ્વપરેતિ સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનં વ્યવસ્થાપનોયમ્ । અવ્યુત્પન્નાનિતિ શિષ્યાન્ । દ્વયમપીતિ પ્રમાણં ચ પ્રમેયં ચ । શેષમિતિ પરેણ પ્રતિપન્નં સ્પષ્ટાર્થમનુવદનોયમ્ ।

§૪ જ્ઞાયતે પ્રાધાન્યેન વિશેષો ગૃહ્યતેઽનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્ । એત્ચ વિશેષણમ્ — અજ્ઞાનરૂપસ્ય વ્યવહારધુરાધૌરેયતામનાદધાનસ્ય સન્માત્રગોચરસ્ય સ્વસમયપ્રસિદ્ધસ્ય દર્શનસ્ય, સન્નિકર્ષાદિશ્ચાઽચેતનસ્ય નૈયાયિકાદિકલ્પિતસ્ય પ્રામાણ્યપરાકરણાર્થમ્ ।

§૫ તસ્યાઽપિ ચ પ્રત્યક્ષરૂપસ્ય શાક્યૈર્નિર્વિકલ્પકતયા પ્રામાણ્યેન્ જલ્પિતસ્ય, સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયાનાં ચ પ્રમાણત્વવ્યવચ્છેદાર્થં વ્યવસાયીતિ । સ્પષ્ટનિષ્ક્રમ-માનપારમાર્થિકપદાર્થસાર્થલુપ્તાકજ્ઞાનાદૈતાદિવાદિમતમત્યસિતું પરેતિ । નિત્યપરોક્ષવુદ્ધિ-વાદિનાં મીમાંસકાનામ્, એકાત્મસમવાયિજ્ઞાનાન્તરપ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાદિનાં યૌગાનામ્, અચેતનજ્ઞાનવાદિનાં કાપિલાનાં ચ કદાગ્રહગ્રહં નિગ્રહીતું સ્વેતિ ।

§૪ (૧) જેનાથી પ્રધાનરૂપે-મુખ્યપણે પદાર્થોનષ્ટ વિશેષ-લેહ અહણુ કરાય તે જ્ઞાન. પ્રસ્તુત લક્ષણમાં પ્રમાણને ‘જ્ઞાન’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે સ્વયં જ્ઞૈનસંમત જ્ઞાનથી ભિન્ન એવું અને જે સન્માત્રને વિષય કરે છે તથા જે વ્યવ-

હારમાં અસમર્થ છે એવું દર્શન પ્રમાણ નથી. તથા નૈયાયિકોએ કલ્પેલ અચેતન-જડ સન્નિકર્ષાદિ પણ પ્રમાણ નથી.

§૫ (૨) ખૌદ્વાંએ પ્રમાણરૂપ માનેલ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ, તથા સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય-એ બધાં જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં પ્રમાણ નથી એમ બતાવવા માટે જ્ઞાનને વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૩) સ્પષ્ટરીતે સિદ્ધ એવા પારમાર્થિક પદાર્થસમૂહના લૂટારુ અર્થાત્ જ્ઞાનથી 'પર' એવા બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ નહિ માનનાર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી, બ્રહ્માદ્વૈતવાદી વિગેરેના મતનું ખંડન કરવા માટે જ્ઞાનને 'પર'નું વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૪) જ્ઞાન એ નિત્ય પરોક્ષ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ કદી થતું નથી એમ માનનાર મીમાંસકના; જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ એક જ આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલ અન્ય જ્ઞાન કરે છે એમ કહેનાર યૌગ અર્થાત્ નૈયાયિકોના; તથા જ્ઞાન અચેતન-જડ છે, એવું માનનાર કાપિલ-સાંખ્યોના કદાચ્છુનો નિગ્રહ કરવા માટે પ્રમાણને 'સ્વ' નું વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૫૦) સ્પષ્ટનિષ્કલ્પ્યમાનેત્યાદિગચે જ્ઞાનાદ્વૈતાદિવાદિમતમિતિ આદિશબ્દાત્ શૂન્ય વાદિમતમ્ । પૈકાત્મેત્યાદિ એકાત્મસમવેતં યદ્ જ્ઞાનાન્તરં તસ્ય પ્રત્યક્ષં ન પુનરાત્મનઃ પ્રત્યક્ષં જ્ઞાનં વદન્તીત્યેવંશીલાઃ તેષાં । યૌગાનામિતિ નૈયાયિકાનામ્ । કાપિલાનામિતિ સાંખ્યાનામ્ ।

(ટિ.) જ્ઞાયતે इति । જ્ઞાને પ્રાધાન્યેન વિશેષઃ, ગૌણત્વેન તુ સામાન્યમ્ ; દર્શને તુ પ્રાધાન્યેન સામાન્યમ્, ગૌણત્વેન તુ વિશેષો ગૃહ્યતે । અજ્ઞાનરૂપસ્યેતિ જ્ઞાનાદ્ વ્યતિરિક્તસ્ય ન તુ જડરૂપસ્ય । વ્યવહારેતિ વ્યવહારવિમુક્તસ્ય, વિશેષસાધ્યત્વાદ્યવહારસ્ય । સન્માત્રેતિ સત્તામાત્રમ્ । સ્વસમયેતિ જિનસમયપ્રહ્યાતસ્ય । દર્શનસ્યેતિ સામાન્યગ્રાહિત્વાદ્દર્શનસ્ય ।

તસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તદ્દિ નિર્વ્યવસાયં કલિતં શાક્યૈઃ । સ્પષ્ટેતિ પ્રત્યક્ષેણ નિર્ણયમાનમ્ । જ્ઞાનાદ્વૈતેતિ બ્રહ્મવાદિમતં નિરાકર્તૃમ્ । નિત્યપરોક્ષેતિ પરોક્ષા પરામાસિની સ્વાત્મનિ જડા । પૈકાત્મેતિ ન જ્ઞાનમાત્માનમાત્મના જ્ઞાનાતિ, કિન્તુ જ્ઞાનં જ્ઞાનાન્તરવેદ્યમિતિ ભાવઃ ।

§૬ સમગ્રલક્ષણવાક્યં તુ પરપરિકલ્પિતસ્યાર્થોપલબ્ધિहेतुत्वादेः प्रमाणलक्षणत्वप्रति-
क्षेपार्थम् । तथाहि—अर्थोपलब्धेरनन्तरहेतुः, परम्पराहेतुर्वा विवक्षाञ्चक्रे ? परम्पराहेतुश्चेत् ।
तर्हि इन्द्रियवदञ्जनादेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गः । अथानन्तरहेतुरिन्द्रियमेव प्रमाणम्, तत् किं
द्रव्येन्द्रियम्, भावेन्द्रियं वा ? द्रव्येन्द्रियमप्युपकरणरूपम्, निर्वृत्तिरूपं वा ? न प्रथमम् ;
तस्य निर्वृत्तीन्द्रियोपप्रम्भमात्रे चरितार्थत्वात् । नापि द्वितीयम् ; तस्य भावेन्द्रियेणार्थो-
पलब्धौ व्यवधानादानन्तर्यासिद्धेः । भावेन्द्रियमपि लब्धिलक्षणम्, उपयोगलक्षणं वा ?
न पौरुष्यम् ; तस्यार्थग्रहणशक्तिरूपस्यार्थग्रहणव्यापाररूपेण तेन व्यवधानात् । उदी-
चीनस्य तु प्रमाणत्वेऽस्मच्छक्षितमेव लक्षणमक्षरान्तरैराख्यातं स्यात् । न च—नास्त्येवा-
मूढशमिन्द्रियमिति भौतिकमेव तत् तत्रानन्तरो हेतुः—इति वक्तव्यम्, व्यापारमन्तरे-

णात्मनः स्वार्थसंविफलस्यानुपपत्तेः । न ह्यव्यापृत आत्मा स्पर्शादिप्रकाशकः, सुषुप्ता-
वस्थायामपि प्रकाशप्रसङ्गात् । न च तदानीमिन्द्रियं नास्ति, यतस्तदभावः स्यात् ।

૬૬ અને સંપૂર્ણ લક્ષણવાક્ય તો-પરતીર્થિક-નૈયાયિકાદિ અન્ય દાર્શનિકોએ
કહેલેલ-‘અર્થની ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાનમાં હેતુ તે પ્રમાણુ’ વિગેરે પ્રમાણુના લક્ષણોના
ખંડન માટે જાણવું. તે આ પ્રમાણુ-‘અર્થજ્ઞાનનો હેતુ તે પ્રમાણુ’-આમાં હેતુનો
અર્થ સાક્ષાત્ હેતુ કે પરંપરાએ હેતુ હોય તે પ્રમાણુ છે ? પરંપરા હેતુ અર્થાત્
કારણુ પ્રમાણુ છે-એમ કહો તો ચક્ષુની જેમ અંજનાદિ પણ પ્રમાણુ બની જશે.
કારણુ કે જેમ ચક્ષુ જ્ઞાનમાં કારણુ છે, તેમ અંજનાદિ ચક્ષુની નિર્મલતામાં અને
નિર્મલતા જ્ઞાનમાં કારણુ હોઈ તે જ્ઞાનનું પરંપરાએ કારણુ છે જ. સાક્ષાત્કારણુ-
રૂપ ઈન્દ્રિયો જ પ્રમાણુ છે-એમ કહો તો ઈન્દ્રિય એટલે દ્રવ્યેન્દ્રિય કે ભાવે-
ન્દ્રિયને પ્રમાણુ માનશો ? દ્રવ્યેન્દ્રિયમાં પણ તે ઉપકરણરૂપ કે નિર્વૃત્તિરૂપ
દ્રવ્યેન્દ્રિય સમજવી ? ‘ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણુ છે’ એવો પ્રથમ પક્ષ
તો કહી શકાય તેમ નથી. કારણુ કે-તે તો માત્ર નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિયને સહાયક
બનવામાં જ ચરિતાર્થ છે. ‘નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણુ છે’ એ બીજો પક્ષ
પણુ યોગ્ય નથી. કારણુ કે તેમાં ભાવેન્દ્રિયનું વ્યવધાન હોઈ તેને સાક્ષાત્કારણુ
કહી શકાય નહિ. ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણુ હોય તો-લબ્ધિલક્ષણુ ભાવેન્દ્રિય કે ઉપ-
યોગ લક્ષણુ ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણુ છે ? લબ્ધિલક્ષણુ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણુ કહી શકાશે
નહીં. કારણુ કે તે અર્થગ્રહણમાં શક્તિરૂપ એટલે ક્ષયોપશમરૂપ છે, અને તેમાં
તો અર્થગ્રહણવ્યાપારરૂપ એટલે ઉપયોગરૂપ ઈન્દ્રિયનું વ્યવધાન છે. અને ઉપ-
યોગરૂપ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણુ કહો તો-અમોએ પ્રમાણુના કરેલ લક્ષણુને જ બીજા
શબ્દોમાં તમે કહ્યું. માટે અર્થોપલબ્ધિ-અર્થજ્ઞાનમાં સાક્ષાત્ હેતુને પ્રમાણુ માનતા
હો તો તે હેતુ તમે માનેલ ઈન્દ્રિય નહીં, પણુ જ્ઞાન જ છે.

શક્તિ-તમે બતાવેલ ઉપયોગ-જ્ઞાનરૂપ ઈન્દ્રિય છે જ નહિ. તેથી ભૂતથી
બનેલ ઈન્દ્રિયો અર્થોપલબ્ધિમાં સાક્ષાત્કારણુ છે-એમ માનવું જોઈએ.

સમાધાન-આમ ન કહી શકાય. કારણુ કે આત્માના વ્યાપાર વિના સ્વપરજ્ઞાન
રૂપ ફલ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. માટે આત્માના વ્યાપારરૂપ ભાવેન્દ્રિયને માનવી
જોઈએ. કારણુ કે વ્યાપાર રહિત આત્મા સ્પર્શાદિ અર્થનો પ્રકાશક બનતો નથી.
અન્યથા નિદ્રાવસ્થામાં વ્યાપારરહિત હોવા છતાં સ્પર્શાદિ અર્થનો તે પ્રકાશક
બની જશે, નિદ્રાવસ્થામાં પણુ ઈન્દ્રિયો વિદ્યમાન તો છે જ. આથી નિદ્રામાં
પણુ આત્મા અર્થ પ્રકાશક બનવો જોઈએ. બનતો તો નથી.

(૫૦) પરપરિકલ્પિતસ્યેતિ નૈયાયિકાદિપરિકલ્પિતસ્ય । અર્થોપલબ્ધિહેતુત્વાદેરિતિ અર્થો-
પલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમ્ । પરસ્પરાહેતુર્વેતિ પ્રામાણ્યેન । અજ્ઞાનાદેરપીતિ તસ્યાપિ ચક્ષુર્નૈર્મલ્યકરણા-
દિના અર્થોપલબ્ધિહેતુત્વાત્ । ઉપકરણ[રૂપ]મિતિ ઈન્દ્રિયશક્તિરૂપમ્ । નિર્વૃત્તિરૂપમિતિ નિર્વૃત્તિદ્વિ-
વિધા વહિર્નિર્વૃત્તિઃ અન્તર્નિર્વૃત્તિઃ । વહિર્નિર્વૃત્તિઃ શ્રોત્રાદિપુ કર્ણશક્ત્યુદ્યાદિરૂપા । અન્તર્નિર્વૃત્તિસ્ત્રેવમ્-
કદમ્બપુષ્પગોલકાકારં શ્રોત્રમ્ । મહુરાકારં ચક્ષુઃ । અતિસુક્તકપુષ્પાકારં ઘ્રાણેન્દ્રિયમ્ । હુરપ્રસંસ્થાનં રસ-
નમ્ । નાનાકારં સ્પર્શનમ્ । અર્થગ્રહણશક્તિરૂપસ્યેતિ ક્ષયોપશમરૂપસ્ય । તેનેતિ ઉપયોગેન ।

તદિતિ इन्द्रियम् । तत्रेति अर्थोपलब्धौ । न ह्यव्यापृत आत्मेत्यादि । भवन्मतेऽपि स्पर्शादीनां फलं तावदात्मन एव । प्रकाशप्रसङ्गादिति तदाप्यव्यापृतत्वात् । तदभाव इति प्रकाशाभावः ।

(टि०)—अथानन्तरेत्यादि । द्रव्येन्द्रियमिति द्विविधं द्रव्येन्द्रियं निर्वृत्तिरूपं उपकरण-
रूपं च । उपकरणेन्द्रियं विषयग्रहणे सामर्थ्यं च्छेद्यच्छेदने करवालस्येव धारा, यस्मिन्नुपहते निर्वृत्तिसद्भा-
वेपि विषयं न गृह्णातीति उपकरणस्य निर्वृत्तीन्द्रियाधारकृतार्थत्वात् । निर्वृत्तिराकारः । सा च बाह्या-
भ्यन्तरमेदाद् द्विधा । तत्र बाह्या अनेकप्रकारा । आभ्यन्तरा पुनः क्रमेण श्रोत्रादीनां कादम्बपुष्प-
धान्यमसूरअतिमुक्तकपुष्पचन्द्रिकाश्चुरप्रधनानाकारसंस्थाना ५ । लब्धयुपयोगौ भावेन्द्रियम् । लब्धी-
न्द्रियं पुनस्तावदावरणक्षयोपशमरूपम् । उपयोगेन्द्रियं यः स्वविषये व्यापारः । तस्येति लब्धीन्द्रि-
यस्य । तेनेति भावेन्द्रियेण उपयोगरूपेण अर्थग्रहणेन । अस्मद्लक्षितमिति स्वपरावभास्येव
ज्ञानम् । असूदृशमिति भवदुक्तम् । भौतिकमिति महाभूतोद्भवमेव । तदिति इन्द्रियम् । तत्रेति
अर्थोपलब्धौ । स्वार्थसंविदिति स्वपरज्ञानम् । यत् इति इन्द्रियाभावात् । तदभाव इति प्रकाशाभावः ।

अथ नेन्द्रियं सत्तामात्रेण तद्वेतुः, किन्तु मनसाऽर्थेन च सन्निकृष्टमिति
चेत् । ननु सुषुप्तावस्थायामपि तत्तादृशमस्त्येव, मनसः शरीरव्यापिनः स्पर्शना-
दीन्द्रियेण, स्पर्शनादेश्च तूलिकादिना सन्निकर्षसद्भावात् । न च अणुपरिमाणत्वाद् मनसः
शरीरव्यापित्वमसिद्धम् इति वाच्यम्, तत्र तस्य प्रमाणेन प्रतिहतत्वात् । तथाहि—
मनोऽणुपरिमाणं न भवति, इन्द्रियत्वाद्, नयनवत् । न च शरीरव्यापित्वे युगप-
ज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः, तादृशक्षयोपशमविशेषेणैव तस्य कृतोत्तरत्वात् । इति नैतत्प्रमाण-
लक्षणमक्षूणम् । आचक्ष्महि च मतंपरीक्षापञ्चाशति—

“अर्थस्य प्रमितौ प्रसाधनपटुं प्रोचुः प्रमाणं परे

तेषामञ्जनभोजनाद्यपि भवेद् वस्तु प्रमाणं स्फुटम् ।

आसन्नस्य तु मानता यदि तदा संवेदनस्यैव सा

स्यादित्यन्धभुजङ्गरन्ध्रगमवत् तीर्थैः श्रितं त्वन्मतम् ॥१॥” इति ।

શક્તિ-ઇન્દ્રિયો માત્ર પોતાની સત્તામાત્રથી જ અર્થજ્ઞાનમાં કારણભૂત નથી,
પરંતુ મન અને વિષય સાથે જોડાઇને જ તે અર્થજ્ઞાનમાં કારણ છે.

સમાધાન-નિદ્રાવસ્થામાં પણ શરીરવ્યાપી મનનો સ્પર્શનાદિ ઈન્દ્રિયો સાથે
અને ઈન્દ્રિયોનો તલાઈ-રતઈ આદિ પદાર્થ સાથે સન્નિકર્ષનો સદ્ભાવ તો છે જ,
તો નિદ્રાવસ્થામાં જ્ઞાન કેમ નથી થતું ?

શક્તિ-મન આણુપરિમાણુ હોવાથી તે શરીરવ્યાપી નથી.

સમાધાન-એમ ન કહેવું. કારણ કે મનમાં આણુપરિમાણુત્વ અનુમાન પ્રમા-
ણથી બાધિત છે. તે આ પ્રમાણુ-મન આણુપરિમાણુ નથી, ઈન્દ્રિય હોવાથી,
અક્ષુની જેમ.

શક્તિ-પણ મનને શરીરવ્યાપી માનવાથી એકીસાથે સ્પર્શન, રાસન આદિ
અનેક ઈન્દ્રિયજ્ઞાનોની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ થઈ જશે. જ્યારે અનુભવ તો એવો છે
કે તે તે જ્ઞાનો કેમ કરી થાય છે.

સમાધાન-ક્ષયોપશમને કારણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવાથી આનો ઉત્તર થઈ જાય છે. એટલે કે મનનો સંપર્ક બધી ઇન્દ્રિયો સાથે હોવા છતાં જો ક્ષયોપશમ-વિશેષ ન હોય તો જ્ઞાન થતું નથી. આ પ્રમાણે-અર્થજ્ઞાનમાં જે હેતુ હોય તે પ્રમાણ-એવું પ્રમાણનું લક્ષણ નિર્દોષ નથી. આ બાબતમાં અમે 'મતપરીક્ષાપંચાશત'માં કહ્યું પણ છે કે "નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકો અર્થજ્ઞાનના પ્રસાધનમાં જે કુશળ હોય તેને પ્રમાણ કહે છે, પણ ચક્ષુને નિર્મળ કરનાર અંજન, અને શરીરને પુષ્ટ કરનાર ભોજન વિગેરે પદાર્થ પ્રમાણરૂપ બની જશે, અને અનન્તર-સાક્ષાત્કારણને પ્રમાણ માને તો માત્ર જ્ઞાનમાં જ પ્રમાણતા સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે હે ભગવન ! આંધળો સર્પ ળીલમાં જાય એ ન્યાયે નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકોએ તમારા સિદ્ધાન્તનો જ આશ્રય કર્યો છે."

(પ૦) તત્તાદશમસ્ત્યેવેતિ મનસાર્થેન ચ સન્નિકૃષ્ટમ્ । તન્નેતિ મનસિ । તસ્યેતિ અણુપરિમાણત્વસ્ય । ૧[પ્રત્યક્ષક્ષત્તિકરણત્વાદિતિ પ્રત્યક્ષં પञ્ચેન્દ્રિયગ્રાહ્યં જ્ઞાનં તસ્ય કરણં સાધકતમં ક્વચિત્ કરણત્વાદિતિ ષાઠઃ સોડપિ રમ્યઃ] તસ્યેતિ યુગપદ્ જ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસક્તસ્ય । અઙ્ગજનમ્બોજનાદ્યપીતિ તદ્દિ અઙ્ગજનમ્બોજનાદિકં વ્યવહિતં કારણમ્ ।

(ટિ૦) તદ્દેતુરિતિ પ્રકાશહેતુઃ । તદ્દિતિ ઇન્દ્રિયમ્ । તાદશમતિ મનસાર્થેન ચ સંસૃષ્ટમ્ । તન્નેતિ મનસિ । તસ્યેતિ અણુપરિમાણત્વસ્ય । યુગપદ્દિતિ સમકાલં મનોજ્ઞાનેન્દ્રિયજ્ઞાનયોરુત્પાદપ્રસક્તિઃ ।

અર્થસ્યેત્યાદિ । પ્રમિતાવિતિ અર્થોપલબ્ધૌ । પ્રસાધનેતિ સાધનપટિષ્ઠો હેતુઃ આસન્નસ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય ।

§૭ 'અનધિગતાધિગન્તુ પ્રમાણમ્' ઇત્યપિ પ્રમાણલક્ષણં ન મીમાંસકસ્ય મીમાંસા-માંસલતાં સૂચયતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાનસ્યાપ્રામાણ્યપ્રસન્નાત્ । અથાત્રાપૂર્વોડ્પ્યર્થઃ પ્રથતે, "ઇદાનીંતનમસ્તિત્વં ન હિ પૂર્વધિયા ગતમ્" [શ્લો૦ પ્રત્ય૦ ૨૩૪] ઇતિ ચેદ્ । ઇદમન્યત્રાપિ તુલ્યમ્, ઉત્તરક્ષણસત્ત્વસ્ય પ્રાક્ક્ષણવર્ત્તિસંવેદનેનાવેદનાત્ । પૂર્વોત્તરક્ષણયોઃ સત્ત્વસ્યૈકયાત્ કથં તેન તસ્યાવેદનમ્ ?-ઇતિ ચેત્ । પ્રત્યભિજ્ઞાગોચરેડપિ તુલ્યમેતત્, "રજતં ગૃહ્યમાણં હિ ચિરસ્થાયીતિ ગૃહ્યતે" ઇતિ વચનાત્ । પ્રાગેવ તદ્દેદને ચ તદિ-દાનીમસ્તિ, ન વા ? કીદમ્ વાડસ્તિ ? ઇતિ તદનન્તરં ન કોડપિ સન્દિહીત । તતો-ડપાર્થક્રમેવાનધિગતેતિ વિશેષણમ્, વ્યવચ્છેવાભાવાત્ ॥

§૭ ' પૂર્વે નહિ જાણેલ પદાર્થને જાણે તે પ્રમાણુ' - મીમાંસકોનું આવું પ્રમાણુ-લક્ષણુ પણ મીમાંસકની મીમાંસાની-વિચારની પુષ્ટિને સૂચવતું નથી. કારણુ કે એથી તો પ્રત્યભિજ્ઞાન અપ્રમાણુ બની જશે. કારણુ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન તો પૂર્વે જ્ઞાત અર્થનું જ જ્ઞાન કરાવે છે અર્થાત્ લક્ષણુમાં અવ્યાપ્તિ દોષ છે.

શક્ષા-પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં માત્ર જ્ઞાત જ નહિ પણ અપૂર્વ-પૂર્વે અજ્ઞાત અર્થ પણ ભાસે છે. કારણુ કે " આ કાળનું ' અસ્તિત્વ ' પૂર્વકાળની બુદ્ધિએ-જ્ઞાને જાણ્યું નથી." આથી પ્રત્યભિજ્ઞાને અપ્રમાણુ કહી શકાય નહિ.

સમાધાન-આવું અપૂર્વજ્ઞાન તો અન્યત્ર-ધારાવાહી જ્ઞાનમાં પણ છે, કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુની ઉત્તરક્ષણની સત્તાને પૂર્વકાલીમાં રહેલ જ્ઞાને તો બાણી જ નથી, તો ધારાવાહિ જ્ઞાન પણ અધિગતાર્થગન્તુ-બાણેલ અર્થને બાણુનાર નહીં, પરંતુ 'અનધિગતાર્થાધિગન્તુ' નહીં બાણેલ અર્થને બાણુનાર બની જશે.

શંકા-પૂર્વ અને ઉત્તર ક્ષણોનું સત્ત્વ-અસ્તિત્વ તો એક જ છે, તો પૂર્વ ક્ષણવર્તી જ્ઞાનદ્વારા ઉત્તર ક્ષણવર્તી અસ્તિત્વ અજ્ઞાત છે એમ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન-બે એમ હોય તો પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના વિષયમાં પણ એમ જ છે. અર્થાત્ પૂર્વકાલીન અસ્તિત્વ અને ઉત્તરકાલીન અસ્તિત્વને એક માનવાથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પણ અજ્ઞાત પદાર્થનું જ્ઞાપન નથી કરતું પણ જ્ઞાતનું જ જ્ઞાપન કરે છે, વળી કહ્યું પણ છે કે "જ્યારે રજતનું અહુણુ થાય છે, ત્યારે તે રજત ચિરસ્થાયી છે એ પ્રકારે જ ગૃહીત-જ્ઞાત થાય છે." આથી તો તે રજત પ્રથમ જ વિદિત થઈ ગયેલ હોય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન વખતે 'તે અત્યારે છે કે નહિ ?' અથવા તો 'તે કેવું છે ?' આવા કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહને સ્થાન મળતું નથી. આથી પ્રમાણુલક્ષણમાં 'અનધિગત' એ વિશેષણુ નિરર્થક છે, કારણ કે તેનું કોઈ વ્યવચ્છેદ નથી.

(ટિ૦) પ્રત્યક્ષિજ્ઞેતિ સ ઇવાયમિતિ । અત્રેતિ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાને । इदमन्यत्रापीत्यादि । अन्यत्रापीति अधिगतार्थाधिगन्तुषु धारावाहिज्ञानेषु । तेनेति पूर्वक्षणेन । तस्येति उत्तरक्षणस्य । तद्वेदनेति पूर्वोत्तरक्षणयोज्ञानि । व्यवच्छेद्येति विशेषणं हि व्यवच्छेदकम् । अस्य व्यवच्छेद्यं नास्ति ।

§ ૮ ન ચાડવ્યાપકત્વદોષઃ પ્રકૃતલક્ષણે, પ્રત્યક્ષપરોક્ષલક્ષણવ્યક્તિવ્યાપકત્વાત્ ।

§ ૯ નાપ્યતિવ્યાપકત્વકલઙ્કઃ, સંશયાદ્યપ્રમાણવિશેષેષ્વર્તનાત્ ।

§ ૧૦ નાપ્યસમ્ભવસમ્ભવઃ, પ્રમાણં સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનમ્, પ્રમાણત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ—ઇત્યતસ્તત્ર સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનત્વસિદ્ધેઃ ।

§૮ પ્રમાણુનું આ લક્ષણુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ અને પરોક્ષ પ્રમાણુરૂપ બન્ને વ્યક્તિઓમાં વ્યાપીને રહેતું હોવાથી તેમાં અવ્યાપ્તિ દોષ નથી.

§૯ વળી અપ્રમાણુરૂપ સંશયાદિમાં રહેતું ન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ પણ નથી.

§૧૦ તેમજ 'પ્રમાણુ સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન છે, કારણુ કે અન્યથા પ્રમાણુત્વ ઘટી શકતું નથી.' આ પ્રકારના અનુમાનથી પ્રમાણુમાં સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાનત્વની સિદ્ધિ છે. એટલે અસંભવ દોષ પણ નથી.

(પ૦) પ્રમાણત્વાન્યથાનુપપત્તેરિતિ । ભવતિ હિ ધર્મિવિશેષે સાધ્યે ધર્મિસામાન્યં હેતુઃ । તત્રેતિ પ્રમાણત્વાન્યથાનુપપત્ત્યાસ્યે હેતૌ ।

(ટિ૦) ન ચાવ્યાપકેત્યાદિ । વ્યક્તીતિ વિશેષઃ । અતસ્તત્રેતિ પ્રમાણે ।

§ ૧૧ અત્ર ચાયં કણ્ટકોદ્ધારપ્રકારઃ । તથાહિ— ન તાવદત્ર પક્ષપ્રતિક્ષેપદક્ષદોષ-સંશ્લેષઃ । અયં હિ ભવન્ કિં પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમ્, અનમીપ્સિતસાધ્યધર્મ-વિશેષણતા, નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમ્ વા ભવેત્ ?—ઇતિ ભેદત્રયી ત્રિવલીવ તર-

લાક્ષીણામુન્મીલતિ । તત્ર ન તાવત્ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમત્રાઽઽત્યાયમાનં સંખ્યા-
વતાં ઠ્યાતયે । યતઃ પ્રસિદ્ધમેવ સાધ્યં સાધયતામેતદુન્મજ્જતિ, આપો દ્રવા ઇત્યાદિવત્ ।
ન ચૈતત્ પ્રમાણલક્ષણમદ્યાપિ પેરેષાં પ્રસિદ્ધિકોટિમાટીકિષ્ટ । નાપ્યત્રાનમીપ્સિતસાધ્યધર્મ-
વિશેષણતા ભાષણીયા । સા હિ સ્વાનમિપ્રેતં સાધ્યં સાધયતામધીમતાં ધાવતિ, શૌદ્ધો-
દનસ્ય નિત્યત્વસાધનવત્ । ન ચાર્હતાનામેતત્ પ્રમાણલક્ષણમનાકાહ્વિતમ્ । નાપિ નિરા-
કૃતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમત્રોપપત્તિપદ્ધતિપ્રતિવદ્ધતાં દધાતિ । તદ્વિ પ્રત્યક્ષેણ, અનુમાનેન
આગમેન વા સાધ્યસ્ય નિરાકરણાદ્ ભવેત્ । ન ચૈતદ્ ‘અનુષ્ણસ્તેજોઽવયવી’, ‘નાસ્તિ
સર્વજ્ઞઃ,’ ‘જૈનેન રજનિમોજનં મજનીયમ્’ ઇત્યાદિવત્ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાદિભિર્વાધા-
સમ્બન્ધવૈધુર્યં દધાનમીક્ષ્યતે । તસ્માદ્ નાઽત્ર દોષઃ પક્ષસ્ય સૂક્ષ્મોઽપ્યુત્પેક્ષિતું પાર્યતે ।

§૧૧ આ અનુમાનમાં કંટકોદ્ધાર આ પ્રકારે છે—

પ્રમાણ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર આ અનુમાનમાં પક્ષનું નિરાકરણ કરનાર પક્ષદોષ
નથી. અહીં પક્ષમાં જે દોષ હોય તો તે સાધ્યધર્મની પ્રસિદ્ધિ, સાધ્યધર્મની
અનિષ્ટતા અથવા સાધ્યધર્મનું પ્રમાણદ્વારા નિરાકરણ—આમ અપલાક્ષીની
ત્રિવલી જેવા આ ત્રણમાંથી કયો દોષ છે ?

અહીં આ અનુમાનમાં સાધ્યધર્મ પ્રસિદ્ધ છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે
વિદ્વાનોના યશ માટે નથી. કારણ કે સાધ્ય પ્રથમથી સિદ્ધ હોય તો જ આ
દોષ લાગે. જેમકે કોઈ કહે કે—‘પાણી દ્રવણુશીલ છે’ તો આ વસ્તુ સિદ્ધ જ
છે, તેથી સાધ્ય બનતી નથી, પણ અહીં જણાવેલ પ્રમાણ લક્ષણ તો અત્યાર
સુધી વિપક્ષીને કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ નથી.

વળી અહીં ‘સાધ્યધર્મ અનિષ્ટ છે’—એમ પણ કહેવાય નહિ. કારણ કે
આવું ત્યારે જ બને કે જ્યારે મૂળ માણસ પોતાને અનિષ્ટ હોય એવું જ
સાધ્ય સિદ્ધ કરતો હોય. જેમકે—ઔદ્ધો નિત્યતાની સિદ્ધિ કરે તો તે પોતાને
અનિષ્ટની સિદ્ધિ કરતા હોઈ આ દોષથી ગ્રસ્ત થાય છે. પણ ઉપર જણાવેલ
પ્રમાણ લક્ષણ જૈનોને અનિષ્ટ નથી પણ ઈષ્ટ જ છે, એટલે એ દોષ પણ નથી.

તેમજ અહીં ‘સાધ્ય પ્રમાણથી નિરાકૃત છે’ એમ કહેવું તે પણ યુક્તિયુક્ત
નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, કે આગમ પ્રમાણથી સાધ્યધર્મનું ખંડન
થયું હોય તો આ દોષ આવે. જેમકે—અગ્નિ ઉષ્ણુ નથી’ અહીં ‘અનુષ્ણુત્વ’ સાધ્ય
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ળાધિત છે. ‘જગતમાં કોઈ સર્વજ્ઞ નથી’—અહીં સર્વજ્ઞત્વાભાવ
અનુમાનથી ળાધિત છે. ‘જૈનોએ રાત્રિભોજન કરવું જોઈએ’—અહિં રાત્રિભોજન
આગમળાધિત છે. આ પ્રકારે તે તે ધર્મોનો પક્ષમાં અભાવ સિદ્ધ થાય છે. તેમ
પ્રમાણલક્ષણના સાધક આ અનુમાનમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ વડે ‘સ્વપરવ્યવસાયી
જ્ઞાનત્વ’ ધર્મનો અભાવ જોવાતો નથી. અર્થાત્ પ્રમાણલક્ષણસાધક અનુમાનના
‘પ્રમાણુરૂપ પક્ષમાં ‘સ્વપર’ ઈત્યાદિ ધર્મ ળાધિત નથી. માટે પ્રમાણલક્ષણ-
સાધક આ અનુમાનમાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પણ પક્ષદોષ કદપી શકાશે નહિ.

(ટિ.) - અયં હીતિ દોષસંલેષઃ । અત્રેતિ વિદ્વજ્જનસદસિ । સંખ્યાવતામિતિ વિદુષાં તાર્કિકાણાં પ્રસિદ્ધયે ।

નાપિ હેતોઃ । સ સ્વસ્વસિદ્ધતા, વિરુદ્ધતા, વ્યભિચારો વા ભવેત્ ? યદિ તાવદસિદ્ધતા, તદાઽપિ કિમન્યતરાસિદ્ધિઃ, ઉભયાસિદ્ધિર્વા ભવેત્ ? અન્યતરાસિદ્ધિશ્ચેત્ । તદાઽપિ વાદિનઃ, પ્રતિવાદિનો વાઽન્યતરસ્યેયમસિદ્ધિઃ સ્યાત્ ? યદિ વાદિનઃ, તદા કિં સ્વરૂપદ્વારેણ, આશ્રયદ્વારેણ, મિન્નાધિકરણતાદ્વારેણ, પક્ષકદેશદ્વારેણ, પ્રતિજ્ઞાર્થેક-દેશદ્વારેણ વાઽસૌ સ્યાત્ ? સ્વરૂપદ્વારેણ ચેત્ । તર્કિં હેતુસ્વરૂપે વિપ્રતિપત્તેઃ, અપ્રતિ-પત્તેઃ, સન્દેહાદ વા ? ન પ્રાચ્યઃ પ્રકારઃ સારઃ, પ્રમાણત્વાલ્યહેતુસ્વરૂપે સમસ્ત-પ્રામાણિકપરિષદામવિવાદાત્ । નાઽપિ દ્વિતીયઃ પ્રમાણસ્વરૂપમપ્રતિપદ્યમાનસ્ય વાદિનોઽપ્રા-માણિકત્વપ્રસજ્ઞાત્ । નાપિ તૃતીયઃ, સર્વથૈવાનિર્ણાતપ્રમાણસ્વરૂપસ્ય પ્રતિપત્તુસ્તત્ર સન્દે-હાનુત્પાદાત્ । ન સ્વલ્લુ સકલકાલમનાકલિતસ્થાણુત્વસ્ય સ્થાણુત્વપુરુષત્વોલ્લેખી સન્દેહઃ કસ્યાઽપિ સંપદ્યતે । તત્સ્વરૂપપ્રતિપત્તૌ વા ક્વચિત્ કથં સર્વથા પ્રમાણસ્વરૂપે સંશયઃ સ્યાત્ ? આશ્રયામિદ્ધિવ્યધિકરણાસિદ્ધી તુ વાદિનો જૈનસ્ય દોષાવેવ ન સંમતૌ, અસ્તિ સર્વજ્ઞઃ સુનિશ્ચિતાઽસમ્ભવદ્વાધકપ્રમાણત્વાત્, ઉદેષ્યતિ શકટં કૃત્તિકોદયાત્-ઇત્યાદર્ગમકત્વેન સ્વીકૃતત્વાત્ । સંમતત્વે વા ન તયોરત્રાવકાશશઙ્કાશઙ્કુસંકથા, પ્રમાણસ્ય ધર્મિણઃ સકલવાદિનામવિવાદાસ્પદત્વાત્, પ્રમાણત્વહેતોસ્તત્ર વૃત્તિનિર્ણયાચ્ચ । પક્ષકદેશાસિદ્ધતાઽપિ નાત્ર સાધીયસ્તાં દદ્યાતિ । સા હિ સંપૂર્ણપક્ષાવ્યાપકત્વે સત્તિ સંભવિની । સચેતનાસ્તરવઃ સ્વાપાત્-ઇત્યાદિવત્ । ન ચૈતદત્રાસ્તિ । નાપ્યનિત્યઃ શબ્દોઽનિત્યત્વાદિત્યાદિવત્ પ્રતિજ્ઞાર્થેકદેશાસિદ્ધતાઽભિધાનીયા, તસ્યાસ્તત્ત્વતઃ સ્વરૂપા-સિદ્ધિરૂપત્વાત્ । અન્યથા ધર્મિણોઽપિ હેતુત્વે તત્પ્રસજ્ઞાત્ । સ્વરૂપાસિદ્ધિશ્ચાત્ર ન યથા સ્થેમાનમાસ્તિન્નુતે, તથાઽનન્તરમેવ ન્યરૂપિ । ઇતિ ન વાદિનઃ સાધનમસિદ્ધમેતત્ । નાપિ પ્રતિવાદિનઃ, તત્રાપ્યેવંપ્રકારપ્રકારકલ્પનાપ્રબન્ધસ્ય પ્રાયઃ સમાનત્વાત્ । અત એવ વાદિપ્રતિવાદ્યુભયસ્યાપિ નાસિદ્ધમિદમ્ । એવં ચ કથમિદં સાધનમસિદ્ધિસમ્બન્ધં દધીત ?

વળી અહીં હેતુદોષ નથી. જો હોય તો તે અસિદ્ધતા, વિરુદ્ધતા કે વ્યભિ-ચાર છે ? અસિદ્ધતા દોષ હોય તો શું તે અન્યતરાસિદ્ધ કે ઉભયાસિદ્ધ છે ? અન્યતરાસિદ્ધ હોય તો તે વાદીને છે કે પ્રતિવાદીને ? વાદીને અસિદ્ધ છે તો તે શું સ્વરૂપાસિદ્ધિ-હેતુના સ્વરૂપની અસિદ્ધિને કારણે, આશ્રયની અસિદ્ધિને કારણે, હેતુ અને સાધ્યના અધિકરણો ભિન્ન હોવાને કારણે, પક્ષના એક દેશમાં અસિ-દ્ધિને કારણે કે પછી પ્રતિજ્ઞારૂપ અર્થનો એકદેશરૂપ હેતુ યની બીજા છે એ કારણે છે ? જો હેતુના સ્વરૂપની અસિદ્ધિ છે તો તે શું હેતુના સ્વરૂપ વિષે વિપ્ર-તિપત્તિ અર્થાત્ વિવાદ છે તેથી કે તેનું જ્ઞાન નથી તેથી કે તેમાં સંદેહ હોવાથી ?

અહીં સમસ્ત પ્રામાણિકોને 'પ્રમાણત્વ' હેતુના સ્વરૂપમાં તો કશી જ વિપ્રતિપત્તિ-વિવાદ નથી. તેથી તે કારણે હેતુને સ્વરૂપાસિદ્ધ કહી શકાય નહિ. અને પ્રમાણના સ્વરૂપને જ નહિ જાણનાર વાદી તો અપ્રામાણિક બની જતો હોઈ પ્રમાણના અજ્ઞાનના કારણે પણ હેતુને અસિદ્ધ કહી શકશે નહીં. વળી પ્રમાણના સ્વરૂપમાં સંદેહને કારણે પણ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે જેણે કોઈ પણ પ્રકારે પ્રમાણનો નિશ્ચય કર્યો નથી તેવા પ્રમાતા પુરુષને તો પ્રમાણના સ્વરૂપ વિષે સંદેહ થાય જ નહીં. જેમ કે- ત્રણે કાલમાં સ્થાણુ-હૂંઠાને નહિ જાણનાર કોઈ પણ પ્રમાતાને 'આ સ્થાણુ-હૂંઠું છે કે પુરુષ?' એવો સંદેહ થતો જ નથી. અને જેણે કોઈક વખતે પ્રમાણનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેવા પ્રમાતાને પણ પ્રમાણ વિષે સર્વથા સંશય થવાનો તો અવકાશ જ નથી. અર્થાત્ કોઈ વખત થવાનો સંભવ છે. આશ્રયની અસિદ્ધિને કારણે તથા હેતુ અને સાધ્યના અધિકરણે ભિન્ન હોવાને કારણે હેતુની અસિદ્ધિ તો અમને જૈનને દોષરૂપે સંમત જ નથી. કારણ કે 'સર્વજનું અસ્તિત્વ છે, કારણ કે તેમાં બાધક પ્રમાણનો અસંભવ સુનિશ્ચિત છે'-આ અનુમાનની પૂર્વે હેતુનો આશ્રયભૂત ધર્મી 'સર્વજ' પ્રમાણથી અસિદ્ધ છતાં તે વિકલ્પ વડે સિદ્ધ હોઈ પ્રસ્તુતમાં હેતુને જૈનોએ સાધ્યનો ગમક-સિદ્ધ કરનાર માનેલ છે. તેવી જ રીતે 'શકટનો ઉદય થશે, કારણ કે કૃત્તિકાનો ઉદય છે'-આ અનુમાનમાં પણ નૈયાયિકાદિઓએ કલ્પેલ વ્યધિકરણાસિદ્ધિ નામનો દોષ જણાય છે, કારણ કે-સાધ્યધર્મ શકટનો ઉદય એ શકટમાં, અને કૃત્તિકાનો ઉદય કૃત્તિકામાં છે. છતાં પણ અહીં જૈનમતે હેતુ સાધ્યનો સાધક છે. અથવા આશ્રયાસિદ્ધિ અને વ્યધિકરણાસિદ્ધિ એ બન્નેને દોષ માનવામાં આવે તો પણ પ્રકૃત અનુમાનમાં આ બન્ને દોષોના અવકાશની શંકારૂપ ખીલીનું નડતર નથી. કારણ કે-પ્રમાણરૂપ ધર્મીના અસ્તિત્વમાં કોઈ પણ વાદીને વિવાદ નથી. અને પ્રમાણરૂપ ધર્મીમાં પ્રમાણત્વ હેતુની વૃત્તિનો દરેકને નિશ્ચય છે.

પદ્ધૈકદેશાસિદ્ધતા એટલે કે પક્ષના એકદેશમાં અસિદ્ધિનો દોષ આ અનુમાનમાં નથી. કારણ કે હેતુ સંપૂર્ણપક્ષમાં ન રહે તો એટલે કે પક્ષના કોઈ ભાગમાં હેતુ હોય અને કોઈ ભાગમાં ન હોય ત્યારે આ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે- 'વૃક્ષો સચેતન છે, નિદ્રાવાળા હોવાથી.' આ અનુમાનમાં બધા જ વૃક્ષોમાં નિદ્રા દેખાતી ન હોવાથી અને માત્ર થોડામાં જ તે દેખાતી હોવાથી આ દોષ આવે છે. પરંતુ પ્રકૃત અનુમાનમાં આ પ્રમાણત્વ હેતુ તો પ્રમાણરૂપ સંપૂર્ણ પક્ષમાં વ્યાપીને રહેલ હોવાથી તે દોષ આમાં નથી. વળી 'શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે તે અનિત્ય છે'-આ અનુમાનમાં 'શબ્દ અનિત્ય છે' એ પ્રતિજ્ઞામાં જે સાધ્ય છે તે, અને હેતુ એક હોવાથી એ હેતુને પ્રતિજ્ઞાથૈકદેશાસિદ્ધ નામનો અસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવામાં આવે છે. પણ ખરી રીતે તે સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. અન્યથા જ્યારે ધર્મીનો હેતુ તરીકે નિર્દેશ થાય ત્યારે તેને પણ પ્રતિજ્ઞાતાથૈકદેશાસિદ્ધ કહેવો પડશે. અને સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ તો અહીં ઘટી શકતો નથી તે તો અમે આ પહેલા જ જણાવેલ છે. માટે વાદીની અપેક્ષાએ આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. તેવી જ રીતે પ્રતિવાદીને

પણ આ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે, આ પ્રકારે કરતાં વિકલ્પો તેને વિષે પણ પ્રાયઃ સમાન જ છે. આ પ્રકારે 'પ્રમાણત્વ' હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ પણ નથી. અને એટલા જ માટે પ્રમાણત્વ હેતુ ઉભયાસિદ્ધ-વાદિપ્રતિવાદી ઉભયને અસિદ્ધ પણ નથી. તે એ હેતુ કઈ રીતે અસિદ્ધતાના દોષને ધારણ કરે ?

(૫૦) ક્વચિત્ કથં સર્વથા પ્રમાણસ્વરૂપે સંશયઃ સ્યાદિતિ । અપિ ત્વેકદેશેનૈવ સ્યાત્ । તત્પ્રસજ્ઞાદિતિ પ્રતિજ્ઞાતાર્થેકદેશાસિદ્ધતાપ્રસજ્ઞાદ્ ।

(ટિ૦) તત્કિં હેત્વિત્યાદિ । વિપ્રતિપત્તેરિતિ વિપર્યયાત્ । અપ્રતિપત્તેરિતિ અનધ્યવસા-યાત્ । તત્રેતિ પ્રમાણસ્વરૂપે । તત્સ્વરૂપેતિ પ્રમાણસ્વરૂપપ્રતિપત્તૌ વા ક્વચિત્સન્દેહેપિ । અસ્તિ સર્વજ્ઞ ઇતિ વિકલ્પસિદ્ધસ્યાપિ ધર્મિમણઃ સિદ્ધત્વાઞ્જૈનસ્ય । પ્રમાણત્વેતિ પ્રમાણત્વાદિતિ લક્ષણસ્ય હેતોઃ । તત્રેતિ પ્રમાણે વર્તનનિશ્ચયાત્ । પદ્મૈકેત્યાદિ । સેતિ પક્ષૈકદેશાસિદ્ધતા । તસ્યા ઇતિ પ્રતિ-જ્ઞાર્થેકદેશાસિદ્ધતાયાઃ । ધર્મિમણ ઇતિ નિત્યઃ શબ્દો નિત્યત્વાદિત્યત્ર નિત્યત્વસ્ય સાધનત્વે પ્રમાણ સ્વપરવ્યસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણત્વાદિતિવત્ । તત્પ્રસજ્ઞાદિતિ પ્રતિજ્ઞાર્થેકદેશાસિદ્ધતાપ્રસક્તેઃ । અસ્તિ-ચ્ચુતે ઇતિ ષ્ઠ્ આસ્કન્દને આહૂર્પૂર્વઃ સ્વાદિઃ “ઉપસર્ગેણ હિ ધાત્વર્થો વલાદન્યત્ર નીયતે” ઇતિ વચનાત્ સ્થિરત્વમાશ્રયતિ ।

નાપિ વિરુદ્ધતાબન્ધકીસંપર્કકલકલિક્લિતમેતત્, વિપક્ષાદ્ વ્યાવૃત્તત્વાત્ ।

નાપિ વ્યભિચારપિશાચસંચારદુસ્સંચરમ્ । યતો નિર્ણાતવિપક્ષવૃત્તિત્વેન, સન્દિગ્ધ-વિપક્ષવૃત્તિત્વેન વાસ્ર વ્યભિચારઃ પ્રોચ્યેત ? ન તાવદાઘેન, અનિહ્યઃ શબ્દઃ પ્રમેય-ત્વાદિત્યાદિવદ્ વિપક્ષે વૃત્તિનિર્ણયાભાવાત્ । સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનસ્ય હિ વિપક્ષઃ સંશયા-દિર્ઘટાદિશ્ચ । ન ચ તત્ર કદાચન પ્રમાણતા વરિવર્તિ । નાપિ દ્વિતીયેન, વિવાદાપન્નઃ પુમાન્ સર્વજ્ઞો ન ભવતિ; વક્તૃત્વાત્—ઈત્યાદિવદ્ વિપક્ષે વૃત્તિસન્દેહસ્યાસંભવાત્, સંશય-ઘટાદિમ્યઃ પ્રમાણત્વવ્યાવૃત્તેર્નિર્ણાતત્વાત્ । તન્નાનૈકાન્તિકત્વલક્ષણમપિ દૂષણમત્રોપદૌકતે । ઇતિ ન હેતોરપિ કલકલિકાસપિ પ્રોન્મીલતિ ।

વિરુદ્ધતારૂપ બંધકી-અસદાચરણવાળી સ્ત્રીવિશેષના સંબંધથી આ 'પ્રમાણત્વ' હેતુ દૂષિત છે અર્થાત્ આ હેતુમાં વિરુદ્ધતા દોષ છે—એમ પણ ન કહી શકાય. કારણ કે આ હેતુ વિપક્ષમાં રહેતો નથી.

તેમજ આ હેતુ વ્યભિચારરૂપ પિશાચને કારણે દુઃસંચર-લંગડો પણ નથી. અર્થાત્ આ હેતુમાં વ્યભિચાર દોષ પણ નથી. કારણ કે વ્યભિચાર હોય તો નિર્ણાતવિપક્ષવૃત્તિ-વિપક્ષમાં નિશ્ચિતરૂપે હેતુની વૃત્તિ હોવાથી વ્યભિ-ચાર છે કે સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ-વિપક્ષમાં હેતુની વૃત્તિનો સંદેહ હોવાથી વ્યભિચાર છે ? આદ્ય વિકલ્પ અર્થાત્ નિર્ણાતવિપક્ષવૃત્તિને કારણે વ્યભિચાર નહીં કહી શકાય. કારણ કે 'શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે તે પ્રમેય છે'—આ અનુમાનમાં જેમ વિપક્ષરૂપ નિત્ય એવા આકાશદિમાં 'પ્રમેયત્વ' હેતુની વૃત્તિનો નિર્ણય છે, તેમ 'પ્રમાણત્વ' હેતુની વિપક્ષમાં વૃત્તિનો નિર્ણય નથી. કારણ કે 'સ્વપર-

વ્યવસાયી જ્ઞાનના વિપક્ષમાં સંશયોદિ અને ઘટાદિ છે. તેમાં—પ્રમાણુત્વ હેતુ કદી પણ રહેતો નથી. ખીજો વિકલ્પ—અર્થાત્ ‘વિપક્ષમાં વૃત્તિનો સંદેહ’ એને કારણે પણ અહીં વ્યભિચાર નથી. કારણ કે—‘વિવાદનો વિષય બનેલ આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી.’ કારણ કે તે વક્તા છે’—આ અનુમાનમાં વિપક્ષ છે સર્વજ્ઞ, તેમાં ‘વક્તૃત્વ છે કે નહીં’—આ પ્રમાણે સંશય થતો હોવાથી વૃત્તિ સંદિગ્ધ છે, તેમ પ્રમાણુત્વ હેતુ વિષે નથી. તેની તો સંશય અને ઘટાદિ, જેવા વિપક્ષોમાં વૃત્તિનો અભાવ નિર્ણયિત છે. માટે પ્રમાણુત્વ હેતુમાં વ્યભિચાર પણ નથી. આ પ્રમાણે અસિદ્ધ વિરુદ્ધ અને વ્યભિચારરૂપ દોષોમાંથી કોઈ પણ દોષ આ હેતુમાં નથી.

(૫૦) વિપક્ષે વૃત્તિસન્દેહસ્યાસમ્ભવાદિતિ વિપક્ષે उपलक्षणं

(ટિ૦) - સ્વપરવ્યવસાયીત્યાદિ । સંશયાદિરિતિ સ્વપરવ્યવસાયિનો વિપક્ષઃ સંશયાદિઃ । જ્ઞાનસ્ય તુ વિપક્ષો ઘટાદિઃ । ન ચ તન્નેતિ સંશયાદૌ ઘટાદૌ વા.

નિદર્શનં પુનર્નોપદર્શિતમેવાત્ર, इति न तदोषोद्धारसंरम्भः । भवतु वा तदपि व्यतिरेकरूपं संशयघटादि । न चात्र कश्चिद् दूषणकणः । स खल्वसिद्धसाध्यव्यतिरेकः, असिद्धसाधनव्यतिरेकः, असिद्धोभयव्यतिरेकः, सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यतिरेकः, अव्यतिरेकः, अप्रदर्शितव्यतिरेकः, विपरीतव्यतिरेको वा स्यात् ? तत्र न तावदाद्याः षट्, घटादौ साध्यसाधनव्यतिरेकस्य स्पष्टनिष्ठङ्गनात् । नापि सप्तमः, व्याप्त्याऽत्र व्यतिरेकनिर्णयात् । नाप्यष्टमनवमौ, यत्र न स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वं न तत्र प्रमाणत्वमिति व्यतिरेकोपदर्शनात् । इत्यतो निष्कलङ्कादनुमानात् तल्लक्षणसिद्धेरनववचमिदं लक्षणम् ॥२॥

પ્રમાણુ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર અનુમાનમાં દૃષ્ટાંત આપેલ નથી. તેથી દૃષ્ટાંત દોષના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન પણ અમે કરતા નથી. અથવા ‘જે સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન નથી તે પ્રમાણુ પણ નથી, જેમકે સંશય અને ઘટાદિ. આ પ્રમાણે સંશય અને ઘટાદિને વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતરૂપ માની લેવામાં આવે તો પણ આ સ્થળે દૂષણનો અંશ પણ નથી, કારણ કે આ વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતમાં દોષ કલ્પવામાં આવે તો તે—૧ અસિદ્ધ-સાધ્યવ્યતિરેક, ૨ અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૩ અસિદ્ધોભયવ્યતિરેક, ૪ સંદિગ્ધ-સાધ્યવ્યતિરેક, ૫ સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૬ સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેક, ૭ અવ્યતિરેક, ૮ અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક, ૯ વિપરીતવ્યતિરેક છે ? વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતરૂપ સંશય અને ઘટાદિમાં—સાધ્ય અને સાધનનો અભાવ સ્પષ્ટ પ્રતીયમાન થતો હોવાથી પહેલા છ દોષો તો છે જ નહીં. વ્યાપ્તિદ્વારા સાધ્ય અને સાધનના અભાવનો નિર્ણય હોવાથી સાતમો દોષ પણ નથી. વળી જે સ્વપરવ્યવસાયી વિજ્ઞાન નથી તે પ્રમાણુ પણ નથી—એ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિનું ઉપદર્શન કરાયું જ છે. અને તેમાં વિપર્યય પણ નથી, તેથી આઠમો અને નવમો દોષ પણ નથી.

આ પ્રમાણે નિષ્કલંક અનુમાનથી પ્રમાણુનું લક્ષણ સિદ્ધ થતું હોવાથી સૂત્રોકત પ્રમાણુનું લક્ષણ નિર્દોષ છે. ૨.

(ટિ૦) સ્વસ્થિતિ અસિદ્ધઃ સાધ્યાભાવો યસ્ય । વ્યતિરેકઃ અભાવ ઉચ્યતે । વિપરીતવ્યતિ-
રેકો યથા યત્ર ન પ્રમાણત્વં ન તત્ર સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનત્વમિતિ સાધનોપસંહરણપૂર્વસાધ્યસ્યોપસંહારઃ ।
અનુમાનાદિતિ પ્રમાણત્વલક્ષણાત્ । તલ્લક્ષણેતિ પ્રમાણલક્ષણસિદ્ધેઃ । લક્ષણમિતિ સ્વપરવ્યવ-
સાયિત્વરૂપમ્ ॥૨॥

અથાત્રૈવ જ્ઞાનમિતિ વિશેષણં સમર્થ્યન્તે—

અભિમતાનભિમતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમં હિ પ્રમાણમ્ । અતો જ્ઞાનમેવેદમ્ ॥૩॥

§ ૧ અભિમતમુપાદેયમ્, અનભિમતં હેયમ્ । તદ્ દ્વયમપિ દ્વેષા—મુખ્યં ગૌણં ચ ।
તત્ર મુખ્યમ્—સુખં દુઃખં ચ । ગૌણં પુનઃ—તયોઃ કારણં કુસુમકુઙ્કુમકામિનીકટાક્ષા-
દિકમ્, સ્વલકલહકાલકૂટકઠકાદિકં ચ । એવંવિધયોરભિમતાનભિમતવસ્તુનોયોં સ્વી-
કારતિરસ્કારૌ પ્રાપ્તિપરિહારૌ, તયોઃ ક્ષમં સમર્થમ્, પ્રાપ્તકં પરિહારકં ચેત્યર્થઃ ।
અનયોરુપલક્ષણત્વાદેતદુભયાભાવસ્વભાવ ઉપેક્ષણીયોડપ્યત્રાર્થો લક્ષયિત્વવ્યઃ । રાગગોચરઃ
સ્વસ્થિમિમતઃ, દ્વેષવિષયોડનભિમતઃ, રાગદ્વેષદ્વિતયાનાલમ્બનં તુ તૃણાદિરુપેક્ષણીયઃ । તસ્ય
ચોપેક્ષકં પ્રમાણં તદુપેક્ષાયાં સમર્થમિત્યર્થઃ । હિર્યસ્માદર્થે । યસ્માદ્ અભિમતાનભિ-
મતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમં પ્રમાણમ્, અત ઇદં જ્ઞાનમેવ ભવિતુમર્હતિ, નાજ્ઞાનરૂપં
સન્નિકર્ષાદિકમ્ ।

પ્રયોગશ્ચ—પ્રમાણં જ્ઞાનમેવ, અભિમતાનભિમતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમત્વાત્ ।
યત્તુ નૈવં ન તદેવમ્ । યથા સ્તમ્ભઃ । તથા ચેદમ્ । તસ્માત્ તથા ॥૩॥

પ્રમાણુના લક્ષણુગત 'જ્ઞાન' વિશેષણુનું સમર્થન—

અભિમત વસ્તુના સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુના તિરસ્કાર—ત્યાગમાં
પ્રમાણુ સમર્થ છે. માટે તે—પ્રમાણુ જ્ઞાન જ હોવાનું જોઈએ. ૩.

§ ૧ અભિમત એટલે ઉપાદેય—અહુણુ કરવા લાયક પદાર્થ, અને અનભિમત
એટલે હેય—ત્યાગ કરવા લાયક પદાર્થ. આ બન્ને પદાર્થો પણ મુખ્ય અને ગૌણુ
લેદથી બબે પ્રકારે છે. તેમાં મુખ્ય ઉપાદેય 'મુખ' છે, અને મુખ્ય હેય 'દુઃખ'
છે જ્યારે તેમના કારણુભૂત ગૌણુ ઉપાદેય કુસુમ, કુંકુમ, સ્ત્રી, કટાક્ષ વિગેરે છે,
અને ગૌણુ હેય દુર્જન, કલહ, વિષ, કંટક વિગેરે છે. આ પ્રકારની—ઉપાદેય
વસ્તુના સ્વીકાર—પ્રાપ્તિમાં અને હેય વસ્તુના તિરસ્કાર—પરિહારમાં સમર્થ. અર્થાત્
પ્રમાણુ ઉપાદેય પદાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી પ્રાપ્ત અને હેયપદાર્થનો—
ત્યાગ કરાવનાર હોવાથી પરિહારક છે. આ બન્ને—અભિમત અને અનભિમત પદાર્થ
ઉપલક્ષણુ—એધાણુરૂપ હોવાથી એ બન્નેના અભાવસ્વરૂપ ઉપેક્ષણીય પદાર્થનું
પણુ અહીં અહુણુ સમજવું. જે પદાર્થ રાગનો વિષય હોય તે અભિમત—ઉપાદેય,
દ્વેષનો વિષય હોય તે અનભિમત—હેય, પરંતુ રાગ કે દ્વેષ બન્નેમાંથી કોઈનો
પણુ વિષય ન બનનાર તૃણાદિ ઉપેક્ષણીય છે, અને તે ઉપેક્ષણીય પદાર્થની
ઉપેક્ષા પણુ પ્રમાણુ કરાવનાર છે. અર્થાત્ તેની ઉપેક્ષામાં પણુ પ્રમાણુ સમર્થ

છે. સૂત્રગત 'હિ' શબ્દ કારણનો ઓધક છે. એટલે સૂત્રાર્થ આ પ્રકારે થશે— કારણ કે અભિમત પદાર્થનો સ્વીકાર કરવામાં અને અનભિમતનો તિરસ્કાર કરવામાં પ્રમાણુ સમર્થ છે, માટે તે જ્ઞાન જ હોવું જોઈ એ, અજ્ઞાનરૂપ સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણુ હોઈ શકે નહીં.

અનુમાન પ્રયોગ—પ્રમાણુ જ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણ કે તે અભિમત વસ્તુનો સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુનો તિરસ્કાર કરવા સમર્થ છે, જે જ્ઞાનરૂપ ન હોય તે અભિમત કે અનભિમત વસ્તુના સ્વીકાર કે તિરસ્કારમાં સમર્થ પણ ન અને, જેમકે—સ્તંભ. પરંતુ પ્રમાણુ તો અભિમત વસ્તુના સ્વીકારમાં અને અનભિમતના તિરસ્કારમાં સમર્થ છે, માટે પ્રમાણુ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. ૩.

(ટિ.) - અથેત્યાદિ । અત્રૈવૈતિ સૂત્રે ॥૩॥

ઉપપત્યન્તરં પ્રકટયન્તિ—

ન વૈ સન્નિકર્ષાદેરજ્ઞાનસ્ય પ્રામાણ્યમુપપન્નમ્, તસ્યાર્થાન્તરસ્યેવ સ્વાર્થવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાનુપપત્તેઃ ॥૪॥

§ ૧ અયમર્થઃ—યથા સંપ્રત્તિપન્નસ્ય પટાદેરર્થાન્તરસ્યાજ્ઞાનરૂપસ્ય સ્વાર્થવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાભાવાત્ પ્રામાણ્યં નોપપત્તિશ્રિયમશિશ્રિયત્, તથા સન્નિકર્ષાદેરપિ ।

પ્રયોગઃ—સન્નિકર્ષાદિર્ન પ્રમાણવ્યવહારમાક્, સ્વાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદ્ ।

યદેવં તદેવમ્ । યથા પટઃ । તથા ચાયમ્ । તસ્માત્ તથા ॥ ૪ ॥

'પ્રમાણુ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે પરંતુ અજ્ઞાનરૂપ નથી' એ વિષયમાં બીજી યુક્તિ—

અજ્ઞાન—જડ સ્વરૂપ સન્નિકર્ષાદિમાં પ્રામાણ્ય ઘટી શકતું નથી. કારણ કે તે સન્નિકર્ષાદિ અન્ય ઘટપટાદિ પદાર્થોની જેમ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ—અસાધારણ કારણ નથી. ૪.

§ ૧ ઉભય વાદીને સિદ્ધ અજ્ઞાનરૂપ—જડરૂપ ઘટપટાદિ અન્ય પદાર્થો સ્વ અને પર પદાર્થનો નિર્ણય કરવામાં સાધકતમ નથી તેથી તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિશ્રીનો આશ્રય કરતું નથી અર્થાત્ તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિથી ઘટતું નથી, તેમ સન્નિકર્ષાદિ પણ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ નથી માટે તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિ—યુક્ત નથી.

અનુમાન પ્રયોગ—સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણુ કહેવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે તે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી. જે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ ન હોય તે પ્રમાણુ કહેવાય નહિ, જેમ કે પટ. તેવી જ રીતે આ સન્નિકર્ષાદિ સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી માટે તે પ્રમાણુ કહેવાય નહીં. ૪.

(૫૦) સમ્પ્રત્તિપન્નસ્યેતિ ઉભયવાદિસમંતસ્ય ॥૪॥

(ટિ.) - ન વૈ સન્નિકર્ષાદેરિત્યાદિ । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષાદેઃ । સ્વાર્થેતિ સ્વપર-વ્યવસાયે ॥૪॥

§ १ अथास्य साधनस्यासिद्धिसंबन्धवैधुर्यं व्यञ्जयन्तः सूत्रद्वयं ब्रुवते—
न खल्वस्य स्वनिर्णीतौ करणत्वम्, स्तम्भादेरिवाचेतनत्वात् ॥५॥
नाप्यर्थनिश्चितौ, स्वनिश्चितावकरणस्य कुम्भादेरिव तत्राप्यकरणत्वात् ॥६॥

§ २ अस्येति सन्निकर्षादिः करणत्वं साधकतमत्वम् । नाऽप्यर्थनिश्चिताविति
अस्य करणत्वमिति योगः । तत्रापीति अर्थनिश्चितावपीत्यर्थः । शेषमशेषमुत्तानार्थम् ।
प्रयोगौ तु—सन्निकर्षादिः स्वनिर्णीतौ करणं न भवति । अचेतनत्वात् । य इत्थं
स इत्थम् । यथास्तम्भः । तथा चायम् । तस्मात् तथा । सन्निकर्षादिरर्थनिश्चितौ
करणं न भवति । स्वनिश्चितावकरणत्वात् । य एवं स एवम् । यथा स्तम्भः ।
यथोक्तसाधनसंपन्नश्चायम् । तस्माद् यथोक्तसाध्यः ॥

§१ उक्त उेतुमां असिद्धता द्रोषना अलावने जणुपनार जे सूत्रो उडे छे—
‘अेतुं’ (सन्निकर्षादिनुं) स्वनिश्चयमां करणत्व नथी, कारण के ते स्तम्भादि
पदार्थानी जेम अचेतन—७५ छे. ५.

पणी, तेनुं अर्थना निश्चयमां पणु करणत्व नथी, कारण के जे दंटादि
पदार्थनी जेम स्वनिश्चयमां करण न होय ते तेमां (अर्थ निश्चयमां) पणु
करण होतुं नथी. ६.

§ २ ‘अेतुं’ अेटदे सन्निकर्षादिनुं. करणत्व अर्थात् साधकतमत्व. अर्थ
निश्चयमां—पणु आ सन्निकर्षादिनी करणता नथी. अेवो संबंघ योजवो.
‘तेमां पणु’ अेटदे अर्थनिश्चयमां पणु—अेवो अर्थ छे. शेष समग्र सूत्र स्पष्ट छे.

अनुमान प्रयोगो—(१) सन्निकर्षादि स्वनिश्चयमां करण नथी, कारण के ते
अचेतन छे. जे अचेतन होय ते स्वनिश्चयमां करण न होय, जेमके—स्तंभ.
आ सन्निकर्षादि पणु अचेतन छे, माटे ते स्व निश्चयमां करण नथी. (२) सन्निक-
र्षादि अर्थनिश्चयमां करण नथी, कारण के ते स्वनिश्चयमां करण नथी. जे स्व-
निश्चयमां करण न होय ते अर्थनिश्चयमां पणु करण न होय. आ सन्निकर्षादि
स्वनिश्चयमां करण नथी, माटे अर्थनिश्चयमां पणु करण नथी.

(५०) यथोक्तसाधनसम्पन्नश्चायमिति । अयं प्रयोगः ।

(टि०)— अथास्येत्यादि । साधनस्येति स्वार्थव्यवसितावसाधकतमत्वादित्येवंरूपस्य
वैधुर्यमिति अभावम् । साधकतमत्वमिति प्रमाणत्वम् । य इत्थमिति योऽचेतनः स स्वनि-
श्चितौ करणं न भवति ।

§ ३ अत्र केचिद् यौगाः संगिरन्ते—सन्निकर्षादिर्न प्रमाणव्यवहारभागित्यादि
यदवादि, तत्रादिशब्दसूचितकारकसाकल्यादेः काममप्रामाण्यमस्तु । सन्निकर्षस्य तु
प्रामाण्यापकर्षो नोऽमर्षप्रकर्षसिद्धये, तस्यार्थोपलब्धौ साधकतमत्वावधारणेन स्वार्थ-
व्यवसितावसाधकतमत्वादित्यत्र हेत्वेकदेशस्यासिद्धेः । यत्तु तत्सिद्धौ साधनमधुनैवा-

મ્યધુઃ, તદસાધીયઃ, પ્રદીપેન વ્યમિચારાત્, તસ્ય સ્વનિશ્ચિતાવકરણસ્યાપ્યર્થનિશ્ચિતૌ કરણત્વાદિતિ ।

§ ૩ આ સન્નિકર્ષાદિના પ્રામાણ્ય અંગે કેટલાક યૌગ-નૈયાયિકો આ પ્રમાણે કહે છે—હે જૈનો ! ‘સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ નથી’ વિગેરે તમોએ જે કંઈ કહ્યું, તેમાં ‘આદિ’ શબ્દથી સૂચિત કારકસાકલ્યાદિ ભલે અપ્રમાણ હોય, પરંતુ સન્નિકર્ષના પ્રામાણ્યનું નિરાકરણ તો અમારાથી સહુન થઈશકે તેમ નથી, કારણ કે સન્નિકર્ષ અર્થજ્ઞાનમાં સાધકતમ છે—એવો અમારો નિશ્ચય હોવાથી તમારો ‘સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં અસાધકતમ હોવાથી’ એ હેતુ એક દેશથી અસિદ્ધ છે. વળી, તમે સન્નિકર્ષ અર્થોપલબ્ધિમાં કરણ નથી એ સિદ્ધ કરવાને એમ કહ્યું કે—‘જે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, તે અર્થ નિશ્ચયમાં પણ કરણ નહીં બને’ તેમાં પણ વ્યભિચાર છે. કારણ કે પ્રદીપ સ્વનિશ્ચયમાં અકરણ હોવા છતાં અર્થનિશ્ચયમાં તો કરણરૂપ છે જ.

(૫૦) હેત્વેકદેશસ્યાસિદ્ધેરિતિ । તસ્ય સ્વવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વં નાસ્તિ, અર્થવ્યવસિતૌ ચ સુતરામસ્તિ । તત્સિદ્ધાવિતિ અર્થવ્યવસિતિવિષયેઽસાધકતમત્વસિદ્ધૌ । અમ્યધુરિતિ ભવન્તઃ ।

(ઠિ૦) સન્નિકર્ષાદિરિત્યાદિ । તત્રેતિ સન્નિકર્ષાદૌ । કારકેતિ કારકાણિ સહકારકારણાણિ ઉપાદાનાદીનિ ચ । તેષાં સકલતાયાઃ । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય । અત્રેતિ પક્ષે । હેત્વેકદેશેતિ । સ્વાર્થ-વ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદ્ભવતુ સ્વવ્યવસિતાવસાધકતમત્વં સન્નિકર્ષસ્ય અર્થવ્યવસિતૌ તુ સાધકતમ ઇતિ હેત્વેકદેશેઽસિદ્ધઃ । તત્સિદ્ધાવિતિ અર્થવ્યવસિતિવિષયેઽસાધકતમત્વસિદ્ધૌ । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય પ્રદીપસ્ય ચ ।

§ ૪ તદેતત્ ત્રપાપાત્રમ્, અર્થોપલબ્ધૌ સન્નિકર્ષસ્ય સાધકતમત્વાસિદ્ધેઃ । યત્ર હિ પ્રમાત્રા વ્યાપારિતે સત્યવશ્યં કાર્યસ્યોત્પત્તિઃ, અન્યથા પુનરનુત્પત્તિરેવ, તત્ તત્ર સાધકતમમ્ । યથા હિદાયાં દાત્રમ્ । ન ચ નમસિ નયનસન્નિકર્ષસમ્ભ-વેઽપિ પ્રમોત્પત્તિઃ । રૂપસ્ય સહકારિણોઽભાવાત્ તત્ર તદનુત્પત્તિરિત્તિ ચેત્ । કથમસૌ રૂપેઽપિ સ્યાત્ ? ન હિ રૂપે રૂપમસ્તિ, નિર્ગુણત્વાદ્ ગુણાનામ્ । નાપિ તદાધારભૂતે દ્રવ્યે રૂપાન્તરમસ્તિ, યાવદ્દ્રવ્યભાવિસજાતીયગુણદ્વયસ્ય યુગપદેકત્ર ત્વયા-ઽનમ્યુપગમાત્ । અવયવગતં રૂપમવયવિરૂપોપલબ્ધૌ સહકારિ સમસ્ત્યેવેતિ ચેત્ । કથં ત્ર્યણુકાવયવિરૂપોપલમ્ભો ભવેત્ ? ન હિ દ્વચ્ચણુકલક્ષણાવયવત્રયવર્તિરૂપમુપલમ્બ્યતે, યતઃ સહકારિ સ્યાત્ । અનુપલમ્બ્યમાનમપિ તત્ તત્ર સહકારીતિ ચેત્ । તર્હિં કથં ન તતપાથસિ પાવકોપલમ્ભસંભવઃ, તદવયવેષ્વનુપલમ્બ્યમાનસ્ય રૂપસ્ય ભાવાત્ ? યદિ ચ રૂપં સહકારિ કલ્પ્યતે, તદા સમાકલિતસકલનેત્રગોલકસ્ય દૂરાઽઽસન્નતિમિર-રોગાવયવિનઃ કથં નોપલબ્ધિઃ ?

જૈન-તમારું આ કથન લબ્ધસ્પદ છે, કારણ કે અર્થજ્ઞાનમાં સન્નિકર્ષની સાધકતમતા જ અસિદ્ધ છે, પ્રમાતા પુરુષ જેમાં વ્યાપાર કરે, ત્યારે અવશ્ય

કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, અને વ્યાપાર ન કરે ત્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય તે સાધકતમ છે. જેમકે છેદન કાર્યમાં 'દાતરડુ' એ સાધકતમ છે, કારણ કે પુરુષવ્યાપાર તેમાં હોય તો છેદન કાર્ય થાય છે અન્યથા નથી થતું પરંતુ આકાશમાં નેત્રનો સન્નિકર્ષ હોવા છતાં પણ પ્રમા-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે સન્નિકર્ષ પ્રમામાં સાધકતમ નથી.

નૈયાયિક-ચાક્ષુષજ્ઞાનમાં રૂપ સહકારી કારણ છે. અને આકાશમાં એ રૂપ ન હોવાથી આકાશમાં ચક્ષુનો સન્નિકર્ષ હોવા છતાં સહકારી કારણનો અભાવ હોઈ પ્રમાની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

જૈન-રૂપમાં પણ પ્રમાની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થશે? અર્થાત્ રૂપનો ઓધ કઈ રીતે થશે? કારણ કે 'ગુણોમાં ગુણ હોતા નથી' એ સિદ્ધાંત હોવાથી રૂપમાં રૂપ નથી. વળી, રૂપના આધારભૂત દ્રવ્યમાં પણ અન્ય રૂપ નથી, જેને લઈ રૂપનું જ્ઞાન થાય કારણ કે એક જ દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય રહે ત્યાં સુધી રહેનાર બે સબ્ધતીય ગુણો એકી સાથે નથી રહેતા-તેમ તમે માને છે.

નૈયાયિક-અવયવીના રૂપજ્ઞાનમાં અવયવમાં રહેલ રૂપને સહકારી કારણ માનવાથી અવયવીના રૂપનું જ્ઞાન થાય જ છે.

જૈન-ત્રયણુકાત્મક અવયવીનું રૂપ કઈ રીતે પ્રત્યક્ષ થશે? કારણ કે ત્રયણુકાત્મક અવયવીના અવયવભૂત ત્રણ દ્વયણુકમાં રહેનારું રૂપ પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. તો તે સહકારી કેવી રીતે બને? એટલે કે અવયવના રૂપને સહકારી માનવા છતાં અવયવી-દ્રવ્યના રૂપનું પ્રત્યક્ષ નહિ થાય.

નૈયાયિક-દ્વયણુકનું રૂપ અપ્રત્યક્ષ છતાં ત્રયણુકના રૂપજ્ઞાનમાં તે સહકારી બને છે.

જૈન-એમ હોય તો ગંરમ પાણીમાં રહેલ અગ્નિના અવયવોમાં અપ્રત્યક્ષ 'રૂપ' છે જ, છતાં અગ્નિનું પ્રત્યક્ષ કેમ થતું નથી? વળી, રૂપ સહકારી હોય તો દૂરતિમિર (દૂરનું જ જોઈ શકનારનો રોગ) અને આસન્નતિમિર (દૂંકી નજર) રોગાત્મક અવયવી જે સમગ્ર નેત્રગોલકમાં વ્યાપ્ત છે, તેનું પ્રત્યક્ષ કેમ થતું નથી? થવું તો જોઈએ કારણ કે રોગાત્મક અવયવીમાં રૂપ છે, અને નેત્રનો સન્નિકર્ષ પણ છે.

(૫૦) તત્રેતિ નમસિ । તદ્દનુત્પત્તિરિતિ પ્રમાનુત્પત્તિઃ । રૂપાન્તરમસ્તીતિ રૂપાન્તરં કૃષ્ણાદિ । કથં ત્ર્યણુકાવયવિરૂપોપલમ્ભ ઇતિ ત્રિમિદ્વર્ણણુકૈસ્ત્ર્યણુકઃ । અવયવગતરૂપાનુપલમ્ભે સતિ કથં ત્ર્યણુકાવયવિરૂપોપલમ્ભો ભવેત્ ઇતિ વાક્યમાવાચ્યઃ । રૂપસ્ય ભાવાદિતિ અગ્નેઃ સત્કસ્ય ।

(ટિ૦) યત્ર હીતિ દાત્રાદૌ । અન્યથેતિ અવ્યાપરિતે । તદિતિ દાત્રાદિ । તત્રેતિ કાર્યોત્પત્તૌ । રૂપસ્યેતિ નીલપીતાદેઃ । તત્રેતિ નમસિ । તદ્દનુત્પત્તીતિ પ્રમાનુત્પત્તિઃ । અસાવિતિ પ્રમા । યાવદ્દ્રવ્યેતિ સંયોગસંખ્યાદયો ગુણા અયાવદ્દ્રવ્યમાવિનઃ । અપરે તુ વિપરીતા યાવદ્દ્રવ્યમાવિન ઇત્યર્થઃ । કથં ત્ર્યણુકેતિ અણુદ્વયસંયોગે દ્વયણુકઃ, દ્વયણુકત્રયેણ ત્ર્યણુકઃ સ્યાદિત્યૌલ્લવ્યસિદ્ધાન્તઃ ।

अनुपलभ्येत्यादि । तदिति द्वयणुकलक्षणमवयवत्रयम् । तत्रेति त्र्यणुकावयवविरूपोपलम्भे । पावकेति चाक्षुषप्रत्यक्षेण ग्रहणाभावः । तदवयवेष्विति पावकावयवेषु । रूपस्येति अग्नेः । समाकलितेति आवेष्टितसमग्रनयननीलमणेः ।

अथाऽत्यन्ताऽऽसत्यभावोऽपि सहकारी । न चासौ तिमिरेऽस्तीति चेत् । नन्विय-
मासत्तिरात्मापेक्षया, शरीरापेक्षया, लोचनापेक्षया, तदधिष्ठानापेक्षया वा विवक्षांचक्रे
प्रेक्षादक्षेण ? आद्ये कल्पे, कथं कस्यापि पदार्थस्योपलब्धिः व्यापकस्याऽऽत्मनः
सर्वभावैरासत्तिसंभवात् ? द्वितीये कथं करतलतुलितमातुलिङ्गादेरुपलम्भः ? । तृतीये,
कथं कापि चाक्षुषप्रत्यक्षमुन्मज्जेत्, चक्षुषः प्राप्यकारित्वकक्षीकारेण सर्वत्र स्वगोचरे-
णाऽऽसत्तिसद्भावात् ? तुरीये, कथमधिष्ठानसंयुक्ताञ्जनशलाकायाः समुपलब्धिः ?
अथ येनांशेन तस्यास्तत्र संसर्गः स नोपलभ्यत एव । नैवम् अवयविनो निरं-
शत्वेन स्वीकारात् ।

अपि च, कथमुदीचीं प्रति व्यापारितनेत्रस्य प्रमातुर्न काञ्चन काञ्चनाऽच-
लोपलब्धिमनुभवामः ? न च दवीयस्त्वाद् न तत्र नेत्ररश्मयः प्रसर्तुं शक्ताः, तेषां
शशाङ्केऽपि प्रसरणाभावापत्तेः । अथ तदालोकमिलितास्ते वर्धन्ते । तर्हि खरतर-
करनिकरनिरन्तराऽऽपूरितविष्टपोदरे मरीचिमालिनि सति सुतरां सुराद्रिमभिसर्पतां तेषां
वृद्धिर्भवेत् । न च दिनकरमरीचीनां नितरां कठोरत्वेन तैस्तेषां प्रतिघातः, तदाऽऽ-
लोककलापाऽऽकलितकलशकुलिशादिपदार्थानामप्यनुपलम्भापत्तेः ।

नैयायिक-अत्यंत आसत्ति-नलुक्तानो अलाव पणु प्रत्यक्ष ज्ञानंभां सडुकारी
छे. अने आसत्तिनो अलाव तिमिर रोगभां नथी. माटे तेनुं प्रत्यक्ष थतुं
नथी.

जैन-अहीं अमे पूछींछे छींछे डे तमे पदार्थना प्रत्यक्षज्ञानभां सडुकारी-
कारणुप अत्यंत आसत्तिनो अलाव कही, तो तेभां आसत्ति-आत्मानी
अपेक्षांछे, शरीरनी अपेक्षांछे, दोयननी अपेक्षांछे डे दोयनना रडेहाणु-गोणला-
नी अपेक्षांछे समजवी ?

आत्मानी अपेक्षांछे आसत्ति होय तो-डोर्ध पणु पदार्थनो षोध कर्ध
रीते थशे ? कारणु डे-आत्मा व्यापक होर्ध समस्त पदार्थो साथे तेनी आत्यंतिक
आसत्ति छे न. शरीरनी अपेक्षांछे आसत्ति होय तो-डुथेदीभां रडेला षीजे-
रादि पदार्थानुं ज्ञान पणु कथी रीते थशे ? कारणु डे-ते शरीरनी अपेक्षांछे
अत्यंत आसन्न छे. दोयननी अपेक्षांछे आसत्ति होय तो-क्यांय पणु आक्षुष
प्रत्यक्ष डेवी रीते थशे ? कारणु डे-तमे अक्षुने प्राप्यकारी मानेड होर्ध सर्वस्थणे
ते पोताना विषयो साथे अत्यंत आसत्ति धरावे न छे. दोयनना अधिष्ठाननी
अपेक्षांछे आसत्ति होय तो, ते अधिष्ठाननी साथे संयोग धरावती अंजन-
शलाकानो षोध डेम करी थशे ?

નૈયાયિક-અજ્ઞન શલાકાનો જે અંશ અધિષ્ઠાન સાથે અત્યંત આસન્ન છે, તેનું જ્ઞાન તો થતું નથી. પણ જે અંશ આસન્ન નથી તેનું જ્ઞાન થવામાં શો ખાધ છે ?

જૈન-આમ ન બને, કારણ કે-તમે અવયવીને નિરંશ માનેલ છે, એટલે કે- અવયવી અખંડ હોઈ તેનું આંશિક દર્શન અને અને આંશિક અદર્શન ઘટે નહીં, વળી, આસન્નિનો અભાવ જ્ઞાનમાં કારણ હોય તો-ઉત્તરદિશામાં આંખોને લગાડનાર પ્રમાતા પુરુષને સુવર્ણના મેરુ પર્વતનું જ્ઞાન થતું હોય એવો અનુભવ આપણને કેમ નથી ?

નૈયાયિક-મેરુ પર્વત અત્યંત દૂર હોવાથી નેત્રકિરણો ત્યાં જઈ શકતાં નથી. તેથી મેરુ દર્શન થતું નથી.

જૈન-તો ચન્દ્રમા સુધી પણ નેત્રકિરણો જઈ શકશે નહીં. તેથી તેનું દર્શન પણ થશે નહીં.

નૈયાયિક-એમ ન બને. કારણ કે-ચન્દ્રના તેજ સાથે મળીને નેત્રકિરણો વૃદ્ધિ પામે છે, એટલે કે- વૃદ્ધિ પામેલા નેત્રકિરણો ચન્દ્ર સુધી પહોંચે છે, તેથી તેનું દર્શન થાય છે.

જૈન-જો એમ થતું હોય તો અત્યંત પ્રચંડ કિરણોના સમૂહથી સમસ્ત જગતને ભરી દેનાર સૂર્ય વિદ્યમાન હોય ત્યારે મેરુ પર્વત તરફ જતાં નેત્રરશ્મિ-ઓની સૂર્ય પ્રકાશના સહકારથી અત્યંત વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, અને તેથી અના-યાસે સુરાદ્રિ (મેરુ) ની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ.

નૈયાયિક-સૂર્ય કિરણો અતિ કઠોર હોવાથી તેનાથી નેત્રકિરણોની વૃદ્ધિ નહીં પણ પ્રતિઘાત થાય છે. માટે મેરુ દેખાય નહીં.

જૈન-સૂર્યનો પ્રકાશ નેત્રના કિરણોનો પ્રતિઘાત કરતો હોય તો સૂર્યપ્રકાશના કલાપથી વ્યાસ કલશ, કુલિશ-વ્રજ, વિગેરે પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ થશે નહીં.

(૫૦) કથં કસ્યાપિ પદાર્થસ્યોપલબ્ધિરિતિ । ન કસ્યાપિ પ્રાપ્નોતિ । કથં ક્વાપિ ચાષ્કુપ્રત્યક્ષમુન્મજ્જેદિતિ । ન ક્વાપીત્યર્થઃ । ચક્ષુષઃ પ્રાપ્યકારિત્વકક્ષીકારણેતિ ભવદ્ધિઃ । તસ્યા ઇતિ અજ્ઞનશલાકાયાઃ । સ્વીકારાદિત્યતોઽપ્રે 'અપિચેતિ । યદત્યન્તાસત્યભાવઃ સહકારોતિ ગમ્યમ્ । તદાલોકમિલિતા ઇતિ શશાઙ્કાલોકમિલિતાઃ ।

(ટિ૦) - અસાવિતિ અત્યન્તાસત્યભાવઃ । કથં કસ્યાપીતિ ન કસ્યાપિ પ્રાપ્નોતીત્યર્થઃ । કથં ક્વાપીતિ કાઠવા ન ક્વાપીત્યર્થઃ । તસ્યા ઇતિ અજ્ઞનશલાકાયાઃ । તન્નેતિ અધિષ્ઠાને । સ ઇતિ અંશઃ ।

અપિ ચ કથમિત્યાદિ । દ્વોયસ્ત્વાદિતિ દૂરત્વાત્ તન્નેતિ કાષ્ચનાચલે । તેષામિતિ નેત્રરમીનામ્ । તદાલોકેતિ તસ્ય શશાઙ્કસ્યાલોકેન સજ્જતાઃ । ત્ ઇતિ રશ્મયઃ । તેષામિતિ નયનકિરણાનામ્ । તૈરિતિ દિનકરમરોચિભિઃ । તેષામિતિ નેત્રાંશુનામ્ । તદાલોકેતિ દિન-કરાલોકકલાપેન ।

૧. 'પ્રે યદપિ લ । ૨ દિનકર નિકરાલોકં મુ ।

તતો ન સન્નિકર્ષસદ્ભાવેડપ્યવશ્યં સંવેદનોદયોડસ્તિ । નાપિ તદભાવેડભાવ
 એવ, પ્રાત્તિભપ્રત્યક્ષાણામાર્ષસંવેદનવિશેષાણાં ચ તત્કાલાડવિદ્યમાનવસ્તુવિષયતયા સન્નિકર્ષા-
 ભાવેડપિ સમુદ્ભવાત્ । તન્ન સન્નિકર્ષસ્ય સાધકતમત્વં સાધુત્વસૌધાડધ્યાસધૈર્યમાર્જિજત્ ।

યં ચ પ્રદીપેન વ્યભિચારમુદચીચરઃ, સોડપિ ન ચતુરચેતશ્ચમત્કારચન્દુઃ,
 પ્રદીપસ્ય મુલ્યવૃત્તયા કરણત્વાનુપપત્તેઃ, નેત્રસહકારિતયા કરણત્વોપચારાત્ । યથા
 ચોપચારાદર્થવ્યવસિતૌ કરણમયમ્, તથા સ્વવ્યવસિતાવપિ । ન હિ પ્રદીપોપલમ્બે
 પ્રદીપાન્તરાન્વેષણમસ્તિ । કિન્ત્વાત્મનૈવાત્માનમયં પ્રકાશયતીતિ ક્વ વ્યભિચારઃ ? તન્ન
 સન્નિકર્ષસ્યાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વમસિદ્ધમ્ ॥

અનયૈવ દિશા કારકસાકલ્યાદેરપ્યર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વં સમર્થનીયમ્ ।
 ઇતિ ન હેત્વેકદેશાસિદ્ધિઃ ॥ ૫-૬ ॥

માટે સન્નિકર્ષના સહાવમાં અવશ્ય જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે, એમ અન્વય
 વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થતી નથી. વળી, સન્નિકર્ષના અભાવમાં જ્ઞાનનો પણ અવશ્ય
 અભાવ હોય એવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ પણ નથી. કારણ કે—પ્રાતિભ પ્રત્યક્ષો અને
 અવધિ આદિ આર્ષસંવેદનવિશેષો—યોગીના જ્ઞાનવિશેષો તત્કાલ અવિદ્યમાન પદ્મ-
 થોને વિષય કરતા હોવાથી, સન્નિકર્ષ ન હોવા છતાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ
 પ્રકારે સન્નિકર્ષની અર્થનિશ્ચયમાં સાધકતમતા યુક્તિસંગત નથી.

વળી, પ્રદીપ દ્વારા જે વ્યભિચાર કહ્યો તે પણ ચતુર પુરુષને જરાય અમ-
 ત્કાર કરનારો નથી, અર્થાત્ પ્રદીપ દ્વારા પણ વ્યભિચાર નથી. કારણ કે—પ્રદીપ
 મુખ્યવૃત્તિથી કરણરૂપ ઘટી શકતો નથી, પરંતુ ચક્ષુનો સહકારી હોવાથી પ્રદી-
 પમાં કરણતાનો ઉપચાર થાય છે. વળી, જેમ પ્રદીપ અર્થજ્ઞાનમાં ઉપચારથી
 કરણ છે, તેવી જ રીતે સ્વનિશ્ચયમાં પણ ઉપચારથી કરણ છે. કારણ કે—પ્રદીપના
 જ્ઞાન માટે ધીબ પ્રદીપની જરૂર પડતી નથી, પરંતુ પ્રદીપ પોતે જ પોતાને
 જણાવે છે. આ પ્રકારે વ્યભિચાર ક્યાં રહ્યો? અર્થાત્ વ્યભિચાર નથી. આ
 પ્રકારે અર્થનિશ્ચયમાં સન્નિકર્ષનું અસાધકતમત્વ અસિદ્ધ નથી, અર્થાત્ સન્નિ-
 કર્ષ અર્થનિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી જ.

આ જ રીતે કારકસાકલ્યા—સામગ્રી આદિ પણ અર્થનિશ્ચયમાં અસાધકતમ છે,
 તેનું સમર્થન કરી લેવું. અને એ રીતે હેતુની એકદેશથી અસિદ્ધિ જે તમે
 જણાવી તે નથી, અર્થાત્ અમોએ કહેલ હેતુ નિર્દોષ છે. ૫-૬

(૫૦) તદભાવે ઇતિ સન્નિકર્ષાભાવે કરણમયમિતિ અયં દીપઃ ।

(ટિ૦) તદભાવે ઇતિ સન્નિકર્ષાભાવે । પ્રાતિમેતિ કેવલજ્ઞાનાદિસંવેદનાનામ્ । અયમિતિ
 પ્રદીપઃ ।

અથ વ્યવસાયીતિ વિશેષણસમર્થનાર્થમાહુઃ—

તદ્ વ્યવસાયસ્વભાવમ્, સમારોપપરિપન્થિત્વાત્ પ્રમાણત્વાદ્ વા ॥ ૭ ॥

§ ૧ તત્-પ્રમાણત્વેન સંમતં જ્ઞાનમ્ । વ્યવસાયસ્વભાવં નિશ્ચયાત્મકમિત્યર્થઃ । સમારોપઃ સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયસ્વરૂપોઽનન્તરમેવ નિરૂપયિષ્યમાણઃ । તત્પરિપન્થિત્વં તદ્વિરુદ્ધત્વમ્—યથાવસ્થિતવસ્તુગ્રાહકત્વમિતિ યાવત્ । પ્રમાણત્વાદ્ વા તત્ તથા-વિધમ્ । વાશવ્દો વિકલ્પાર્થઃ । તેન પ્રત્યેકમેવામૂ હેતૂ પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવત્સિદ્ધૌ સમર્થાવિત્યર્થઃ ।

પ્રયોગૌ તુ—પ્રમાણત્વાભિમતં જ્ઞાનં વ્યવસાયસ્વભાવમ્ । સમારોપપરિપન્થિત્વાત્ । પ્રમાણત્વાદ્ વા । યત્ પુનર્નૈવં ન તદેવમ્ । યથા ઘટઃ । પ્રોક્તસાધનદ્વયાઽધિકરણં ચેદમ્ । તસ્માદ્ વ્યવસાયસ્વભાવમિતિ ॥

પ્રમાણુ લક્ષણુગત (૧. ૨.) વ્યવસાયી વિશેષણુનું સમર્થન—

તે સમારોપનું વિરોધી હોવાથી અથવા પ્રમાણરૂપ હોવાથી વ્યવસાયાત્મક છે.

§ ૧ તે—એટલે પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાન. વ્યવસાયાત્મક એટલે નિશ્ચયાત્મક. સમારોપ એટલે સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયરૂપ જ્ઞાન. આ વિશે આગળ કહેવામાં આવશે. સમારોપનું પરિપન્થી એટલે સમારોપનું વિરોધી એટલે કે યથાવસ્થિત વસ્તુનું ગ્રાહક અર્થાત્ જે પ્રકારની વસ્તુ હોય તે પ્રકારનું તેનું જ્ઞાન. અથવા તે જ્ઞાન પ્રમાણુ હોવાથી નિશ્ચયાત્મક છે. સૂત્રમાં જે 'વા' શબ્દ છે, તે વિકલ્પને જણાવનાર છે. એટલે કે એ પ્રત્યેક હેતુ પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાનને નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધ કરવાને સમર્થ છે. અર્થાત્ બંને હેતુઓ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાનની નિશ્ચયાત્મકતા સિદ્ધ કરી શકે તેવા છે.

અનુમાનપ્રયોગો આ પ્રમાણુ છે—

૧—પ્રમાણુતરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે, કારણુ કે તે સમારોપ—સંશયાદિનું વિરોધી છે, જે સમારોપનું વિરોધી ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ઘટ. પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાન સમારોપનું વિરોધી છે, માટે નિશ્ચયાત્મક છે. ૨—પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે કારણુ કે તે પ્રમાણુરૂપ છે. જે પ્રમાણુસ્વરૂપ ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ઘટ. પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાન પ્રમાણુરૂપ છે, માટે તે નિશ્ચયાત્મક છે.

§ ૨ અત્રૈકદેશેન પક્ષસ્ય પ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપમાચક્ષતે ભિક્ષવઃ । તથા હિ—સંહતસકલ-વિકલ્પાવસ્થાયાં નીલાદિદર્શનસ્ય વ્યવસાયવન્ધ્યસ્યૈવાનુભવાત્ પક્ષીકૃતપ્રમાણૈકદેશસ્ય પ્રત્યક્ષસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવત્સાધનમસાધીયઃ ।

§ ૩ તદસાધિષ્ટમ્, યતઃ—કેન પ્રત્યક્ષેણ તાદૃક્ષસ્ય તસ્યાનુભવોઽભિધીયતે ? એન્દ્રિયેણ, માનસેન, યોગિસત્કેન, સ્વસંવેદનેન વા ? નાથેન, તત્રેન્દ્રિયકુટુમ્બસ્ય વ્યાપારપરાઙ્મુખત્વાત્ । ન ચ દ્વિતીયેન, તસ્યેન્દ્રિયજ્ઞાનપરિચ્છિન્નપદાર્થાનન્તરક્ષણસાક્ષાત્કારદક્ષત્વાત્ । ન તૃતીયેન, અસ્માદૃશાં યોગિપ્રત્યક્ષસ્પર્શશૂન્યત્વાત્ । યોગી તુ તથા

જાનાતીતિ કોશપાનપ્રત્યાયનીયમ્ । નાપિ તુર્યેણ યતઃ—તત્ સ્વરૂપોપદર્શનાદેવ પ્રમાણં સ્યાત્, અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદકત્વાદ્ વા ? આથે પક્ષે, પ્રત્યક્ષં ક્ષણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપ-
ણશક્ત્યાદાવપિ પ્રમાણતામાસ્કન્દેત્ । દ્વિતીયપક્ષોઽપ્યક્ષમઃ, સંહતસકલવિકલ્પાવસ્થા-
માવિનીલાદિદર્શનાનન્તરં 'નીલાદિરયમ્' इत्यर्थोल्लेखशेखरस्यैव विकल्पस्य प्रायेणानुभ-
વાत् । યત્રાપિ નીલાદિજ્ઞાનં મમોત્પન્નમિતિ જ્ઞાનોલ્લેખી વિકલ્પઃ, તત્રાપિ જ્ઞાનમાત્રો-
લ્લેખિત્વાદસ્ય તત્રૈવ દર્શનસ્ય પ્રામાણ્યં સ્યાદ્, ન તુ તન્નિર્વિકલ્પકત્વે ।

અપિ ચ, વિકલ્પસ્યાપિ કથં સિદ્ધિઃ ? સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષાદિતિ ચેત્ । તસ્યાપિ
સ્વરૂપોપદર્શનમાત્રાત્ પ્રામાણ્યે તદેવ દૂષણમ્ । વિકલ્પાન્તરોપજનનાત્ પુનરનવસ્થા ।
તથા ચ કથં સ્વસંવેદનસ્ય પ્રામાણ્યસિદ્ધિઃ, યતસ્તેન વાધા પક્ષાંશે સ્યાત્ ?

§ ૨ ઔદ્ધ—અહીં પક્ષના એકદેશમાં પ્રત્યક્ષથી બાધ છે, જેમ કે—સર્વથા
વિદ્નપરહિત અવસ્થામાં નીલાદિ દર્શનરૂપ પ્રમાણુનો વ્યવસાયરહિત રૂપે જ અનુ-
ભવ થાય છે. માટે પક્ષ તરીકે સ્વીકારેલ પ્રમાણુના એકદેશરૂપ આ પ્રત્યક્ષમાં
વ્યવસાયાત્મકતા સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી.

§ ૩ જૈન—તમારું આ કથન અત્યંત અસંગત છે, કારણ કે—'નીલાદિ દર્શન
વ્યવસાયરહિત છે'—એવું જ્ઞાન તમોને કયા પ્રત્યક્ષથી છે ? શું ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી,
માનસ પ્રત્યક્ષથી, યોગીઓના પ્રત્યક્ષથી કે સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી તેનો અનુ-
ભવ છે ? ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી તો નથી, કારણ કે—નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષને વિષે
ઇન્દ્રિય સમૂહનો વ્યાપાર નથી. અર્થાત્ ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો
અનુભવ માનવો યુક્તિસિદ્ધ નથી. માનસ પ્રત્યક્ષ તો તમારે મતે ઇન્દ્રિયજન્ય
જ્ઞાનથી જાણેલ પદાર્થોના અવ્યવહિત બીજા ક્ષણને વિષય કરવામાં કુશળ છે, તો
ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનો વિષય નહિ બનેલ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન માનસ પ્રત્યક્ષનો વિષય
ન જ બની શકે. યોગીપ્રત્યક્ષ વડે આપણે તો કશું જ જાણતા નથી. 'યોગી-
પ્રત્યક્ષ દ્વારા યોગી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો અનુભવ કરે'—એમ કહેવું એ વિશ્વ-
સનીય નથી. સ્વસંવેદનથી દર્શનને વ્યવસાયવન્ધ્ય કહો તો શું તે સ્વસંવેદન
માત્ર સ્વરૂપોપદર્શન કરાવે છે અર્થાત્ જ્ઞાનનું સ્વરૂપમાત્ર દર્શાવે છે—તેથી પ્રમાણ
છે ? કે અનુરૂપ—અર્થાત્ 'આ નિર્વિકલ્પ છે' એવા વિકલ્પનું ઉત્પાદક હોવાથી
પ્રમાણ છે ? સ્વરૂપોપદર્શન દ્વારા સ્વસંવેદન પ્રમાણરૂપ હોય તો—ક્ષણક્ષય અને
સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિમાં પણ પ્રમાણ માનવું પડશે.

સારાંશ એ છે કે—ઔદ્ધમતે નીલાદિ વસ્તુ નિરંશ છે, તેથી જ્યારે નીલનું
પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે તેના સ્વસંવેદનમાં તદલિપ્ત-નીલસ્વભાવભૂત ક્ષણક્ષયનું પણ
પ્રત્યક્ષ થઈ જવું જોઈએ. પણ ઔદ્ધો નીલસ્વરૂપનું તો પ્રત્યક્ષ માને છે; પણ
ક્ષણક્ષયને અનુમાનથી સિદ્ધ કરે છે. તેથી અહીં 'ક્ષણક્ષય વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ
થઈ જવું જોઈએ' એ આપત્તિ આપી છે. વળી જ્યારે પોતાના અહિંસાચિત્ત
કે દાનચિત્તનો સ્વસંવેદનમાં સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તે ચિત્તમાં અલેદરૂપે

રહેલ સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થઈ જવો જોઈએ, કારણ કે- ખૌદ્રો માને છે કે- 'આ બધું ક્ષણિક છે'- એવી વાસનાવાળું જે ચિત્ત હોય છે તે સ્વર્ગગમન યોગ્ય છે. આથી જ્યારે તેવા ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તદ્ભિન્ન તેની સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ, પણ શક્તિ અતીન્દ્રિય હોઈ પ્રત્યક્ષ યોગ્ય નથી, પણ અનુભવ છે. આથી અહીં આપત્તિ આપી છે, કે- સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનું પણ ચિત્તસ્વરૂપ સાથે પ્રત્યક્ષ થતું હોઈ તે વિષે તે પ્રમાણ થઈ જવું જોઈએ, પણ થતું નથી. જો સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનું પ્રત્યક્ષ -થતું હોય તો ચાર્વાકની સ્વર્ગવિષેની વિપ્રતિપત્તિને અવકાશ જ ન રહેત. વળી નિરંશ વસ્તુ વિષે નિશ્ચય અને અનિશ્ચય એ બે વિરોધી ધર્મો ન હોય. આથી જો નીલનો નિશ્ચય હોય તો ક્ષણક્ષયનો પણ નિશ્ચય માનવો જોઈએ. અને તે જ પ્રમાણે જો અહિંસાચિત્ત અને દાનચિત્તના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હોય તો તેથી અભિન્ન તેની સ્વર્ગપ્રાપણ-શક્તિનો પણ નિશ્ચય હોવો જોઈએ. આ પ્રકારે નિરંશવાદી ખૌદ્રને મતે સ્વસંવેદનથી સ્વરૂપ નિશ્ચય માનવામાં ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિ વિષે પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની આપત્તિ આચાર્યે પ્રસ્તુતમાં આપી છે.

અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદક હોવાથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે-એવો ખીજો પક્ષ કહો તો-તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે- સર્વથા વિકલ્પરહિત અવસ્થામાં થનાર નીલાદિ દર્શન પછી 'આ નીલાદિ છે' આવા સ્વરૂપનો, અર્થો-લ્લેખની પ્રાધાન્યતાવાળો વિકલ્પ પ્રાયઃ અનુભવાય છે. વળી, જ્યાં 'મને નીલ જ્ઞાન થયું' આવો વિકલ્પ થાય છે ત્યાં પણ નીલ જ્ઞાન વિષે ઉલ્લેખ છે, પણ તેની નિર્વિકલ્પકતાનો ઉલ્લેખ નથી, આથી તે વિકલ્પ વડે તે જ્ઞાન છે એટલું તો સિદ્ધ થઈ શકશે, એથી એ વિષયમાં સ્વસંવેદન પ્રમાણ બનશે, પણ તેની નિર્વિકલ્પકતામાં તે પ્રમાણ નહીં બને, કારણ કે-તદનુરૂપ વિકલ્પ થયો જ નથી.

વળી, વિકલ્પની સિદ્ધિ પણ કઈ રીતે થશે? જો સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી થતી હોય તો તે- સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષનું પ્રામાણ્ય સ્વરૂપોપદર્શન માત્રથી છે? કે ખીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી? 'સ્વરૂપદર્શનમાત્રથી' કહો તો- પ્રથમ કહેલ દોષ- 'ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિમાં પ્રામાણ્યની આપત્તિ'-આવશે. 'ખીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી' -એવો ખીજો પક્ષ કહો તો- અનવસ્થા દોષ આવશે, અને તેથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે, જેથી કરીને પક્ષના અંશમાં બાધ આવે? એટલે કે 'પ્રમાણરૂપે સંમત સકલ જ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક છે'-એ અમારો પક્ષ નિર્બાધ છે. કારણ કે નીલદર્શનને તમે વ્યવસાયશૂન્ય સિદ્ધ કરી શક્યા નથી.

(૫૦) તાદૃક્ષસ્યેતિ વ્યવસાયવન્ધ્યસ્ય । તસ્યેતિ નીલાદિદર્શનસ્ય । તસ્યેન્દ્રિય-જ્ઞાનેત્યાદિ—

"इन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादां तदनन्तरम् । यद्रूपादि ततस्तत्र मनोज्ञानं प्रवर्त्तते ॥"

इति श्लोकस्तर्कभाषासूत्रं चात्रैव—

‘स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययजनितं मनोविज्ञानम्’ । प्रत्यक्षमिति स्वसंवेदनम् । आस्कन्देदिति यथास्वरूपे । अस्येति विकल्पस्य । तत्रैवेति विकल्पे एव ।

(टि०) अत्रैकदेशेनेत्यादि । नीलादीति निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य । पक्षीकृतेति पक्षो ज्ञानं प्रत्यक्षपरोक्षरूपम्, तस्यैकदेशस्य प्रत्यक्षस्य । तादृक्षस्येति व्यवसायबन्धस्य । तस्येति नीलादिदर्शनस्य । तत्रेति निर्विकल्पकप्रत्यक्षे । इन्द्रियेति न हीन्द्रियाणां घटादिवप्रत्यक्षं भवति । तस्येति मानसस्य ।

‘ऐन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदनन्तरं । यद्रूपादि ततस्तत्र मनोज्ञानं प्रवर्त्तते ।’

नापि तुय्येणेत्यादि । तदिति स्वसंवेदनम् । अनुरूपेति निर्विकल्पकमिदमिति । आद्ये पक्ष इति । प्रत्यक्षं स्वरूपं दर्शयत् क्षणक्षयं ज्ञापयेत् । तदाकारोपदर्शनमात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वेपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्तिः । यदि प्रत्यक्षं स्वरूपमुपदर्शयत् प्रमाणं तदा मया क्षणक्षयिणः परमाणवो गृहीता इत्यस्याप्यात्मस्वरूपोपदर्शनं प्रमाणतां गच्छेत् । तथा च क्षणिकत्वानुमाने वैफल्यं च स्यात् । तथाहि यथा दानपरिणामचित्तानुभवः स्वसंवेदनाध्यक्षलक्षणस्तद्गतं सद्द्रव्यचेतनादिकं विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वाद् विषयीकुर्यादिति भावार्थः । क्षणक्षयज्ञानात् स्वर्गप्राप्तिः स्याज्जन्तोः—

“क्षणिकाः सर्वसंस्काराः इत्येवं वासना यका । स मार्ग इह विज्ञेयः”-

इति वचनात् । बौद्धानां मतेऽध्यक्षेण क्षणो गृह्यते न तु तत्क्षयो वस्तुनो निरंशत्वेनाभिन्नोपि । न च यन्निरंशवस्तुप्रभवं ज्ञानं तन्निरंशग्राहि । प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य तद्भावानुपपत्तौ वा हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनाध्यक्षप्रभवनर्णयेन तद्ग्रहणोपपत्तेर्निश्चयविषयीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभावात् । स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिरपि तद्गतस्य निश्चयात्तत्र विप्रतिपत्तिः—‘न स्वर्गो नापि तत्प्राप्तिहेतुः कश्चिद्भावः’ इत्यादिरूपा चार्वाकादेर्न स्यात् । किन्तु स्वर्गप्रापणसामर्थ्यस्य दानचित्तादमेदात् वस्तुस्वरूपग्राहिणा च स्वसंवेदनाध्यक्षणानुभवे सद्द्रव्यचेतनत्वादाविव विवादाभावो भवेदिति । क्षणक्षयस्वर्गप्रापणेत्यादि । बौद्धमते हि नीलाद्यर्थप्रत्यक्षं नीलाद्यर्थमिव तद्गतं क्षणक्षयमपि विषयीकरोति । परं नीलाद्यर्थविषये तत्प्रत्यक्षं अनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात् बौद्धैः प्रमाणमिष्यते क्षणक्षये तु न तत् प्रमाणमनुरूपविकल्पोत्पादकत्वाभावात् । “यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता” इति वचनात् । यत्रैव विषये एनां कल्पनां जनयेत्तत्रैव विषयेऽस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ।

तथा स्वसंवेदनप्रत्यक्षं बौद्धमते स्वगतं क्षणक्षयं सत्त्वचेतनत्वादि च विषयीकुर्वदनु रूपविकल्पोत्पादकत्वात्सत्त्वादिविषये प्रमाणं प्रतिपाद्यते, क्षणक्षयविषये त्वप्रमाणम्, तदनुसारिविकल्पाजनकत्वात् । तथा हिंसाविरतिचित्तं दानचित्तं च स्वर्गहेतुत्वादिना स्वर्गप्रापणसामर्थ्याद्युपेतं बौद्धा मन्यन्ते । तच्च हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनप्रत्यक्षं स्वगतसत्त्वचेतनत्वादिकमिव स्वगतस्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिकमपि गृह्णाति, गृहीतस्य हि स्वस्वरूपस्य निरंशत्वेनागृहीतरूपान्तराभावात् । बौद्धैस्तत्स्वसंवेदनप्रत्यक्षं सत्त्वचेतनत्वादौ प्रमाणं मन्यते, स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषये त्वप्रमाणम्, तद्विषये विकल्पाजननात् । एवं च सति हि यदि स्वरूपोपदर्शनादेव प्रमाणमिष्यते तदा क्षणक्षयविषयेपि स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषयेपि च तत् प्रमाणं भवेत्, स्वरूपोपदर्शनमात्रस्य तत्रापि सङ्गात्वात् । न च बौद्धैः क्षणक्षयादिविषये तत् प्रमाणमिष्यते । ततः स्वरूपोपदर्शनादेवेति पक्षोऽपि न युक्त इति भावः ।

સંહતેતિ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનાવસ્થાયાં ભાવિ યચ્છીલાદિદર્શનમ્ । તત્રાપીતિ નિર્વિકલ્પક-
સવિકલ્પકવિચારે । જ્ઞાનમાત્રેતિ નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકવિચારરહિતં જ્ઞાનમાત્રમ્ । અસ્યેતિ જ્ઞાનો-
લ્લેખિવિકલ્પસ્ય । તત્રૈવેતિ જ્ઞાનમાત્રે । દર્શનસ્યેતિ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષસ્ય । તતઃ સંવેદનપ્રમાણ્યેન
'નીલાદિજ્ઞાનં મમોત્પન્નં' इति विकल्प एव सिद्धो न तु निर्विकल्पकत्वं तस्य, जात्याद्युल्लेखरहिततया
निर्द्वेष्टुमशक्यत्वात् । तन्निर्विकल्पकत्व इति । स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकत्वे । तस्यापीति
स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्य । स्वरूपेति क्षणिकत्वोपदर्शनमात्रात् । तदेवेति पूर्वप्रक्रान्तं क्षणक्षयस्वर्गપ્રાપ્ત-
શક્ત્યાદાવિત્યાદિ । વિકલ્પાન્તરેતિ વિકલ્પાન્તરસ્યાપિ કથં સિદ્ધિઃ ? સ્વરૂપોપર્શનમાત્રાત્તદેવ
દૂષણમ્, વિકલ્પાન્તરોપજનનાદનવસ્થાઽનયા દિશા ભાવનીયમ્ । યત્ इति પ્રમાણ્યસિદ્ધેઃ । તેનેતિ
સ્વસંવેદનેન ।

§ ૪ અથ યન્ન નિર્વિકલ્પકં તન્નૈવ વિકલ્પેન સહોત્પદ્યતે, યથા—વિકલ્પો વિકલ્પા-
ન્તરેણ । વિકલ્પેનાપિ સહોત્પદ્યતે ચ પ્રત્યક્ષમ્ । ન ચેદં ન સિપેધ સાધનમ્,
ગન્ધર્વવિકલ્પદશાયામપિ ગોઃ સાક્ષાત્કરણાત્ । અન્યથા સમયાન્તરે તત્સ્મરણાનુત્પ-
ત્તિપ્રસજ્ઞાત્—इत्यनुमानवाधितः पक्षैकदेश इति चेत् । तदपि क्वलितं कालेन,
કાલાન્તરે સ્મરણસદ્ભાવાદ વ્યવસાયાત્મકસ્યૈવ પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રસિદ્ધેર્નિર્વિકલ્પકસ્ય સંસ્કાર-
કારણત્વવિરોધાત્, ક્ષણિકત્વાદિવત્ ।

§ ૪ ખૌદ્ર— જે નિર્વિકલ્પક ન હોય તે વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન ન થાય, જેમ કે—
એક વિકલ્પ ખીબ વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન થતો નથી, અને પ્રત્યક્ષ તો વિકલ્પની
સાથે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે વિકલ્પરૂપ નહીં પણ નિર્વિકલ્પક હોવું
જોઈએ. આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે—અશ્વવિકલ્પ દશામાં પણ ગાયનું
પ્રત્યક્ષ થાય છે. અર્થાત્ બ્યારે મનમાં અશ્વવિકલ્પ ચાલતો હોય તે વખતે પણ
ઇન્દ્રિય વડે ગાયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જે અશ્વવિકલ્પાવસ્થામાં ગાયનું પ્રત્યક્ષ
ન માને તો કાલાન્તરમાં ગોસ્મરણની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે નહીં અર્થાત્ ગોસ્મરણ
ઘટશે નહીં. આ પ્રમાણે ઉક્ત અનુમાનથી પ્રમાણરૂપ જ્ઞાનના વ્યવસાય સ્વભાવના
સાધક અનુમાનના પક્ષમાં એક અંશમાં બાધ છે. કારણ કે— 'ગોપ્રત્યક્ષ' એ
નિર્વિકલ્પક હોઈ વ્યવસાયાત્મક નથી, છતાં પ્રમાણ તો છે જ.

જૈન— તમારું આ કથન કાળનો કોળીઓ જ બની ગયું—નાશ પામ્યું,
કારણ કે—કાલાન્તરમાં ગાયનું સ્મરણ થતું હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ વ્યવસાયાત્મક
જ હોવું જોઈએ. કારણ કે— ક્ષણિકત્વાદિના પ્રત્યક્ષની જેમ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
સંસ્કારજનક બની જ ન શકે. અર્થાત્ નીલાભિન્ન ક્ષણિકનું નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
છતાં જેમ તે સંસ્કારજનક નથી બનતું, તેમ ગોવિષયક નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
પણ સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરશે નહીં. પરંતુ તમારા જ કહેવા પ્રમાણે ગોદર્શન પછી
સ્મૃતિ તો થાય છે, અને સ્મૃતિ સંસ્કાર વિના સંભવે નહીં, તેથી તેને વ્યવસાય-
યાત્મક જ માનવું જોઈએ.

(प० न चेदं न सिषेध साधनमिति । नासिद्धम् । गन्धर्वविकल्पदशायामिति अश्वविकल्पावस्थायाम् । क्षणिकत्वादिवदिति क्षणिकत्वादाविव । सप्तम्यर्थे वत् । यथा क्षणिकत्वादिविषयेनिर्विकल्पकत्वात् ज्ञानं न संस्कारं जनयति एवं गोविषयेऽपि न जनयेदित्यर्थः ।

(टि०) अथ यन्नेत्यादि । प्रत्यक्षेण पक्षांशस्य बाधेऽसिद्धे परोक्तं तद्बाधकानुमानमाशङ्क्य परिहरत्याचार्यः । अनुमानं चेदम्-प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्-व्यवसायवन्ध्यमित्यर्थः, विकल्पैः सहोत्पद्यमानत्वात् ततो यन्निर्विकल्पकमित्यादि व्यतिरेकव्याप्तिः । यदिति प्रत्यक्षं निर्विकल्पम्, विकल्पेण सहोत्पादात् । इदमिति विकल्पेन सहोत्पद्यमानत्वादित्यादि लक्षणम् । न सिषेधेति असिद्धमिति^१ । गधन्वेति तुरगः । साक्षात्करणादिति निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण निष्ठङ्कनात् । अन्यथेति साक्षात्करणव्यतिरेके । तत्स्मरणेति गोस्मृत्यनुत्पादप्रसक्तः । क्षणिकत्वेति क्षणिकत्वादाविव सप्तम्यर्थे वति-यथा क्षणिकत्वादिविषये निर्विकल्पकत्वाद् ज्ञानं न संस्कारं जनयति एवं गोविषयेपि न जनयेदित्यर्थः ।

अथाम्यासप्रकरणबुद्धिपाटवार्थित्वेभ्यो निर्विकल्पकादपि प्रत्यक्षाद् गैवादैः संस्कारः स्मरणं च समगंस्त, न तु क्षणक्षयादौ, तदभावादिति चेत् । तदप्यल्पीयः, भूयोदर्शनलक्षणस्याभ्यासस्य क्षणक्षयादावक्षोदीयसः सद्भावात् । पुनः पुनर्विकल्पोत्पादरूपस्य चाभ्यासस्य परं प्रत्यसिद्धत्वात्, तत्रैव विवादात् । क्षणभिदेलिमभावाभिधानवेलायां क्षणिकप्रकरणस्यापि भावात् । बुद्धिपाटवस्य क्षणिकत्वादौ नीलादौ च समानत्वात्, तत्प्रत्यक्षस्य निरंशत्वेन कक्षीकारात्, अन्यथा विरुद्धधर्माध्यासेन तस्य भेदापत्तेः । अर्थित्वस्यापि जिज्ञासितत्वलक्षणस्य क्षणिकवादिनः क्षणिकत्वे सुतरां सद्भावाद् नीलादिवत् । अभिलषितत्वरूपस्य तु तस्य व्यवसायजननं प्रत्यनिमित्तत्वात्, अनभिलषितेऽपि वस्तुनि कस्यापि व्यवसायसंभवात् । ततो नाऽनंशवस्तुवादिनः क्वचिदेव स्मरणं समगत । तथा च-यद् व्यवसायशून्यं ज्ञानं न तत् स्मृतिहेतुः । यथा क्षणिकत्वादिदर्शनम् । तथा चाऽश्वविकल्पकाले गोदर्शनमिति प्रसङ्गः । तथा च तत्स्मृतिहेतुर्न स्याद् । भवति च पुनर्विकल्पयतस्तदनुस्मरणम् । तस्मात् तद् व्यवसायात्मकमिति प्रसङ्गविपर्ययः । एवं च स्मरणात् तस्य व्यवसायात्मकस्यैव सिद्धेर्व्यवसायस्य च व्यवसायान्तरेण समानकालत्वाभावाद् विकल्पेनापि सहोत्पद्यमानत्वादिति हेतुरसिद्धिवन्धकीसम्बन्धवाधित इति सिद्धम् ।

श्री— अल्पास, प्रकरण, बुद्धिनी पटुता, अने अर्थित्वे जेवां प्ररणेना सङ्कारने लक्षणे निर्विकल्पक प्रत्यक्षथी पणु गवादि पदार्थ विषे संस्कार अने स्मरण संगत थर् शके छे, परंतु क्षणक्षयादिना प्रत्यक्षमां अल्पासादि सङ्कारी प्ररणे न हुंवाथी संस्कार छे स्मरणेने अवकाश भणतो नथी.

१ मिति न मु । २ नीलादौ मुपा ।

જૈન— તમારું આ કથન તુચ્છ છે, કારણ કે— ભૂયોદર્શન રૂપ અભ્યાસ તો ક્ષણક્ષયાદિમાં વિશેષે કરીને છે જ, કારણ કે—નીલમાં ભૂયોદર્શન હોય તો તદભિન્ન સ્વભાવભૂત ક્ષણક્ષયનું ભૂયોદર્શન પણ હોય જ.

અને પુનઃ પુનઃ વિકલ્પોત્પાદકરૂપ અભ્યાસ તો જૈનોને અસિદ્ધ છે, કારણ કે એની વિકલ્પોત્પાદકતામાં જ વિવાદ છે. એટલે કે—વિકલ્પોત્પત્તિ થાય જ એ અમારે મતે આવશ્યક નથી.

ક્ષણમાં વિનશ્વર સ્વભાવવાળા પદાર્થના કથન સમયે ક્ષણિક વિષેના પ્રકરણનો પણ સહાવ છે જ, અર્થાત્ પ્રકરણનો અભાવ ન હોવાથી પ્રકરણરૂપ સહકારી છે જ. બુદ્ધિપાટવ—બુદ્ધિની પટુતા ક્ષણિકવાદિ અને નીલાદિમાં સમાન જ છે, કારણ કે—તમોએ નીલાદિ પ્રત્યક્ષને નિરંશ સ્વીકારેલ છે. જો નિરંશ ન સ્વીકારો તો નીલને વિષે પટુતા અને ક્ષણક્ષયને વિષે અપટુતા એમ બે વિરોધી ધર્મો માનવા જતાં નીલ અને ક્ષણક્ષયમાં અભેદ નહીં પણ ભેદ થઈ જશે. અર્થિત્વ પણ જિજ્ઞાસિતત્વ અને અભિલષિતત્વરૂપ એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં ક્ષણિકવાદીઓના મતમાં ક્ષણિકતામાં પણ જિજ્ઞાસિત રૂપ અર્થિત્વ નીલાદિની જેમ સુતરાં વિદ્યમાન છે, અને અભિલષિત રૂપ અર્થિત્વ તો વ્યવસાયજનનમાં કારણરૂપ છે નહીં, કારણ કે—અનભિલષિત પદાર્થમાં પણ કેટલાક પુરુષોને વ્યવસાય થાય છે. આ પ્રકારે નિરંશવસ્તુવાદીને મતે કોઈ પણ એક જ અંશમાં સ્મરણ સંગત થશે નહીં. અને તે રીતે જો જ્ઞાન વ્યવસાય રહિત હોય તે ક્ષણિકવાદિ દર્શનની જેમ સ્મૃતિનું હેતુ નથી અને અશ્વવિકલ્પકાલે થતું ગોદર્શન પણ તમારે મતે તેવું જ છે, અર્થાત્ વ્યવસાયશૂન્ય છે, તેથી તે ગોદર્શન સ્મૃતિનું કારણ નહીં બને, આ પ્રસંગ છે. પરંતુ વિકલ્પ કરનારને તો ગોદર્શનનું અનુસ્મરણ તો થાય જ છે, માટે ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક જ છે—આ પ્રસંગવિપર્યય થયો. અને આ રીતે સ્મરણ થતું હોવાથી ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક જ સિદ્ધ થાય છે. અને એક વ્યવસાય—નિર્જન્ય ધીન્દ વ્યવસાય સાથે એક સમયે કદી પણ હોતો નથી માટે ‘વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી’ તમારો એ હેતુ અસિદ્ધતા દોષથી આધિત છે એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦)તદભાવાદિતિ ચોદિતિ અભ્યાસપ્રકરણબુદ્ધિપાટવાર્થિત્વેભ્યોઽભાવાત્ । પરં પ્રતીતિ માં પ્રતિ । તત્પ્રત્યક્ષસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । ક્વચિદેવ સ્મરણં સમગતેતિ । નીલાદાવેવાંશે, ન તુ ક્ષણિકત્વાદૌ । યદ્ વ્યવસાયશૂન્યમિત્યાદિ અશ્વવિકલ્પકાલે ગોદર્શનં ન સ્મૃતિહેતુર્વ્યવસાયશૂન્યત્વાત્ । પ્રસન્નવિપર્યય इति । यत् स्मृतिहेतुस्तद् व्यवसायात्मकं स्मृतिहेतुश्चाश्वविकल्पकालે ગોદર્શનમિતિ । अत्र च १ प्रसन्नविपर्ययानुमाने व्याप्तिग्रहः २ प्रागुक्तप्रसन्नादेव ।

(૫૧)તદભાવાદિતિ અભ્યાસપ્રકરણાવભાવાત્ । અશ્વોદીયસ इति बहुतरस्य । परमित जैनं प्रति । तत्रैवति विकल्पोत्पादकत्वे । बुद्धिपाटवस्येति । चोऽप्यर्थे । यादृग् बुद्धिपाटवं निर्विकल्पके, क्षणिकत्वेपि तादृगेव, उभयोरपि निरंशत्वात् । तत्प्रत्यक्षस्येति नीलप्रत्यक्षस्य । अन्यथेति सांशत्वाज्ञીकारे । तस्येति नीलप्रत्यक्षस्य । अर्थित्वस्येति । अर्थित्वं द्विविधम् जिज्ञासितत्वલक्षणम्, अभिलषितत्वલक्षणं च । तस्येति अर्थित्वस्य । अनिमित्तेति निमित्तनिश्चयाभावात् । यद्व्यवसायेति ।

અશ્વિકલ્પકાલે ગોદર્શનં ન સ્મૃતિહેતુઃ, વ્યવસાયશૂન્યત્વાત્ । પ્રસન્ન ઇતિ પરિષ્ટેનાનિષ્ટાપાદનં પ્રસન્નઃ । તથા ચેતિ તસ્માદેવં સતિ । તદિતિ ગોદર્શનમ્ । તદનુસ્મરણમિતિ ગોદર્શનસ્મરણમ્ । તદ્વ્યવસાયેતિ ગોદર્શનવ્યવસાયસ્વભાવમ્ । તદ્વિષયર્ય ઇતિ પાઠે પ્રસન્નવિષયર્યઃ । અશ્વિકલ્પકાલોત્પન્નં ગોદર્શનં ન સ્મૃતિહેતુરિત્યત્ર પ્રસન્નાનુમાને પક્ષઃ, વ્યવસાયશૂન્યજ્ઞાનત્વાદિતિ હેતુ । યદ્વ્યવસાય૦ ઇત્યન્વય-વ્યાપ્તિદૃષ્ટાન્તઃ । તસ્યેતિ ગોદર્શનસ્ય ।

૬૫ અથ ન વ્યવસાયસ્વભાવત્વેન સમારોપપરિપન્થિત્વ-પ્રમાણત્વહેત્વોવ્યાપ્તિરૂ-પાડપાદિ, તદભાવેડપિ વ્યવસાયજનકત્વમાત્રેણ તયોઃ ક્વચિદ્ભાવાવિરોધાત્ । અનુમાનં હિ વ્યવસાયસ્વભાવં સત્ સમારોપપરિપન્થિ, પ્રમાણં ચ । પ્રત્યક્ષં તુ વ્યવસાય-જનકમિતિ કો વિરોધઃ ? ઇતિ ચેત્ ।

ઈહ તાવત્ પ્રમાણત્વહેતોવ્યાપ્તિરુપદર્શ્યતે—પ્રમાણં સ્વત્વવિસંવાદકમવાદિષુઃ સૌગતાઃ । અવિસંવાદકત્વં ચાર્થપ્રાપકત્વેન વ્યાપ્તમ્ । અર્થપ્રાપકસ્યાવિસંવાદિત્વા-ભાવાદ્ નિર્વિષયજ્ઞાનવત્ । તદપિ પ્રવર્તકત્વેન વ્યાપિ, અપ્રવર્તકસ્યાર્થપ્રાપકત્વાત્ । તદ્દેવ । તદપિ વિષયોપદર્શકત્વેન વ્યાનશે, સ્વવિષયમુપદર્શયતઃ પ્રવર્તકત્વવ્યવહાર-વિષયત્વસિદ્ધેઃ । ન હિ પુરુષં હસ્તે ગૃહીત્વા જ્ઞાનં પ્રવર્તયતિ, સ્વવિષયં તૂપદર્શયત્ પ્રવ-ર્તકમુચ્યતેડર્થપ્રાપકં ચેતિ ॥

૬૫ બૌદ્ધ—સમારોપપરિપન્થિત્વ અને 'પ્રમાણત્વ' એ બન્ને હેતુની વ્યવસાયસ્વભાવત્વ સાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે—વ્યવસાયસ્વભાવત્વના અભાવમાં પણ કોઈ સ્થળે માત્ર વ્યવસાયજનકત્વરૂપ સાધ્ય સાથે પણ ઉપરોક્ત બન્ને હેતુઓ હોય છે. અર્થાત્ ક્વચિત્ એવું બને છે કે—જે સ્વયં વ્યવસાયાત્મક ન હોય તે પણ સમારોપનો વિરોધી અને પ્રમાણ બને છે. જેમ કે—અનુમાન એવું છે જે વ્યવસાયાત્મક છે, અને તે સમારોપપરિપન્થી અને પ્રમાણ પણ છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ એવું છે જે સ્વયં વ્યવસાયાત્મક નથી છતાં વ્યવસાયજનક છે, અને સમારોપપન્થી અને પ્રમાણ પણ છે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષમાં 'વ્યવસાયજનકત્વ' સાધ્ય સાથે સમારોપ-પરિપન્થિત્વ અને પ્રમાણત્વ હેતુને વ્યાપ્ત માનવામાં કશેા વિરોધ નથી. અર્થાત્ એ બન્ને હેતુઓ વ્યવસાયસ્વભાવત્વ સાથે જ વ્યાપ્ત નથી, પણ વ્યવસાયજનકત્વ સાથે પણ વ્યાપ્ત છે.

જૈન—અહીં બૌદ્ધ મત પ્રમાણે પ્રથમ 'પ્રમાણત્વ' હેતુની વ્યાપ્તિ વિષે વિચાર કરીએ છીએ—પ્રમાણ અવિસંવાદક છે એમ સૌગતો કહે છે. અને અવિસંવાદકત્વ અર્થપ્રાપકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, એટલે કે—જે અર્થપ્રાપક હોય તે અવિસંવાદી હોય કારણ કે જે જ્ઞાન અર્થપ્રાપક નથી તે અવિસંવાદી પણ હોતું નથી, જે મકે—નિર્વિષયજ્ઞાન. અને અર્થપ્રાપકત્વ પણ પ્રવર્તકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, કારણ કે—અપ્રવર્તકજ્ઞાન નિર્વિષય જ્ઞાનની જેમ અર્થતું પ્રાપક હોતું નથી, વળી પ્રવર્તકત્વ પણ વિષયોપદર્શકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, કારણ કે—સ્વવિષયને

જણાવનાર જ્ઞાનમાં પ્રવર્તકત્વરૂપ વ્યવહારની સિદ્ધિ છે. અર્થાત્ સ્વવિષય જણાવનાર જ્ઞાનમાં જ 'આ જ્ઞાન પ્રવર્તક છે' એવો વ્યવહાર થાય છે. કારણ કે—જ્ઞાન પુરુષને હાથથી પકડીને પ્રવૃત્તિ કરાવતું નથી, પણ સ્વવિષયને દેખાડતું હોઇને જ પ્રવર્તક અને અર્થપ્રાપક કહેવાય છે.

(૫૦) અથ ન સ્વલ્પ પ્રત્યક્ષસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવતેતિ કૃત્વા સમારોપપરિપન્થિત્વં પ્રમાણત્વં ચ । કિન્તુ વ્યવસાયજનકમેતદિતિ તસ્ય તત્સ્વરૂપત્વમિત્યુક્તૌ કો નામાત્ર વિરોધ इति चेदिति पराशङ्કાયामાહ સૂરિઃ—इह तावदित्यादि । तद्वदेवेति निर्विषयज्ञानवदेव ।

(ટિ૦) તદભાવેડપીતિ વ્યવસાયસ્વભાવત્વાભાવેપિ । તયોરિતિ સમારોપપરિપન્થિત્વપ્રમાણત્વહેત્વોઃ સન્દિગ્ધાનૈકાન્તિકં પ્રમાણત્વમ્ । અવિસંવાદેત્યાદિ । યથા બુદ્ધિપાટવેન પરમાણુદ્વયં પશ્યતિ તથા ક્ષણક્ષયં કિં ન પશ્યતિ, બુદ્ધિપાટવસ્ય તન્નાપિ વિદ્યમાનત્વાત્ ? યદિ ચ તેન પશ્યતિ પ્રત્યક્ષમ્, તર્હિ પ્રત્યક્ષસ્ય નિરંશતા વિરુદ્ધ્યતિ, એકસ્ય વસ્તુનઃ પરમાણુરૂપં દૃશ્યં ક્ષણક્ષયિત્વં ચાદૃશ્યં इति विरुद्धौ धर्मौ । तदपीति अर्थप्रापकत्वम् । तद्वदेवेति निर्विषयज्ञानवदेव । तदपीति प्रवर्तकत्वम् ।

તત્રેદં ચર્ચ્યતે—કિં દર્શનસ્ય વ્યવસાયોત્પત્તૌ સત્યાં વિષયોપદર્શકત્વં સંજાયેત, સમુત્પન્નમાત્રસ્યૈવ વા સંભવેત્ ? પ્રાચિકવિકલ્પે, વિકલ્પકાલે દર્શનસ્યૈવ વિનાશાત્ ક્વ નામ વિષયોપદર્શકત્વં વ્યવતિષ્ઠેત ? દ્વિતીયકલ્પનાયાં પુનઃ—કિમનેન કૃતક્ષૌર-નક્ષત્રપરીક્ષાપ્રાયેણ પથ્રાત્પ્રોલ્લસતા નીલાદિવિકલ્પેનાડપેક્ષિતેન કર્તવ્યમ્, તમન્તરેણાપિ વિષયોપદર્શકત્વસ્ય સિદ્ધત્વાત્ ? તથા ચ “યત્રૈવ જનયેદેનાં તત્રૈવાસ્ય પ્રમાણતા” इति राद्धान्तविरोधः, व्यवसायं विनैव विषयोपदर्शकत्वसद्भावे प्रामाण्यस्यापि तं विनैव भावात्, तन्मात्रनिमित्तत्वात् तस्य । कथं चैवं क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादावपि दर्शनस्य विषयोपदर्शकत्वं न प्रसज्यते ? ।

બૌદ્ધોની આ પ્રકારની જે વ્યાપ્તિ છે, તેની હવે ચર્ચા કરીએ—વ્યવસાય-વિકલ્પ-નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ થયા પછી દર્શન વિષયોપદર્શક અને છે કે દર્શન ઉત્પન્ન થતાંવેંત જ વિષયોપદર્શક અને છે ? પ્રથમ કલ્પના તો યોગ્ય નથી કારણ કે—ક્ષણિક સ્વભાવવાળા દર્શનને વિકલ્પોત્પત્તિકાળમાં નાશ થઈ જાય છે, તો વિષયોપદર્શકત્વ ક્યાં રહેશે ? દર્શન ઉત્પન્ન થતાં જ વિષયોપદર્શક અને છે, એવી બીજી કલ્પના સ્વીકારો તો—મુંડન કરાવ્યા પછી નક્ષત્ર કોઈ પૂછતું નથી તેવી રીતે વિષયોપદર્શકતારૂપ કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી ઉત્પન્ન થનાર નીલાદિ વિકલ્પની તે વિષયોપદર્શકતામાં શા માટે અપેક્ષા રાખે ? અર્થાત્ અપેક્ષા નથી જ.

તો પછી 'જે વિષયમાં દર્શન વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે તેમાં જ દર્શનની પ્રમાણતા છે' એ તમારા સિદ્ધાંતમાં વિરોધ આવશે, કારણ કે—વ્યવસાયોત્પત્તિ-વિકલ્પોત્પત્તિ વિના જ વિષયોપદર્શકતાનો સદ્ભાવ દર્શનમાં છે, એટલે પ્રામાણ્યનો પણ સદ્ભાવ વિકલ્પોત્પત્તિ વિના જ થઈ જશે, કારણ કે—દર્શનનું પ્રામાણ્ય વિષયોપ-

દર્શકતાને લીધે છે, અને વિષયોપદર્શકતા તો દર્શનની ઉત્પત્તિ થતાં જ તમે માની છે. અને જો આમ હોય તો—ક્ષણિક્ય અને સ્વર્ગપ્રાપણુશક્તિ આદિમાં પણ દર્શનની વિષયોપદર્શકતા સિદ્ધ કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ સિદ્ધ થશે.

(૫૦) વ્યવસાયોત્પત્તાવિતિ વિકલ્પોત્પત્તૌ । યત્રૈવૈત્યાદિ શ્લોકાર્દે ગ્રન્થેઽસ્તિ અપારાદ્દે ગુરુમુખાલ્લિચયતે—“અભ્યાસપાટ્વાસત્તિતારતમ્યાદિમેદતઃ ।” યત્રૈવ ચ પનાં કલ્પનામ્ અસ્ય નિર્વિકલ્પકદર્શનસ્ય । વ્યવસાયં વિનૈવૈત્યાદિ । અત્ર પાતનિકા—નન્વસ્માભિઃ પ્રમાણતેત્યુક્તમ્, ભવાંશ્ચ વિષયોપદર્શકત્વં વ્યવસ્થાપયતીતિ કોઽયં ન્યાય ઇત્યેવંરૂપા ।

(ટિ૦) તત્રેદમિત્યાદિ । દર્શનસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષસ્ય । વ્યવસાયેતિ વિકલ્પોત્પત્તૌ । તમન્તરેણેતિ નીલાદિવિકલ્પં વિના । યત્રૈવૈત્યાદિ । “અભ્યાસપાટ્વાસત્તિતારતમ્યાદિમેદતઃ ।” ઇતિ પૂર્વાર્ધમ્ । પનામિતિ સંચૃત્તિ વિકલ્પમ્ । યદુક્તં “અનિરૂપિતતત્સ્વાર્થા પ્રતીતિઃ સંચૃતિર્મતા” । અસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । તમિતિ વિકલ્પમ્ । તન્માત્રેતિ વિષયોપદર્શકત્વમાત્રહેતુત્વાત્ । તસ્યેતિ પ્રામાણ્યસ્ય ।

અથાધ્યવસાનપર્યવસાનો વ્યાપારો દર્શનસ્ય—ઇત્યધ્યવસાયવ્યાપારવત ઇવાસ્ય વિષયોપદર્શકત્વમવતિષ્ટતે, ન પુનસ્તમન્તરેણેતિ ચેત્ । તૈદપ્યલ્પમ્, નિર્વિકલ્પકકાર્યસ્વેન વ્યવસાયસ્ય તતો ભિન્નકાલત્વાત્ તેન તસ્ય વ્યાપારવત્વાનુપપત્તેઃ । અસ્તુ વૈતત્ । તથાપિ તદ્વ્યાપારમૂતોઽસૌ વ્યવસાયો દર્શનગોચરસ્યોપદર્શકઃ, અનુપદર્શકો વા સ્યાત્ ? યદ્યુપદર્શકઃ, તદા સ ઇવ તત્ર પ્રવર્તકઃ પ્રાપકશ્ચ સ્યાત્ । તતોઽપિ સંવાદકત્વાત્ પ્રમાણમ્, ન પુનસ્તત્કારણીભૂયમાભેજાનં દર્શનમ્ । અથાનુપદર્શકઃ; કથં દર્શનં તજ્જનનાત્ સ્વવિષયોપદર્શકમ્, અતિપ્રસજ્ઞાત્, સંશયવિપર્યયકારણસ્યાપિ તસ્ય સ્વવિષયોપદર્શકત્વાપત્તેઃ ? દર્શનવિષયસામાન્યવ્યવસાયિત્વાદ્ વિકલ્પસ્ય તજ્જનકં દર્શનં સ્વવિષયોપદર્શકમ્, નેતરદિતિ ચેત્ । તદશસ્યમ્, દર્શનવિષયસામાન્યસ્યાન્યાઽપોહલક્ષણસ્યાવસ્તુત્વાત્, તદ્વિષયવ્યવસાયજનકસ્ય વસ્તુપદર્શકત્વવિરોધાત્ ।

બૌદ્ધ—દર્શનનો વ્યાપાર અધ્યવસાય સુધી છે, માટે અધ્યવસાયરૂપ વ્યાપારવાળું જ દર્શન વિષયોપદર્શક છે, પરંતુ અધ્યવસાયાત્મક વ્યાપાર વિનાનું દર્શન વિષયોપદર્શક નથી.

જૈન—આ બરાબર નથી. કારણ કે—અધ્યવસાય—વ્યવસાય—વિકલ્પ એ નિર્વિકલ્પકના કાર્યરૂપ હોવાથી નિર્વિકલ્પકથી ભિન્નકાલીન છે, માટે નિર્વિકલ્પકને વ્યવસાય વડે વ્યાપારવાળું કહી શકાય નહીં. અથવા એમ હોય તો પણ એ દર્શનના વ્યાપારરૂપ વ્યવસાય દર્શનના વિષયનો ઉપદર્શક છે કે અનુપદર્શક છે ? જો ઉપદર્શક હોય તો વ્યવસાય જ દર્શનવિષયમાં પ્રવર્તક અને પ્રાપક થશે, અને એ રીતે સંવાદક હોવાથી વ્યવસાય જ ‘પ્રમાણુ’ થશે. પરંતુ વ્યવસાયના કારણરૂપ દર્શન તો પ્રમાણુ નહીં થાય. અનુપદર્શક હોય તો—વિકલ્પને

જાણાવનાર જ્ઞાનમાં પ્રવર્તકત્વરૂપ વ્યવહારની સિદ્ધિ છે. અર્થાત્ સ્વવિષય જાણાવનાર જ્ઞાનમાં જ 'આ જ્ઞાન પ્રવર્તક છે' એવો વ્યવહાર થાય છે. કારણ કે-જ્ઞાન પુરુષને હાથથી પકડીને પ્રવૃત્તિ કરાવતું નથી, પણ સ્વવિષયને દેખાડતું હોઈને જ પ્રવર્તક અને અર્થપ્રાપક કહેવાય છે.

(૫૦) અથ ન સ્વલ્પ પ્રત્યક્ષસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવતેતિ કૃત્વા સમારોપપરિપન્થિત્વં પ્રમાણત્વં ચ । કિન્તુ વ્યવસાયજનકમેતદિતિ તસ્ય તત્સ્વરૂપત્વમિત્યુક્તૌ કો નામાત્ર વિરોધ ઇતિ ચેદિતિ પરાશક્ત્યામાહ સૂરિઃ—इह तावदित्यादि । तद्भदेवेति निर्विषयज्ञानवदेव ।

(ટિ૦) તદ્ભાવેડપીતિ વ્યવસાયસ્વભાવત્વાભાવેપિ । તયોરિતિ સમારોપપરિપન્થિત્વપ્રમાણત્વહેત્વોઃ સન્દિગ્ધાનૈકાન્તિકં પ્રમાણત્વમ્ । અવિસંવાદેત્યાદિ । યથા બુદ્ધિપાટવેન પરમાણુદ્વયં પશ્યતિ તથા ક્ષણક્ષયં કિં ન પશ્યતિ, બુદ્ધિપાટવસ્ય તત્રાપિ વિદ્યમાનત્વાત્ ? યદિ ચ તં ન પશ્યતિ પ્રત્યક્ષમ્, તર્હિ પ્રત્યક્ષસ્ય નિરંશતા વિરુદ્ધ્યતિ, એકસ્ય વસ્તુનઃ પરમાણુરૂપં દશ્યં ક્ષણક્ષયિત્વં ચાદશ્યં ઇતિ વિરુદ્ધૌ ધર્મૌ । તદ્પીતિ અર્થપ્રાપકત્વમ્ । તદ્ભદેવેતિ નિર્વિષયજ્ઞાનવદેવ । તદ્પીતિ પ્રવર્તકત્વમ્ ।

તત્રેદં ચર્ચ્યતે—કિં દર્શનસ્ય વ્યવસાયોત્પત્તૌ સત્યાં વિષયોપદર્શકત્વં સંજાયેત, સમુત્પન્નમાત્રસ્યૈવ વા સંભવેત્ ? પ્રાચિકવિકલ્પે, વિકલ્પકાલે દર્શનસ્યૈવ વિનાશાત્ ક્વ નામ વિષયોપદર્શકત્વં વ્યવતિષ્ઠેત ? દ્વિતીયકલ્પનાયાં પુનઃ—કિમનેન કૃતક્ષૌર-નક્ષત્રપરીક્ષાપ્રાયેણ પથ્થાત્પ્રોલ્લસતા નીલાદિવિકલ્પેનાડપેક્ષિતેન કર્તવ્યમ્ ; તમન્તરેણાપિ વિષયોપદર્શકત્વસ્ય સિદ્ધત્વાત્ ? તથા ચ “યત્રૈવ જનયેદેનાં તત્રૈવાસ્ય પ્રમાણતા” ઇતિ રાદ્ધાન્તવિરોધઃ, વ્યવસાયં વિનૈવ વિષયોપદર્શકત્વસદ્ભાવે પ્રામાણ્યસ્યાપિ તં વિનૈવ ભાવાત્, તન્માત્રનિમિત્તત્વાત્ તસ્ય । કથં ચૈવં ક્ષણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપણશક્ત્યાદાવપિ દર્શનસ્ય વિષયોપદર્શકત્વં ન પ્રસજ્યતે ? ।

ઔદ્ભોની આ પ્રકારની જે વ્યાપ્તિ છે, તેની હુવે ચર્ચા કરીએ—વ્યવસાય-વિકલ્પ-નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ તથા પછી દર્શન વિષયોપદર્શક અને છે કે દર્શન ઉત્પન્ન થતાંવેંત જ વિષયોપદર્શક અને છે ? પ્રથમ કલ્પના તો યોગ્ય નથી કારણ કે—ક્ષણિક સ્વભાવવાળા દર્શનનો વિકલ્પોત્પત્તિકાળમાં નાશ થઈ બંધ છે, તો વિષયોપદર્શકત્વ કયાં રહેશે ? દર્શન ઉત્પન્ન થતાં જ વિષયોપદર્શક અને છે, એવી ખીલ કલ્પના સ્વીકારો તો—મુંડન કરાવ્યા પછી નક્ષત્ર કોઈ પૂછતું નથી તેવી રીતે વિષયોપદર્શકતારૂપ કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી ઉત્પન્ન થનાર નીલાદિ વિકલ્પની તે વિષયોપદર્શકતામાં શા માટે અપેક્ષા રાખે ? અર્થાત્ અપેક્ષા નથી જ.

તો પછી 'જે વિષયમાં દર્શન વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે તેમાં જ દર્શનની પ્રમાણતા છે' એ તમારા સિદ્ધાંતમાં વિરોધ આવશે, કારણ કે—વ્યવસાયોત્પત્તિ-વિકલ્પોત્પત્તિ વિના જ વિષયોપદર્શકતાનો સદ્ભાવ દર્શનમાં છે, એટલે પ્રામાણ્યનો પણ સદ્ભાવ વિકલ્પોત્પત્તિ વિના જ થઈ જશે, કારણ કે—દર્શનનું પ્રામાણ્ય વિષયોપ-

દર્શકતાને લીધે છે, અને વિષયોપદર્શકતા તો દર્શનની ઉત્પત્તિ થતાં જ તમે માની છે. અને જો આમ હોય તો-ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિ આદિમાં પણ દર્શનની વિષયોપદર્શકતા સિદ્ધ કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ સિદ્ધ થશે.

(૫૦) વ્યવસાયોત્પત્તાવિતિ વિકલ્પોત્પત્તૌ । યત્રૈવેત્યાદિ શ્લોકાર્થે ગ્રન્થેઽસ્તિ અપરાધ્વે ગુરુમુખાન્નિહ્યતે-“અભ્યાસપાટ્વાપત્તિતારતમ્યાદિમેદતઃ ।” યત્રૈવ ચ एनां कल्पनाम् अस्य निर्विकल्पकदर्शनस्य । व्यवसायं विनैवેત્યાદિ । અત્ર પાતનિકા-નન્વસ્માભિઃ પ્રમાણતેત્યુક્તમ્, ભવાંચ વિષયોપદર્શકત્વં વ્યવસ્થાપયતીતિ કોઽયં ન્યાય ઇત્યેવંરૂપા ।

(ટિ) તત્રેદમિત્યાદિ । દર્શનસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષસ્ય । વ્યવસાયેતિ વિકલ્પોત્પત્તૌ । તમન્તરેણેતિ નીલાદિવિકલ્પં વિના । યત્રૈવેત્યાદિ । “અભ્યાસપાટ્વાપત્તિતારતમ્યાદિમેદતઃ ।” ઇતિ પૂર્વાર્ધમ્ । एनामिति संवृतिं विकल्पम् । યદુક્તં “અનિરૂપિતતત્ત્વાર્થા પ્રતીતિઃ સંવૃત્તિર્મતા” । अस्येति निर्विकल्पकस्य । तमिति विकल्पम् । तन्मात्रेति विषयोपदर्शकत्वमात्रहेतुत्वात् । तस्येति प्रामाण्यस्य ।

અથાધ્યવસાનપર્યવસાનો વ્યાપારો દર્શનસ્ય-ઇત્યધ્યવસાયવ્યાપારવત્ एनास्य વિષયોપદર્શકત્વમવતિષ્ટતે, ન પુનસ્તમન્તરેણેતિ ચેત્ । તદગ્યલ્પમ્, નિર્વિકલ્પકકાર્યત્વેન વ્યવસાયસ્ય તતો મિન્નકાલત્વાત્ તેન તસ્ય વ્યાપારવત્વાનુપપત્તેઃ । અસ્તુ વૈતત્ । તથાપિ તદવ્યાપારમૂતોઽસૌ વ્યવસાયો દર્શનગોચરસ્યોપદર્શકઃ, અનુપદર્શકો વા સ્યાત્ ? યદુપદર્શકઃ, તદા સ એવ તત્ર પ્રવર્તકઃ પ્રાપકશ્ચ સ્યાત્ । તતોઽપિ સંવાદકત્વાત્ પ્રમાણમ્, ન પુનસ્તત્કારણીભૂયમામેજાનં દર્શનમ્ । અથાનુપદર્શકઃ; કથં દર્શનં તજ્જનનાત્ સ્વવિષયોપદર્શકમ્, અતિપ્રસજ્ઞાત્, સંશયવિપર્યયકારણસ્યાપિ તસ્ય સ્વવિષયોપદર્શકત્વાપત્તેઃ ? દર્શનવિષયસામાન્યવ્યવસાયિત્વાદ્ વિકલ્પસ્ય તજ્જનકં દર્શનં સ્વવિષયોપદર્શકમ્, નેતરદિતિ ચેત્ । તદશસ્યમ્, દર્શનવિષયસામાન્યસ્યાન્યાઽપોહલક્ષણસ્યાવસ્તુત્વાત્, તદ્વિષયવ્યવસાયજનકસ્ય વસ્તુપદર્શકત્વવિરોધાત્ ।

બૌદ્ધ-દર્શનનો વ્યાપાર અધ્યવસાય સુધી છે, માટે અધ્યવસાયરૂપ વ્યાપારવાળું જ દર્શન વિષયોપદર્શક છે, પરંતુ અધ્યવસાયાત્મક વ્યાપાર વિનાનું દર્શન વિષયોપદર્શક નથી.

જૈન-આ ધરાધર નથી. કારણ કે-અધ્યવસાય-વ્યવસાય-વિકલ્પ એ નિર્વિકલ્પકના કાર્યરૂપ હોવાથી નિર્વિકલ્પકથી ભિન્નકાલીન છે, માટે નિર્વિકલ્પકને વ્યવસાય વડે વ્યાપારવાળું કહી શકાય નહીં. અથવા એમ હોય તો પણ એ દર્શનના વ્યાપારરૂપ વ્યવસાય દર્શનના વિષયનો ઉપદર્શક છે કે અનુપદર્શક છે ? જો ઉપદર્શક હોય તો વ્યવસાય જ દર્શનવિષયમાં પ્રવર્તક અને પ્રાપક થશે, અને એ રીતે સંવાદક હોવાથી વ્યવસાય જ ‘પ્રમાણ’ થશે. પરંતુ વ્યવસાયના કારણરૂપ દર્શન તો પ્રમાણ નહીં થાય. અનુપદર્શક હોય તો-વિકલ્પને

उत्पन्न करवाथी दर्शन स्वविषयोपदर्शकं कथं रीते थद्यं शक्यं ? कारणं के—संशयं अने विपर्ययना कारणरूपेण के दर्शनं छे, तेभां पणु स्वविषयोपदर्शकतानी आपत्तिरूपं अतिप्रसंगं आवशे. कारणं के—दर्शनजन्य विकल्पे अये विषयोपदर्शकं न डोय छतां दर्शनं स्वविषयोपदर्शकं अनंतुं डोय तो संशयादिज्ञानानुं जनकं दर्शनं पणु स्वविषयोपदर्शकं अनी जशे, अने प्रमाणु थद्यं जशे.

औद्ध—दर्शननो विषय अनेल वस्तुना सामान्यनो व्यवसाय विकल्पे करे छे, तेथी तेवा विकल्पनुं जनकं दर्शनं स्वविषयोपदर्शकं कडेवाय पणु तेथी अन्यथा डोय तो नडीं. ओटले के—के दर्शनं अये प्रकारनो विकल्पे उत्पन्न कथीं न डोय ते स्वविषयोपदर्शकं अने नडीं. अर्थात् संशयजनकदर्शनं ते प्रकारनो विकल्पे करतुं नथी पणु संशयज्ञान पेदा करतुं डोय स्वविषयोपदर्शकं कडेवाय नडीं.

जैन—तमारुं आ कथं प्रशस्यं नथी, कारणं के—दर्शनविषयनुं सामान्यं अये अन्यापोह—व्यावृत्तिरूपेण डोवाथी अवस्तु छे, माटे सामान्यने विषय करनार विकल्पनुं उत्पादकं दर्शनं वस्तुनुं उपदर्शकं अनी शक्यं नडीं. कारणं के—तेणे अवस्तुने विषय करनार विकल्पने उत्पन्न कथीं छे.

(प०) तत् इति दर्शनात् । तेनेति व्यवसायेन । तस्येति निर्विकल्पकस्य । तत्कारणीभूयमिति तत्कारणत्वम् । आभेजानमिति प्राप्तम् । तस्येति दर्शनस्य । स्वविषयोपदर्शकत्वापत्तेरिति । संशयितस्थाणुपुरुषत्वलक्षणः स्वविषयः । दर्शनविषयसामान्यव्यवसायित्वादिति । दर्शनविषयसामान्यं व्यवस्यतीत्येवंशीलं तस्य भावस्तस्मात् । तज्जनकमिति विकल्पजनकम् ।

(टि०) अस्येति दर्शनस्य । तमिति अध्यवसायम् । तेनेति निर्विकल्पकेन । तस्येति व्यवसायस्य । तद्व्यापारेति दर्शनव्यापारस्वरूपः । स एवेति व्यवसायः । तत्रेति दर्शने । तत्कारणीति विकल्पस्य कारणभावं भजमानम् । संशयेत्यादि । तस्येति निर्विकल्पकस्य । दर्शनविषयेति दर्शनस्य योऽसौ विषयस्तस्य यत्सामान्यं तत्र वर्तित्वात् । तज्जनकमिति व्यवसायोत्पादकम् । दर्शनेति दर्शनस्य विषयो घटादिस्वलक्षणं तस्य यत्सामान्यं तस्य । तद्विषयेति सामान्यगोचरविकल्पोत्पादकस्य दर्शनस्य ।

अथ दृश्यविकल्पयोरैकीकरणाद् वस्तूपदर्शकं एव व्यवसाय इति चेत् । नन्वेकीकरणमेकरूपतापादनम्, एकत्वाध्यवसायो वा ? प्राचि पक्षे, अन्यतरस्यैव सत्त्वं स्यात् । द्वितीये तु, उपचरितमेवानयोरैक्यम् । तथा च कथमेष व्यवसायो विषयोपदर्शकः स्यात् ? न हि षण्डः कुण्डोष्नीत्वेनोपचरितोऽपि पयसा पात्रीं पूरयति ।

किञ्च, तदेकत्वाध्यवसायो दर्शनेन, विकल्पेन, ज्ञानान्तरेण वा भवेत् ? नाद्येन, दर्शनश्रोत्रियस्याध्यवसायश्चपाकसंस्पर्शासंभवात् । न च तस्य विकल्प्यं विषयतामेति । न द्वितीयेन, विकल्पकौणपस्य दृश्यदाशरथि गोचरयितुमपर्याप्तत्वात् । नापि तृतीयेन, निर्विकल्पकसविकल्पकविकल्पयुगलानतिक्रमेण दृश्यविकल्प्यद्वयविषय-

ત્વવિરોધાત્ । ન ચ તદુભયાગોચરં જ્ઞાનં તદુભયૈક્યમાકલયિતું કૌશલમાલમ્બતે । તથા-
હિ-યદ્ યદ્ ન ગોચરયત્તિ, ન તત્ તદૈક્યમાકલયિતુ કુશલમ્ । યથા-કલશજ્ઞાનં
વૃક્ષત્વશિંશપાત્વયોઃ । તથા ચ પ્રકૃતમિતિ । તન્ન વ્યવસાયજનનાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રામા-
ણ્યમુપપાદકમ્ ।

બૌદ્ધ—દૃશ્ય-વસ્તુ, અને વિકલ્પ્ય-અવસ્તુ, એ બન્નેનું એકીકરણ કરવાથી
વ્યવસાય વસ્તુનો ઉપદર્શક બની જ શકે છે.

જૈન—આ એકીકરણ એટલે એકરૂપતાપાદન અર્થાત્ બન્નેની એકરૂપતા કરી
દેવી તે છે કે એકત્વવ્યવસાયરૂપ, અર્થાત્ બન્નેને એક બાણુવા એ છે ?
એકીકરણ એટલે એકરૂપતાપાદન હોય તો-બેમાંથી કોઈ એકનું જ સ્વરૂપ રહેશે
પરંતુ બીજાનું નહીં રહે. એકીકરણ એટલે એકત્વાધ્યવસાય હોય તો-દૃશ્ય અને
વિકલ્પ્યનું અક્ય ઉપચરિત-ઉપચારવાળું થયું, તો એકત્વાધ્યવસાય, એ વિષયો-
પદર્શક કઈ રીતે થશે ? કારણ કે-ગાય તરીકે ઉપચાર કરવા માત્રથી સાંઠ
કાંઈ દૂધનું વાસણ ભરી દેતો નથી.

વળી, દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યના એકત્વનો અધ્યવસાય દર્શનથી થાય છે કે
વિકલ્પથી કે કોઈ બીજા જ્ઞાનથી થાય છે ? દર્શનથી તો થાય નહીં, કારણ કે-
દર્શનરૂપ શ્રોત્રિય-વૈદિકપ્રાહ્મણ અધ્યવસાયરૂપ આંડાળને સ્પર્શ કરે એવો સંભવ
જ નથી, કારણ કે-દર્શન નિર્વિકલ્પ હોઈ કદી અધ્યવસાયરૂપ હોતું જ નથી, અને
તે વિકલ્પ્યને વિષય પણ કરતું નથી. અને જો વિષય ન કરે તો દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યનો
એકત્વાધ્યવસાય દર્શન કેવી રીતે કરે ? વિકલ્પથી પણ એકત્વાધ્યવસાય
થાય નહીં, કારણ કે-વિકલ્પરૂપ રાક્ષસ દૃશ્યરૂપ રામને કબળે કરવા-
વિષય કરવામાં અસમર્થ છે, તો એકત્વાધ્યવસાય કેવી રીતે થાય ? જ્ઞાનાન્તરથી
પણ એકત્વાધ્યવસાય થાય નહીં, કારણ કે-એ જ્ઞાનાન્તરને નિર્વિકલ્પ માનવામાં
આવે કે સવિકલ્પ માનવામાં આવે તો પણ તે દૃશ્ય અને વિકલ્પ્ય એ બન્નેને
તો વિષય કરી શકે જ નહીં, અને બન્નેને વિષય ક્યાં વિના એકત્વાધ્યવસાય
સંભવશે જ નહીં. તે માટે અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે-જે જ્ઞાન જે પદાર્થને
વિષય કરતું નથી તે જ્ઞાન તે પદાર્થનું ઐક્ય કરવામાં કુશળ-સમર્થ હોતું
નથી, જેમકે-ઘટજ્ઞાન એ વૃક્ષ અને શિંશપાને વિષય કરતું નથી, તેથી વૃક્ષ અને
શિંશપાનું એકત્વ કરવાને સમર્થ પણ નથી, એ જ રીતે દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યને
વિષય નહિ કરનારું જ્ઞાન પણ દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યનો એકત્વાધ્યવસાય કરવા સમર્થ
નથી. આ પ્રકારે વ્યવસાયજનક હોવાથી પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ
થઈ શકતું નથી.

(૫૦) દૃશ્યવિકલ્પ(કલ્પ્ય)યોરિતિ દર્શનવિષયવિકલ્પવિષયયોઃ ।

નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકયુગલાનતિક્રમેણેત્યાદિ । 'યદ્દિ જ્ઞાનાન્તરં પરિકલ્પ્યતે તન્નિ-
ર્વિકલ્પકં વા ભવિષ્યતિ સવિકલ્પકં વા ભવિષ્યતિ । एतद् युगलं नातिक्रमति । निर्विकल्पकं चेत्,
दृश्यं विषयः । सविकल्पकं चेत्, तर्हि विकल्प्यं विषयः ।

(टि०) अन्यतरस्येति द्वयोर्मध्यादेकस्य । सतत्त्वमिति स्वरूपं न द्वितीयस्य विरोधात् । एष इति उपचरितैकत्वाध्यवसायः । किञ्च तदेकेति तयोः दृश्यविकल्पयोरैकीकरणम् । न च तस्येति दर्शनस्य । विकल्प्यमिति वस्तु । तदुभयेति तत् दृश्यविकल्पयोभयमगोचरोऽविषयो यस्य । तथाहीत्यादि । यदिति ज्ञानं कर्तुं । यदिति वस्तु ।

कथं चैतत् क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादावप्यनुरूपं विकल्पं कदाचिद् नोत्पादादयति ? स्वविकल्पवासनावलसमुज्जृम्भमाणान्क्षणिकत्वादिसमारोपानुप्रवेशादिति चेत् । तदपेशलन्, नीलादावपि तद्विपरीतसमारोपप्रसक्तेः । कथमन्यथा विरुद्धधर्माध्यासात् तद्दर्शनभेदो न भवेत् ? न ह्यनंशं दर्शनं क्वचित् समारोपाक्रान्तं, क्वचिन्नेति वक्तुं युक्तम् ।

अथ तत्तद्व्यावृत्तिवशादनंशस्यापि दर्शनस्य तथा परिकल्पनाददोषः, समारोपाक्रान्तेभ्यो हि व्यावृत्तसमारोपाक्रान्तम्, असमारोपाक्रान्तेभ्यस्तु व्यावृत्तं समारोपाक्रान्तं तदुच्यते इति । तदप्यसूपपादम्, यतो व्यावृत्तिरपि वस्त्वंशं कञ्चिदाश्रित्य कल्प्येत, अन्यथा वा ? अन्यथा चेत्, चित्रभानुरप्यचन्द्रव्यावृत्तिकल्पनया चन्द्रतामाद्रियेत । वस्त्वंशाश्रयणपक्षे तु सिद्धो विरुद्धधर्माध्यासः । तथाहि—तद्दर्शनं येन स्वभावेन समारोपाक्रान्तेभ्यो व्यावर्तिष्ठ, न तेनैवाऽसमारोपाक्रान्तेभ्योऽपि, येन चाऽमीभ्यो व्यावर्तत, न तेनैव तेभ्योऽपि, तयोर्द्वयोरपि व्यावृत्तयोरैक्यापत्तेः । यदि पुनः स्वभावभेदोऽपि वस्तुनोऽतत्त्वभावव्यावृत्त्या कल्पित एवेति मतम्, तदा कल्पितस्वभावान्तरकल्पनायामनवस्था स्थेमानमास्तिध्नुवीत । ततो न व्यवसायजननादस्य प्रामाण्यमनुगुणम्, किन्तु व्यवसायस्वभावत्वादेव । एवं प्रामाण्यसहचरं समारोपपरिपन्थित्वमपि वाच्यम् ॥७॥

वणी, ऐ निर्विकल्पकज्ञान क्षणक्षय अने स्वर्गप्रापणशक्तिमां पणु डोर्ध वणत अनुडूप विकल्पने शा.माटे उत्पन्न करतुं नथी ?

भौद्ध—क्षणिकादि विषे अनादिकादीन वासनाना षण्थी उत्पन्न थनार 'आःअक्षणिकादिडूप छे' ऐवो समारोप—आन्ति थध नवाना डारणे क्षणक्षय अने स्वर्गप्रापणशक्ति विषे निर्विकल्पज्ञान अनुडूप विकल्प उत्पन्न करी शकतुं नथी.

जैन—आ योज्य नथी, डारणु डे—क्षणिकत्वथी अखिन्न ऐवा नीलादिना दृशनमां पणु नीलादि विषे विपरीत समारोप—आन्तज्ञाननो प्रसंग आवशे, अने ऐम न मानो तो—ऐटवे डे—नीलादिमां समारोप नथी अने क्षणक्षयादिमां समारोप छे, ऐम मानो तो विरुद्धधर्मनो अध्यास थवाथी दृशनमां लेद डेम नडीं थाय ? अर्थात् समारोप विनातुं अने समारोपवाणुं ऐम ऐ दृशन मानवां पडशे, डारणु डे—निरंश—अणंउ नीलादिदृशन डोर्ध ऐक विषयमां समारोपथी आकांत अने षीण डोर्ध विषयमां समारोपथी अनाकांत छे, ऐम डडेवुं ते तो युक्त नथी.

ઘૌઢ—દર્શન નિરંશ હોવા છતાં તેમાં તે તે વ્યાવૃત્તિના બળથી તે તે પ્રકારની કલ્પના કરવામાં આવતી હોઈ તેમાં કંઈ દોષ નથી, કારણ કે—એક જ દર્શન સમારોપાકાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી અસમારોપાકાન્ત કહેવાય છે. અને અસમારોપાકાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી સમારોપાકાન્ત કહેવાય છે. આમ વ્યાવૃત્તિના ભેદને કારણે નિરંશદર્શનમાં સમારોપ અને અસમારોપ ઘટી શકે છે.

જૈન—આ ઘટના પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે વ્યાવૃત્તિભેદ પણ કોઈ વસ્તુના અંશની અપેક્ષા રાખીને છે કે અપેક્ષા વિના છે? વ્યાવૃત્તિ જે વસ્તુવંશની અપેક્ષા રાખતી ન હોય તો—અચન્દ્રથી વ્યાવૃત્ત ચિત્રભાનુ—અગ્નિ ચન્દ્રતાને પામશે અર્થાત્ તે અગ્નિ પણ ચન્દ્ર કહેવાશે. અને જે વસ્તુના અંશની અપેક્ષા હોય તો વિરુદ્ધધર્મનો આશ્રય થયો. તે આ પ્રમાણે—નીલાદિદર્શન જે સ્વભાવ દ્વારા સમારોપાકાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વભાવ દ્વારા અસમારોપાકાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત નથી, અને જે સ્વરૂપે અસમારોપાકાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વરૂપે સમારોપાકાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત નથી. કારણ કે— એક જ સ્વભાવ વડે વ્યાવૃત્તિ માનવામાં આવે તો—તે બંને વ્યાવૃત્ત વસ્તુઓ એક બની જશે. વળી વસ્તુના સ્વભાવભેદને પણ અતસ્સ્વભાવરૂપ વ્યાવૃત્તિને કારણે કલ્પિત જ માનવામાં આવે તો—આ પ્રકારે કલ્પિત સ્વભાવાન્તરની કલ્પનામાં અનવસ્થા આવશે.

આ પ્રકારે ‘વ્યવસાયને ઉત્પન્ન કરવાથી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્ય છે’ એમ કહેવું યોગ્ય નથી, પરંતુ ‘વ્યવસાયસ્વભાવાત્મક હોવાથી જ પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્ય છે એમ કહેવું, એ યુક્તિસંગત છે. આ જ પ્રમાણે પ્રામાણ્યના સહચર ‘સમારોપપરિપન્થિત્વ’ ને કારણે પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને વ્યવસાય સ્વભાવરૂપ કહેવું ભેદએ. ॥ ૭ ॥

(૫૦) સ્વવિકલ્પવાસનાવલસમુજ્જૃમ્ભમાણેત્યાદિ । ‘મદીયેયં ચોષિદ્’ ‘અહમેનામુદ્ધક્ષામિ’ ‘અહમેનામુપમોક્ષ્યે’ इत्यादि । तथा परिकल्पनादिति सांशत्वपरिकल्पनात् ॥૭॥

(ટિ૦) કથં ચૈતદિતિ નિર્વિકલ્પકમ્ । સ્વવિકલ્પેતિ સ્વવિકલ્પાર્થમનાઘવિઘ્યાવલ્લેનોલ્લસમાનો યોડક્ષણિક્તવાદિસમારોપો બ્રાન્તિજ્ઞાને તસ્યાનુપ્રવેશાત્ । નીલાદાવપીતિ નિર્વિકલ્પકદર્શનેડપિ । તદ્વિપરીતેતિ નીલાદિદર્શનાદ્વિપરીતો વિકલ્પસ્તસ્ય । કથમન્યથેતિ નીલાદૌ ક્ષણક્ષયાદૌ ચૈત્સમારોપાનુપ્રવેશો ન તુલ્યઃ । તદ્દર્શનેતિ નીલાદિદર્શનમ્ । અથ તત્તદ્વ્યાવૃત્તીતિ અન્યાપોહસામર્થ્યાત્ । તથેતિ ભેદપરિકલ્પનાત્ । અદોષ इति ભેદસ્ય । વસ્ત્વંશમિતિ દર્શનમ્ । તતો ન વ્યવસાયેતિ વિકલ્પોત્પાદકત્વાત્ । અસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષસ્ય ॥૭॥

સમારોપપરિપન્થિત્વાદિત્યુક્તમિતિ સમારોપં પ્રરૂપયન્તિ—

અતસ્મિંસ્તદ્વ્યવસાયઃ સમારોપઃ ॥૮॥

અત્પ્રકારે પદાર્થે તત્પ્રકારતાનિર્ણયઃ સમારોપ इत्यर्थઃ ॥૮॥

પૂર્વસૂત્રમાં ‘સમારોપનું’ વિરોધી’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે એટલે ‘સમારોપ’નું હુવે નિરૂપણ કરે છે—

અતત્માં તત્પ્રકારનો અધ્યવસાય તે ‘સમારોપ’ છે. ॥ ૮ ॥

ते प्रक्षरन्तुं न डोय तेमां ते प्रक्षरन्तो निर्णय्य कश्चो ते सभारोप
कडेवाय छे ॥ ८ ॥

अथैनं प्रकारतः प्रकटयन्ति—

स विपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात् त्रेधा ॥९॥

उत्तानार्थमदः ॥९॥

सभारोपना प्रक्षरन्तुं प्रकटन—

सभारोपना त्रयु लोके छे—१ विपर्यय, २ संशय अने ३ अन्ध्यवसाय ९.
आ सूत्रनेो अर्थ स्पष्ट छे. ९.

अथोद्देशानुसारेण विपर्ययस्वरूपं तावत् प्ररूपयन्ति—

विपरीतैककोटिनिष्ठङ्कनं विपर्ययः ॥१०॥

§१ विपरीताया अन्यथास्थिताया एकस्या एव कोटैर्वस्त्वंशस्य निष्ठङ्कनं निश्च-
यनं विपर्यय इति ॥१०॥

उद्देशना अनुसारे प्रथम विपर्ययन्तुं स्वरूप निरूपवामां आच्युं छे—

§ १ विपरीत ओवी अंक कोटिनेो निर्णय्य कश्चो ते विपर्यय छे. १०.

विपरीत ओटले के अन्यथाइपे रडेल ओक न कोटि ओटले वस्तुनेो ओक न
अ.श. तेनेो निर्णय्य कश्चो ते विपर्यय छे. १०

(टि०)- अथोद्देशेति । उद्देशः समासतो निर्देशो व्यासतः ।

अत्रोदाहरन्ति—

यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति ॥११॥

§ १ यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः, अग्रेऽपि सर्वत्र । शुक्तिकायामरजताकारायाम्
'इदं रजतम्'इति रजताकारतया ज्ञानं विपर्ययो विपरीतख्यातिरित्यर्थः । इतिशब्द उल्लेखार्थः
अग्रेऽपि । उदाहरणसूत्रं चेदम्—अन्येषामपि प्रत्यक्षयोग्यविषयविपर्ययाणां पीतशङ्खज्ञाना-
दीनाम्, तदितरप्रमाणयोग्यविषयविपर्ययाणां हेत्वाभासादिसमुत्थज्ञानानां चोपलक्षणार्थम् ।

§२ अत्र विवेकाख्यातिवादी वदति 'विवादास्पदम्—इदं रजतम्'इति प्रत्ययो न
वैपरीत्येन स्वीकर्तव्यः, तथा विचार्यमाणस्य तस्यानुपपद्यमानत्वात् । यद् यथा विचार्यमाणं
नोपपद्यते, न तत् तथा स्वीकर्तव्यम्, यथा—स्तम्भः कुम्भरूपतयेति ।

न चेदं साधनमसिद्धिमधारयत् । तथाहि—किमिदं प्रत्ययस्य वैपरीत्यं स्यात्—अर्थ-
क्रियाकारिपदार्थाप्रत्यायकत्वम्, अन्यथा प्रथमं वा ? आद्ये भेदे, विवादास्पदप्रत्ययप्रत्या-
यिते पदार्थे किमर्थक्रियामात्रमपि नास्ति, तद्विशेषसाध्या वा सा न विद्यते ? नाद्यः पक्षः,

शुक्तिसाध्यायास्तस्या भावात् । द्वितीये तु ज्ञानकाले सा नास्ति, कालान्तरेऽपि वा ? ज्ञानकाले तावत् तथ्यकलधौतबोधेऽपि कापि सा नास्त्येव । कालान्तरे तु प्रचुरतरसमीर-
समीरणाशुव्यपायिपयोबुद्बुदबोधेऽपि सा न विद्यत एव । तन्नार्थक्रियेत्यादिपक्षः
क्षेमकारः ।

तत्पुरस्सरपक्षे तु, तथाविधवैपरीत्यं तस्य स्वनैव, पूर्वज्ञानेन, उत्तरज्ञानेन वाऽवसी-
येत ? । न स्वनैव, तेन स्वस्य वैपरीत्यावसाये प्रमातुः प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अथ पूर्वज्ञानेन ;
किं स्वकालस्थेन, तत्कालस्थेन वा ? नाद्येन, तत्काले वैपरीत्यास्पदसंवेदनस्यासत्त्वात् ।
नापि द्वितीयेन, ज्ञानयोर्यौगपद्यासंभवात् ।

अथोत्तरज्ञानेन, तर्किं विजातीयम्. सजातीयं वा स्यात् ? विजातीयमप्येकसन्तानम्,
भिन्नसन्तानं वा ? भेदद्वयेऽपि घटज्ञानं पटज्ञानस्य वैपरीत्यावसायि भवेत् । सजाती-
यमप्येकविषयम्, भिन्नविषयं वा ? एकविषयमप्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? द्वय-
मपीदं संवाददत्तहस्तावङ्मंत्रं कथं वैपरीत्यावबोधधुराधौरेयतां दधीत ? भिन्नविषयम-
प्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? उभयत्रापि पटज्ञानं पटान्तरज्ञानस्य तथा भवेत् ।

अथ न सर्वमेवोत्तरज्ञानं प्राक्तनस्याऽन्यथात्वावबोधवद्वकक्षम्, किन्तु यदेव बाधकत्वे-
नोल्लसति । ननु किमिदं तस्य तद्बाधकत्वम्—तदन्यत्वम्, तदुपमर्दकत्वम्, तस्य स्वविषये
प्रवर्तमानस्य प्रतिहन्तृत्वम्, प्रवृत्तस्यापि फलोत्पादप्रतिबन्धकत्वं वा ? प्राचि पक्षे, मिथ्या-
ज्ञानमपि तस्य बाधकं स्यात्, अन्यत्वस्योभयत्राऽविशेषात् । द्वितीये घटज्ञानं पट-
ज्ञानस्य बाधकं स्यात्, तस्यापि तदुपमर्देनोत्पादात् । तृतीये, न प्रवृत्तिस्तस्य तेन
प्रतिहन्तुं शक्या, यत्र क्वचन गोचरे प्रागेव प्रवृत्तत्वात् । तुरीयेऽपि, न फलोत्पत्ति-
स्तस्य तेन प्रतिबन्धुं पार्यते, उपादानादिसंविदोऽपि प्रथममेव समुत्पन्नत्वात् ।

किञ्च, विपरीतप्रत्यये रजतमसञ्चकास्ति, सद् वा ? असञ्चेत् । असत्त्व्यातिरेवेयं
स्यात् । सञ्चेत् । तत्रैव, अन्यत्र वा ? यदि तत्रैव, तदा तथ्यपदार्थख्यातिरेवेयं भवेत् ।
अन्यत्र तु सतः कथं तत्र प्रतीतिः, पुरस्सरगोचर एव चक्षुरादेर्व्यापारात् ? दोषमाहात्म्या-
दिति चेत् । न, दोषाणामिन्द्रियसामर्थ्यकदर्थनमात्रचरितार्थत्वेन विपरीतकार्योत्पत्ति
प्रत्यक्किञ्चित्करत्वात् । ततस्तथा विचार्यमाणस्य तस्यानुपपद्यमानत्वमसिध्यदेव ।

नापि व्यभिचारि, विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्तेः । अत एव न विरुद्धमपि । ततः
सत्यमेवैतत् संवेदनद्वयम्—इदमिति प्रत्यक्षम्, रजतमिति तु स्मरणम् । करणोद्भवदोष-
वंशाच्छुक्तिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासाद् भेदाख्यातिरियमुच्यत इति ॥

तेनं उदाहरणम्—

यथा क्षीपमां 'आ रजत-यांही छ' अेषु ज्ञान थंनुं ते. ११.

§ ૧ સૂત્રમાં 'યથા' શબ્દ ઉદાહરણના ઉપન્યાસ માટે છે. હવે પછીના સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં 'યથા' શબ્દ આવે તે ઉદાહરણ માટે જાણવો. રજતના આકાર વિનાની છીપમાં 'આ રજત-ચાંદી છે,' એટલે કે રજતાકારવાળી છે એવું જે ભાન તે વિપર્યય અર્થાત્ વિપરીતજ્યાતિ કહેવાય છે—એમ સૂત્રનો અર્થ સમજવો. આહીં સૂત્રમાં ક્ષિતિ શબ્દ ઉલ્લેખ-જ્ઞાનનો પ્રકાર બતાવવા માટે છે. હવે પછીના સૂત્રોમાં પણ ક્ષિતિ શબ્દ ઉલ્લેખના અર્થનો સૂચક જાણવો. આ સૂત્રને માત્ર ઉદાહરણ સૂત્ર સમજવું, એટલે તે પ્રત્યક્ષને યોગ્ય વિષયમાં થનાર પીતશંખાદિ વિપર્યય જ્ઞાનોનું અને પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પરોક્ષ પ્રમાણને યોગ્ય વિષયમાં થનાર હેત્વાભાસાદિથી ઉત્પન્ન થનાર વિપર્યય જ્ઞાનોનું સૂચન કરવા માટે છે—એમ સમજવું.

§ ૨ આ બાબતમાં વિવેકાજ્યાતિવાદી (પ્રાભાકર) આ પ્રમાણે કહે છે—વિવાદાસ્પદ છીપમાં 'આ રજત છે' એવું જે જ્ઞાન છે, તેને વિપર્યય-વિપરીતજ્યાતિ કહેવી ન જોઈએ. કારણ કે—વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને જે પદાર્થ વિચારતાં જે રીતે સિદ્ધ ન થાય તે રીતે તેને સ્વીકારવો ન જોઈએ. જેમકે—જે સ્તંભ છે તે વિચાર વડે કુંભરૂપે સિદ્ધ થતો નહીં હોવાથી કુંભરૂપે માન્ય થતો નથી.

'વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી'—આ હેતુ અસિદ્ધ નથી, એટલે કે વિચારથી વિપર્યય સિદ્ધ થતો નથી, તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાનમાં વૈપરીત્ય એટલે શું? જ્ઞાન વડે અર્થક્રિયાકારિપદાર્થનો પ્રયય નથી થતો એ વૈપરીત્ય કે અન્યથાપ્રથન એટલે કે જે રૂપે હોય તેથી વિપરીતરૂપે જ્ઞાન થવું તે વૈપરીત્ય છે? પ્રથમ પક્ષ માનો તો—વિવાદાસ્પદ જ્ઞાનથી જાણેલ પદાર્થમાં અર્થક્રિયાનો જ અભાવ છે કે પદાર્થવિશેષ રજતથી સાધ્ય એવી અર્થક્રિયા નથી? શુક્તિ-છીપથી સાધ્ય અર્થક્રિયા વિદ્યમાન હોવાથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી. બીજા પક્ષે પૂછવાનું કે તે અર્થક્રિયા જ્ઞાનકાળે નથી કે કાલાન્તરમાં પણ નથી? જ્ઞાનકાળમાં નથી એમ કહે તો—સત્યરજતના જ્ઞાન પ્રસંગે પણ જ્ઞાનકાલે ક્યાંઈ અર્થક્રિયા નથી. કાલાન્તરમાં પણ નથી એમ કહે તો—અતિપ્રચંડ વાયુના વેગથી જલદી નાશ પામનાર પાણીના પરપોટાઓમાં પણ તે નથી કારણ કે જ્ઞાન પછી તરત જ પરપોટાઓનો જ નાશ થઈ ગયેલ હોવાથી તેની અર્થક્રિયા સંભવતી જ નથી. માટે અર્થક્રિયાવિષયક આ વિકલ્પ કંઈ પણ ઈષ્ટસાધક નથી.

તે પછીના બીજા વિકલ્પ અન્યથાપ્રથન વિષે પૂછવાનું કે—તે રજતજ્ઞાનની તેવા પ્રકારની વિપરીતતા સ્વયં તે જ્ઞાન પોતે જ જાણે છે કે તેના પહેલાનું જ્ઞાન જાણે છે કે તેના પછીનું જ્ઞાન જાણે છે? જ્ઞાન પોતે જ જો પોતાનું વૈપરીત્ય જાણતું હોય તો પ્રમાતાની પ્રવૃત્તિ થાય જ નહીં. માટે જ્ઞાન પોતે પોતાનું વૈપરીત્ય જાણે છે એમ કહેવાય નહીં. તેની પહેલાંના જ્ઞાનથી વૈપરીત્ય જાણાય છે, એમ માનો તો—તે પૂર્વકાલિકજ્ઞાન પોતાના અસ્તિત્વ કાલે એટલે કે—વિપર્યયજ્ઞાનોત્પત્તિ થયા પહેલાં જ વિપર્યયને જાણે છે કે વિપર્યય જ્ઞાનના કાળમાં? પોતાના અસ્તિત્વકાળમાં તે જ્ઞાન વિપર્યય જાણી શકશે નહીં, કારણ કે—તે કાળે વિપર્યયના

આશ્રયભૂત જ્ઞાનનો જ અભાવ છે, અર્થાત્ વિપર્યય જ્ઞાન પોતે છે જ નહીં તો—વિપર્યયનું જ્ઞાન કેમ બને ? બીજો પક્ષ પણ કહી શકશે નહીં, કારણ કે—એકી સાથે બે જ્ઞાન હોતાં નથી. ઉત્તરજ્ઞાન—તેની વિપરીતતા બાજુ છે એમ કહે તો—તે ઉત્તરજ્ઞાન વિબ્લતીય છે કે સબ્લતીય ? વિબ્લતીય હોય તો—તે એક સંતાન—એક જ પુરુષનું છે કે સિન્ન સંતાનનું—સિન્ન પુરુષનું ? આ બન્ને પ્રકારમાં ઘટજ્ઞાન દ્વારા પટજ્ઞાનની વિપરીતતાનો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થશે. સબ્લતીય કહે તો—તે એકવિષયવાળું છે કે સિન્નવિષયવાળું ? એકવિષયવાળું પણ એક સંતાનનું છે કે સિન્નસંતાનનું છે ? આ બન્ને પ્રકારનું જ્ઞાન તો સંવાદરૂપ હોઈ હાથના ટ્રેકારૂપ છે, તેથી જ્ઞાનગત વિપર્યયના યોગ્યતા ધરાવે ધારણ કેમ કરી શકે ? અર્થાત્ એ બન્ને પ્રકારનાં જ્ઞાનો સંવાદી બનતાં હોઈ વિપર્યય સિદ્ધ કરી શકે નહીં. સિન્નવિષયવાળું પણ એક સંતાનનું કે સિન્ન સંતાનનું ? આ બન્ને પક્ષમાં એક પટજ્ઞાન બીજા પટના જ્ઞાનના વિપર્યયને સિદ્ધ કરી દેશે, પણ આવા પ્રસંગમાં પરસ્પર બાધા હોતી નથી, તેથી ત્યાં તેમને વિપર્યયના સાધક મનાય નહીં.

બૈન—બધાં ઉત્તરજ્ઞાનો પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાનાં યોગ્યક નથી, પરંતુ બે જ્ઞાન બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાનું યોગ્યક છે.

પ્રાભાકર—અહીં બાધકરૂપતા એટલે શું ? બાધક એટલે બે તદન્ય હોય અર્થાત્ તેથી ભિન્ન હોય તે, કે તદુપમર્દક—એટલે તેને દબાવી દેનાર હોય તે, કે તેને પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થવા ન દે તે, કે સ્વવિષયમાં પ્રવૃત્ત પૂર્વજ્ઞાનને ફલ ઉત્પન્ન કરવામાં બે પ્રતિબંધક હોય તે—અર્થાત્ તેના ફળને બે ઉત્પન્ન થવા ન દે તે ? આ ચાર પ્રકારમાંથી પહેલો પ્રકાર માનો તો મિથ્યાજ્ઞાન પણ પૂર્વજ્ઞાનનું બાધક થઈ જશે, કારણ કે—તે મિથ્યાજ્ઞાન અન્ય સમ્યગ્જ્ઞાન બેમ જ પૂર્વજ્ઞાનથી સિન્ન તો છે જ. બીજા પ્રકારમાં ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનું બાધક થશે, કારણ કે—ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનો ઉપમર્દ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજા પ્રકાર વિષે કહેવાનું કે પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કોઈને કોઈ વિષયમાં થઈ ચૂકી જ છે, માટે ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિનું ઘાતક—પ્રતિબંધક થઈ શકતું નથી. ચોથા પ્રકાર વિષે કહેવાનું કે—ઉત્તરજ્ઞાનથી પૂર્વજ્ઞાનની ફલોત્પત્તિનો પ્રતિબંધ થયો શક્ય નથી, કારણ કે—ઉપાદાનબુદ્ધ્યાદિરૂપ ફલ તો પહેલાંથી જ થઈ ગયેલ છે. અર્થાત્ ઉત્તરજ્ઞાન ફલનો પ્રતિબંધ કરે તે પહેલાં જ વસ્તુજ્ઞાન પછી તે વિષેની હેયોપેયાદિ બુદ્ધિ તો ઉત્પન્ન થઈ જ ગઈ હોય છે. તેથી ઉત્તરજ્ઞાનથી તેનો પ્રતિબંધ થયો અશક્ય છે.

વળી, વિપરીત જ્ઞાનમાં રજતનું બે ભાન થાય છે તે અસત્ રજતનું થાય છે કે સત્ રજતનું ? અસત્ રજતનું ભાન થયું હોત તો—આ અસત્ખ્યાતિ થઈ, એટલે કે અસત્નું ભાન થયું. અને સત્ રજતનું ભાન થતું હોય તો—તે તે જ સ્થળે સત્ છે કે અન્ય સ્થળે ? જો તે જ સ્થળે સત્ હોય તો—એ તથ્ય પદાર્થની ખ્યાતિ જ થઈ અર્થાત્ યથાર્થજ્ઞાન જ થયું. અને જો અન્ય સ્થળમાં તે સત્ હોય તો ત્યાં (સમક્ષ) તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? કારણ કે ચક્ષુ આદિ

ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર સન્મુખ રહેલા પદાર્થોમાં જ થાય છે પણ અસન્મુખમાં થતો નથી.

શંકા—અક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયગત દોષના પ્રભાવથી અન્યત્ર રહેલ રજત અન્યત્ર જણાય છે.

સમાધાન—તે યોગ્ય નથી કારણ કે-દોષો તો ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્ય ને નાશ કરવામાં જ ચરિતાર્થ થતા હોઇ વિપરીતકાર્યોત્પત્તિમાં તો તે અક્રિયિકર છે. એટલે 'વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપરીત સિદ્ધ થઇ શકતું નથી' અમારો એ હેતુ સિદ્ધ જ છે.

આ હેતુ વ્યભિચારી પણ નથી, કારણ કે-વિપક્ષથી અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત પૃથગ્ છે અને વિપક્ષમાંથી અત્યન્તવ્યાવૃત્ત છે માટે વિરુદ્ધ પણ નથી.

માટે છીપમાં 'આ રજત છે' એવું જે જ્ઞાન છે, તે પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણુ ઉભય સ્વરૂપે સત્ય જ છે, કારણ કે-એ જ્ઞાન 'આ' (ઇદમ્) અંશમાં તો પ્રત્યક્ષ છે. અને 'રજત' અંશમાં સ્મરણુ છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષના વશથી શુક્તિ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણુનો ભેદ-વિવેક ન જણાવાથી આ ભેદાભ્યાતિ (ભેદનું અજ્ઞાન) અથવા વિવેકાભ્યાતિ કહેવાય છે, પણ વિપર્યય કહેવાતો નથી.

(૫૦) इति शब्द उदलेखार्थ इति उल्लेखो रीतिः । इतरप्रमाणेत्यादि इतरशब्देनात्र परोक्षस्याख्या ।

વિવેકાચ્યાતિવાદીતિ મેદાપ્રતિભાસનવાદી । અર્થક્રિયાકારિપદાર્થોઽપ્રત્યાયકત્વમિતિ સાચ્યે અર્થક્રિયાકારિણં પદાર્થં ન પ્રત્યેતિ ન પરિચ્છિનત્તિ । પદાર્થે इति રજતરૂપે । તદ્વિશેષ-સાધ્યેતિ વિવાદાસ્પદપ્રત્યયસાધ્યા । શુક્તિસાધ્યાયા इति કુહુકુમનિક્ષેપાદિકાયાઃ । દ્વિતીયે ત્વિતિ તદ્વિશેષસાધ્યેત્યસ્મિન્ । તાવત્ તથ્યકલઘૌતવોધેઽપીતિ ન કેવલં વિપરીતવોધે । ક્વાપિ સા નાસ્ત્યેવેતિ સા ક્રિયા । આશુબ્યપાયિપયોબુદ્બુદવોધેઽપીતિ બુદ્બુદેષ્વપયસ્સુ બુદ્બુદજ્ઞાનમપિ ચાક્ષુષં વિનષ્ટમ્ । અતો જ્ઞાનસ્ય કાલાન્તરમ્ ।

તત્પુરસ્સરપક્ષે ત્વિતિ અન્યથાપ્રથનપક્ષે । વૈપરીત્યાવસાયે इति । તત્ સ્વસ્ય વૈપરી-ત્યમવસ્યતિ સ્વયમેવેતિ વિકલ્પે । પૂર્વજ્ઞાનેનેતિ વિપરીતજ્ઞાનાત્ પૂર્વજ્ઞાનેન । સ્વકાલસ્થેનેતિ પૂર્વકાલસ્થેન । તત્કાલસ્થેનેતિ વૈપરીત્યકાલસ્થેન । તત્ કિમિત્યાદિ તદુત્તરજ્ઞાનમ્ ।

વિજાતીયમિતિ આદૌ ^૧પટજ્ઞાનં પશ્ચાત્ ^૨ઘટજ્ઞાનમિતિ વિજાતીયમ્ । સજાતીયમિતિ આદૌ પટજ્ઞાનં પશ્ચાદપિ પટજ્ઞાનમિતિ સજાતીયમ્ ।

પકસન્તાનમિતિ એકપ્રમાતૃગતમ્ । મિન્નસન્તાનમિતિ મિન્નપ્રમાતૃગતમ્ । પટજ્ઞાન-સ્ય વૈપરીત્યાવસાયિ ભવેદિતિ । યદ્બુદ્ધુત્તરજ્ઞાનં તેન તેન પાશ્ચાત્યસ્ય વૈપરીત્યમવસીયતે । તતશ્ચ ^૩ઘટજ્ઞેનેનોત્તરેણ ^૪પટજ્ઞાનસ્ય પાશ્ચાત્યસ્ય વૈપરીત્યમવસીયતામ્ । પકવિપયમિતિ એકં પટં પશ્યતિ । મિન્નવિપયમિતિ વહૂન્ પટાન્ પશ્યતિ । સંવાદદત્તહસ્તાવલમ્બમિતિ સ્વવિપય-નિયતમ્ । તથા ભવેદિતિ વૈપરીત્યાવસાયિ ભવેત્ ।

सर्वमेवेति पटज्ञानम् । प्राक्तनस्येति पटान्तरज्ञानस्य । मिथ्याज्ञानमपीति न केवलं सत्यज्ञानम् । प्रागेव प्रवृत्तत्वादिति उत्तरज्ञानात् प्राक् । उपादानादिसंविदोऽपीति । यदैव तज्ज्ञानमुत्पन्नमुपादित्साऽपि तदैव जाता ।

तत्रैवेति विपरीतप्रत्यये । अन्यत्रेति टङ्कशैलादौ । तदा तथ्यपदार्थख्यातिरिति सत्ख्यातिरेव । पुरस्सरगोचर पवेति पुरोवर्तिपदार्थगोचर एव । विपरीतकार्योत्पत्तिमिति अन्यत्र सतो रजतस्य तत्र चकासनं विपरीतकार्योत्पत्तिः । तथा विचार्यमाणस्येति तथा वैपरीत्येन विचार्यमाणस्य । तस्येति विपरीतप्रत्ययस्य । व्यभिचारीति अनकान्तिकम् ।

(टि०)- उदाहरणसूत्रमित्यादि । तदितरेति प्रत्यक्षेतरम् ।

अत्र विवेकाख्यातिवादी प्रभाकरः । तद्विशेषेति तेन पदार्थेन विशेषेण रजतलक्षणेन साध्या साऽर्थक्रिया । तस्या इति 'अर्थक्रियायाः । सेति अर्थक्रिया । तत्पुर इत्यादि । तथेति अन्यथा प्रथनरूपम् । तस्येति रजतज्ञानस्य । स्वैनैवेति तत्कालोत्पन्नरजतज्ञानेन । पूर्वज्ञानेनेति तस्मात्कालपूर्वकालोत्पन्नेन । अथ पूर्वेति भ्रान्तिज्ञानपूर्वकालभावि यत्तत्पदार्थविषयेन ज्ञानेन । तत्कालेति उत्तरज्ञानकालस्थेन । तत्काले इति पूर्वज्ञानकाले । ज्ञानयोरिति ज्ञानद्वयमेककाले न सम्भवति, "जुगवं दो नत्थि उवओगा" इति वचनात् । आदौ घटज्ञानं पश्चात् पटज्ञानमिति विजातीयम् । आदौ पटज्ञानं पश्चादपि पटज्ञानमिति सजातीयम् ।

एकसन्तानमिति एकपुरुषस्थज्ञानसन्तानम् । उभयत्रापीति । तथेति वैपरीत्यावसायि जायेत । इदं तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तदिति उत्तरज्ञानम् । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । उभयत्रेति मिथ्याज्ञाने सत्यज्ञाने च । तस्यापीति घटज्ञानस्यापि । तदुपमर्दनेति पटज्ञानोपमर्दनेन । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तेनेति बाधकस्वभावेनोत्तरज्ञानेन । न फलोत्पत्तिरित्यादि । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तेनेति उत्तरज्ञानेन । उपादानेति अर्थग्रहणादिज्ञानस्य । अन्यत्रेति हृष्टपट्टादौ । तत्रेति विपरीतप्रत्यये । अस्मिध्यदेवेति सिद्धमेवेत्यर्थः । विपक्षादिति स्वीकर्तव्यलक्षणात् । अत पवेति विपक्षादत्यन्तव्यावृत्तेरेव । एतत्संवेदनेति एतत्प्रत्यक्षस्मरणज्ञानोभयम् ।

§३ अत्राभिदध्महे—ये तावत् साधनासिद्धिविध्वंसनाय व्यधायिषत विकल्पाः, तत्र शुक्त्यादिरूपतयाऽन्यथास्थितार्थस्यान्यथारजताद्यर्थप्रकारेण यत्प्रथमं तत्स्वरूपं वैपरीत्यं 'नेदं रजतम्' इत्येवं तदुपमर्दतः पश्चादुज्जृम्भमाणेन बाधकेताऽवधार्यत इति ब्रूमः । तथा च अन्यथाप्रथमोत्तरज्ञानतदुपमर्दकविकल्पान्यां शेषं तु विकल्पनिकुरम्बं तुण्डताण्डवाडम्बरविडम्बनामात्रफलमेव ।

अथ विजातीयं सजातीयं वा तदित्यादिप्रकारेषु किमुत्तरं ते स्यात् ? ननु वितीर्णमेव । अस्तु यत्किञ्चित् । तदुपमर्दनेन चेदुत्पद्यते, तदा तदखिलं बाधकं सत् तस्य तथात्वमाविष्करोतीति ।

उपमर्दश्च न प्रध्वंसः, यतः पटज्ञानप्रध्वंसेनोत्पद्यमानस्य घटज्ञानस्य बाधकत्वं स्यात् । किन्तु तत्प्रतिभातवस्त्वसत्त्वख्यापनम्—'यन्मदीयवेदने रजतमिति प्रत्यभात्, तद् रजतं न भवत्येव' इति ।

અપિ ચ, મેદાહ્યાતાવપિ પ્રત્યક્ષસ્મરણયોર્મેદાહ્યાનાં કિં સ્વેનૈવ વેદ્યતે ?—
 इत्यादि सकलविकल्पपेटकमाटीकत एव—इति स्ववधाय कृत्योत्थापनमेतद् भवतः ।

જૈન-તમારા અનુમાનના હેતુની અસિદ્ધતા દોષને દૂર કરવાને તમે એ જે વિકલ્પો કર્યા તેમાં અમારું કહેવું એમ છે કે-અન્યરૂપે અર્થાત્ છીપ આદિરૂપે રહેલ પદાર્થનું અન્યરૂપે એટલે રજતાદિરૂપે જે જ્ઞાન તે જ વિપર્યય છે, અને તેનું અવધારણુ-નિશ્ચય 'આ રજત નથી' એવું જ્ઞાન જે તેનો ઉપમર્દ કરી બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વડે થાય છે. આથી કરીને અન્યથાપ્રથમ અને ઉત્તરજ્ઞાન તેનું ઉપમર્દક છે, આ જે વિકલ્પો સિવાયનો વિકલ્પસમૂહ મુખની વાચાળતાના આડંબરરૂપ હોઈ માત્ર વિકરમ્બનારૂપ છે. અર્થાત્ વ્યર્થ છે.

શંકા—તે વિજ્ઞાતીય છે કે સજ્ઞાતીય ? વિગેરે વિકલ્પો વિષે તમારો શો ઉત્તર છે ?

સમાધાન—ઉત્તર અપાઈ જ ગયો છે. તે ગમે તેવું હો, પણ જે તે તેનો ઉપમર્દ કરી ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે સઘળું એનું બાધક થઈને પૂર્વજ્ઞાનના વૈપરીત્યને પ્રગટ કરે છે.

અને ઉપમર્દ એ પ્રધ્વંસ નથી કે જેથી કરીને પટજ્ઞાનનો પ્રધ્વંસ કરી ઉત્પન્ન થતું ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનું બાધક થઈ જાય. પણ ઉપમર્દનો અર્થ તો એ છે કે-પ્રથમ જ્ઞાનમાં પ્રતિભાત વસ્તુની અસત્તાનું ભાન કરાવવું એટલે કે-‘મારા જ્ઞાનમાં જે રજત જણાયું છે તે રજત નથી જ.’ આ પ્રકારનું જ્ઞાન થવું તે છે.

વળી, લેદાખ્યાતિ વિષે પણ પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણનું લેદાખ્યાન ‘શું સ્વતઃ જણાય છે’ ઇત્યાદિ તમે કરેલ સમસ્ત વિકલ્પસમૂહ લાગુ પડે છે, અને આમ કરીને તમે એ પોતે જ પોતાના વધ માટે આ વિકલ્પસમૂહરૂપ કૃત્યા-મારી-મરકીનું ઉત્થાપન કરેલ છે.

(૫૦) पश्चादुज्जृम्भमाणेन बाधकेनावधार्यते इति उत्तरज्ञानेनावधार्यते ।

તદ્વિજ્ઞાતીયમિતિ વિજ્ઞાતીયં વા સજ્ઞાતીયં વા । તથાત્વમિતિ વૈપરીત્યમ્ । તત્પ્રતિભાત-
 चस्त्वसत्त्वख्यापनमिति असत्त्वख्यापनमुपमर्दः ।

સ્વવધાય કૃત્યોત્થાપનમેતદિતિ । યથા કશ્ચિત્ કૃત્યાં મારિમુ'ત્થાપયતિ । સા ચોત્થિતા સતી તમેવ હન્તિ ।

(ટિ૦) અથ વિજ્ઞાતીયમિત્યાદિ । તદિતિ ઉત્તરજ્ઞાનમ્ । તે इति हे समाधानवादिन् तव । તસ્યેતિ રજતમિતિ પ્રત્યયસ્ય । તથાત્વમિતિ વૈપરીત્યમ્ । કિન્તુ તત્પ્રતીતિ તેન પૂર્વજ્ઞાનેન પ્રતિભાતં પ્રતિભાસિતં યદ્ વસ્તુ તસ્ય અસત્ત્વચ્યાપનમ્ ।

અપિ ચેત્યાદિ । મેદાહ્યાતાવપિ વિવેકાહ્યાતાવપિ ।

અથ પ્રકૃતજ્ઞાને રજતપ્રતિભાને કથં તેન શુક્તિકાડપેદ્યેત ? તન્ન, સંવૃત-
 स्वाकारायाः समुपात्तरजताकारायाः शुक्तिकाया एवात्र प्रतिभानात् । वस्तुस्थित्या

૧°મુપસ્થા° લ । ૨ અથ પૂર્વાનુભૂતરજતપ્રતિભાને મુપા ।

હિ શુક્તિરેવ સા, ત્રિકોણત્વાદિવિશેષપ્રહ્ણાભાવાત્તુ સંવૃતસ્વાકારા, ચાકચિવ્યાદિ-
સાધારણધર્મદર્શનોપજનિતરૂપ્યસ્મરણાઽઽરોપિતરજતાકારત્વાચ્ચ સમુપાત્તરજતાકારા
ઇત્યભિધીયતે । યત્ સ્વલ્લ યત્ર કર્મતયા ચકાસ્તિ તત્ તત્રાઽઽલ્લમ્બનમ્ । એતચ્ચ શૃઙ્ગ-
ગ્રાહિકયા નિર્દિશ્યમાનાયાં શુક્તૌ સમસ્ત્યેવ । સૈવ હિ દોષવશાત્ તથા પ્રતિભાતિ ।

દૃષ્ટં ચ દોષવશાદ્ વિપરીતકાર્યોત્પાદકત્વમ્ । યથાક્ષિતમન્દાક્ષલક્ષ્મીકાયાઃ કુલ-
પક્મલાક્યાસ્તદ્ તદ્ વિરુદ્ધવીક્ષણભાષણાદિ । ત્વયાઽપિ ચૈતદક્ષીકૃતમેવ, પ્રકૃતરજત-
સ્મરણસ્યાઽનુભૂતરજતદેશાનુસારિપ્રવૃત્તિજનકત્વૌત્સર્ગિકકાર્યપરિહારેણ પુરોદેશ એવ પ્રવૃત્તિ-
જનકત્વસ્વીકારાત્ । મેદાઽપ્રહ્ણં સહકારિણમપેક્ષ્ય પ્રકૃતરજતસ્મરણસ્ય તદવિરુ-
દ્ધમિતિ ચેત્ । દોષાન્ સહકારિણોઽપેક્ષ્ય હૃષીકસ્યાપિ તત્ તથાસ્તુ ।

શંકા—પ્રસ્તુતમાં ‘આ રજત છે’ એવું પ્રતિભાન-જ્ઞાન છે તો તે જ્ઞાન છીપની
અપેક્ષા કઈ રીતે રાખે ?

સમાધાન—આ શંકા ન કરવી કારણ કે—પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી દઈ
રજત રૂપને સ્વીકારનાર છીપનું જ ‘આ રજત છે’ એ પ્રકારે પ્રતિભાન-જ્ઞાન
થાય છે, એટલે ખરી રીતે તો એ છીપ જ છે, પણ છીપમાં રહેલ ત્રિકોણત્વાદિ
વિશેષ ધર્મોનું ગ્રહણ-જ્ઞાન ન થવાથી તે છીપે પોતાના વિશેષસ્વરૂપને ઢાંકી દીધું
છે એમ કહેવાય, અને આકચિક્યાદિ-ગ્રહણકાટ વિગેરે છીપ અને રજતના સાધારણ
ધર્મોના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતાં રજતસ્મરણના કારણે છીપ ઉપર રજતાકારનો
આરોપ થઈ જવાથી છીપે રજતાકારને ધારણ કર્યો છે એમ કહેવાય. અર્થાત્
સમક્ષમાં છીપ છતાં રજતનું જ્ઞાન થાય છે, તે સાધારણ ધર્મોને કારણે છે. આ
પ્રકારે રજતજ્ઞાનમાં છીપની અપેક્ષા છે. જે પદાર્થ જે જ્ઞાનમાં કર્મરૂપે જણાય
છે, તે પદાર્થ તે જ્ઞાનમાં આલંબન-વિષય-જ્ઞેય કહેવાય છે. અને આંગળીથી નિર્દેશ
કરાતી છીપ અહીં આલંબન છે જ, અને તે જ છીપ નેત્રદોષના કારણે રજતરૂપે
જણાય છે.

દોષના બળથી વિપરીત કાર્યોત્પત્તિ થાય છે તે અનુભવસિદ્ધ છે, જેમકે-
લજ્જારૂપ શોભાનો ત્યાગ કરનારી કુલબાલિકા (કુલાંગના)માં પણ વ્યવહાર-
વિરુદ્ધ જોવું બોલવું વિગેરે વિરુદ્ધકાર્યોત્પત્તિ લજ્જાત્યાગરૂપ દોષના બળથી
દેખાય છે. અને તમોએ પણ દોષના વશથી વિપરીતકાર્યોત્પત્તિ માનેલી જ છે.
કારણ કે—પ્રસ્તુતમાં રજતસ્મરણ અનુભવેલ રજતના દેશમાં ઔત્સર્ગિક પ્રવૃત્તિ
કરાવવાને બદલે સન્મુખ દેશમાં પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ કરાવે છે, એમ તમે સ્વીકારો છો.

પ્રાભાકર—પ્રકૃત રજતસ્મરણના સહકારમાં ન્યારે ભેદાગ્રહણ હોય છે, ત્યારે
આવી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ બની શકે છે, તેમાં કશો વિરોધ નથી.

જૈન—અમે પણ એમ કહીશું કે—ઇન્દ્રિય પણ ન્યારે દોષસહકૃત હોય ત્યારે
વિરુદ્ધજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.

(प०) अथ प्रकृतज्ञाने^१ [इ]त्यवधार्यते । रजतप्रतिभाने इति मौलपाठः । पूर्वानुभूतरजतप्रतिभाने इति पाठान्तरम् । पूर्वानुभूतं टङ्कशिलादिकम् । तेनेति विवादास्पदप्रत्ययेन । शुक्तिकापेक्ष्येतेति शुक्तिकापेक्षा न युक्तेत्यर्थः । तस्मात् सत्यमेवैतत् संवेदनद्वयमिति भावार्थः । तन्नेति विपर्ययज्ञाने रजतप्रतिभासनं न । अत्र प्रतिभानादित्यतोऽग्रे एतदेव व्याख्यातीति गम्यम् । कर्मतयेति देवदत्तः शुक्तिशकलं रजतरूपं पश्यति । शृङ्गाहिकयेति अङ्गुलिनिर्देशेन ।

त्वयापि चैतदङ्गीकृतमेवेति शुक्तेरालम्बनत्वम् ।

(टि०)— कथं तेनेति रजतज्ञानेन । पवात्रेति रजतज्ञानप्रदेशे । यत्खल्विति यद् वस्तु यत्र ज्ञाने यथा घटे ज्ञानं जानाति, यथा ज्ञाने घटं जानाति इत्यत्र दृश्यते । तदिति वस्तुचकासनम् । तत्रेति ज्ञाने । एतच्चेति वस्वालम्बनम् । शृङ्गेति अङ्गुलीनिर्देशेनेत्यर्थः । सैवेति शुक्तिः । दोषेति नेत्रदोषः । तथेति रजतत्वेन । औत्सर्गिकेति मुख्यम् । भेदाग्रहणमिति इदं रजतमिति प्रत्ययज्ञाने प्रत्यक्षस्मरणयोः । तदिति पुरोदेशे प्रवृत्तिजनकत्वं विपरीतकार्योत्पादकत्वं वा । हृषीकस्येति इन्द्रियस्य । तदिति पुरोदेशे प्रवृत्तिजनकत्वम् । तथेति अविच्छेदम् ।

किञ्च, प्रत्यभिज्ञानेन रजतसंवित्तेः शुक्तिगोचरत्वमवस्थाप्यते—यदेव मम रजतत्वेन पूर्वमचकात्, तदेवेदं शुक्तिशकलम्—इत्येवं तस्योत्पादात् । अनुमानेन च—विवादपदं रजतज्ञानं शुक्तिगोचरम्, तत्रैव प्रवर्तकत्वाद्, यदेवं तदेवं यथा सत्यरजतज्ञानं रजतगोचरम्—इति विचारेण वैपरीत्यस्योपपत्तेरसिद्धिदुर्गन्धमेव त्वत्साधनमिति स्थितम् ।

यच्चोक्तम्—शुक्तिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासादिति, तत्र भेदाप्रतिभासस्तुच्छः कश्चिदुच्येत, अभेदप्रतिभासो वा ? । नाद्यः, प्राभाकरैरभावानभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः, विपरीतरख्यातिप्रसक्तेः भिन्नयोरभेदेन प्रतिभासात् ।

अथ भेदो व्यावर्तकधर्मयोगः, तस्य चाप्रतिभासः, साधारणधर्मप्रतिभास इति चेत् । न, शुक्तिज्ञाने सत्येऽपि तस्य भावाद, दीप्रतादेस्तत्राऽपि प्रतिभासात् । अथ न तत्र तस्यैव प्रतिभासः, त्रिकोणतादिव्यावर्तकधर्माणामपि प्रतिभासादिति चेत् । तर्हि साधारणः साधारणधर्मप्रतिभासः प्रकृतरजतवोधेऽपि नास्त्येव, रजतगतस्य रजतत्वस्यैव, शुक्तिगतस्य त्वनियतदेशकालस्मर्यमाणरजतासंभविनियतदेशकालत्वस्य व्यावर्तकधर्मस्य प्रतिभानादिति । ग्रहणस्मरणसंवित्ती अपि स्वसंविदिते प्राभाकराणाम् । ते च यदि स्वरूपेण प्रतिभातः, तदा न रजतार्थिनस्तथा प्रवृत्तिः स्यात् ।

अथ ग्रहणं स्मरणरूपतया प्रतिभाति, तदा विपरीतरख्यातेरस्पष्टतया प्रतिभानम्, अनुभूतरजतदेशे प्रवृत्तिश्च स्यात् । अथ स्मरणं ग्रहणरूपतया; तदाऽपि विपरीतरख्यातिरेव । प्रभूतं चात्र वक्तव्यम्, तच्चोक्तमेव बृहद्बृत्तौ वितत्य श्रीपूज्यैः ॥११॥

वर्णा, प्रत्यभिज्ञान द्वारा पणु प्रकृत रजतज्ञानेन विषय शुक्ति-धीप इती
श्रेम सिद्ध थाय छे, क्षारणु डे-वे पदार्थ भने पडेलीं रजतरूपे नृणाथे इती

તે જ પદાર્થ આ શુક્તિશક્તિ-છીપનો ટુકડો છે-આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને અનુમાનથી પણ શુક્તિ જ વિષયરૂપે સિદ્ધ થાય છે- 'વિવાદારૂપદ રજતજ્ઞાનનો વિષય શુક્તિ છે, કારણ કે-શુક્તિમાં જ તે પ્રવર્તક છે, જે જ્ઞાન જેમાં પ્રવર્તક હોય તે જ્ઞાનનો તે પદાર્થ વિષય હોય છે, જે મંકે-સત્યરજત-જ્ઞાન રજતમાં પ્રવર્તક હોવાથી રજતવિષયક છે.'-આ પ્રકારના વિચાર વડે વૈપરીત્યની સિદ્ધિ થતી હોવાથી 'વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપરીત થઈ શકતું નથી' આ તમારો હેતુ અસિદ્ધિ નામના દોષથી દૂષિત છે, એ સિદ્ધ થયું.

વળી, છીપ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણના ભેદનું ગ્રંહણ ન થવાથી જે ભેદપ્રતિભાસ તમોએ કહી છે, તે ભેદપ્રતિભાસ તુરછ-અભાવરૂપ છે કે અભેદના પ્રતિભાસરૂપ છે? પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી કારણ કે-પ્રભાકરને અનુ-સરનાર મીમાંસકો તુરછ અભાવને માનતા નથી. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે-લિન્ન પદાર્થોને અલિન્નરૂપે જાણવામાં વિપરીતગ્યાંતિ થઈ જશે.

શંકા—ભેદ એટલે વ્યાવર્તકધર્મનો યોગ-સંબંધ છે. તેનો અપ્રતિભાસ એટલે આકચિકચ આદિ સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ એ છે.

સમાધાન—આમ નથી; કારણ કે-જ્યારે સત્ય શુક્તિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પણ એ સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ તો છે જ, એટલે કે-તે વળતે આકચિકચાદિ સાધારણ ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે. આથી સાધારણ ધર્મના પ્રતિભાસને ભેદપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં.

શંકા—પણ સત્ય શુક્તિજ્ઞાનમાં માત્ર સાધારણ ધર્મનો જ પ્રતિભાસ છે, એમ નથી પણ તેમાં તો ત્રિકોણત્વાદિ વ્યાવર્તક એટલે શુક્તિને અન્યથી લિન્ન કરનારા ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે, તેથી તે જ્ઞાનને ભેદપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં પણ ભેદપ્રતિભાસી કહેવું જોઈએ.

સમાધાન—આનો અર્થ એ થયો કે-જ્યાં માત્ર સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ હોય ત્યાં ભેદપ્રતિભાસ છે, પણ એવો માત્ર સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ તો પ્રકૃત-રજતજ્ઞાનમાં પણ નથી એટલે કે-શુક્તિમાં થતા રજતજ્ઞાનમાં પણ નથી; કારણ કે-સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો વ્યાવર્તકધર્મ માત્ર રજતત્વ જ્ઞાત થાય છે. પણ શુક્તિગત જે રજતત્વરૂપ વ્યાવર્તક ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે તે રજતત્વ તો સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો ધર્મ સંભવે નહીં. કારણ કે સ્મરણ વિષયભૂત રજત દેશકાળમાં નિયત નથી, જ્યારે આ રજતત્વ તો દેશકાળમાં નિયત છે. અર્થાત્ આ જ્ઞાનમાં સાધારણ અને અસાધારણ એમ બંને ધર્મનો પ્રતિભાસ છે. વળી અસાધારણ ધર્મમાં પણ સ્મૃતથી જુદો જ અસાધારણ ધર્મ અનુભવાય છે; કારણ કે-સ્મરણમાં જે ધર્મનું સ્મરણ થાય છે તેમાં દેશકાલથી તે નિયત હોતો નથી જ્યારે અનુભવાતો ધર્મ દેશકાલથી નિયત હોય છે. વળી, પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ એ બંને જ્ઞાનો પણ પ્રાભાકર(મીમાંસક)ના મતમાં સ્વસંવિદિત છે, એટલે જો તે બંને પોત પોતાના સ્વરૂપે જ જ્ઞાનમાં આવતાં હોય તો રજતાર્થી પુરુષની સામે પડેલી છીપમાં પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

(प०) अथ प्रकृतज्ञाने^१[इ]त्यवधार्यते । रजतप्रतिभाने इति मौलपाठः । पूर्वानुभूतरजतप्रतिभाने इति पाठान्तरम् । पूर्वानुभूतं टङ्कशिलादिकम् । तेनेति विवादास्पदप्रत्ययेन । शुक्तिकापेक्ष्येतेति शुक्तिकापेक्षा न युक्तेत्यर्थः । तस्मात् सत्यमेवैतत् संवेदनद्वयमिति भावार्थः । तन्नेति विपर्ययज्ञाने रजतप्रतिभासनं न । अत्र प्रतिभानादित्यतोऽप्रे एतदेव व्याख्यातीति गम्यम् । कर्मतयेति देवदत्तः शुक्तिशकलं रजतरूपं पश्यति । गृह्णाद्गुणिकयेति अङ्गुलिनिर्देशेन ।

त्वयापि चैतदङ्गीकृतमेवेति शुक्तेरालम्बनत्वम् ।

(टि०)— कथं तेनेति रजतज्ञानेन । पदान्नेति रजतज्ञानप्रदेशे । यत्स्वत्विति यद् वस्तु यत्र ज्ञाने यथा घटे ज्ञानं जानाति, यथा ज्ञाने घटं जानाति इत्यत्र दृश्यते । तदिति वस्तुचकासनम् । तत्रेति ज्ञाने । एतच्छेति वस्वालम्बनम् । गृह्णेति अङ्गुलीनिर्देशेनेत्यर्थः । सैवेति शुक्तिः । दोषेति नेत्रदोषः । तथेति रजतत्वेन । औत्सर्गिकेति मुख्यम् । भेदाग्रहणमिति इदं रजतमिति प्रत्ययज्ञाने प्रत्यक्षस्मरणयोः । तदिति पुरोदेशे प्रवृत्तिजनकत्वं विपरीतकार्योत्पादकत्वं वा । हृषीकस्येति इन्द्रियस्य । तदिति पुरोदेशे प्रवृत्तिजनकत्वम् । तथेति अवरुद्धम् ।

किञ्च, प्रत्यभिज्ञानेन रजतसंविचेः शुक्तिगोचरत्वमवस्थाप्यते—यदेव मम रजतत्वेन पूर्वमचकात्, तदेवेदं शुक्तिशकलम्—इत्येवं तस्योत्पादात् । अनुमानेन च—विवादपदं रजतज्ञानं शुक्तिगोचरम्, तत्रैव प्रवर्तकत्वाद्, यदेवं तदेवं यथा सत्यरजतज्ञानं रजतगोचरम्—इति विचारेण वैपरीत्यस्योपपत्तेरसिद्धिदुर्गन्धमेव त्वत्साधनमिति स्थितम् ।

यच्चोक्तम्—शुक्तिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासादिति, तत्र भेदाप्रतिभासस्तुच्छः कश्चिदुच्येत, अभेदप्रतिभासो वा ? । नाद्यः, प्राभाकरैरभावानभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः, विपरीतख्यातिप्रसक्तेः भिन्नयोरभेदेन प्रतिभासात् ।

अथ भेदो व्यावर्तकधर्मयोगः, तस्य चाप्रतिभासः, साधारणधर्मप्रतिभास इति चेत् । न, शुक्तिज्ञाने सत्येऽपि तस्य भावाद, दीप्रतादेस्तत्राऽपि प्रतिभासात् । अथ न तत्र तस्यैव प्रतिभासः, त्रिकोणतादिव्यावर्तकधर्माणामपि प्रतिभासादिति चेत् । तर्हि सावधारणः साधारणधर्मप्रतिभासः प्रकृतरजतबोधेऽपि नास्त्येव, रजतगतस्य रजतत्वस्यैव, शुक्तिगतस्य त्वनियतदेशकालस्मर्यमाणरजतासंभविनियतदेशकालत्वस्य व्यावर्तकधर्मस्य प्रतिभानादिति । ग्रहणस्मरणसंविच्ची अपि स्वसंविदिते प्राभाकरणाम् । ते च यदि स्वरूपेण प्रतिभातः, तदा न रजतार्थिनस्तथा प्रवृत्तिः स्यात् ।

अथ ग्रहणं स्मरणरूपतया प्रतिभाति, तदा विपरीतख्यातेरस्पष्टतया प्रतिभानम्, अनुभूतरजतदेशे प्रवृत्तिश्च स्यात् । अथ स्मरणं ग्रहणरूपतया; तदाऽपि विपरीतख्यातिरेव । प्रभूतं चात्र वक्तव्यम्, तच्चोक्तमेव बृहद्बृत्तौ वितत्य श्रीपूज्यैः ॥११॥

वणी, प्रत्यभिज्ञान द्वारा पाणु प्रकृत रजतज्ञानेनो विषय शुक्ति-धीप-उती
येभ सिद्ध थाय छे, क्षरणु के-ने पदार्थं मने पडैलां रजतरूपे ऋणुथे उती

તે જ પદાર્થ આ શુક્તિશકલ-છીપનો ટુકડો છે-આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને અનુમાનથી પણ શુક્તિ જ વિષયરૂપે સિદ્ધ થાય છે- 'વિવાદાસ્પદ રજતજ્ઞાનનો વિષય શુક્તિ છે, કારણ કે-શુક્તિમાં જ તે પ્રવર્તક છે, જે જ્ઞાન જેમાં પ્રવર્તક હોય તે જ્ઞાનનો તે પદાર્થ વિષય હોય છે, જેમકે-સત્યરજતજ્ઞાન રજતમાં પ્રવર્તક હોવાથી રજતવિષયક છે.'-આ પ્રકારના વિચાર વડે વૈપરીત્યની સિદ્ધિ થતી હોવાથી 'વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપરીત થઈ શકતું નથી' આ તમારો હેતુ અસિદ્ધિ નામના દોષથી દૂષિત છે, એ સિદ્ધ થયું.

વળી, છીપ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણના ભેદનું ગ્રંહણ ન થવાથી જે ભેદાપ્રતિભાસ તમોએ કહ્યો છે, તે ભેદાપ્રતિભાસ તુચ્છ-અભાવરૂપ છે કે અભેદના પ્રતિભાસરૂપ છે? પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી કારણ કે-પ્રભાકરને અનુસરનાર મીમાંસકો તુચ્છ અભાવને માનતા નથી. ખીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે-લિન્ન પદાર્થોને અલિન્નરૂપે જાણવામાં વિપરીતખ્યાતિ થઈ જશે.

જ્ઞા—ભેદ એટલે વ્યાવર્તકધર્મનો યોગ-સંગઘ છે. તેનો અપ્રતિભાસ એટલે આકચિકચ આદિ સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ એ છે.

સમાધાન—આમ નથી; કારણ કે-જ્યારે સત્ય શુક્તિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પણ એ સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ તો છે જ, એટલે કે-તે વળતે આકચિકચાદિ સાધારણ ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે. આથી સાધારણ ધર્મના પ્રતિભાસને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં.

જ્ઞા—પણ સત્ય શુક્તિજ્ઞાનમાં માત્ર સાધારણ ધર્મનો જ પ્રતિભાસ છે, એમ નથી પણ તેમાં તો ત્રિકોણત્વાદિ વ્યાવર્તક એટલે શુક્તિને અન્યથી લિન્ન કરનારા ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે, તેથી તે જ્ઞાનને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં પણ ભેદપ્રતિભાસી કહેવું જોઈએ.

સમાધાન—આનો અર્થ એ થયો કે-જ્યાં માત્ર સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ હોય ત્યાં ભેદાપ્રતિભાસ છે, પણ એવો માત્ર સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ તો પ્રકૃતરજતજ્ઞાનમાં પણ નથી એટલે કે-શુક્તિમાં થતા રજતજ્ઞાનમાં પણ નથી, કારણ કે-સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો વ્યાવર્તકધર્મ માત્ર રજતત્વ જ્ઞાત થાય છે. પણ શુક્તિગત જે રજતત્વરૂપ વ્યાવર્તક ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે તે રજતત્વ તો સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો ધર્મ સંભવે નહીં. કારણ કે સ્મરણ વિષયભૂત રજત દેશકાળમાં નિયત નથી, જ્યારે આ રજતત્વ તો દેશકાળમાં નિયત છે. અર્થાત્ આ જ્ઞાનમાં સાધારણ અને અસાધારણ એમ બંને ધર્મોનો પ્રતિભાસ છે. વળી અસાધારણ ધર્મમાં પણ સ્મૃતથી જુદો જ અસાધારણ ધર્મ અનુભવાય છે, કારણ કે-સ્મરણમાં જે ધર્મનું સ્મરણ થાય છે તેમાં દેશકાલથી તે નિયત હોતો નથી જ્યારે અનુભવાતો ધર્મ દેશકાલથી નિયત હોય છે. વળી, પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ એ બંને જ્ઞાનો પણ પ્રભાકર(મીમાંસક)ના મતમાં સ્વસંવિદિત છે, એટલે જો તે બંને પોત પોતાના સ્વરૂપે જ ભાનમાં આવતાં હોય તો રજતાથી પુરુષની સામે પંડેરી છીપમાં પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

शंका—प्रत्यक्ष स्मरणरूपे नष्टाय छे, अेटले प्रवृत्ति संभवशे.

समाधान—पणु आम मानवामां विपरीतण्यातिनुं प्रतिमान अस्पष्टरूपे मानवुं पडशे, अने पूवे अनुभवेल रजत स्थणमां प्रवृत्ति स्वीकारवी पडशे.

शंका—स्मरण प्रत्यक्षरूपे नष्टाय छे, आथी उक्तदोष निवृत्त थशे.

समाधान—तो विपरीतण्याति न थशे.

आ विषयमां धाणुं कडेवा नेबुं छे, पणु ते गृह्णवृत्ति-स्याद्वाद्दरत्नाकरमा पूज्यपाद वादिहेवसूरिओ विस्तारथी कडेले न छे. ११.

(प०) तस्योत्पादादिति । शुक्तिगोचरत्वोत्पादात् । अनुमानेनेति शुक्तिगोचरत्वमव स्याप्यते । तदेवमिति यद्यत्रैव प्रवर्तकं तत्तद्गोचरम् ।

तुच्छ इति निरुपाख्यकोऽर्थः—अभावः । अनेन प्रसज्यनञ् लक्षितः । अभेदप्रतिभासो वेत्यनेन पर्युदासः ।

“पर्युदासः सद्व्याही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ।”

द्वौ नञौ हि समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ॥१॥

व्यावर्त्तकधर्मयोग इति व्यावर्त्तको धर्मस्त्रिकोणत्वादिः । तस्येति साधारणधर्मस्य । तस्यैवेति दीप्रतादेरेव । साधारण इति निश्चितः । साधारणधर्मप्रतिभास इति दीप्रतादिः ॥११॥

(टि०) तस्येति प्रत्यभिज्ञानस्य । अनुमानेनेत्यादि । तत्रैवेति । शुक्तिकायामेव । यदेवं तदेवमिति यद् यत्रैव प्रवर्तकं तत् तद्गोचरम् ।

भेदाप्रतिभास इति प्रसज्यनञ्ज्ञाप्यं प्रतिषेधमात्रम् । तुच्छ इति अभावरूपः । व्यावर्त्तकेति व्यावर्त्तको धर्मस्त्रिकोणत्वादिः । सत्येऽपि तस्येति साधारणधर्मप्रतिभासस्य चाकचिक्यादिरूपस्य । अथ न तत्रेति सत्येपि शुक्तिज्ञाने । तस्यैवेति साधारणधर्मस्यैव प्रतिभासः ग्रहणेत्यादि । शुक्तिकायामिदं रजतमिति मिथ्याज्ञानलक्षणे । अयमर्थः—यथा सत्ये शुक्तिज्ञाने दीप्रतादिसाधारणधर्माणां त्रिकोणत्वादिव्यावर्त्तकधर्माणां च प्रतिभासस्तथात्र शुक्तौ इदं रजतमिति मिथ्याज्ञानेपि उभयेषां प्रतिभासः, न केवलः साधारणधर्मप्रतिभास इति । ते इति ग्रहणस्मरणसंविती । [१अथ ग्रहणमित्यादि]शुक्तेग्रहणं रजतस्य स्मरणम् । यदि ग्रहणस्य स्मरणरूपता भवति तदा स्मरणस्येव ग्रहणपर्यायस्य प्रत्यक्षस्य अस्पष्टतया प्रतिभासः [स्यात्], स्पष्टश्च प्रतिभासः, विशदं प्रत्यक्षमिति वचनात् । अनुभूतेत्यादि प्रत्यक्षस्मरणयोरेकरूपतायां सत्यां प्रत्यक्षस्य अनुभूतरजतदेशे स्मरणविषये प्रवृत्तिः प्राप्नोतीति भावः ॥११॥

अथ संशयं लक्षयन्ति—

साधकवाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेककोटिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः ॥१२॥

उल्लिख्यमानस्थाणुंत्वपुरुषत्वाद्यनेकांशगोचरयोः साधकवाधकप्रमाणयोरनुपलम्भा-
दनवधारितनानांशाव रुम्भिविधिप्रतिषेधयोरसमर्थं संवेदनं संशय इत्यर्थः, समिति समन्तात्
सर्वप्रकारैः शेत इवेति व्युत्पत्तेः ॥१२॥

१ अत्र मुद्रिते-तत्रैवेति यद्यत्रैव प्रवर्तकं तत्तद्गोचरम् । तदेवमिति शुक्तिगतम् । यथा सत्येति । शुक्तिगतम् । २. साधारणधर्मप्रतिभासस्यैव-मु ।

સંશયનું લક્ષણ -

સાધક કે બાધક પ્રમાણના અભાવને કારણે નિશ્ચય વિનાનું અનેક અંશોને સ્પર્શ કરનારું જ્ઞાન સંશય કહેવાય છે. ૧૨

§ ૧ 'આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ ?' આ પ્રકારે અનેક અંશોને વિષય કરનાર જ્ઞાનમાં તે તે અંશનું સાધક પ્રમાણ કે બાધક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તે જ્ઞાન અનિશ્ચિતરૂપે અનેક અંશોને વિષય કરે છે, તેથી તે કોઈ એકની વિધિ કે નિષેધ કરવામાં સમર્થ બનતું નથી. આથી આવા જ્ઞાનને સંશય કહેવામાં આવે છે. સમ-સમન્તાત્-સર્વપ્રકારે (ચોતરફ), જાય સૂઈ જવા જેવી સ્થિતિ તે સંશય-આ સંશય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. ૧૨

(૧૦) સમિતિ સમન્તાત્ સર્વપ્રકારૈઃ શેત ઇવેતિ વ્યુત્પત્તેરિતિ । 'સમ્યક્ શેતે આત્માઽસ્મિન્નિતિ તુ મલયગિરિમિશ્રાઃ ॥૧૨॥

(ટિ-) શેત ઇતિ આત્માઽસ્મિન્નિતિ ॥૧૨॥

ઉદાહરન્તિ-

યથાઽયં સ્થાણુર્વા પુરુષો વા ॥૧૩॥

વ્યક્તમ્ । અયં ચ પ્રત્યક્ષવિષયે સંશયઃ । પરોક્ષવિષયે તુ યથા-કાઽપિ વિપિનપ્રદેશે શૃંગ્લમાત્રદર્શનાત્ 'કિં ગૌરયં સ્યાત્ ગવયો વા ?' ઇત્યાદિ ॥૧૩॥

સંશયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-આ ઠૂંઠું છે કે પુરુષ? ૧૩.

§ ૧ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી વિશેષ વ્યાખ્યા કરી નથી પણ સૂત્રમાં કહેલ સંશયનું આ ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષ વિષયક છે અને જંગલના કોઈ પ્રદેશમાં શીંગડું જોવાથી 'આ ગાય હશે કે ગવય ?'-સંશયનું આ ઉદાહરણ પરોક્ષ-વિષયક છે, એમ જાણવું. ૧૩

અથાઽનધ્યવસાયસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્તિ-

કિમિત્યાલોચનમાત્રમનધ્યવસાયઃ ॥૧૪॥

§ ૧ અસ્પૃષ્ટવિશિષ્ટવિશેષં કિમિત્યુન્લેખેનોત્પદમાનં જ્ઞાનમાત્રમનધ્યવસાયઃ પ્રોચ્યતે । સમારોપરૂપત્વં ચાઽસ્થૌપચારિકમ્ અતસ્મિન્સ્તદધ્યવસાયસ્ય તલ્લક્ષણસ્યાઽભાવાત્ । સમારોપનિમિત્તં તુ યથાર્થાપરિચ્છેદકત્વમ્ ॥૧૪॥

અનધ્યવસાયનું લક્ષણ—

'અરે આ શું છે ?' એવું આલોચનામાત્ર જ્ઞાન અનધ્યવસાય છે. ૧૪.

§ ૧ વિશિષ્ટ વિશેષના સ્પર્શથી રહિત, 'કઈક' એવા ઉદ્દેશ્ય સહિત ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાનમાત્ર-અનધ્યવસાય કહેવાય છે, 'અતત્માં તત્તનો અધ્યવસાય'-એવું સમારોપનું લક્ષણ અહીં અનધ્યવસાયમાં ઘટતું નથી. માટે અનધ્યવસાયને

૧ રિતિ । સ સમ્યં મુ

સમારોપ ઉપચારથી કહેવાય છે. તે એટલા માટે કે અનધ્યવસાયમાં યથાર્થનો પરિચ્છેદ (જ્ઞાન) થતો નથી. ૧૪.

(૧૦) સમારોપનિમિત્તમિતિ સમારોપોઽપિ કિમપિ નિમિત્તમપેક્ષ્ય પ્રવર્તતે । યથા માળવકે અમિત્ત્વં સમારોપિતં પરમતિકોપનત્વાદિના તૈક્ષ્ણ્યં મનસિ વિમુચ્ય ॥૧૪॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા ગચ્છત્તૃણસ્પર્શજ્ઞાનમ્ ॥૧૫॥

§૧ ગચ્છત્ : પ્રમાતુસ્તૃણસ્પર્શવિષયં જ્ઞાનમન્યત્રાઽસક્તચિત્તત્વાત્ 'એવં જાતીયકમેવં નામકમિદં વસ્તુ' ઇત્યાદિવિશેષાનુલેખિ 'કિમપિ મયા સ્પૃષ્ટમ્' ઇત્યાલોચનમાત્રમિત્યર્થઃ । પ્રત્યક્ષયોગ્યવિષયશ્ચાયમનધ્યવસાયઃ । એતદુદાહરણદિશા ચ પરોક્ષયોગ્યવિષયોઽપ્યનધ્યવસાયોઽવસેયઃ । યથા—કસ્યચિદપરિજ્ઞાતગોજાતીયસ્ય પુંસઃ ક્વચન વનનિકુચ્જે સાસ્નામાત્રદર્શનાત્ પિણ્ડમાત્રમનુમાય 'કો નુ ચલ્વત્ર પ્રદેશે પ્રાણી સ્યાત્ ?'— ઇત્યાદિ ॥૧૫॥

અનધ્યવસાયનુ ઉદાહરણુ—

જેમકે ગમન કરતા પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જ્ઞાન. ૧૫

§૧ ગમન કરતા પ્રમાતા-પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જે જ્ઞાન એટલે કે- ચિત્ત ખીજે સ્થળે આસક્ત હોવાથી આ પદાર્થ અમુક ધર્મવાળો છે, કે અમુક નામનો છે વિગેરે વિશેષ-લેદનો ઉલ્લેખ નહીં કરનારું, પણ મને કોઈ વસ્તુને સ્પર્શ થયો, એ પ્રમાણે આલોચનામાત્ર-જ્ઞાનમાત્ર-આ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ સમજવો. સૂત્રમાં જણાવેલ અનધ્યવસાયનું ઉદાહરણુ પ્રત્યક્ષયોગ્યવિષયક અનધ્યવસાયનું છે. અને ઉદાહરણુના આ દિશાસૂચનથી પરોક્ષયોગ્યવિષયક અનધ્યવસાય પણ જાણવો, જેમકે-ગોબ્લતિને (ગાયને) નહીં જાણનાર પુરુષ કોઈ વનપ્રદેશમાં ગજાની ગોદડી (સાસ્ના) માત્ર જોવાથી માત્ર પિંડનું અનુમાન કરીને 'અહીં કયું પ્રાણી હશે?' ઇત્યાદિ જાણે તેને અનધ્યવસાય જાણવો. ૧૫.

અથ પ્રમાણલક્ષણસૂત્રોપાત્તં પરશબ્દં વ્યાખ્યાન્તિ—

જ્ઞાનાદન્યોઽર્થઃ પરઃ ॥૧૬॥

§૧ જ્ઞાનાદ્ ગ્રાહકાત્ સકાશાદ્, અન્યો ગ્રાહ્યતયા પૃથગ્મૂતોઽચેતનઃ સચ્ચેતનો વા અર્થોઽર્થક્રિયાર્થિભિરર્ધ્યમાનઃ પરઃ પરશબ્દવાચ્યઃ ॥

§૨ અત્ર શૂન્યવાદિનઃ કતિપયવિકલ્પાટોપોચ્ચણ્ડતુણ્ડમુત્સ્વપ્નાયન્તે—અહો ! આર્હતાઃ ! કિં જ્ઞાનમ્, કશ્ચાર્થઃ ? ગ્રાહકમન્તર્જ્ઞાનમ્, ગ્રાહ્યોઽર્થઃ વાહ્યોઽર્થઃ ઇતિ ચેત્ । કસ્ય જ્ઞાનં ગ્રાહકમ્ ? અર્થસ્ય ચેત્ । અર્થ એવાનર્થમૂલમ્, તર્હિં સ એવોન્મૂલનીયઃ । તથાહિ—કિમયમણુરૂપઃ, સ્થૂલસ્વરૂપઃ, તદુભયસ્વભાવઃ, અનુભયસ્વભાવો વા ?

§૩ અણુરૂપશ્ચેત્ । કુતોઽણૂનામવધારણમ્ ? પ્રત્યક્ષાદ, અનુમાનાદ વા । પ્રાચિ પક્ષે, કિં યોગિપ્રત્યક્ષાદ, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષાદ વા ? ધુર્યઃ શ્રદ્ધામાત્રાઽવધાર્યઃ । દ્વિતી યસ્તુ, અનુભૂતિપરાભૂતઃ । ન હિ વયમ્ ‘અયં પરમાણુઃ, અયં પરમાણુઃ’ ઇતિ સ્વપ્નેઽપિ પ્રતીમઃ । ‘સ્તમ્બોઽયં કુમ્બોઽયમ્’ ઇત્યેવમેવ નઃ સદૈવ સંવેદનોદયાત્ । અથાઽનુમાનાત્ પરમાણુપ્રવેદનમ્ । કિમવધૃતસાધ્યસાધનસંબન્ધાત્, તદિતરસ્માદ વા ? ન તાવત્ તદિતરસ્માત્, અતિપ્રસન્નસન્નમાત્ । પ્રાચિકપ્રકારે તુ સંબન્ધાઽવધારણં પ્રત્યક્ષેણ, અનુમાનેન વા ? ન પ્રત્યક્ષેણ, અણૂનામતીન્દ્રિયત્વેન તૈઃ સહાઽવિનાભાવસ્ય ક્વાપિ લિક્ષ્ણે ગ્રહીતુમશક્યત્વાત્ । અનુમાનેનાઽપિ તેનૈવ, અનુમાનાઽન્તરેણ વા તદવધારણમ્ ? ન તાવત્ તેનૈવ, પરસ્પરાઽશ્રયપ્રસન્નાત્—સતિ હિ સમ્બન્ધાવધારણે તદનુમાનોત્થાનમ્, સતિ ચાર્સ્મિસ્તદવધારણમિતિ । અનુમાનાઽન્તરમપિ ગૃહીતપ્રતિબન્ધમ્, અગૃહીતપ્રતિબન્ધમેવ વા પ્રવર્તેત ?—ઇત્યાદ્યાવૃત્તાવનવસ્થાદૌસ્થ્યોપસ્થાપનમ્ । તદ્ નાનુમાનાદપિ પરમાણુપ્રતીતિઃ ।

પ્રમાણુના લક્ષણુમાં ગ્રહણુ કરેલ ‘પર’ શબ્દની વ્યાખ્યા—

જ્ઞાનથી ભિન્ન પદાર્થ તે પર કહેવાય છે. ૧૬.

§ ૧ ગ્રાહક જ્ઞાનથી અન્ય એટલે ગ્રાહ્ય જે અર્થ, તે પર કહેવાય છે. તે અર્થક્રિયાથી દ્વારા અભીષિસત હોઈ અર્થ કહેવાય છે, અને તે સચેતન કે અચેતન હોય છે.

§ ૨ આ વિષયમાં શૂન્યવાદી કેટલાક વિકલ્પોના ગર્વથી વાચાલ બની સ્વપ્નમાં આ પ્રમાણે બકે છે—

અહો ! હે જ્ઞેનો ! જ્ઞાન એ કયો પદાર્થ છે ? અને અર્થ પણ કયો પદાર્થ છે ? અન્તરમાં રહેલ ગ્રાહક તે જ્ઞાન છે, અને બાહ્યસ્વરૂપ ગ્રાહ્ય તે અર્થ છે—એમ હોય તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે—જ્ઞાન કેવું ગ્રાહક છે ? જ્ઞાન અર્થનું ગ્રાહક છે, જે એમ હોય તો—અર્થ એ જ અનર્થનું મૂલકારણ છે. તેથી તે અર્થ જ ઉન્મૂલનીય—બંડનીય છે. અને તે આ પ્રમાણે—અર્થ આણુરૂપ છે, સ્થલરૂપ છે, ઉભય સ્વરૂપ છે કે અનુભવસ્વરૂપ છે ?

§ ૩ આણુસ્વરૂપ હોય તો—આણુઓનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે, કે અનુમાનથી ? પ્રત્યક્ષથી થતો હોય તો—યોગિપ્રત્યક્ષથી છે કે આપણા પ્રત્યક્ષથી ? યોગિપ્રત્યક્ષથી આણુનો નિશ્ચય થાય છે, એમ માનો તો—તે માત્ર શ્રદ્ધાથી જ આદરણીય છે. આપણા પ્રત્યક્ષથી આણુનો નિશ્ચય થાય છે, એ પક્ષ તો—અનુભવથી બાધિત છે, કારણ કે—આપણે સ્વપ્નમાં પણ ‘આ પરમાણુ છે,’ ‘આ પરમાણુ છે’ એવો અનુભવ કરતા નથી, પરંતુ ‘આ સ્તંભ છે’ ‘આ કુંભ છે’—એ પ્રકારે જ આપણને હમેશા અનુભવ થાય છે. માટે પ્રત્યક્ષથી પરમાણુની સિદ્ધિ થતી નથી. અનુમાનથી આણુનું જ્ઞાન છે, એમ કહો તો—સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય

કરીને અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે કે સાધ્યસાધનના સંબંધના નિશ્ચય કર્યા વિના અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે ? સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય કર્યા વિના અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન થશે નહીં, કારણ કે—તેમાં અતિપ્રસંગ છે. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ વિના પણ જો અનુમાન થતું હોય તો ગમે તે હેતુથી ગમે તે સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જાય. અને જો સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય કરીને અણુનું અનુમાન થાય છે—એમ માનવામાં આવે તો તે સંબંધનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે કે અનુમાનથી ? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં, કારણ કે—અણુઓ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેની સાથે કોઈ પણ લિંગ—હેતુનો અવિનાભાવ—વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધનું ગ્રહણ કરવું તે અશક્ય છે. અને અનુમાનથી માનવામાં પરસ્પરાશ્રય દોષ છે, કારણ કે—સંબંધનો નિશ્ચય હોવાથી અનુમાનની ઉત્પત્તિ, અને અનુમાન હોવાથી સંબંધનો નિશ્ચય, એ રીતે પરસ્પરાશ્રય દોષ છે. અન્ય અનુમાન માનો તો—તે અનુમાનનો સંબંધ ગૃહીત છે કે અગૃહીત ? એમ ફરી ફરીને તે જ પ્રશ્નોની આવૃત્તિ થતી હોવાથી અનવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થાય છે. માટે અનુમાનથી પણ પરમાણુની પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી.

(૫૦) અચેતનઃ સચેતનો વેતિ અચેતનો ઘટાદિઃ, સચેતનો ગવાદિઃ ।

ન તાવત્ તદિતરસ્માદતિપ્રસજ્જસજ્જમાદિતિ । અનવધૃતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાદપ્યનુ-
માનાત્ સાધ્યસંસિદ્ધૌ 'સ શ્યામઃ, તત્પુત્રત્વાત્', 'ધવલઃ પ્રાસાદઃ, કાકસ્ય કાષ્ઠ્યાત્' इत्यादीनामपि
गमकत्वप्रसङ्गः । प्राञ्चिकप्रकारे इति अवधृतसाध्यसाधनसम्बन्धप्रकारे । सम्बन्धावधारणमिति
सम्बन्धः केन प्रमाणेनावधारित इति आशयः । अणूनामतीन्द्रियत्वेनेति । क्षितिधरकन्धरान्तरितो
हि वह्निः प्रत्यक्षोऽस्ति यः कश्चित् तमारोहति सोऽवश्यं साक्षात् कुरुते । अमी च परमाणवोऽती-
न्द्रियास्तैः सहाविनाभावो दुर्घटः । अविनाभावस्येति सम्बन्धस्य । तदवधारणमिति सम्ब-
न्धावधारणम् ।

(ટિ૦) [અતિપ્રસજ્જસંગમાત્] અનવધૃતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાદપ્યનુમાનાત્સાધ્યસિદ્ધૌ
સ શ્યામઃ, તત્પુત્રત્વાત્, ધવલઃ પ્રાસાદઃ કાકસ્ય કાષ્ઠ્યાદિત્યાદીનામપિ ગમકત્વપ્રસજ્ગઃ ।

કિન્ન, અમી પરમાણવો નિત્યા વા સ્યુઃ, અનિત્યા વા ? નિત્યાશ્ચેત્ । કિમર્થ-
ક્રિયાકારિણઃ, અકિન્નિક્તકરા વા ? ઉદીચીનસ્તાવત્પક્ષઃ ક્ષોદીયાન્, અન્તરિક્ષવૃક્ષવત્
તેષામસત્વાપત્તેઃ । અર્થક્રિયાકારિત્વં તુ તેષાં ક્રમેણ યુગપદ્ વા ? ક્રમેણ ચેત્ । કિં સ્વભા-
વાભેદેન, તદ્ભેદેન વા ? સ્વભાવાભેદમિદાયામ્, તે યેનૈવ સ્વભાવેન પ્રાચ્યં કાર્યમર્જયન્તિ,
તેનૈવોત્તરમપિ, યદ્વા યેનૈવોત્તરમ્, તેનૈવ પ્રાચ્યમપિ ? પ્રથમે, પ્રથમકાર્યકાલ એવોત્તરસ્થા-
પ્યુત્પત્તિપ્રસક્તિઃ । તદ્દદ્ દ્વિતીયે દ્વિતીયકાર્યકાલ એવ પ્રથમસ્થાપિ પ્રભવપ્રાપ્તિઃ । તદ્દેવ
સ્વભાવભેદપક્ષે ક્ષણિકત્વાપત્તિઃ, તલ્લક્ષણત્વાત્ ક્ષણમજ્જુરતાયાઃ । યુગપ્ત્પક્ષે, સકૃદેવ
સકલસ્વકાર્યકાર્યપુન્જસ્થાપ્તિત્વાદ્ દ્વિતીયાદિક્ષણે તેષામસત્ત્વં સ્યાદ્ । તદ્
નાડમી નિત્યાઃ ।

વળી, આ પરમાણુઓ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? નિત્ય હોય તો—તે અર્થ
ક્રિયાકારી છે કે કંઈ પણ નહીં કરનારા ? પરમાણુ કંઈ પણ કરનારા નથી એ

ખીન્ને પક્ષ તો ક્ષુદ્ર-તુચ્છ છે, કારણ કે-કંઈપણ નહીં કરનારા આકાશના વૃક્ષ જેમ અસત્ છે, તેમ આ પરમાણુઓમાં પણ અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે. અને જો પરમાણુ અર્થાક્રિયાકારી હોય તો-તેમનું અર્થાક્રિયાકારિત્વ ક્રમથી છે કે યુગપત્-એકી સાથે ? ક્રમથી કહો તો-સ્વભાવના ભેદ વિના કે સ્વભાવનો ભેદ કરીને તે અર્થાક્રિયા કરે છે ? સ્વભાવના ભેદ વિના જો અર્થાક્રિયા માનવામાં આવે તો શું જો સ્વભાવ વડે પહેલું કાર્ય કર્યું તે જ સ્વભાવથી ઉત્તર-ખીલું કાર્ય કરે છે ? કે જો સ્વભાવથી ઉત્તર કાર્ય કરે છે તે જ સ્વભાવથી પહેલું કાર્ય કરે છે ? પ્રથમ પક્ષમાં તો પૂર્વકાર્ય વખતે જ ઉત્તરકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે એક જ સ્વભાવથી બન્નેની નિષ્પત્તિ છે. તેવી જ રીતે ખીલ પક્ષમાં પણ ઉત્તર કાર્યોત્પત્તિના સમયે જ પૂર્વકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. એ જ રીતે સ્વભાવભેદ પક્ષમાં પરમાણુઓને ક્ષણિકત્વની આપત્તિ આવશે, કારણ કે-સ્વભાવભેદ એ જ ક્ષણભંગુરતાનું લક્ષણ છે. આ રીતે નિત્યપરમાણુઓમાં ક્રમથી અર્થાક્રિયાકારિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને યુગપત્ અર્થાક્રિયાકારિત્વ માનો તો-પરમાણુઓ પોતાને કરવા લાયક સમસ્ત કાર્યસમૂહને એકી સાથે ઉત્પન્ન કરી દેશે, તો દ્વિતીયાદિ ક્ષણે અર્થાક્રિયાકારિત્વનો અભાવ થતાં તેઓ અસત્ થઈ જશે. માટે પરમાણુઓ નિત્ય નથી.

(૫૦) ક્ષોદીયાનિતિ ક્ષુદ્રોઽસાર इत्यर्थः । तद्वदिति प्राच्यकार्यवत्

(ટિ૦) તેષામિતિ પરમાણુનામ્ । અસત્ત્વમિતિ યતોઽર્થક્રિયાકારિત્વં [સત્ત્વં] નઃ સંમતમ્ ।

અનિત્યાશ્ચેત્-ક્ષણિકાઃ, કાલાન્તરસ્થાયિનો વા ? ક્ષણિકાશ્ચેત્ । કિમકસ્માદ્ ભવન્તિ, કારણાદ્ વા કુતોઽપિ ? અકસ્માચ્ચેત્ । નનુ કિમિહ કારણપ્રતિપેધમાત્રમ્, ભવન-પ્રતિપેધઃ, સ્વાત્મહેતુકત્વમ્, નિરુપાહ્યહેતુકત્વં વા વિવક્ષિતમ્ ? આદ્યે, ભવન-સ્યાનપેક્ષત્વેન સદા સત્ત્વસ્યાઽસત્ત્વસ્ય વા પ્રસક્તિઃ—“નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાઽહેતોર-ન્યાનપેક્ષણાત્” [પ્ર૦ વા૦ ૧. ૮૨] इत्युक्तेः । દ્વિતીયે, પ્રાગિવ પશ્ચાદપિ નાઽમી ભવેયુઃ । તૃતીયે, કથમુત્પત્તિસ્તેષામ્, સ્વયમસતાં સ્વોત્પત્તૌ વ્યાપારવ્યાહતેઃ । તુરીયે પ્રાગપિ સત્ત્વાપત્તેસ્તેષાં સનાતનત્વં સ્યાત્ । કારણાદ્ ભવનપક્ષે તુ સ્થૂલં કિઞ્ચિત્-તેષાં કારણમ્, પરમાણવ એવ વા ? ન સ્થૂલમ્, પરમાણુરૂપાર્થવક્ષસ્ત્યૈવ કક્ષીકારાત્ । પરમા-ણવશ્ચેત્ । તે કિં સન્તઃ, અસન્તઃ, સદસદ્રૂપાઃ, અનુભયસ્વભાવા વા સ્વકાર્યાણિ કુર્યુઃ ? સન્તશ્ચેત્ । કિમુત્પત્તિક્ષણ એવ, દ્વિતીયાદિક્ષણેઽપિ વા ? નાદ્યઃ, તદાનીમુત્પત્તિ-માત્રવ્યગ્રત્વાત્ તેષામ્ । અથ “ભૂતિર્યેષાં ક્રિયા સૈવ કારણં સૈવ ચોચ્યતે” इति वचनाद् भवनमेव तेषामुत्तरोत्पत्तौ कारणतेति चेत् । एवं तर्हि रूपाणवो रसाणुनाम्, ते च तेषामुपादानं स्युः, उभयत्र भवनाविशेषात् । न द्वितीयः. क्षणक्षयक्षयापत्तेः । अधाऽसन्तस्ते तदुत्पादकाः, तर्हि तत्सत्ताक्षणमेकमपहाय सर्वदा तदुत्पादप्रसङ्गः, तद्वदनित्य

સર્વદાઽવિશેષાત્ । સદસદ્રૂપપક્ષસ્તુ દુર્નિરોધવિરોધાનુબન્ધદુર્ધરઃ—યદિ હિ તે સન્તઃ કથમસન્તઃ ? તથા ચેત્ કથં સન્તઃ ? અનુભયસ્વભાવભેદોઽપ્યસાધું, વિધિપ્રતિષેધયો-રેકતરપ્રતિષેધેઽન્યતરસ્યાવશ્યંભાવાત્ । તન્નાણવઃ ક્ષણિકાઃ સૂક્ષ્મમનીષામાર્ગમૈયરુઃ ।

નાપિ ક્રિયત્કાલસ્થાયિનઃ, ક્ષણિકપક્ષોપક્ષિપ્તપ્રતીકારસ્યાઽત્રાઽપ્યવતારાત્ । કિઞ્ચ, ક્રિયત્કાલસ્થાયિનોઽપ્યમી કિમર્થક્રિયાપરાઙ્મુખાઃ, તત્કારિણો વા ભવેયુઃ ? પ્રથમમિ-દાયામ્, અમ્બરોદ્ભવામ્બોહ્સૌરભવદસત્વાપત્તિઃ । ઉદગ્વિકલ્પે, કિમસદ્રૂપમ્, સદ્રૂપમ્, ઉભયરૂપમ્, અનુભયરૂપં વા તે કાર્યં કુર્વૌરન્ ? અસદ્રૂપં ચેત્ । કથં કરિકેસરકલા-પાદેરપિ ન કરણમ્ ? સદ્રૂપં ચેત્ । કથં તસ્ય કરણમ્ ? સત્તોઽપિ કરણે કથં કદાચિત્ ક્રિયાવિરત્તિઃ ? તૃતીયતુરીયભેદૌ તુ પ્રાક્પ્રોક્તસદસદ્રૂપાદિભેદવદ્ મજ્જનીયૌ । તન્નાણુ-રૂપોઽર્થઃ સર્વથા સ્યેમાનમાતેનિવાન્ ।

પરમાણુઓને અનિત્ય માનો તો—તે ક્ષણિક છે કે કાલાન્તરસ્થાયી ? ક્ષણિક કહો તો—અકસ્માત્ અર્થાત્ કોઈ પણ કારણ વિના તે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ હોય છે કે કોઈ પણ કારણથી હોય છે ? અકસ્માત્ કહો તો—તેમાં કારણનો પ્રતિષેધમાત્ર વિવક્ષિત છે કે ભવન—ઉત્પત્તિનો પ્રતિષેધ વિવક્ષિત છે કે સ્વાત્મહેતુકત્વ એટલે કે પોતે જ પોતાનો હેતુ છે, એમ વિવક્ષિત છે કે નિરુપાગ્ચહેતુકત્વ એટલે કે આદિ અન્તની સંજ્ઞા રહિત એવો શાશ્વત હેતુ વિવક્ષિત છે ? આદ્ય વિકલ્પમાં ઉત્પત્તિમાં કોઈ પણ કારણની અપેક્ષા ન હોવાથી “અન્યની અપેક્ષા નહિ કરવાથી તે અહેતુક સદૈવ સત્ કે અસત્ બની જશે”—એ વચનને આધારે પરમાણુઓને નિત્ય સત્વ કે નિત્ય અસત્વનો પ્રસંગ આવશે. ઉત્પત્તિના નિષેધરૂપ બીજો વિકલ્પ માન્ય હોય તો—પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ જેમ પહેલાં ન હતી તેમ પાછળથી પણ તેઓની ઉત્પત્તિ થશે નહીં. ત્રીજા વિકલ્પમાં પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ જ કઈ રીતે થશે ? કારણ કે—સ્વયં અવિદ્યમાન પદાર્થો પોતાની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર કરે એ અસંભવ છે. ચોથા વિકલ્પમાં પહેલાં પણ સત્તાની આપત્તિ હોવાથી પરમાણુઓ સનાતન—નિત્ય થઈ જશે. માટે અકસ્માત્ ભવન—ઉત્પત્તિ પક્ષ કહી શકશો નહિ. કોઈ પણ કારણથી પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે એ પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિનું કારણ શું કોઈ સ્થૂલ છે કે પરમાણુઓ જ છે ? ‘પરમાણુરૂપ અર્થ છે’ એ પક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી પરમાણુના કારણ તરીકે સ્થૂલ કહી શકશો નહીં. પરમાણુઓ-ને કારણ કહો તો—સત્સ્વરૂપ પરમાણુઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે કે અસત્સ્વરૂપ કે સદસત્સ્વરૂપ (ઉભયરૂપ) કે અનુભયસ્વરૂપ પરમાણુઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે ? સત્સ્વરૂપ કહો તો—ઉત્પત્તિક્ષણે સ્વકાર્ય કરે છે કે દ્વિતીયાદિક્ષણે પણ ? આદ્ય પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કારણ કે—સ્વોત્પત્તિકાલે તો પરમાણુઓ પોતાની ઉત્પત્તિમાં જ વ્યગ્ર હોવાથી સ્વકાર્ય કરી શકતા નથી.

શંકા—“જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની જે સૂતિ (ઉત્પત્તિ) છે, તે જ ક્રિયા અને તે જ કારણ કહેવાય છે”—આ વચનને આધારે એમ કહી શકાય કે—તેઓની ઉત્પત્તિ તે જ ઉત્તર ઉત્પત્તિમાં કારણ કહેવાય છે.

સમાધાન—જે એમ હોય તો રૂપાણુઓ રસાણુઓના અને રસાણુઓ રૂપાણુઓના ઉપાદાનકારણ થઈ જશે, કારણ કે—ખન્ને સ્થળે ઉત્પત્તિમાં ભેદ નથી.

દ્વિતીયાદિ ક્ષણે સત્થી કાર્યોત્પત્તિ થાય છે, એ દ્વિતીય પક્ષ પણ પ્રશંસનીય નથી કારણ કે—તેમ માનવા જતાં તમારા ક્ષણુક્ષય પક્ષના જ ક્ષયની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ વસ્તુ ક્ષણિક નહીં રહે. અસત્સ્વરૂપ હોવા છતાં પરમાણુઓ કાર્યના ઉત્પાદક છે, એમ કહી તો તેઓનો એક સત્તા ક્ષણ છોડીને સર્વદા કાર્યોત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે—એક સત્તાક્ષણુ સિવાય સર્વદા તેમની અસદ્રૂપતામાં કાંઈ વિશેષ—ફેર નથી, સદ્-અસત્સ્વરૂપ—ઉભયસ્વરૂપ પક્ષ તો મુશ્કેલીથી રોકી શકાય એવા વિરોધના સંબંધથી દુર્ધર (દુઃખે કરીને ધારણુ કરી શકાય તેવો) છે, કારણ કે—પરમાણુઓ જે સત્ છે તો અસત્ કઈ રીતે હોઈ શકે ? અને જે અસત્ હોય તો તે સત્ કઈ રીતે હોઈ શકે ? અનુભયસ્વભાવ પક્ષ પણ સંગત નથી કારણ કે—વિધિ અને પ્રતિષેધમાંથી કોઈ એકના પ્રતિષેધથી ખીબની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે. તેથી આણુઓ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારતાં ક્ષણિકરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતા નથી.

પરમાણુ ક્રિયાકાલસ્થાયી છે, એ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કારણ કે—ક્ષણિક પક્ષના ખંડન માટે કહેલી યુક્તિઓ અહીં પણ અવતરી શકે છે. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત દોષોથી પરમાણુ ક્રિયાકાલસ્થાયી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. વળી, ક્રિયાકાલસ્થાયી પરમાણુઓ અર્થક્રિયારહિત છે કે અર્થક્રિયાકારી ? પહેલા પક્ષમાં ગંગનારવિંદની મુગંધિની જેમ પરમાણુઓમાં અસત્વની આપત્તિ આવશે. ખીબે વિકલ્પ માનો તો—તે પરમાણુઓ અસદ્રૂપકાર્યને કરે છે, સદ્રૂપકાર્યને કરે છે, ઉભયરૂપ કાર્યને કરે છે, કે અનુભયરૂપ કાર્યને કરે છે ? અસદ્રૂપકાર્યને કરે છે એમ માનો તો—હાથીની કેશવાળી વિગેરે કાર્યો કેમ ન કરે ? સદ્રૂપ કાર્યને કરે છે એમ માનો તો—જે પ્રથમથી જ સત્ છે એવા સત્કાર્યતું કરવું કઈ રીતે સંગત થશે ? વળી સત્કાર્યને પણ ફરીથી કરવામાં આવે તો શું કોઈ પણ વળતે ક્રિયાનો વિરામ થશે ? ત્રીજે અને ચોથા વિકલ્પ તો પૂર્વે કહેલ સદસદ્રૂપાદિ ભેદ—વિકલ્પની જેમ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સ્વયં ખંડન કરવા યોગ્ય છે. તેથી કરીને આણુરૂપ અર્થ સર્વથા—કોઈ પણ યુક્તિ દ્વારા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

(વં) અનપેક્ષત્વેનેતિ કારણસ્યાપેક્ષા નાસ્તિ । નિત્યં સત્ત્વમિત્યાદિ શ્લોકાર્દમ્ । ઉત્તરાર્થ તુ— “અપેક્ષાતો હિ ભાવાનાં કાદાચિત્કવસમ્ભવઃ ॥૧॥

સન્તપ્ચેદિતિ । સ્વકાર્યં કર્તુરિતિ યોગઃ । ક્ષણક્ષયક્ષયાપત્તેરિતિ ક્ષણિકપક્ષસ્ય ચર્ચમાનત્વાત્ ।

(ટિ) નનુ કિમિદેત્યાદિ । ભવનપ્રતિષેધ ઇતિ કસ્માદપિ ન ભવતીત્યર્થઃ । નિરુપાસ્થેતિ આશ્વન્તોપાશ્વાનરહિત્સ્વાત્સનાતનઃ શાશ્વત ઇત્યર્થઃ । નિત્યં સત્ત્વમિતિ । અદેતોરિતિ નિર્હેતુકવદાર્થસ્ય । અન્યેતિ કારણાભાવાત્ । અથ ભૂતિરિત્યાદિ । સ્ત્રેવેતિ અન્યવસ્તુનાં કારણં સૈવ ભૂતિરેવ । તે

ચેતિ રસાળવઃ । તેષામિતિ રૂપાણૂનામ્ । અથાસન્ત ઇત્યાદિ । તત્સત્તેતિ યસ્મિન્ ક્ષણે તેષાં સત્ત્વમભૂત્ તદપહાય દ્વિતીયાદિક્ષણેષુ તેષામસત્ત્વાત્ ।

§૪ નાપિ સ્થૂલરૂપઃ, યતસ્તાદ્દશોઽપ્યસૌ નિત્યઃ, અનિત્યો વા સ્યાત્ ? ન તાવદ્ નિત્યઃ, પરમાણુનિત્યતાનિરાકરણાનુસારેણાસ્યાપિ વ્યપાસિતું શક્યત્વાત્ । નાપ્યનિત્યઃ, યતસ્તસ્ય સમુત્પાદે સ્થૂલમેવ કિઞ્ચિત્ કારણમ્, અણવો વા ? પ્રાચ્યઃ પક્ષઃ સ્થવીયાન્, સ્થૂલાદ્વૈતવાદસ્ય વાવદૂકાનાં વદિતુમયુક્તત્વાત્, સૂક્ષ્માપેક્ષયૈવ સ્થૂલસ્ય વ્યવસ્થાનાત્, કુવલોપેક્ષયા કુવલયસ્યેવ ।

§૫ અથાણવસ્તત્કારણમ્, તર્હિ તદગ્રેતતસ્તદુભયસ્વભાવાર્થપક્ષઃ કક્ષીકૃતઃ સ્યાત્ । અસ્ત્વયમેવેતિ ચેત્ । તર્હિ તે નિરતિશયાઃ, સાતિશયા વા સ્થૂલમર્થ પ્રથયેયુઃ ? આદ્યે ભેદે, મૂર્ધ્નુવઃસ્વલ્લયીકુહરકોણકુટ્ટિતૈકૈકપરમાણુભિર્વિશકલિતૈરપિ સદૈવ તદુત્પાદનપ્રસન્નઃ । દ્વિતીયે તુ, કસ્તેષામતિશયઃ—એકદેશાવસ્થિતિઃ, સંયોગઃ, ક્રિયા વા ? પ્રથમપક્ષે, ક્ષોણીમણ્ડલાઽઽલમ્બિપરિમણ્ડલૈઃ સ્થૂલૈકકાર્યક્રિયાપ્રસક્તિઃ, તસ્યૈકદેશરૂપત્વાત્ । અથ યાવતિ પ્રદેશે કતિપયેઽપિ પરમાણવઃ કાર્યમેકમર્જયન્તિ તાવાનેવૈકઃ પ્રદેશઃ, ન સકલમિલામણ્ડલમ્ ઇતિ ચેત્ । તર્હિતેરેતરાશ્રયપિશાચપ્રવેશઃ સિદ્ધે હિ કાર્યે દેશૈક્યસિદ્ધિઃ, તત્સિદ્ધૌ ચ તત્સિદ્ધિરિતિ । સંયોગશ્ચેદતિશયઃ—સ કિં નિત્યઃ, અનિત્યો વા ? યદિ નિત્યઃ, તદા સદાઽપિ તદુત્પાદકાર્યોત્પાદપ્રસન્નઃ । અનિત્યશ્ચેત્ । કિમન્યત એવ, તેમ્યોઽપિ વા પ્રાદુઃખ્યાત્ ? નાદ્યો ભેદઃ, તદાધારધર્મસ્યાઽન્યત એવોત્પત્તિવિરોધાત્ । દ્વિતીયે તુ, તદુત્પત્તાવપિ નિરતિશયાઃ, સાતિશયા વા તે વ્યાપ્રિયેરન્ ? પ્રાચિ, પ્રાચીન એવ દોષઃ । દ્વિતીયે તુ, અતિશયોત્પત્તાવપ્યતિશયાન્તરેણ માવ્યમ્, તત્રાપિ તેન—હ્યનવસ્થાકદર્થનમ્ ।

§૪ સ્થૂલરૂપ અર્થ પણુ યુક્તિદ્વારા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે—સ્થૂલ અર્થ પણુ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? નિત્ય તો કહી શકશો નહીં કારણ કે—પરમાણુની નિત્યતાના ખંડનની જેમ સ્થૂલની નિત્યતાનું પણુ ખંડન થઈ શકે છે. અનિત્ય પણુ કહી શકો નહીં કારણ કે સ્થૂલ અર્થની ઉત્પત્તિમાં સ્થૂલ અર્થ કારણ છે કે પરમાણુઓ ? પ્રથમ પક્ષ તો અત્યંત સ્થૂલ—અસાર છે, કારણ કે—સ્થૂલાદ્વૈતવાદ—સ્થૂલાદ્વૈતપક્ષ તો વાચાલ પુરુષો દ્વારા પણુ કથન કરવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે—સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ જ સ્થૂલની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે. જેમકે—કુવલ—(ખાર)ની અપેક્ષાએ કુવલય—પોચાણું સ્થૂલ છે. આણુઓ કારણ છે એમ કહો તો—આ સ્થૂલાર્થ પક્ષ પછીનો જે 'તદુભય સ્વભાવાર્થ' પક્ષ છે, તેનો સ્વીકાર કર્યો કહેવાશે. સ્થૂલ અને આણુ એમ તદુભય—

સ્વભાવ અર્થ છે એ પક્ષ જ સ્વીકારીએ છીએ એમ કહો તો—નિરતિશય પરમાણુઓ સ્થૂલાર્થને ઉત્પન્ન કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ ? પહેલો પક્ષ માનો તો—સ્વર્ગ મર્ત્ય ને પાતાલ એ ત્રણ લોકરૂપ શુક્રાના ખુણાઓમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છૂટા એકેક પરમાણુથી પણ સર્વદા સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. બીજો પક્ષ માનો તો—પરમાણુઓમાં કયો અતિશય છે ? એક દેશમાં રહેવારૂપ કે સંયોગરૂપ કે ક્રિયારૂપ અતિશય છે ? પહેલો પક્ષ માનો તો—પૃથ્વીમંડળરૂપ એક દેશમાં રહેનાર પરમાણુઓથી સ્થૂલ એક કાર્યના ઉત્પાદનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે—નિખિલ પૃથ્વીમંડળ પણ એકદેશ છે.

શંકા—એટલા પ્રદેશમાં રહીને પરમાણુઓ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, તે એકદેશ કહેવાય છે, પરંતુ સકલ પૃથ્વીમંડળ એકદેશરૂપ નથી.

સમાધાન—એમ માનો તો—ઇતરેતરાશ્રય નામનો દોષ આવશે, કારણ કે—કાર્યની સિદ્ધિ થાય પછી એકદેશની સિદ્ધિ, અને એકદેશની સિદ્ધિ થયા પછી કાર્યની સિદ્ધિ થશે.

સંયોગરૂપ અતિશય કહો તો— તે સંયોગ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? જો નિત્ય હોય તો—સંયોગથી ઉત્પાદ્ય કાર્યોની સર્વદા ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. જો અનિત્ય હોય તો—તે સંયોગ અન્યથી જ ઉત્પન્ન થાય છે કે પરમાણુઓથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે ? આદ્ય ભેદ કહી શકશો નહીં, કારણ કે—પરમાણુ એ સંયોગનો આધાર હોવાથી તે સંયોગની પરમાણુથી ભિન્ન વસ્તુથી જ ઉત્પત્તિ માનવામાં વિરોધ છે, કારણ કે—એમ હોય તો પછી તે સંયોગનો આધાર પરમાણુ ન બને. અર્થાત્ ઘટમાં રહેલ રૂપાદિ ધર્મની ઉત્પત્તિમાં કેવલ અગ્નિ સંયોગાદિ જ કારણ નથી, પરંતુ ઘટ પણ કારણ છે, તેથી જ રીતે અણુમાં રહેલ સંયોગરૂપ અતિશયમાં અણુ પણ અવશ્ય કારણ હોવું જોઈએ. બીજા પક્ષમાં સંયોગરૂપ અતિશયની ઉત્પત્તિ માટે નિરતિશય પરમાણુઓ વ્યાપાર કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ ? પહેલા પક્ષમાં પૂર્વોક્ત (નિરંતર કાર્યોત્પત્તિરૂપ) દોષ આવશે. બીજા પક્ષમાં એક અતિશયની ઉત્પત્તિમાં બીજો અતિશય જોઈશે, અને બીજાની ઉત્પત્તિમાં ત્રીજાની જરૂર પડશે, અને એ રીતે એક બીજાની પાછળ અતિશયો ચાલી આવતાં અનવસ્થા દોષની પીડા ઊભી થશે.

(૧૦) તદુત્પન્નાવપિ નિરતિશયાઃ સાતિશયા વા તે વ્યાપ્રિયેરન્નિતિ યથા હિ તે ઘટાદિકં કાર્યમુત્વાદયન્તોઽપ્યતિશયમપેક્ષિપ્યન્તે, एवं संगोगमुत्पादयन्तोऽप्यतिशयनपेक्षिगन्ते ।

(ટિ૦) ક્ષોળીમણ્ડલેત્યાદિ । પરિમણ્ડલૈરિતિ સમસ્તપરમાણુભિઃ પદકાર્યસ્ય ક્રિયા વિધાનમ્, તસ્યાઃ પ્રસન્નઃ । તસ્યેતિ સ્થૂલકાર્યસ્ય । યથા તે ઘટાદિકં કાર્યમુત્વાદયન્તોઽતિશયમપેક્ષન્તે एवं સંયોગમુત્વાદયન્તોપ્યતિશયમુ(ન)પેક્ષિપ્યન્તે ।

કિન્ન, અયં સંયોગસ્તસ્વભાવમૂતઃ તત્પૃથગ્મૂતો વા । પ્રાચ્યે, પરમાણવ એવ, ન કંચિત્ સંયોગો નામ । દ્વિતીયે તુ, સર્વથા પૃથગ્મૂતઃ, કથંચિદ્ વા ? કથંચિત્પક્ષસ્તાવદ્

વિરોધવાધિતઃ । સર્વથાપક્ષે તુ, સંવદ્ઃ, અસંવદ્ધો વા તત્રાસૌ સ્યાત્ ? અસંવદ્ધ-
વિધાયાં તેષામેષ ઇતિ સંવન્ધાયોગઃ । સંવદ્ધસ્તુ, સંયોગેન, સમવાયેન, તાદાત્મ્યેન,
તદુત્પત્ત્યા, અવિષ્વગ્ભાવેન વા ? ન સંયોગેન, તસ્ય ગુણરૂપે સંયોગે સંભવાભાવાત્,
“ નિર્ગુણા ગુણાઃ ” ઇતિ વચનાત્ । ન સમવાયેન, યતો યાવદયમેકં સંયોગમેકત્ર
સંવન્ધયતિ, તાવદન્યત્રાઽપ્યેનં કિં ન સંવન્ધયેત્, અસ્ય સર્વત્રૈક્યાત્ ? ન તાદા-
ત્મ્યેન, ભેદપક્ષકક્ષીકારાત્ । નાપિ તદુત્પત્ત્યા, પરમાણુભ્યઃ સંયોગોત્પાદસ્ય પ્રાગેવ
વ્યપાસ્તત્વાત્ । નાપ્યવિષ્વગ્ભાવેન, તસ્ય કથચ્ચિત્ તાદાત્મ્યરૂપત્વાત્ । ઐત્ર ચ કથચ્ચિ-
દિત્યન્ધપદમ્, વિરોધાવરોધદુર્ધરત્વાત્ ।

કિંચ્ચ, અયં સંયોગઃ સર્વાત્મના, ઇકદેશેન વાઽણૂનાં પ્રણિગદ્યેત ? । પ્રથમે,
પિણ્ડોઽણુમાત્રઃ સ્યાત્ । દ્વિતીયે, ષટ્કેન યુગપદ્યોગાત્ પરમાણોઃ ષડંશતા સ્યાત્ ;
ઇતિ પરમાણુકથાઽપ્યસ્તમિયાત્ । તન્ન સંયોગોઽતિશયઃ । ઇતેન ક્રિયારૂપાતિશયપક્ષોઽપિ
પ્રતિક્ષિતઃ ।

વળી સ્વભૂતાર્થરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પરમાણુનો જે સંયોગ નામનો અતિશય
તમોએ સ્વીકારેલ છે, તે પરમાણુઓના સ્વભાવસૂત છે કે પરમાણુઓથી ભિન્ન ?
પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓ જ થયા પરંતુ સંયોગ નામનો બીજો પદાર્થ સિદ્ધ
થયો નહીં. દ્વિતીય વિકલ્પમાં સર્વથાપૃથગ્ભૂત છે કે કથંચિત્ પૃથગ્ભૂત ? કથંચિત્
પૃથગ્ભૂત પક્ષ તો—વિરોધથી બાધિત છે. સર્વથા પૃથગ્ભૂત પક્ષમાં પરમાણુઓમાં આ
સંયોગાતિશય સમ્બન્ધ છે કે અસમ્બન્ધ ? અસમ્બન્ધ છે, એમ માનો તો—
‘પરમાણુઓનો આ સંયોગ છે’ એમ કહી શકશો નહીં. સર્વથા પૃથગ્ભૂત હોવા
છતાં સમ્બન્ધ છે, એમ માનો તો તે સંયોગાતિશય—સંયોગ, સમવાય, તાદાત્મ્ય,
તદુત્પત્તિ કે અવિષ્વગ્ભાવમાંથી કયા સંબંધથી સમ્બન્ધ છે ? સંયોગથી કહી શકશો
નહીં, કારણ કે—“ગુણમાં ગુણ નથી” એ વચનથી ગુણરૂપ સંયોગને વિષે બીજા સંયોગ-
ગુણનો અસંભવ છે. સમવાય પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે—સર્વત્ર સમવાય
એક જ હોવાથી જે વખતે સમવાય એક પદાર્થમાં એક સંયોગનો સંબંધ કરાવે
છે, તે જ વખતે તે સંયોગનો બીજો સંબંધ કેમ નહીં થાય ? સંયોગ સર્વથા
પૃથગ્ભૂત છે, એ ભેદપક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય—અભેદ પણ કહી શકશો
નહીં. પરમાણુઓથી સંયોગોત્પત્તિનું બંડન તો અમે આ પ્રકરણમાં પહેલાં જ
કરેલ છે, માટે તદુત્પત્તિ કહી શકશો નહીં. અવિષ્વગ્ભાવ પણ કહી શકશો નહીં.
કારણ કે—અવિષ્વગ્ભાવ એ કથંચિત્—તાદાત્મ્યરૂપ છે, તેમાં ‘કથંચિત્’ શબ્દ ઉભય
અંશનો સૂચક હોવાથી વિરોધનો સંબંધ દુર્ધર હોઈ અંધપદ—પ્રકાશ રહિત છે,
અર્થાત્ કથંચિત્ તાદાત્મ્ય માનવામાં વિરોધ છે, તેથી તે અસંગત છે.

વળી આ સંયોગ પરમાણુઓમાં સર્વાત્મરૂપે—સંપૂર્ણપણે છે કે એકદેશથી ?
પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓનો પિંડ અણુમાત્ર થઈ જશે. બીજા વિકલ્પમાં એક

પરમાણુ સાથે એકી સાથે છ પરમાણુઓનો સંબંધ હોવાથી પરમાણુના છ અંશોની કલ્પના કરવી પડશે. એટલે કે—એક પરમાણુના છ ભાગ થશે, અને એમ થતાં પરમાણુની કથા—પરમાણુવાદ પણ રહેશે નહીં, માટે સંયોગરૂપ અતિશય કહી શકશે નહીં સંયોગસ્વરૂપ અતિશયના ખંડનથી ક્રિયારૂપ અતિશય પક્ષ પણ ખંડિત થયેલ જાણવો.

(૫૦) 'અન્ન ચ કથञ्चिदित्यन्धપદમिति उभयांशग्राहकत्वेनानिर्णयकत्वात् ।

(ટિ.) ન સમવાયેનેત્યાદિ । અયમિતિ સમવાયઃ । એકત્રેતિ પદાર્થે । પનમિતિ સમ્બન્ધમ્ । અસ્યેતિ સમવાયસ્ય । તસ્યેતિ અવિષ્વગ્ભાવસ્ય । તન્નેતિ અવિષ્વગ્ભાવે । અન્ધ-પદમિતિ પ્રકાશરહિતં નિસ્તેજસ્કમન્ધલમિતિ લોકેપિ પ્રસિદ્ધઃ ।

કિञ્ચ, અયં સ્થૂલોઽવયવી નિરાધારઃ, સાધારો વા ? ન તાવદ્ નિરાધારઃ, સાધારપ્રતીતિવિરોધાત્ । સાધારથેત્ । કિમેકાવયવાધારઃ, અનેકાવયવાધારો વા ? પ્રથમે, પ્રતીતિવિરોધઃ । તથાહિ—પ્રતીતિરિહાઽવયવેવવયવીતિ, નાવયવેઽવયવીતિ । અથા-નેકાવયવાધારઃ, તત્રાપ્યવિરોધ્યનેકાવયવાધારઃ, વિરોધ્યનેકાવયવાધારો વા ? ન પ્રાચ્યઃ, ચલાચલસ્થૂલાસ્થૂલનીલાનીલાદિરૂપાણામવયવાનાં વિરોધપ્રતીતેઃ । અથ દ્વિતીયઃ, તર્હિ નૈકઃ સ્થૂલોઽવયવી સ્યાત્, વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાત્ ।

અપિ ચ, અસૌ તેષુ વર્તમાનઃ સામસ્ત્યેન, એકદેશેન વા વર્તેત ? સામસ્ત્યેન વૃત્તૌ, એકસ્મિન્નેવાવયવે પરિસમાત્વાદનેકાવયવવૃત્તિત્વં ન સ્યાત્ । એકદેશેન વૃત્તૌ, નિરંશત્વં તસ્યોપગતં વિરુદ્ધેત । સાંશત્વે વા તેઽપ્યંશાસ્તતો ભિન્નાઃ, અભિન્ના વા ભવેયુઃ । ભિન્નત્વે, પુનરપ્યનેકાંશવૃત્તૈરેકસ્ય સામસ્ત્યૈકદેશવિકલ્પાનતિક્રમાદનવસ્થા । અભિન્નત્વે, ન કેચિદંશાઃ સ્યુઃ—ઈતિ ન તદુભયસ્વભાવાર્થપક્ષોઽપિ સંગતિશ્ચૈકસજ્જમગાત્ ॥

વળી, આ સ્થૂલ અવયવી આધાર રહિત છે કે આધાર યુક્ત ? નિરાધાર તો કહી શકશે નહીં, કારણુ છે—અનુભવમાં આવતી આધારની પ્રતીતિ વિરુદ્ધ થઈ જશે, અર્થાત્ નિરાધાર હોય તો આધારનો અનુભવ ન થવો જોઈએ. સાધાર કહો તો—તેનો આધાર એક અવયવ છે કે અનેક અવયવો છે ? પ્રથમ પક્ષમાં પ્રતીતિનો વિરોધ છે. કારણુ કે—‘અવયવોમાં અવયવી છે’—એવી પ્રતીતિ તો થાય છે, પરંતુ ‘અવયવમાં અવયવી છે’ એવી પ્રતીતિ નથી. અનેક અવયવો આધાર છે એમ કહો તો—અવિરોધી અનેક અવયવો આધાર છે કે વિરોધી અનેક અવયવો ? પ્રાચ્યવિકલ્પ તો યોગ્ય નથી કારણુ કે—અવયવીના ચલ—અચલ, સ્થૂલ—અસ્થૂલ, નીલ—અનીલ, ઇત્યાદિ અનેક અવયવોમાં વિરોધ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. ણીને વિકલ્પ સ્વીકારે તો એટલે કે અવયવીને વિરુદ્ધધર્મોનો આશ્રય સ્વીકારવામાં આવે તો તે સ્થૂલ અવયવી એકરૂપે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં.

વળી, આ સ્થૂલાવયવી પ્રત્યેક અવયવમાં સંપૂર્ણતયા સર્વાંશે વ્યાપ્ત થઈ રહે છે કે એકદેશ વડે? સંપૂર્ણતયા રહે છે એમ કહેા તે—એક અવયવમાં જ તે સમાપ્ત થઈ જતો હોઈ અનેક અવયવમાં રહી શકશે નહીં. એકદેશ વડે કહેા તે—તમાએ અવયવીને જે નિરંશ માનેલ છે, તેને વિરોધ આવશે અને જે સ્થૂલાવયવીને આંશ માનેા તે—તેના અંશેા અવયવીથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન? ભિન્ન માનેા તેાં—ફરીથી પણ ‘અવયવીના તે અંશેા સંપૂર્ણતયા—સર્વદેશથી તેમાં રહે છે કે એકદેશથી?’ એ પ્રમાણે વિકલ્પોની આવૃત્તિ થવાથી અનવસ્થા આવશે. અંશેાને અભિન્ન માનેા તેા અંશેા જ સિદ્ધ નહીં થાય. માટે તદુભયસ્વભાવરૂપ અર્થ પક્ષ પણ સંગતિના શ્રૂંગ—શિખરના સંગને પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ આ પક્ષ પણ અસંગત હોઈ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

(૫૦) સાધારપ્રતીતિવિરોધાદિતિ અવયવલક્ષણાધારદર્શનાત્ । ચલાચલસ્થૂલાસ્થૂલનીલાનીલાદિરૂપાણામિતિ આદિશબ્દાદાવૃતાનાવૃતાદિ ।

(ટિ.) સાધારેતિ અવયવલક્ષણાધારદર્શનાત્ । અપિ ચાસાવિતિ સ્થૂલાવયવી । તેષ્વિતિ અવયવેષુ । તસ્યોપગતમિતિ અવયવિનોડ્ગ્નીકૃતમ્, તત્ત્વમ્ ઇતિ અવયવિનઃ સકાશાત્ ।

§૬ અનુભયસ્વભાવભેદોડપ્યુપેક્ષાક્ષેત્રં પ્રેક્ષાણામ્, પરમાણુસ્થૂલયોઃ પરસ્પરપ્રતિષેધાત્મકત્વેનાન્યતરપ્રતિષેધે તદિતરવિધેરવશ્યંભાવાત્ । ઇતિ નાર્થઃ કશ્ચિદ્ વિચારચૂલામાલમ્બતે ॥

§૬ અનુભયસ્વભાવ પક્ષ પણ બુદ્ધિશાલી પુરુષને ઉપેક્ષણીય છે, કારણ કે—પરમાણુ અને સ્થૂલ પરસ્પર નિષેધાત્મક હોવાથી એકનો નિષેધ કરવાથી બીજાની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે. આમ અર્થ કોઈ પણ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

§૭ તદભાવે તદગ્રાહકતયા સંમતં જ્ઞાનમપિ તથૈવ ।

કિન્ચ, एतदर्थसमकालम्, तद्भिन्नकालं वा तद्ग्राहकं कल्प्येत ? प्राक्कल्पनायाम्, त्रिलोकीतलपोपगता अपि पदार्थास्तत्र ग्रथेरन्, समकालवाविशेषात् । तदग्र्यप्रकारे तु, निराकारम्, साकारं वा तत् स्यात् ? प्रथमे, प्रतिनियतपदार्थपरिच्छेदानुपपत्तिः । द्वितीये तु, किमयमाकारो व्यतिरिक्तः, अव्यतिरिक्तो वा ज्ञानात् ? अव्यतिरेके, न कश्चिदाकारो नाम; तथा च निराकारप्रकारप्रकाशितः परीहारः । व्यतिरेके, चिद्रूपः, अचिद्रूपो वाऽयं भवेत् ? चिद्रूपश्चेत् तदानीमाकारोऽपि वेदकः स्यात्, तथा चायमपि निराकारः, साकारो वा तद्वेदको भवेत् ? इत्यावर्तनेनाऽनवस्था । अथाचिद्रूपः; किमज्ञातः, ज्ञातो वा तज्ज्ञापकः स्यात् । प्राचीने, चैत्रस्यैव मैत्रस्याऽप्यसौ तज्ज्ञापकः स्यात् । तदुत्तरे तु, ‘निराकारेण, साकारेण वा ज्ञानेन तस्यापि ज्ञानं स्यात्’ । इत्याद्यावृत्तावनवस्थैव । इति न ज्ञानमपि किञ्चित्पुरचेतोगोचरे संचरति । ततः सर्वशून्यतैव परं तत्त्वमवास्थित । इति सर्वापलापिविकल्पसंक्षेपः ॥

§ ૭ બાહ્યરૂપ ગ્રાહ્ય અર્થ જ સિદ્ધ નથી, તો પછી તેના ગ્રાહક તરીકે માનેલ આભ્યન્તર જ્ઞાન પણ તે જ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં.

વળી, અર્થના ગ્રાહક તરીકે મનાતા જ્ઞાનને અર્થના સમકાળે કલ્પો છે કે સિન્નકાળે ? સમકાલ પક્ષમાં ત્રણે લોકમાં રહેલ સમગ્ર પદાર્થોનો ઓધ થવો જોઈએ, કારણ કે—તે બધા પદાર્થો સમાન ભાવે જ્ઞાનના સમકાલીન છે. અર્થ અને જ્ઞાનને સિન્નકાલમાં માનવામાં આવે તો—જ્ઞાન નિરાકાર છે કે સાકાર ? જ્ઞાન નિરાકાર હોય તો—પ્રતિનિયત પદાર્થનો પરિચ્છેદ-જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં, કારણ કે—જેમ અવિષયનો આકાર જ્ઞાનમાં નથી તેમ વિષયનો પણ નથી. અને જ્ઞાનને સાકાર માનો તો—તે આકાર જ્ઞાનથી સિન્ન છે કે અસિન્ન ? અસિન્ન પક્ષમાં તો જ્ઞાનથી સિન્ન એવો આકાર સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં. તેથી નિરાકાર પક્ષમાં જણાવેલ દોષથી આનું પણ ખંડન જાણી લેવું. જ્ઞાનનો આકાર જ્ઞાનથી સિન્ન છે, એ પક્ષમાં—આ આકાર ચિદ્રૂપ કે અચિદ્રૂપ ? આકારને ચિત્-જ્ઞાનરૂપ કહો તો—આકાર પણ જ્ઞાનની જેમ વેદક-જાણનાર-જ્ઞાન થઈ જશે અને તે રીતે એ જ્ઞાનરૂપ આકાર પણ નિરાકારરૂપે અર્થનો વેદક છે કે સાકારરૂપે ?— આ પ્રમાણે વિકલ્પોનું આવર્તન થવાથી અનવસ્થા દોષ આવશે. આકારને અચિત્-અજ્ઞાનરૂપ કહો તો—સ્વયં અજ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે કે સ્વયં જ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે ? પ્રથમ પક્ષમાં આકાર ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ અર્થજ્ઞાપક થશે. ઉત્તર પક્ષમાં પણ આકારનું જ્ઞાન નિરાકારજ્ઞાનથી થશે કે સાકારજ્ઞાનથી ? એ પ્રકારે વિકલ્પોના આવર્તનથી અનવસ્થા આવશે. માટે જ્ઞાન પણ ચતુર પુરુષના ચિત્તનો વિષય બનતું નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. તેથી કરીને 'સર્વશૂન્યતા' એ જ એક પરમતત્ત્વ રહ્યું. આ પ્રમાણે સર્વાપલાપી-શૂન્યવાદી ઝાંઘના વિકલ્પોનો સંશ્લેષ કહ્યો છે.

(દિ૦) તદ્ભાવ इति अर्थाभावे,, तद्ग्राहकेति अर्थग्राहकतया । तथैवेति विचार-चूलाऽनालम्बनमेव । किञ्चैतदर्थेत्यादि । एतदिति ज्ञानम् । तद्ग्राहकमिति अर्थग्राहकम्, तत्रेति ज्ञाने । तदग्र्येति तद्भिन्नकालपक्षे तदिति ज्ञानम् । तथा चेति एवं सति आकारप्रतिषेधे सति, अयमिति आकारः । तथा चेति आकारस्यापि अर्थप्रकाशत्वे सति, अयमपीति आकारोऽपि । पुनरपि पूर्वविकल्पावर्तनात् अपिशब्दप्रयोगः । तद्वेदक इति अर्थज्ञापकः । तज्ज्ञापक इति अर्थ-वेदकः । असाविति आकारः । तदुत्तरे इति ज्ञातपक्षे । तस्यापीति आकारस्यापि । अत्रापि अपि-शब्दः प्राग्वत्.

§ ૮ તદેતદસ્વિલમનલ્પપલ્લપૂલકૂટકરૂપમપ્રતિમોત્તરકૃશાનુકળમાત્રસાધ્યમ્, તથા હિ-ઈદં પ્રમાણમૂલમાલ્બ્યેત, અન્યથા વા ? અન્યથા ચેત્ । ઉત્તિગ્રોત્તિષ્ઠ તર્હિ કથમકૃથાઃ પ્રામાણિકૃપર્પદાંહ પ્રવંશમ્ ? પ્રમાણમૂલં ચેત્ । નત્ પ્રમાણમર્થરૂપમ્, જ્ઞાનરૂપં વા ભવેત્ ? ઇયાદિસ્વમાર્ગેરવ મર્માવિદ્ધિવિદ્ધઃ કથમુદ્ધ્વસિતુમપિ શક્તોપિ ? કથં ચ

પ્રમાણાભ્યુપગમે શૂન્યસિદ્ધિઃ ? શૂન્યરૂમેવ પ્રમાણમિતિ ચેત્ । તર્હિ શૂન્યતાસિદ્ધિરપિ શૂન્યૈવ—ઈતિ ન શૂન્યસિદ્ધિઃ સ્યાત્ । અમ્યધિષ્મહિ ચ—

“શૂન્યે માનમુપૈતિ ચેદ્ નનુ તદા શૂન્યાત્મતા દુઃસ્થિતા

નો ચેત્ તર્હિ તથાપિ કિં ન સુતરાં શૂન્યાત્મતા દુઃસ્થિતા ? ।

વન્ધ્યા મે જનનીત્યમુગ્ય સદ્દશીમપ્યાશ્રયન્ શૂન્યતાં

શઙ્કે દુઃશકસાહસૈકરસિકઃ સ્વામિન્ ! અસૌ સૌગતઃ” ॥૧॥

અથેત્થમેવ વિચારયતાં યદા ન કિચ્ચત્ સંગતિં ગાતે, તદા શૂન્યમેવ તત્ત્વમ-
વતિષ્ઠત ઇતિ ચેત્ । તદેતત્ પ્રવલશૃઙ્ખલસ્ખલિતાંદ્વૈરુત્પ્લવનપ્રાગલ્ભ્યામ્યસનમ્ । યતઃ—

વિચારો વસ્તુરૂપશ્ચેત્ કિં સિધ્યેત્ સર્વશૂન્યતા ? ।

વિચારોઽવસ્તુરૂપશ્ચેત્ કિં સિધ્યેત્ સર્વશૂન્યતા ॥૧॥

§ ૮ જૈન—સર્વાપલાપી શૂન્યવાદી બૌદ્ધતું ઉપરોક્ત સઘળુંયે કથન-ઘણુ પલાલ (ધાસવિશેષ)ના પૂળાના ઢગલા સમાન છે અને તે અપ્રતિમ ઉત્તરરૂપ અગ્નિકણુ માત્રથી સાધ્ય (ખંડનીય) છે. અને તે આ પ્રમાણે—હે શૂન્યવાદિન ! તમારું આ સઘળુંયે કથન પ્રમાણુમૂલક છે અર્થાત્ પ્રમાણુથી સિદ્ધ છે કે અન્યથા અર્થાત્ પ્રમાણુથી સિદ્ધ નથી ? પ્રમાણુથી સિદ્ધ નથી એમ કહેા તો—ઊઠ, ઉઠ, આ પ્રમાણુક પુરુષોની પર્ષદા—સલામાં પ્રવેશ કેમ કર્યો ? પ્રમાણુમૂલક કહેા તો—તે પ્રમાણુ અર્થરૂપ છે કે જ્ઞાનરૂપ ?—ઇત્યાદિ તમે કરેલ વિકલ્પોરૂપી મર્મનેા છેદ કરનાર બાણુથી વીંધાઇને ઊઝો શ્વાસ પણ કઇ રીતે લઇ શકશેા અને પ્રમાણુને માનવાથી શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ કઇ રીતે થશે ?

શૂન્યવાદી—તો પછી પ્રમાણુ પણ શૂન્યરૂપ જ છે.

જૈન—જે એમ હોય તો શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ શૂન્ય થઇ જશે, એટલે કે—શૂન્યતાની સિદ્ધિ નહીં થાય. એમ કહું પણ છે કે—શૂન્યવાદી જે શૂન્યમાં પ્રમાણુ સ્વીકારે તો શૂન્યની સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી અને જે શૂન્યમાં પ્રમાણુ ન માને તો વળી શું શૂન્યરૂપતા અત્યન્ત અસિદ્ધ નહીં થાય ? ‘મારી માતા વાંઝણી છે’ એ કથનની જેમ અસંલવિત શૂન્યતાવાદનેા આશ્રય કરતો—શૂન્યતા-વાદનું કથન કરતો આ બૌદ્ધ, હે પ્રભો ! અશક્ય સાહસમાં જ રસિક છે, એવી શંકા મને થાય છે.

શંકા—પણ ઉપર પ્રમાણુ વિચારતાં કોઇ પણ પદાર્થ સંગત (સિદ્ધ) થતો નથી, તેથી શૂન્ય જ એક તત્ત્વરૂપે સિદ્ધ થઇ જાય છે.

સમાધાન—તમારું આ કથન તો પ્રબલ સાંકળથી જકડેલ પગવાળો પુરુષ કૂંદવાનેા ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ કરે તેના જેવું છે, કારણ કે જે ‘વિચાર’ વસ્તુ (પદાર્થ) રૂપ હોય તો સર્વશૂન્યતા કઇ રીતે સિદ્ધ થઇ શકશે ? જે વિચાર વસ્તુ (પદાર્થ)—રૂપ નથી, તો પણ સર્વશૂન્યતા કઇ રીતે સિદ્ધ થઇ શકશે ?

(ટિ૦) તદેતદ્વિલમિત્યાદિ । મર્માવિદ્ધિરિતિ વ્યથ તાઢને મર્મનૂપૂર્વઃ । મર્માણિ વ્યથતીતિ ક્વિવપ્ । ન હિ વૃત્તિવૃષ્ટિવ્યધિરુચિસહિતનિપુ ક્વિવવન્તેષુ પ્રાદિકારકાણામેવ દીર્ઘં ઇતિ દીર્ઘત્વં પ્રહિજ્યાવ્યચિવ્યધીત્યાદિન્ના સમ્પ્રસારણં વેલોપઃ પદાન્તે મર્મચ્છેદકૈઃ ।

શૂન્યમાનમિત્યાદિ । યદિ પ્રમાણમેવ શૂન્યં તવ મતં પ્રમાણશૂન્યત્વાત્ શૂન્યતાસિદ્ધિરપ્યસિદ્ધા પ્રમાણસ્યાસિદ્ધત્વાત્ । યદિ પ્રમાણં ન શૂન્યં તતઃ પ્રમાણસત્ત્વે સર્વશૂન્યવાદઃ સાપવાદતાં દઘાતિ ।
ઉક્તં ચ-

“બુદ્ધસ્ય નાસ્તિ દેવત્વં મોહાચ્છૂન્યાભિધાયિનઃ ।

પ્રમાણસિદ્ધે શૂન્યત્વે શૂન્યવાદકથા વૃથા ॥”

ગાતે ઇતિ ગાઙ્ ગતીં તે આતે અન્તે ત્રિષુ વચનેષુ સમાનમ્ । અત્ર ત્વેકવચનેન નિર્દેશઃ ।

§૯ ન ચ તવાઽમૂન્યર્થજ્ઞાનદૂષણાન્યપિ સૂપપાદાનિ, યસ્માદુભયસ્વભાવ એવાર્થ ઇતિ નઃ પક્ષઃ । ન ચાણુમ્યઃ સ્થૂલોત્પાદઃ સર્વત્ર સ્વીક્રિયતેઃ યતસ્તત્કાર્યકારણ-ભાવમાત્રવિત્રાસનેનાઽર્થકથા વિશ્રામ્યેત્, સ્થૂલાદપિ સૂત્રપટલાદેઃ સ્થૂલસ્ય પટાદેઃ પ્રાદુ-ર્ભાવિભાવનાત્, આત્માઽઽકાશાદેરપુદ્ગલકાર્યત્વકક્ષીકારાચ્ચ । યત્ર પુનરણુમ્યસ્તદુત્પત્તિઃ, તત્ર તત્તત્કાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂતં કથન્ચિત્પૃથગ્ભૂતં સંયોગાતિશય-મપેક્ષ્યેયમવિરુદ્ધૈવ ।

કેવલં કથન્ચિદિતિ ક્વિન્ચન ત્વચ્ચેતસ્તુદતિ । તત્રેયં પ્રતિક્રિયા-એકેનૈવ હિ રૂપેણ ભેદાભેદયોરભિધાને વિરોધનિરોધઃ સ્યાત્ । ન ચૈવમિહ, પર્યાયરૂપતયા ભેદસ્ય દ્રવ્યરૂપતયા ચાઽભેદસ્ય ભળનાત્ । ત્વયાઽપિ ચ ‘પ્રમાણપ્રમેયતત્ત્વં નાસ્ત્યેવ’ ઇત્યેક-મેવ વચનં સ્વપરપક્ષાવપેક્ષ્ય સાધકં વાધકં વા કક્ષીકૃતમેવ ।

§૯ વળી, તમેાએ અર્થ અને જ્ઞાનમાં જે દૂષણે કહ્યાં તે યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે-અમારા મતે અર્થ ઉભયસ્વભાવ-સ્થૂલ અને આણુરૂપ બં છે, અને અમે સર્વત્ર આણુઓથી જ સ્થૂલોત્પત્તિ સ્વીકારતા નથી કે જેથી તેના કાર્યકારણભાવના ખંડન માત્રથી અર્થકથા-અર્થસ્વીકારવાનો વાદ વિશ્રામ પામી જાય. એટલે કે સમાપ્ત થઈ જાય. કારણ કે-સ્થૂલ-જડા સૂત્રસમૂહથી પણ સ્થૂલ-જડા વચ્ચની ઉત્પત્તિ દેખાય છે. અને વળી, આત્મા, આકાશાદિને પુદ્ગલના કાર્યરૂપે અમે સ્વી-કારતા પણ નથી. વળી, જ્યાં આણુઓથી કાર્યની ઉત્પત્તિ છે, ત્યાં પણ કાલાદિ સામગ્રીની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રિયાવડે સંયોગરૂપ અતિશય પરમાણુઓમાં કથંચિત્ ભિન્નરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અને એવા સંયોગથી સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં કશો જ વિરોધ નથી.

અમે સંયોગને કથંચિત્ ભિન્ન કહ્યો છે તેટલા માત્રથી તમારું ચિત્ત એટ પામતું હોય તો તેનો અમે કંલાજ બતાવીએ છીએ કે-એક જ ધર્મથી ભેદાભેદ કહેવામાં આવે તો વિરોધરૂપ બાધક થાય, પરંતુ અહીં એમ નથી, કારણ કે-પર્યાયરૂપે ભેદ અને દ્રવ્યરૂપે અભેદ કહેલ છે. વળી તમેા પણ જ્યારે ‘પ્રમાણુ અને

પ્રમેયરૂપ તત્ત્વ નથી' એમ કહો છો ત્યારે તે વચન સ્વપક્ષની અપેક્ષાએ સાધક અને પરપક્ષની અપેક્ષાએ બાધક છે. આમ એક જ વચન સાધક અને બાધક હોવા છતાં વિરોધ નથી, એટલે કે--તમે પણ અપેક્ષાભેદ સ્વીકારો જ છો.

(૫૦) તત્ત્વકાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાદિતિ કાલસ્વભાવનિયતિપુરુષાકારાઃ કાલાદય ઉચ્યન્તે । અથવા ક્ષેત્રકાલભાવલક્ષણા સામગ્રી । ભાવઃ સ્નિગ્ધરુક્ષત્વાદિઃ^૧ । ચલનક્રિયાસંયોગો- [Sત્ર] ચલનક્રિયાપૂર્વકઃ । યથાSહુગુલ્યોઃ ।

પર્યાયરૂપતયા ભેદસ્ય દ્રવ્યરૂપતયા ચાSભેદસ્ય ભગનાદિતિ । પૂર્વં હિ તેષાં પરમાણૂનાં સંયોગાલ્ક્યઃ પર્યાયો નાસીત્ । પશ્ચાત્ તત્ત્વકાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂતઃ । સ ચ તેભ્યો ન સર્વથાSભિન્નઃ । યદ્દિ યસ્માદ્ અભિન્નં તત્ તસ્ય સ્વભાવભૂતં સ્યાત્ । સ્વભાવશ્ચ ન કદાચિદપિ વ્યવૈતિ । યથા પરમાણોઃ પરમાણુત્વમ્ । વ્યવયન્તિ ચ પર્યાયાઃ । અન્યચ્ચ દ્રવ્યં ત્રિકાલાવસ્થાયિ, પર્યાયાશ્ચ વાર્ત્તમાનિકાઃ । દ્રવ્યમાધારઃ, પર્યાયાશ્ચાધેયાઃ । તસ્માન્ન સર્વથાSભિન્નઃ । ન ચ સર્વથા ભિન્નઃ, કથન્નિદમિન્નોSપિ । યાવતા ત એવ પરમાણવઃ સંયોગરૂપતયા પરિણમન્તિ, ન પુનઃ સંયોગઃ પૃથગ્ભૂતોSત્તોSમેદોSપિ । કક્ષીકૃત પવેતિ । એતાવતા ત્વયાSપિ કથન્નિત્પક્ષોSક્ષીકૃતઃ ।

(ટિ૦) યસ્માદુભયેતિ અણુભ્યઃ સ્થૂલેભ્યો વા સમુત્પદ્યતે इति દ્વયમ્ । ન इति અસ્માકમ્ । અણુભ્યઃ સ્થૂલોત્પત્તિઃ, સ્થૂલેભ્યશ્ચ સ્થૂલોત્પત્તિઃ । આત્માકાશાદિઃ પદાર્થઃ અપૌદ્ગલિકોSપિ પ્રથમાનઃ પ્રતીયતે । યત્ર પુનરિત્યાદિ । તત્કાલાદીતિ । *પૂર્વં હિ તેષાં પરમાણૂનાં સંયોગાલ્ક્યઃ પર્યાયો નાસીત્, પશ્ચાત્તત્કાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂતઃ । સ ચ તેભ્યો ન સર્વથા ભિન્નઃ, સ્વભાવભૂતત્વાત્ । અન્યચ્ચ દ્રવ્યં ત્રિકાલાવસ્થાયિ, પર્યાયાશ્ચ વાર્ત્તમાનિકાઃ । દ્રવ્યમાધારઃ, પર્યાયાશ્ચાધેયાસ્તસ્માન્ન સર્વથાSભિન્નઃ, કિન્તુ ભિન્નઃ । ન ચ સર્વથા ભિન્નઃ, કથન્નિદમિન્નોSપિ, યાવતા ત એવ પરમાણવઃ સંયોગરૂપતયા પરિણમન્તિ । ન પુનઃ સંયોગઃ પૃથગ્ભૂતઃ । * इयमिति उत्पत्तिः ।

વિરોધેતિ વિરોધેન નિરોધઃ । પર્યાયેતિ ક્રમભાવિધર્મરૂપતયા । ન પ્રાચ્યે પ્રસન્ન इति પઢંશતાલક્ષણં દૂષણમ્ । તથેતિ ષઢંશતાપ્રકારતયા ।

યાSપિ પરમાણોઃ ષઢંશતાSપત્તિરુક્તા, સાSપ્યયુક્તા, યતોSત્રાંશશબ્દસ્ય સંબન્ધ- નિવન્ધનશક્તિસ્વરૂપોSથો વિવક્ષ્યેત, અવયવલક્ષણો વા ? ન પ્રાચ્યે પ્રસન્નઃ સંગતઃ, તથાSસ્માભિસ્તદમ્યુપગમાત્ । દ્વિતીયે તુ, નાસ્ત્યવિનાભાવઃ, તત્ત્વચ્છક્તિમાત્રેણૈવ તત્ત્વપર- માણુસંબન્ધસ્ય પ્રતિષેદ્ધુમશક્યત્વાત્ ।

વળી, તમોએ પરમાણુની આબતમાં તે છ અંશવાળો થઈ જશે એવી જે આપત્તિ આપી છે તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે--તમારે અંશ શબ્દનો અર્થ સંબંધનું કારણ--શક્તિ એ વિવક્ષિત છે કે અવયવરૂપ વિવક્ષિત છે ? પ્રાચ્ય પક્ષમાં ષઢંશતાની આપત્તિ સંગત નથી, કારણ કે--અમોએ પરમાણુના શક્તિરૂપ અંશે સ્વીકારેલ છે. ણીન્ન પક્ષમાં તો અવિનાભાવ નથી, કારણ કે--વિભિન્ન શક્તિથી વિભિન્ન પરમાણુઓ સાથે એક પરમાણુનો સંબન્ધ થતો હોય તો તે નિવારી શકાય તેમ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે--એક પરમાણુનો અનેક પર-

૧ ક્ષાદિઃ ક । ૨ સમ્બન્ધનિવન્ધનં શં મુ । * એત્તચ્ચિદ્દાન્તર્ગતઃ પાઠો મુદ્રિતે એવ ।

भाष्ये साधे संश्लेषे तथा मात्रायां ते सावयवार्थं गये। एषा व्याप्तिरिति नथी। सावयवार्थं तथा विना ते शक्तिरिति अनेकं परभाष्ये साधे संश्लेषे शक्यं शक्यं। शक्तिरिति एव अवयवतुं शीघ्रं नाम डोय तो अभने कंठं वांधो नथी, पणु शक्तिरिति अवयवार्थं डोय वस्तु डोय तो ते प्रस्तुतमां सिद्धं शक्यं शक्यं। शक्तिरिति शक्तिरिति एव अन्य परभाष्ये साधे संश्लेषे घटतो डोयार्थी तेनार्थी लिखितं अवयवमानयो अनावश्यकं छे।

(प०) सम्बन्धनिबन्धनशक्तिस्वरूप इति संयोगनिमित्तघटोत्पादनसामर्थ्यस्वरूपः । न प्राच्ये प्रसङ्ग इति । अनिष्टापादनं हि प्रसङ्गः । तदभ्युपगमादिति सांशताङ्गीकारात् । तत्तच्छक्तिमात्रेणेवेति इतरपरमाणुसम्बन्धनशक्तिः । तत्तत्परमाणुसम्बन्धस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वादिति । तैस्तैः परमाणुभिः सह विवक्षितपरमाणोर्यः सम्बन्धः स प्रतिषेद्धुमशक्यः । केन ? सा सा या या शक्तिस्तत्परमाणुसम्बन्धलक्षणा, तन्मात्रेण शक्तिरूपेण सावयवताऽस्ति न साक्षात् । कथमन्यथा पश्चादपि इतरपरमाणुसम्बन्धे सावयवता स्यात् क्रोडीकृतचुञ्चुनखपक्षाद्यवयवाण्डकरसन्त्यायेन ?

(टि०) तदभ्युपगमादिति परमाण्वङ्गीकारात् । नास्त्यविनाभाव इति अवयवेषु सत्सु संबन्धो भवति नान्यथेत्यर्थं *यतः अवयवैरेव परमाणुरात्मानं करोति-नात्राविनाभावः । तैस्तैः परमाणुभिः सह विवक्षितपरमाणोर्यः संबन्धः स प्रतिषेद्धुमशक्यः । केन ? तत्तच्छक्तिमात्रेणेवेति सा सा या या शक्तिस्तत्परमाणुसम्बन्धनलक्षणा तन्मात्रेण शक्तिरूपेण सावयवताऽस्ति, न साक्षात् । कथमन्यथा पश्चादपि इतरपरमाणुसम्बन्धे सावयवता स्यात् क्रोडीकृतचुञ्चुनखपक्षाद्यवयवाण्डकरसन्त्यायेन ।*

यदपि 'निराधारः' इत्यादि न्यागादि, तत्रापि कथञ्चिद्विरोध्यविरोध्यनेकावयवाविवर्गभूतवृत्तिरवयव्यभिधीयते । तत्र च यद् विरोध्यनेकावयवाधारतायां विरुद्धधर्माध्यासनमन्यथायि, तत्कथञ्चिदुपेयत एव तावत्, अवयवात्मकस्य तस्यापि कथञ्चिदनेकरूपत्वात् ।

यच्चोपन्यस्तम्- 'सामस्त्येन, एकदेशेन वा' इत्यादि, तत्रापि विकल्पद्वयानभ्युपगम एवोत्तरम्, अविवर्गभावेनावयविनोऽवयवेषु वृत्तेः स्त्रीकारात् ।

पणी, 'निराधारं छे डे साधार ?' विगरे ले कंठं क्युं ते विषे कथञ्चित् विरोधी अने अविरोधी एवा अनेकं अवयवमां अविष्यज्जाये कथञ्चित् अनेक-रूपे अवयवी छे, एम अमे क्लीं अं छीं अने तेमां ले विरोधी अनेकावयवो ने आधा र मानवामां विरुद्ध धर्मा आश्रयनी आपत्ति तमे आपी, तो पणु ते अमे अपेक्षाने आधारे मानीं अं छीं अं, शरणु डे-अनेकं अवयवात्मकं अवयवी कथञ्चित् अनेकरूपं पणु छे न.

पणी, 'अवयवी प्रत्येकं अवयवमां सर्वदेशधी छे डे अं देशधी ?' एम ले विकल्पो कथां ते अनेने अस्त्रीकारं ए न तेने उत्तर छे. शरणु डे-अविष्यज्जाव-कथञ्चित् तादात्म्यधी अवयवोमां अवयवीनी वृत्ति अमे मानीं अं छीं.

(प०) कथञ्चिदनेकरूपत्वादिति । न चैतत् तन्त्रान्तरीयैः सह विरुद्धम्, वैशेषिकैरपि एकस्मिन्नवयविनि बहूनां खण्डावयविनामङ्गीकारात् ।

(टि०) अवयवीति स्थूलोऽवयवी । उपेयते इति अङ्गीक्रियत एव । तस्येति स्थूलावयविनः । वैशेषिकैरपि एकस्मिन्नवयविनि बहूनां खण्डावयविनामङ्गीकारात् । अविष्वग्भावेनेति कथञ्चित्तादात्म्येन ।

यच्च 'अर्थसमकालम्' इत्याद्युक्तम्, तत्रापि विकल्पद्वयमपि स्वीक्रियत एव, अस्मदादिप्रत्यक्षं हि योग्यसमकालार्थाऽऽकलनकुशलम्, स्मरणमतीतस्य, शाब्दानुमाने त्रैकालिकस्याऽप्यर्थस्य परिच्छेदके । निराकारं चैतद् द्वयमपि । न चातिप्रसङ्गः । तद्ग्रहणपरिणामश्चेदाकारः, तदभ्युपगच्छामः; स्वज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेषवशादेवाऽस्य नैयत्येन प्रवृत्तेः । शेषविकल्पनिकुरुम्बडम्बरेऽस्वीकार एव तिरस्कारः ।

निरस्ता शून्यता सेयमाशाः शाक्य! वसन्त्यमूः ।

उन्मीलय चिराद् नेत्रे कौतुकालोकनोत्सुके ॥१॥

वणी 'ज्ञान अर्थना समकाले छे?' विगेरे जे क'र्ष क'र्षुं त्यां अमे भन्ने विकल्पानो स्वीकार करीये छीये, कारणे डे-आपणा जेवा-अर्थयक्षुधी जेनारानुं प्रत्यक्ष, योग्य जेवा समकालमां रडेल पदार्थने ज्ञानुवाभां कुशल-समर्थ छे; स्मरणे अतीतकालमां रडेल पदार्थने ज्ञानुवाभां कुशल छे; ज्यारे शाब्द-आगम अने अनुमान त्रये कालमां रडेल पदार्थने ज्ञानुवाभां कुशल छे, अने ते भन्ने ज्ञान-समकालिक डे असमकालिक निराकार छे अने छतां सर्व पदार्थने ज्ञानुवाङ्ग अतिप्रसङ्ग अही नथी. अने जे 'अर्थग्रहणपरिणाम' जे ज्ञाननो आकार छे जेम स्वीकारता हो-तो ते अमे भानीये छीये, कारणे डे-स्वज्ञानावरणीय अने वीर्यान्तराय कर्मना क्षयोपशमविशेषने कारणे ज्ञाननो जे परिणाम पदार्थ-विशेषमां नियत भने छे. अने भाङ्गीना विकल्पसमूहङ्ग आडम्भरने अस्वीकार जे जे अभासे उत्तर छे. अर्थात् भाङ्गीना विकल्पो युक्तिसंगत नथी, तेथी अमे स्वीकारता नथी. तो हे शाक्य ! आ शून्यता तो अङ्कित थर्ष ग'र्ष छे, अने दिशाजो विद्यमान छे, भाटे लांभा कालथी कौतुक जेवाने उत्सुक तास नेत्रोने जोल.

(प०) शाब्दानुमाने त्रैकालिकस्यापीति साध्यसाधनयोर्हि प्रतिबन्धं मनसि निश्चित्यानुमानप्रयोक्ता त्रिकालवेदी भवति । निराकारं चैतद् द्वयमपीति । तद्ग्रहणपरिणामश्चेदाकारस्तदभ्युपगच्छामः ।

निरस्ता शून्यतेत्यादि पद्ये निरस्ता मया । कौतुकालोकनोत्सुके इति । त्वया हि शून्यं सर्वमिति कृत्वा नेत्रे निमीलिते । तच्च न, यतः सर्वा अपि दिशा वसन्ति ।

(टि०) समकालेति वार्तमानिकम् । शाब्देति आगमः । साध्यसाधनयोः सम्बन्धहेतुशक्तिरूपेण प्रतिबन्धं मनसि निश्चित्यानुमानप्रयोक्ता त्रिकालवेदी भवति अर्थसमकालं तद्विन्नकाले वा । अतिप्रसङ्ग इति अनियतपरिच्छेदापत्तिः । अस्येति ज्ञानस्य ।

१ विनः । अविष्वग् पु । २ आगमः । अस्येति पु ।

§१० अथ ब्रह्मवादिवावदूका वदन्ति—युक्तं यदेष सकलापलापी पापीयानपासे, आत्मब्रह्मणस्तात्त्विकस्य सत्त्वात् । न च—सरलसालरसालप्रियालहिन्तालतालतमाल-प्रवालप्रमुखपदार्थसार्थोऽप्यहमहमिकया प्रतीयमानः कथं न पारमार्थिकः स्यात्?—इति वक्तव्यम्, तस्य मिथ्यारूपत्वात् । तथाहि—प्रपञ्चो मिथ्या, प्रतीयमानत्वात् । यदेवं तदेवं यथा शुक्तिशकले कलधौतम्, तथा चायम्, तस्मात्तथा ॥

§ १०. अत्यंत वायाल अह्मवादी हुवे आ विषयभां पोतानी मान्यता रज्जु करे छे—येक मात्र सकल पदार्थनो अपलाप करतो होवाथी आ पापी शून्यवादीने परास्त कथो ते धल्लुं व साहुं कथुं, करणुं के पारमार्थिक आत्मब्रह्म विद्यमान छे.

शंका—‘हुं आ रह्यो’ ‘हुं आ रह्यो’ ये प्रमाणे प्रतीयमान—प्रत्यक्ष प्रतीति-थी सिद्ध येवा सरल, साल, रसाल, प्रियाल, हिन्ताल, ताल, तमाल, प्रवालरूप पदार्थ समूह तात्त्विक—पारमार्थिक केम नही ?

समाधानः—येवी शंका न करवी, करणुं के—ते सधल्लुं मिथ्या रूप छे. ते आ प्रमाणे—प्रपञ्च (संसारः लेह) मिथ्या छे, प्रतीयमान (प्रतीतिनो विषय) होवाथी, वे प्रतीयमान होय ते मिथ्या होय छे, वेम के—छीपभां रज्जुत प्रतीयमान होवाथी मिथ्या छे, प्रपञ्च—संसार पणु प्रतीयमान छे, माटे ते मिथ्या छे,

(टि०) नच सरलेत्यादि तस्येति तालतमालादितरुणतरतरुष्वर्वादिपदार्थसार्थस्य ।

§११ तदेतदेतस्य न तर्कवितर्ककार्कश्यं सूचयति । तथाहि—मिथ्यात्वमत्र कीदृक्षमा-काङ्क्षितं सूक्ष्मदृशा—किमत्यन्तासत्त्वम्, उताऽन्यस्यान्याकारतया प्रतीतत्वम्, आहो स्वदनिर्वाच्यत्वम् ? इति भेदत्रयी त्रिनेत्रनेत्रत्रयीव त्रौकते । प्राचि पक्षद्वये, त्वदनङ्गी-कारः परीहारः । तार्तीयकविकल्पे तु, किमिदमनिर्वाच्यत्वं नाम ?—किं निरुक्तिविरह एव, निरुक्तिनिमित्तविरहः, निःस्वभावत्वं वा ? न प्रथमः कल्पः कल्पनाहः, सरलोऽयं सालोऽयमिति निश्चितोक्तेरनुभवात् । नापि द्वितीयः, निरुक्तेर्हि निमित्तं ज्ञानं वा स्यात्, विषयो वा ? न प्रथमस्य विरहः, सरलसालादिसंवेदनस्य प्रतिप्राणि प्रतीतेः । नापि द्वितीयस्य, यतो विषयः किं भावरूपो नास्ति, अभावरूपो वा ? प्रथमकल्प-नायाम्, असत्त्व्यात्यभ्युपगमप्रसङ्गः । द्वितीयकल्पनायां तु सत्त्व्यातिरेव । उभावापि न स्त इति चेत् । ननु भावाभावशब्दाभ्यां लोकप्रतीतिसिद्धौ तावभिप्रेतौ, विप-रीतौ वा ? प्रथमपक्षे तावद. यथोभयोरैकत्र विधिनास्ति. तथा प्रतिपेधोऽपि. परस्पर-विरुद्धधर्मयोर्भेद्यादेकतरविधिनिपेधयोरन्यतरनिपेधविधिनान्तरीयकत्वात् । द्वितीयपक्षे तु, न काचित् क्षतिः, न लौकिकविषयसहकृतिवृत्तावापि लौकिकज्ञानविषयनिवृत्तिः, तन्निरुक्तिनिवृत्तिर्वा ।

નિઃસ્વભાવત્વપક્ષેऽપિ, નિસઃ પ્રતિપેધાર્થત્વે સ્વભાવશબ્દસ્યાઽપિ ભાવાભાવયોર-
ન્યતરાર્થત્વે પૂર્વવત્ પ્રસન્નઃ । પ્રતીત્યગોચરત્વં નિઃસ્વભાવત્વમિતિ ચેત્ । અત્ર વિરોધઃ—
પ્રપન્નો ન પ્રતીયતે ચેત્, કથં ધર્મિતયા, પ્રતીયમાનત્વં ચ હેતુતયોપાદદે ? તથો-
પાદાને વા કથં ન પ્રતીયતે ? યથા પ્રતીયતે ન તથેતિ ચેત્ । તર્હિ વિપરીતસ્થાતે-
રમ્યુપગમઃ સ્યાત્ ।

§ ૧૧. બ્રહ્મવાદીઓનું ઉપયુક્ત કથન તર્કની વિચારણામાં સૂક્ષ્મતાનું સૂચક
નથી. તે આ પ્રમાણે-સૂક્ષ્મદંદ્રિવાળા હે બ્રહ્મવાદિન્ ! અહીં તમને મિથ્યાત્વ એટલે
શું ઇષ્ટ છે?—અત્યન્ત (સર્વથા) અસત્ત્વરૂપ કે અન્યરૂપે પ્રતીતિરૂપ કે
અનિર્વાચ્યત્વરૂપ ઇષ્ટ છે ? આ પ્રમાણે મહાદેવના નેત્રત્રયની જેમ ત્રણ વિકલ્પો
થાય છે. તેમાં પહેલા જે પક્ષ તો તમે સ્વીકારતા નથી, એ જ તેનો પરિહાર—ઉત્તર
છે. ‘અનિર્વાચ્યત્વ’ નામનો ત્રીજો વિકલ્પ માનો તો—પૂછીએ છીએ કે—‘અનિ-
ર્વાચ્યત્વ’ એટલે શું ? નિરુક્તિવિરહ—એટલે કે—તેના પ્રતિપાદક શબ્દનો અભાવ છે
કે નિરુક્તિના નિમિત્તનો વિરહ છે કે નિઃસ્વભાવરૂપ છે ? પ્રથમવિકલ્પ તો
કલ્પના કરવા લાયક નથી, કારણ કે—આ સરલ છે, આ સાદ છે, એ પ્રમાણે
નિશ્ચિત ઉક્તિ-શબ્દવ્યવહારનો અનુભવ તો થાય છે. બીજો વિકલ્પ પણ
કહી શકશો નહીં કારણ કે—નિરુક્તિનું નિમિત્ત જ્ઞાન છે કે વિષય ? જ્ઞાનનો
વિરહ—અભાવ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે—સરલ સાદ વિગેરે વિષયક જ્ઞાન
દરેક પ્રાણીને પ્રતીત-પ્રસિદ્ધ છે. વિષયનો અભાવ પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે
એ વિષે પ્રશ્ન છે કે ભાવરૂપ વિષય નથી કે અભાવરૂપ વિષય નથી ? પ્રથમ
કલ્પના માનો તો—અસત્પ્રત્યાતિના સ્વીકારનો પ્રસંગ આવશે. બીજી કલ્પના
માનો તો સત્પ્રત્યાતિ જ થઈ. અને જે ભાવરૂપ કે અભાવરૂપ એ બંને પ્રકાર-
નો વિષય નથી, એમ માનો તો ભાવ અને અભાવ શબ્દથી, તમને ભાવ
અને અભાવ એ બંને લોકપ્રસિદ્ધ માન્ય છે કે લોકમાં અપ્રસિદ્ધ અલૌકિક ?
પ્રથમ પક્ષમાં જેમ બંનેની એક સ્થળે વિધિ ન ઘટે, તેમ એક સ્થળે નિષેધ
પણ ન ઘટે, કારણ કે—પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોમાંથી એકનો વિધિ કે નિષેધ તે
બીજાના નિષેધ કે વિધિ સાથે અવિનાભૂત (સહચર) છે. બીજા પક્ષમાં કોઈ
બંધનની ક્ષતિ—હાનિ નથી, કારણ કે—હજારો અલૌકિક (લોકોત્તર) પદાર્થો નિવૃત્ત
થઈ જવા છતાં લૌકિક જ્ઞાનના વિષયની નિવૃત્તિ, કે લૌકિક નિરુક્તિની નિવૃત્તિ
થતી નથી. નિઃસ્વભાવ પક્ષમાં “નિત્” અવ્યય નિષેધાર્થક હોઈ અને સ્વભાવ શબ્દ
ભાવ કે અભાવ બેમાંથી એકનો વાચક હોય તો પહેલાના જેવો જ દોષ આવશે.
અને જે પ્રતીતિની અવિષયતા એ નિઃસ્વભાવતા હોય તો—વિરોધ આવશે. કારણ
કે—પ્રપંચ પ્રતીયમાન ન હોય તો પ્રપંચનું ધર્મી તરીકે અને પ્રતીયમાનત્વનું
હેતુ તરીકે ઉપાદાન—ગ્રહણ કઈ રીતે કર્યું ? અને ધર્મી તરીકે ઉપાદાન કર્યું
તો અપ્રતીયમાન કઈ રીતે થાય ?

शंकाः—अप्यं न्येो प्रतीयमान थाय छे तेयो नथी.

समाधानः—अेभ मानेो तो विपरीतग्यातिना स्वीकारनेो प्रसंग आवशे.

(प०) कथं धर्मितया, प्रतीयमानत्वं च हेतुतयापाददे इति । प्रसिद्ध एव हि धर्मी क्रियते ।

(टि०) तदेतदिति । एतद्व्यवहारप्रतिपन्नपदार्थसार्थस्य मिथ्याप्ररूपणेन कदर्थनम् । एतस्येति ब्रह्मवादिनः । किन्तु वावदकतामेव वेदयति । न प्रथमस्येति ज्ञानस्य । न द्वितीयस्येति विषयस्य विरह इति सम्बन्धः ।

ननु भावेत्यादि । ताविति भावाभावौ । विपरीताविति अलौकिकौ । प्रतिषेधोपीति नास्तीति शेषः । परस्परिति भावाभावयोः । नान्तरीयेति अविनाभावित्वात् । तन्निरुक्तीति लौकिकनिश्चितोक्तिनिषेधः । निस इति षष्ठ्यन्तं पदं कलापके^१ निरिति सिद्धम् । स्वभावेति भावस्वरूपोऽभावस्वरूपो वा स्वभावः ॥ अन्यतरेति भावाभावयोर्मध्यादेकनिषेधे परेण भवितव्यम् । तथोपादान इति धर्मित्वोपादाने । यतः प्रसिद्ध एव हि धर्मी क्रियते ।

§१२ किञ्च, इयमनिर्वाच्यता प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षेपि—‘सरलोऽयम्’ इत्याद्याकारं हि प्रत्यक्षं प्रपञ्चस्य सत्यतामेव व्यवस्यति, सरलादिप्रतिनियतपदार्थ-परिच्छेदात्मनस्तस्योत्पादात्, इतरेतरविविक्तवस्तूनामेव च प्रपञ्चवचोवाच्यत्वेन संमतत्वात् ।

अथ कथमेतत्प्रत्यक्षं पक्षप्रतिक्षेपकम् ? तद्वि विधायकमेवेति तथा तथा ब्रह्मैव विदधाति, न पुनः प्रपञ्चसत्यतां प्ररूपयति । सा हि तदा प्ररूपिता स्याद्, यदी-तरस्मिन्नितरेपां प्रतिषेधः कृतः स्यात् । न चैवम्, निषेधे कुण्ठत्वात् प्रत्यक्षस्येति चेत् । तदयुक्तम्, यतो विधायकमिति कोऽर्थः ? इदमिति वस्तुस्वरूपं गृह्णाति, नान्यस्वरूपं प्रतिषेधति प्रत्यक्षमिति चेत् । मैवम् । अन्यरूपनिषेधमन्तरेण तत्स्वरूप-परिच्छेदस्याप्यसंपत्तेः—पीतादिव्यवच्छिन्नं हि नीलं नीलमिति गृहीतं भवति, नेतरथा । यदेदमिति वस्तुस्वरूपमेव गृह्णाति प्रत्यक्षमित्युच्यते, तदाऽवश्यमपरस्य प्रतिषेधमपि तत् प्रतिषेधत इत्यभिहितमेव भवति, केवलवस्तुस्वरूपप्रतिपत्तेरैवान्यप्रतिषेधप्रतिपत्ति-रूपत्वात् ।

अपि च, विधायकमेव प्रत्यक्षमिति नियमस्याऽङ्गीकारे विद्यावदविद्याया अपि विधानं तवाऽनुषज्यते । सोऽयमविद्याविवेकेन सन्मात्रं प्रत्यक्षात् प्रतिन्यन्नेव ‘न निषेधकं तत्’ इति ब्रुवाणः कथं स्वस्थः ? इति सिद्धं प्रत्यक्षवाधितः पक्ष इति ।

अनुमानवाधितश्च—प्रपञ्चो मिथ्या न भवति, असद्विलक्षणत्वात् । य एवं स एवं यथा आत्मा । तथा चाऽयम् । तस्मात्तथेति । प्रतीयमानत्वं च हेतुर्ब्रह्मात्मना

વ્યભિચારી । સ હિ પ્રતીયતે, ન ચ મિથ્યા । અપ્રતીયમાનત્વે તુ, અસ્ય તદ્ગોચર-
વચનાનામપ્રવૃત્તૈર્મૂકતૈવ તત્ર વઃ શ્રીયસી સ્યાત્ ।

દૃષ્ટાન્તશ્ચ સાધ્યવિકલઃ, શુક્તિશ્કલકલઘૌતેડપિ પ્રપજ્ઞાડન્તર્ગતત્વેનાડનિર્વચની-
યતાયાઃ સાધ્યમાનત્વાત્ ।

§ ૧૨ વળી, પ્રપંચની આ અનિર્વાચ્યતા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ખંડિત થયેલી છે, અર્થાત્ આ સરલ છે, એવા પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રપંચની સત્યતાનો જ નિશ્ચય કરે છે, કારણ કે—સરલાદિ પ્રતિનિયત પદાર્થના જ્ઞાનરૂપે પ્રત્યક્ષ (પ્રમાણ)ની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને પરસ્પર ભિન્ન વસ્તુઓ જ ‘પ્રપંચ’ શબ્દના વાચ્ય તરીકે સર્વ કોઈને સંમત છે.

શંકા:—આ પ્રત્યક્ષ (પ્રમાણ) પક્ષનું પ્રતિક્ષેપક—નિષેધક કઈ રીતે થઈ શકે ? કારણ કે—પ્રત્યક્ષ તે વિધાયક છે, માટે તે તે પ્રકારે બ્રહ્મનું જ વિધાન કરે છે, પરંતુ પ્રપંચની સત્યતાનું નિશ્ચાયક નથી, કારણ કે—પ્રપંચની સત્યતા તે ત્યારે સિદ્ધ થયેલ કહેવાય જો ઇતરમાં ઇતરનો—(સરલમાં તમાલનો) પ્રતિષેધ કર્યો હોય, પણ તે બને નહીં કારણ કે—પ્રત્યક્ષ નિષેધ કરવામાં સમર્થ નથી.

સમાધાન:—એમ માનવું ઉચિત નથી. કારણ કે—‘વિધાયક’ પદનો તમે શું અર્થ કરો છો ? ‘આ છે’ એ પ્રમાણે વસ્તુરૂપને પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરે છે, પણ અન્ય વસ્તુનો નિષેધ કરતું નથી, તે માટે તે વિધાયક છે—એમ કહો તે ઉચિત નથી, કારણ કે—અન્યપદાર્થના સ્વરૂપનો નિષેધ કર્યા સિવાય સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય પણ થઈ શકતો નથી. પીતાદિથી વ્યવચ્છિન્ન—ભિન્ન રૂપે જ્ઞાત થયેલું ‘નીલ’ નીલ તરીકે ગૃહીત (પ્રત્યક્ષ) થાય છે, પરંતુ પીતાદિથી ભિન્ન રૂપે જ્ઞાત થયું ન હોય તો તે નીલ કહેવાતું નથી. જ્યારે તમે એમ કહો છો કે—‘આ છે’ એ પ્રકારે વસ્તુસ્વરૂપને જ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ તેથી અન્ય પદાર્થના પ્રતિષેધને પણ અવશ્ય ગ્રહણ કરે છે, એ પણ અર્થાત્ કહેવાઈ જાય છે, કારણ કે—કેવલ વસ્તુના સ્વભાવરૂપનો જ નિશ્ચય છે તે જ અન્યના પ્રતિષેધના નિશ્ચયરૂપ છે.

વળી, પ્રત્યક્ષ વિધાયક જ છે એ નિયમ સ્વીકારશો તો વિદ્યાની જેમ અવિદ્યાની પણ વિધિ જ તમારે માનવી પડશે. તે આ પ્રમાણે—આ બ્રહ્મવાદી સંસારોપાદાન રૂપ અવિદ્યાનો પ્રત્યક્ષથી પ્રતિષેધ કરીને માત્ર સત્તાને સ્વીકારે છે, છતાં પ્રત્યક્ષને નિષેધક નથી માનતો, તો તે કઈ રીતે સ્વસ્થ (શાંત—સ્થિર) હોઈ શકે ? માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે, એ સિદ્ધ થયું.

અને અનુમાનથી પણ બાધિત છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રપંચ મિથ્યા નથી, અસત્થી વિલક્ષણ હોવાથી. જે અસત્થી વિલક્ષણ હોય, તે મિથ્યા ન હોય, જેમ કે—આત્મા. આ પ્રપંચ પણ અસત્થી વિલક્ષણ છે, માટે મિથ્યા નથી. વળી, પ્રપંચને મિથ્યા સિદ્ધ કરવા તમારે જો ‘પ્રતીયમાન હોવાથી’ એવો જો હેતુ કહ્યો છે, તે વ્યભિચારી છે, કારણ કે—બ્રહ્મ પ્રતીયમાન છે છતાં મિથ્યા નથી, અને જો બ્રહ્માત્માને

अप्रतीयमान मानो तो- ब्रह्मात्माने विषे ब्रह्मविषयक शब्दोनी प्रवृत्ति न नही थाय. तो ते विषयमां तमादे भूंगा रडेवुं ओ न कथ्याणुशरी छे.

वणी, तमोओ 'छीपना दुकडाभां आंही' ओ प्रमाणे तमारा अनुमानमां ने दृष्टांत आभ्युं छे ते साध्यरहित छे, कारणे के-शुद्धितशकल विषेनुं रगत पणु प्रपञ्चनी अन्तर्गत होवाथी तेनी अनिर्वाच्यता सिद्ध नथी पणु साध्यमान छे.

(प०) प्रत्यक्षेपीति प्रतिक्षिप्ता ।

तद्धि विधायकमेवेति :-

“ आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं न निषेद्धृ विपश्चितः ।

नैकत्व आगमस्तेन प्रत्यक्षेण प्रवाध्यते ॥१॥” [ब्रह्मसिद्धि २.१]

तथा तथेति घटादिविवर्तरूपेण । ब्रह्मैवेति कर्मतापन्नं ब्रह्म । अन्यप्रतिषेधप्रतिपत्तिरूपत्वादिति । मुण्डभूतले घटाभावग्रहणवत् । येन हि पदास्खलनादिना मुण्डभूतलं गृहीतम्, घटाभावोऽपि तेन गृहीतः ।

(टि०) प्रत्यक्षेपीति निराकारि । तस्येति प्रत्यक्षस्य । वाच्यत्वेनेति घटादिविवर्तरूपेण । पश्येति प्रपञ्चो मिथ्या इत्येतस्य पक्षस्य । तद्धीति प्रत्यक्षम् । विधायकमिति ब्रह्मलक्षण-प्रकृतपक्षजनकमेव । तथा तथेति प्रत्यक्षं कर्तुं तेन तेन प्रकारेण विचार्यमाणम् । ब्रह्मैव कर्मतापन्नम् । सा हीति प्रपञ्चसत्यता । 'तथेति । निषिद्धा भवेत् । यदीतरस्मिन्निति सरले, इतरे-पामिति तमात्वादीनाम् । न चैवमिति प्रत्यक्षेण प्रतिषेधो न कृतः, प्रत्यक्षस्य निषेधकुण्ठत्वात् । तदाऽवश्यमित्यादि । तदिति प्रत्यक्षम् । *प्रतिपद्यत इति मुण्डभूतले घटाभावग्रहणवत् । येन पदास्खलनादिना मुण्डभूतलं गृहीतम्, घटाभावोऽपि तेन गृहीतः ।* केवलेति । प्रतिपत्तेर्ज्ञानस्यैव । विवेकेनेति निरासेन ।

प्रतियन्निति जानन् प्रतिपूर्वकः इण् गतौ । प्रत्येती(प्रतियन्नि)ति शतृष्टप्रत्ययः । “गमनार्था धातवः सर्वेऽपि ज्ञानार्थाः” इति वचनादवगच्छन्नित्यर्थः । तदिति प्रत्यक्षम् ।

प्रपञ्चो मिथ्येत्यादि । स हीति ब्रह्मात्मा । अस्येति ब्रह्मात्मनः । तद्गोचरेति ब्रह्मविषयः ।

§१३ किञ्च, इदमनुमानं प्रपञ्चाद् भिन्नम्, अभिन्नं वा ? यदि भिन्नम्, तर्हि सत्यम्, असत्यं वा ? यदि सत्यम्, तर्हि तद्वदेव प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वं स्यात् । अथाऽसत्यम्: तत्रापि शून्यम्, अन्यथाख्यातम्, अनिर्वचनीयं वा ? आद्यपक्षद्वयेऽपि न साध्यसाधकत्वम्, नृशृङ्गवच्छुक्तिकलधौतवच्च । तृतीयपक्षोऽप्यक्षमः, अनिर्वचनीयस्याऽसंभवेनेनाभिहितत्वात् ।

व्यवहारसत्यमिदमनुमानम्, अतोऽसत्यत्वाभावात् स्वसाध्यसाधकमिति चेत् । किमिदं व्यवहारसत्यं नाम ? व्यवहृतिर्भवहारो ज्ञानं तं चेत् सत्यम्, तर्हि पार-मार्थिकमेव तत् । तत्र चोक्तो दोषः । अथ व्यवहारः शब्दस्तेन सत्यम् । ननु

१ अत्र 'तथेति निषिद्धा भवेदिति' असंगतं भाति । * चिदान्तर्गतः पाठः सुद्धिते एव ।

२ चोक्तदोषः इति टिप्पणसंगतः पाठः ।

શબ્દોઽપિ સત્યસ્વરૂપઃ, તદિતરો વા ? યદ્યાવઃ, તર્હિ તેન યત્સત્યં તત્પારમાર્થિક-
મેવેતિ તદેવ દૂષણમ્ । અથાઽસત્યસ્વરૂપઃ શબ્દઃ । કથં તતસ્તસ્ય સત્યત્વં નામ ?
ન હિ સ્વયમસત્યમન્યસ્ય સત્યત્વવ્યવસ્થાહેતુઃ, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । અથ કૂટકાર્ષાપણે
સત્યકાર્ષાપણોચિતક્રયવિક્રયવ્યવહારજનકત્વેન સત્યકાર્ષાપણવ્યવહારવદસત્યેઽપ્યનુમાને
સત્યવ્યવહાર ઇતિ ચેત્ । તર્હ્યસત્યમેવ તદનુમાનમ્ । તત્ર ચોક્તો દોષઃ । અતો ન
પ્રપञ्ચાદ્વિન્નમનુમાનસુપપત્તિપદવીમાપેદાનમ્ ।

નાપ્યભિન્નમ્, પ્રપञ्ચસ્વભાવતયા તસ્યાપિ મિથ્યાત્વપ્રસક્તેઃ । મિથ્યારૂપં ચ
તત્કથં નામ સ્વસાધ્યં સાધયેત્ ? ઇત્યુક્તમેવ । એવં ચ પ્રપञ્ચસ્ય મિથ્યાત્વાસિદ્ધેઃ કથં પરમ-
બ્રહ્મણસ્તાત્વિકત્વં સ્યાત્, યતો વાહ્યાઽર્થાભાવો ભવેદિતિ ? ॥૧૬॥

§ ૧૩ વળી, તમારું 'પ્રપંચ મિથ્યા છે' ઇત્યાદિ અનુમાન પ્રપંચથી ભિન્ન છે
કે અભિન્ન ? ભિન્ન હોય તો—તે અનુમાન સત્ય છે કે અસત્ય ? સત્ય હોય
તો—તે અનુમાનની જેમ પ્રપંચ પણ સત્ય થઈ જશે. અર્થાત્ અદ્વૈતવાદ સિદ્ધ
નહીં થાય. અનુમાન અસત્ય હોય તો—તે શૂન્ય છે, અન્યથાગ્યાત છે કે
અનિર્વચનીય ? પહેલાં જે પક્ષમાં તો અનુમાન અનુક્રમે 'પુરુષશૃંગ' જેવું
અને 'છીપમાં રજત' જેવું થઈ જશે. એટલે સાધ્યને સિદ્ધ કરી શકશે નહીં.
ત્રીજે પક્ષ પણ સમર્થ નથી, કારણ કે—અનિર્વચનીયતા પોતે જ સંભવતી નથી
એ પ્રમાણે અમે પહેલાં જ કહી ગયા છીએ.

શંકા—પૂર્વોક્ત અનુમાન વ્યવહારથી સત્ય છે, એથી કરીને તે અસત્ય નથી
માટે તે સાધ્યનું સાધક છે.

સમાધાન—એમ પણ બને નહીં કારણ કે—વ્યવહારે સત્ય એટલે શું ? વ્યવ-
હૃતિ—વ્યવહાર એટલે જ્ઞાન અને તેને કારણે સત્ય એમ જો હોય તો અનુમાન
પારમાર્થિક સત્ય જ થયું, અને તેમાં દોષ કહી ચૂક્યા છીએ. અને જો વ્યવહાર
એટલે શબ્દ હોય અને તેનાથી સત્ય હોય તો તે શબ્દ સત્યસ્વરૂપ છે કે
અસત્યસ્વરૂપ ? જો સત્યસ્વરૂપ હોય તો તેનાથી સત્ય તે પારમાર્થિક સત્ય
થયું અને તેમાં પૂર્વોક્ત દૂષણ છે. અને જો શબ્દ અસત્યસ્વરૂપ હોય તો,
તેવા શબ્દથી અનુમાનની સત્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? કારણ કે—સ્વયં અસત્ય
હોય તે બીજાની સત્યતા સિદ્ધ કરવાને હેતુ બનતો નથી. તેમ છતાં માનવામાં
તો અતિપ્રસંગ દોષ થશે. એટલે કે હેતુના સાચા—ગોટાપણાનો વિવેક જ
નહીં રહે.

શંકા—ગોટા સિદ્ધા વડે પણ ખરીદ-વેચાણ વ્યવહાર સિદ્ધ થતો હોઈ
તેને સાચા સિદ્ધો કહેવાય છે. તેમ અસત્ય અનુમાનથી પણ સાધ્ય સિદ્ધ થતું
હોઈ તેને સત્ય કહી શકાય.

સમાધાન—જો એમ હોય તો અનુમાન અસત્ય જ થયું અને તેમાં દોષ
કહી ચૂક્યા છીએ. માટે પ્રપંચથી ભિન્ન અનુમાન યુક્તિમાર્ગને પામતું નથી,

અર્થાત્ સિદ્ધ ધર્મ શકતું નથી.

અને અનુમાનને પ્રપંચથી અલિપ્ત માનવામાં આવે તો—તે પ્રપંચસ્વરૂપ હોવાથી પ્રપંચની જેમ મિથ્યા બની જશે. આ પ્રકારે અનુમાન મિથ્યા થવાથી તે સ્વસાધ્યને કંઈ રીતે સિદ્ધ કરશે ? એ વાત પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે. આ રીતે પ્રપંચમાં મિથ્યાત્વ સિદ્ધ ન હોવાથી પરમ બ્રહ્મની તાત્ત્વિકતા પણ કંઈ રીતે સિદ્ધ થશે, જેથી કરી બાહ્ય અર્થનો અભાવ સિદ્ધ થાય ? ૧૬.

(૫૦) નૃશૃંગ્ણવદિતિ શ્લ્યમ્ । શુક્તિકલઘૌતવદિતિ અન્યથાહ્યાતમ્ ॥૧૬॥

(ટિ૦) તદ્ભદ્રેવેતિ સત્યાનુમાનવદેવ । પ્રતીયમાનત્વાદેવ હેતોર્થઘાડનુમાનમિદં સત્યમ્ , તથા પ્રપન્નોપિ પ્રતીયમાનત્વાદેવ સત્યોડસ્તિવત્વર્થઃ । નૃશૃંગ્ણેતિ શ્લ્યત્વે નૃશૃંગ્ણદષ્ટાન્તઃ । અન્યથાહ્યાતત્વે શુક્તિકલકલે કલઘૌતમિતિ નિદર્શનમ્ ।

તત્ર ચોક્તદોષ ઇતિ પ્રપન્ચસત્યતાલક્ષણઃ । યચનુમાનં વ્યવહારસત્યેન સત્યમ્, વ્યવહાર-સત્યેન પ્રપન્નોપિ સત્યઃ સ્યાત્ ઇતિ ભાવાર્થઃ । તદિતર ઇતિ સત્યાદિતરોડલીક ઇત્યર્થઃ । તદેવેતિ પ્રપન્ચસત્યતાલક્ષણમ્ । તત્ ઇતિ શબ્દાત્ । તસ્યેત્યનુમાનસ્ય ।

આપેદાનમિતિ પ્રપેદે । તસ્યેતિ અનુમાનસ્ય । તદિત્યનુમાનમ્ ॥૧૬॥

પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્ય સ્વવ્યવસાયોતિ વિશેષણં વ્યાહ્યાન્તિ—

સ્વસ્ય વ્યવસાયઃ સ્વાભિમુખ્યેન પ્રકાશનમ્, વાહ્યસ્યેવ તદ્ભિમુખ્યેન, કરિકલમકમહમાત્મના જાનામિ ॥૧૭॥

૧૧ યથા વાહ્યાભિમુખ્યેન વાહ્યાનુભવનેન પ્રકાશનં વાહ્યવ્યવસાયો જ્ઞાનસ્ય. તથા સ્વાભિમુખ્યેન પ્રકાશનં સ્વવ્યવસાયઃ । અત્રોલ્લેખઃ—કરિકલમકમિત્યાદિ । યથા કરિકલમકમિતિ પ્રમેયસ્ય, બહમિતિ પ્રમાતુઃ, જાનામીતિ પ્રમિતેઃ પ્રતિભાસઃ, તથા આત્મનેતિ પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનત્યાડપ્યત્ત્યેવેતિ ભાવઃ ॥૧૭॥

પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલ જ્ઞાનના 'સ્વવ્યવસાયિ' વિશેષણની વ્યાખ્યા—

બાહ્ય પદાર્થના અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન જેમ બાહ્ય પદાર્થનો વ્યવસાય કરે છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન સ્વનો વ્યવસાય કરે છે, જેમ કે—હું મારી જાતે હાથીના અચ્ચાને (મદનીયાને) જાણું છું. ૧૭.

૧૧ જેમ બાહ્યાભિમુખ થવાથી એટલે કે બાહ્ય પદાર્થના અનુભવથી થતું પ્રકાશન એ જ્ઞાનનો બાહ્ય વ્યવસાય છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી એટલે કે—સ્વના અનુભવથી થનારું પ્રકાશન તે સ્વવ્યવસાય છે. જેમ કે—હું મારી જાતે હાથીનાં અચ્ચાને જાણું છું.” આ પ્રકારની પ્રતીતિમાં જેમ 'હું' એ પ્રમાતા—કર્તાની પ્રતીતિ છે, 'હાથીના અચ્ચાને' એ પ્રમેય—કર્મની પ્રતીતિ છે અને 'જાણું છું' એ પ્રમિતિ—ક્રિયાની પ્રતીતિ છે, તેમ 'મારી જાતે' એ પ્રમાણરૂપે અભિમત જ્ઞાનની પણ પ્રતીતિ છે જ. ૧૭.

(ટિ૦) પ્રમિતેરિતિ પરિચ્છેદસ્ય । પ્રમાણત્વેતિ સ્વપરવ્યવસાયિનઃ ॥૧૭॥

स्वव्यवसायमेव स्पष्टदृष्टान्तप्रकटनेन निष्टङ्कयन्ति—

कः खलु ज्ञानस्याऽऽलम्बनं बाह्यं प्रतिभातमभिमन्यमानस्तदपि तत्प्रकारं नाभिमन्येत, मिहिरालोकवत् ? ॥१८॥

§१ तदपीति ज्ञानमपि, तत्प्रकारमिति स प्रतिभातत्वलक्षणः प्रकारः प्रतिनियतं स्वरूपं यस्य तत् तत्प्रकारं प्रतिभातमित्यर्थः । यथैव हि गिरिनगरगहनादिकं मिहिरालोकस्य विषयं प्रतिभातमभिमन्यमानैर्मिहिरालोकोऽपि प्रतिभातोऽभिमन्यते लौकिकपरीक्षकैः, तद्वज्ज्ञानस्य विषयं कुम्भादिकं प्रतिभातमभिमन्यमानैस्तैर्ज्ञानमपि प्रतिभातं स्वीकर्तव्यमिति ।

स्पष्ट दृष्टांतं ज्ञानापीने 'स्वव्यवसायी' विशेषणं समर्थन—

सूर्यप्रकाशनी ज्ञेयं ज्ञानना आद्यं आलम्बनने प्रतिभात माननार एवो कोऽपि उशे जे तेने पणु ते प्रकारतुं न माने ? १८.

§१ तेने पणु—ज्ञानने पणु, ते प्रकारतुं एतदे के प्रतिभात इपे नियत स्वइपवाणुं. सूर्यप्रकाशना विषयभूत पर्वतादि पदार्थाने प्रतिभात माननार लौकिके अने परीक्षके अने सूर्यप्रकाशने पणु प्रतिभात मानेद छे, तेम ज्ञानना विषय घटादि पदार्थाने प्रतिभात माननार लौकिके अने परीक्षके अने ज्ञानने पणु प्रतिभात मानवुं जे छे.

§२ अत्रेयं भट्टचट्टघटना—ननु न स्वसंवेदनं वेदनस्य सुन्दरम्, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्—इत्यस्य पारोक्ष्यमेवाक्षुणं कक्षीकरणीयम् ।

§३ तदेतदरमणीयम् । यतः—किमुत्पत्तिः, ज्ञासिर्वा स्वात्मनि विरुध्येत ? यद्युत्पत्तिः, सा विरुध्यताम् । न हि ज्ञानमात्मानमुत्पादयतीति वयमध्यगीष्महि । अथ ज्ञप्तिः, नेयमात्मनि विरोधमदीधरत्, तदात्मनैव ज्ञानस्य स्वकारणकलापादुत्पादात्, प्रकाशात्मनेव प्रदीपकलिकालोकस्य ।

अथ प्रकाशात्मनैव प्रदीपालोकोऽयमुदयमाशिवानिति परप्रकाशकोऽस्तु, आत्मानमप्येतावन्मात्रेणैव प्रकाशयतीति तु कौतस्कुती नीतिः ?—इति चेत् । तर्हि तेनाऽप्रकाशितेनैव वराकेण स्थातव्यम्, आलोकान्तराद् वा प्रकाशेवाऽस्य भवितव्यम् ? प्रथमे, प्रत्यक्षवाधा । द्वितीयेऽपि सैवाऽनवस्थापत्तिश्च ।

§४ अथ नाऽसौ स्वमपेक्ष्य कर्मतया चकास्ति—इत्यस्वप्रकाशकः स्वीक्रियते, प्रकाशरूपतया तूत्पन्नत्वात् स्वयं प्रकाशत एवेति चेत् । अनेनैव सुधामद्वि । न हि वयमपि ज्ञानं कर्मतयैव प्रतिभासमानं स्ववेद्यमावेदयामहि, ज्ञानं स्वयं प्रतिभासत इत्यादावकर्मकस्य तस्य चकासनात् । यथा तु ज्ञानं जानामीति कर्मतयाऽपि तद्भाति तथा प्रदीपः स्वं प्रकाशयतीत्ययमपि तथा प्रथत एव ।

“દીપવન્નોપપદ્યેત વિશ્વવસ્તુપ્રકાશનમ્ ।
અનાત્મવેદને જ્ઞાને જગદાન્ધ્યં પ્રસજ્યતે ॥”

‘અસ્યેતિ પ્રદીપાલોકસ્ય । અસાવિતિ પ્રદીપાલોકઃ । કર્મ્મતયેતિ યથા દીપો દીપં જાનાતિ । તસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ।

§૫ અથાવયવૈરાલોકાવયવી પ્રકાશ્યત્ત્વમ્મુચ્યતે । અવયવમિતિ ચેત્ । નનુ તેઽપિ કેન પ્રકાશનીયાઃ ? અવયવિનેતિ ચેત્ । નન્વમીષાં પરસ્પરગોચરજ્ઞાનજનને સહકારિત્વમેવ તાવત્પ્રકાશકત્વમુચ્યતે । તત્ત્વામીષામજ્ઞાતાનામ્, જ્ઞાતાનાં વા સ્યાત્ ? નાજ્ઞાતાનામ્ । એવં હ્યનાલોકિત એવ પ્રદીપકુઙ્મલાઽઽલોકોઽપિ કદાચિત્ કલશકુલિશાદીન્ જ્ઞાપયેત્ । જ્ઞાતાનાં ચેત્ । ઇતરેતરાશ્રયાપત્તિઃ—જ્ઞાતા સ્વલ્વવયવા અવયવિનં જ્ઞાપયેયુઃ, સોઽપિ ચ જ્ઞાત એવ તાન્ જ્ઞાપયેદિતિ । અથ તેષામપ્યવયવાનામવયવિત્વાદ્ નિજાવયવૈર્જ્ઞાપ્તિઃ કરિષ્યતે, તદાનીમનવસ્થા । અથ પર્યન્તે કેચિદવયવાઃ સ્વયમેવાત્માનં જ્ઞાપયેયુઃ; તર્હિ જ્ઞાનમપિ સ્વયમેવાત્માનં નિશ્ચિનોતીતિ કિં ન કક્ષીકુરુષે ?

§૫ શંકા—પ્રકાશરૂપ અવયવી પોતે પોતાનો પ્રકાશ કરે છે એમ નહીં પણ પ્રકાશરૂપ અવયવીનું પ્રકાશનં તેના અવયવો વડે થાય છે, માટે તે સ્વ-પ્રકાશક છે એમ ન કહેવાય.

સમાધાન—એમ માનો તો—અમે પૂછીએ છીએ કે—તેના અવયવોનો પ્રકાશક કોણ છે ? જો અવયવોનો પ્રકાશક અવયવી છે એમ કહો તો અવયવો અવયવીના, અને અવયવી અવયવોના પ્રકાશમાં—એમ પરસ્પર સહકારી બને છે એવો ક્લિતાર્થ થાય છે. તો તેમાં અમે પૂછીએ છીએ કે—અજ્ઞાત અવયવો પ્રકાશક છે કે જ્ઞાત અવયવો ? અજ્ઞાત અવયવો અવયવીના પ્રકાશક છે એમ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે—તો પછી આપણે દીવાનું તેજ ન જોઈએ છો છતાં પણ તે ક્લશ કુલિશાદિ પદાર્થોનું પ્રકાશક બની જાય, પણ એમ તો બનતું નથી. અને જો જ્ઞાત અવયવો પ્રકાશક હોય તો—ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવશે, કારણ કે—અવયવો જ્ઞાત હોય તો અવયવીનો ઘોષ કરાવે અને અવયવી જ્ઞાત હોય તો અવયવોનો ઘોષ કરાવે. અને જો અવયવો સ્વયં પણ પોતાના અવયવોની અપેક્ષાએ અવયવીરૂપ હોવાથી તેમનો પોતાના અવયવો વડે પ્રકાશ થાય છે, એમ કહો તો અનવસ્થા દોષ આવશે. જો એમ માનો કે—છેલ્લા કેટલાક અવયવો પોતાનો પોતે જ પ્રકાશ કરશે તો—જ્ઞાન પણ પોતે પોતાનો નિશ્ચય કરે છે એવું કેમ સ્વીકારતા નથી ?

(વિં) નનુ તેઽપીઽતિ અવયવાઃ । નન્વમીષામિતિ અવયવાનામવયવિનશ્ચ । અવયવપ્રકાશમન્તરેણાવયવ્યપ્રકાશકઃ । અવયવિપ્રકાશાદતે અવયવા નિસ્તેજસ્કાઃ । અત એવ સહકારિત્વમ્ । તત્ત્વેતિ પ્રકાશનમ્ । અમીષામિત્યવયવાનામ્ ।

§ ૬ કથં ચ પારોક્ષ્યે જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનં સ્યાત્ ? અન્યથાડનુપપદ્યમાનાર્થપ્રાકટ્યરૂપાર્થસમુત્થાપિતાર્થપત્તેરિતિ ચેત્ । નનુ તદર્થપ્રાકટ્યમાત્મધર્મઃ, જ્ઞાનધર્મઃ, અર્થધર્મો વા ભવેત્ ? નાદ્યઃ પ્રકારઃ, પ્રમાકરકક્ષાપદ્મરવેશપ્રસજ્ઞાત્ । ન દ્વૈતીયીકઃ, જ્ઞાનસ્ય ક્ષણિકત્વેન તત્ક્ષણ એવ ક્ષીણત્વાદુપરિતનક્ષણોત્પદિષ્ણોસ્તસ્ય તદ્ધર્મત્વવિરોધાત્ । નાડપિ તાર્તીયીકઃ, તથાત્વે હિ ચૈત્રસ્યેવ મૈત્રસ્યાપિ સ પદાર્થઃ પ્રકટઃ સ્યાત્ । અથ યસ્યૈવ જ્ઞાનેન જનયામ્બભૂવેડસૌ, તસ્યૈવ તત્પ્રકટનમ્ । તદ્ દુર્ઘટમ્, ઘટસ્ય પ્રતિનિયતપ્રમાતૃપ્રવોધિતપ્રદીપાદ્કુરપ્રકટિતસ્યાડપ્યનિયતૈર્દર્શનાત્ તન્નિયમાનુપપત્તેઃ ।

§ ૬ વળી જ્ઞાનને પરોક્ષ માનવાથી તેનું જ્ઞાન કઈ રીતે થશે ? જો જ્ઞાન ન હોય તો અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થ અનુપપન્ન બની બંધ અર્થાત્ ઘટે નહીં, માટે તે અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થને આધારે ઉપસ્થિત થતી અર્થાપત્તિને કારણે જ્ઞાનનું જ્ઞાન થશે. અર્થાત્ આપણને અર્થ પ્રકટ થયો તે જ્ઞાન વિના સંભવે નહીં માટે જ્યારે પણ અર્થ પ્રકટ થાય ત્યારે જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ. જો એમ માનો તો તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અર્થપ્રાકટ્ય આત્મધર્મ છે, જ્ઞાન ધર્મ છે કે અર્થધર્મ છે ? જો આત્મધર્મ કહો તો—પ્રભાકરના મતને સ્વીકારવાનો પ્રસંગ આવશે. જ્ઞાનધર્મ માનો તો જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તે જ ક્ષણે નાશ પામી જવાથી ત્યાર પછી બીજી ક્ષણે ઉત્પન્ન થનાર અર્થપ્રાકટ્યને તેનો ધર્મ માનવામાં વિરોધ છે, કારણ કે—ધર્મી વિના ધર્મ હોય નહીં. અને જો તે અર્થપ્રાકટ્ય અર્થનો ધર્મ હોય તો—ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ તે અર્થ પ્રકટ થઈ જશે, કારણ કે—અર્થપ્રાકટ્ય બનેને માટે સમાન છે.

શંકા—જો પુરુષના જ્ઞાનથી અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ ઉત્પન્ન થયો હોય તે પુરુષને જ તે અર્થ પ્રકટ થાય છે, બીજાને નહીં આવો નિયમ છે.

સમાધાન—એ નિયમ ઘટવો મુશ્કેલ છે, કારણ કે—પ્રતિનિયત (વ્યક્તિગત કોઈ એક) પ્રમાતાએ સળગાવેલ દીવાના પ્રકાશથી પ્રકટ થયેલ ઘડાને અનેક પુરુષો જોઈ શકે છે. માટે તમારો તે નિયમ યુક્તિયુક્ત નથી.

(૫૦) તસ્ય તદ્ધર્મત્વવિરોધાદિતિ । તસ્યાર્થપ્રાકટ્યસ્ય । તસ્ય વિનષ્ટસ્ય જ્ઞાનસ્ય ધર્મસ્તદ્ધર્મસ્તદ્ધાવસ્તસ્માત્ ।

(ટિ.) કથન્નચેત્યાદિ । પારોક્ષ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય પરોક્ષત્વેડ્ઙ્ઙીકૃતે સતિ જ્ઞાનમેવ કથં જ્ઞાયત્ इत्यર્થઃ । અન્યથેતિ અન્યથા જ્ઞાનાવિનાભાવિની ઉપપદ્યમાના પદાર્થપ્રાકટ્યલક્ષણા અર્થેન કાર્યેણ નિષ્પાદિતા યા અર્થાપત્તિસ્તસ્યાઃ । પ્રમાકરેતિ પ્રાકટ્યસ્યાત્મધર્મત્વં પ્રમાકરૈરાશ્રિયેત, ન મદૈઃ । જ્ઞાનસ્ય ક્ષણિકત્વ इति । મીમાંસકા હિ જ્ઞાનં ક્ષણિકમભ્યુપગચ્છેયુઃ । ઉપરિતનેતિ દ્વિતીયક્ષણોત્પત્તિશીલસ્ય । તસ્ય વિનષ્ટસ્ય જ્ઞાનસ્ય ધર્મસ્તદ્ધર્મસ્તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વમ્ । તસ્યેતિ અર્થપ્રાકટ્યસ્ય । તદ્ધર્મત્વેતિ જ્ઞાનધર્મત્વે વિરોધાત્ । તથાત્વ इति અર્થધર્મત્વે । અથ યસ્યેત્યાદિ । અસાવિતિ અર્થપ્રાકટ્યરૂપોડર્થધર્મઃ ।

અસ્તુ વૈતત, તથાપ્યયમર્થધર્મો જડઃ, ચિદ્રૂપો વા ભવેત્ ? યદિ જડઃ; કથમર્થદર્શનં સ્યાત્ ? અર્થદર્શનં હ્યર્થદષ્ટિર્થજ્ઞિત્કરુચ્યતે । જડત્વે તુ પ્રાકટ્યસ્ય કથમિદં ઘટેત ? જ્ઞાનપ્રમાણશબ્દયોશ્ચૈવં સામાનાધિકરણ્યમસૂપપાદમ્ । યતો જ્ઞાયતે જ્ઞિત્કરુચ્યતે યેન તદ્ જ્ઞાનમામ્નાયતે । પ્રાકટ્યસ્ય ચ જડત્વેનાડજ્ઞિત્કરુપત્વે કથં તજ્જનકં પ્રમાણં જ્ઞાનં વ્યપદિશ્યેત ? ચિદ્રૂપશ્ચેત્ । સ્વસંવેદઃ, વેદનાન્તરવેદો વા ? યદિ સ્વસંવેદઃ, તર્હિ “કૃતશ્ચ શીલવિધ્વંસો ન ચાડનજ્ઞઃ શમં ગતઃ” ઇતિ ન્યાયઃ સમાયાતઃ—સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાદ્ વિજ્ઞાને સ્વસંવિત્તિપ્રતિક્ષેપપાતકં કૃત્વાડપિ પ્રાકટ્યે તસ્યાઃ સ્વયં સ્વીકારાત્ ।

વેદનાન્તરવેદત્વં પુનરસ્ય કુતસ્યમ્ ? તથા હિ—કિમયં યાવદર્થમ્, યાવદક્ષવ્યાપારં વાડવતિષ્ટેત, જ્ઞાનવલ્ક્ષણિકો વા ભવેત્ ? નાઘઃ પક્ષઃ, પદાર્થમાલોક્ય નિમીલિતલોચનોત્પલયુગલસ્ય પ્રકટતત્પ્રતીતિપ્રસક્તેઃ । ન દ્વિતીયઃ, અક્ષાદિવ્યાપારસ્ય જ્ઞાનોત્પત્તિમાત્રે વ્યાપારાત્ પ્રાકટ્યસ્ય તદપેક્ષાનુપપત્તેઃ । નાપિ તૃતીયઃ, ક્ષણજાતનયસ્ય વેદનાન્તરેણ વેદિતુમશક્યત્વાત્, વેદને તુ દ્વિત્રિક્ષણાવસ્થિતિપ્રસક્તેઃ । તન્ન તદ્વેદનમવદાતમ્, યતોડર્થાપત્તિરુલ્લસેદિતિ ॥

અથવા કોઈ પણ રીતે આમ બનતું હોય તો પણ આ અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ જડ છે કે ચિદ્રૂપ ? જો જડ હોય તો અર્થદર્શન કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે—અર્થદર્શન જ અર્થદષ્ટિ એટલે કે—અર્થજ્ઞિતિ (અર્થજ્ઞાન) કહેવાય છે, તો અર્થપ્રાકટ્ય જડ હોય તો—એ અર્થદર્શન કઈ રીતે ઘટી શકશે ? વળી અર્થપ્રાકટ્યને જડ માનવાથી જ્ઞાન અને પ્રમાણ એ બંને શબ્દોનું સામાનાધિકરણ્ય (એકાર્થવાચિત્વ) પણ યુક્તિ સંગત થઈ શકશે નહીં, કારણ કે જ્ઞિતિ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ જેનાથી પદાર્થ જણાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે, અને જો પ્રાકટ્ય જડરૂપ હોય તો અજ્ઞિતરૂપ થાય, તો તેવા પ્રાકટ્યને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રમાણને જ્ઞાન કેમ કહેવાય ? અને જો અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ ચિદ્રૂપ હોય તો—સ્વસંવેદ (સ્વપ્રકાશ્ય) છે કે વેદનાન્તરવેદ (જ્ઞાનાન્તરપ્રકાશ્ય) છે ? સ્વસંવેદ કહે તો—“કોઈ સ્ત્રીએ કામને વશ થઈ પોતાના શીલને ભંગ કર્યો, પરંતુ પુરુષમાં શક્તિ ન હોવાથી તેણીને કામ શાંત થયો નહિ” એ ન્યાય તમોને પણ લાગુ પડ્યો. કારણ કે—‘સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાત્’ એ કથન દ્વારા સ્વાત્મા(જ્ઞાન)માં સ્વસંવિત્તિ (સ્વસંવેદન)ના અંડનરૂપ પાપ કરવા છતાં પણ પ્રાકટ્યમાં તેનો (સ્વસંવેદનનો) તમારે સ્વીકાર કરવો જ પડ્યો.

વેદનાન્તરવેદ કહે તો તે કઈ રીતે ઘટશે ? કારણ કે આ અર્થધર્મરૂપ અર્થપ્રાકટ્ય જ્યાં સુધી અર્થ હોય ત્યાં સુધી હોય છે કે ઈન્દ્રિયનો વ્યાપાર હોય ત્યાં સુધી હોય છે કે જ્ઞાનની જેમ ક્ષણિક છે ? પહેલો પક્ષ યુક્તિ સંગત

નથી, કારણ કે-પદાર્થને ભેદને નેત્રકમલ બંધ કરી દેનાર પુરુષને પણ સ્પષ્ટરૂપે પદાર્થનો ઓધ થવો ભેદ એ, પણ થતો નથી. બીજો પક્ષ પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી કારણ કે-ઇન્દ્રિયાદિ વ્યાપાર તો જ્ઞાનોત્પત્તિમાં જ અસ્તિત્વ ઠોવાથી અર્થ પ્રાકટ્યને ઇન્દ્રિય વ્યાપારની અપેક્ષા નથી. ત્રીજો પક્ષ પણ સંગત નથી, કારણ કે-ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામનાર અર્થપ્રાકટ્ય બીજા જ્ઞાનથી બાણી શકાશે નહીં, છતાં જો બીજા જ્ઞાનથી બાણી શકાતું હોય તો તેને બે ત્રણ ક્ષણ સુધી સ્થિર માનવું પડશે. માટે ક્ષણિક અર્થપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન યુક્તિસિદ્ધ નથી, આથી અર્થોત્પત્તિના ઉત્થાનને અવકાશ નથી.

(ટિ.) કથમિદમિતિ અર્થદર્શનમ્ । તદ્વજનકમિતિ પ્રાકટ્યજનકમ્, યતઃ કારણાનુમાનેન કાર્યમ્, કાર્યાનુમાનતઃ કારણમનુસીયતે । જ્ઞાનં તાવદ્ જ્ઞાનરૂપોત્પાદકમેવ જાણદ્વિ, ન જહજનકમ્, વિરોધપ્રતિબન્ધાત્ । સ્વાત્મનીતિ । તસ્યા ઇતિ સ્વવિત્તેઃ । અસ્યેતિ અર્થધર્મસ્ય ।

તથા હીત્યાદિ । અયમિતિ અર્થધર્મઃ । તત્પ્રતીતીતિ પદાર્થપ્રતીતિપ્રસજ્ઞાત્ । તદ્દેશ્વેતિ તસ્યાક્ષવ્યાપારસ્યાપેક્ષા તયાડનુત્પાદાત્ । તદ્દેદનમિતિ ક્ષણિકસ્યાર્થપ્રાકટ્યસ્ય જ્ઞાનમ્ ।

§ ૮ અથ યૌગાઃ સંગિરન્તે-અહો ! આર્હતાઃ ! નાડસ્મિન્ મીમાંસકે વરાકે વ્યપાકૃતેડપિ સંવેદને સ્વસંવેદનદોહદઃ પૂર્યિતું પાર્યતે । તથાહિ જ્ઞાનં સ્વાન્યપ્રકાશ્યમ્, ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વે સતિ પ્રમેયત્વાદ્, યદેવં તદેવં યથા ઘટઃ । તથા ચેદમ્ । તસ્માત્ તથા ।

§ ૯ સમુત્પન્નં હિ જ્ઞાનમેકાત્મસમવેતાનન્તરસમયસમુત્પદિષ્ણુમાનસપ્રત્યક્ષેણૈવ લક્ષ્યતે, ન પુનઃ સ્વેન । ન ચૈવમનવસ્થાવલ્લેરુલ્લાસઃ, અર્થાવસાયિવેદનોત્પાદમાત્રેણૈવાડર્થસિદ્ધેઃ । તદ્વિ પદાર્થપરામર્શસ્વભાવમેવેત્યુત્પન્નમાત્રમેવ પદાર્થપ્રથામનોરથરથસ્થિતં કૃતાર્થયતિ પ્રમાતારમ્ । અર્થજ્ઞાનજિજ્ઞાસાયાં તુ તત્રાપિ જ્ઞાનમુત્પદ્યત એવેતિ ॥

§ ૮ યૌગ-નૈયાયિક કહે છે—અહો ! હે જ્ઞેનો ! ગરીબ બિચારા મીમાંસક-ભાદૃતું બંધન કરવા છતાં-જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશકત્વ સિદ્ધ કરવાનો તમારો મનોરથ પૂર્ણ થવો શક્ય નથી. તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાન સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે અર્થાત્ જ્ઞાનનો પ્રકાશ સ્વલિન્નથી થાય છે, એટલે કે-જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક નથી, કારણ કે-તે ઇશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ છે, જે ઇશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ હોય તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય હોય છે, જેમકે-ઘટ. તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ ઇશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન એવા પ્રમેય-રૂપ છે, માટે તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે.

§ ૯ ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનને, તે જે આત્મામાં ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ આત્મામાં તે જ્ઞાન પછી સમવેત થનાર-એટલે કે-સમવાય સંબંધથી આત્મામાં રહેનાર માનસ પ્રત્યક્ષ બાણે છે, પણ પોતે પોતાને બાણતું નથી, આ પ્રમાણે માનવામાં અનવસ્થા દોષ પણ નથી. કારણ કે-અર્થનો નિશ્ચય કરાવનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાત્રથી જ અર્થ સિદ્ધ થઈ જાય છે, અને અર્થનો નિશ્ચય કરાવનારું જ્ઞાન એટલે પદાર્થનો પરામર્શ કરાવી આપનારું જ્ઞાન છે. એટલે તે

ઉત્પન્ન થતાં જ પદાર્થને બાણુવાની ઇચ્છા રૂપ રથમાં સ્થિત પ્રમાતાને કૃતાર્થ કરે છે. અને બે અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે જ્ઞાનવિષયક જ્ઞાનાન્તર પણ આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય જ છે.

(૫૦) ન ચૈવમનવસ્થાવલ્લેરુલ્લાસ इति । यथा किलार्थज्ञानं मानसप्रत्यक्षेण ज्ञातमेवं तदप्य-
न्येनेत्यनवस्था । पदार्थप्रथामनोरथ[रथ]स्थितमिति प्रथाशब्देन प्रकाशनम् ।

(ટિ૦) અર્થાવસાયીત્યાદિ । અર્થસિદ્ધેરિતિ । ન હિ પૂર્વજ્ઞાનં જાતમેવ અકાર્ય-
સાધકં સદપિ પ્રમાણમિતિ વયં મન્યામહે । કિન્તુ કાર્યસાધકમેવ પ્રમાણમ્ । તદ્દ્યોતિ અર્થાવસા-
યિવેદનમ્ । તત્રાપીતિ એકાત્મસમવેતજ્ઞાને । ‘પૂર્વજ્ઞાનં મે ઘટાકારમુત્પન્નમ્’ इति ज्ञानं ज्ञानान्तरेण
वेद्यते, न तु स्वेनैव ।

§ ૧૦ તદેતદેતેષાં મતેસ્તરલતાં તનોતિ, પ્રકટિતપ્રયોગે પક્ષસ્થાનુમાનેન માન-
સ્વખંડનાત્ । તથા ચ તાવકાઽઽકૂતેન તત્ર હેતોઃ કાલાત્યયાપદિષ્ટત્વનિષ્ઠ્ઠનાચ્ચ ।
તથાહિ—વિવાદાસ્પદં જ્ઞાનં સ્વસંવિદિતમ્, જ્ઞાનત્વાત્, ઈશ્વરજ્ઞાનવત્ । વાદ્યસિદ્ધમેત-
ન્નિદર્શનમ્, જૈનૈરીશ્વરાસ્વીકારેણ તજ્ઞાનસ્ય તેષામપ્રસિદ્ધેઃ—इति चेत् । तदचतुरस्रम्,
अनवद्यविद्याविद्याधरीबन्धुरपरिष्वङ्गस्य पुरुषातिशेषविशेषस्य खण्डपरशोः स्वीकारात्,
त्रिविष्टपघटनलम्पटपटिम्नः सकलावलोकनकौशलशालिन एव चास्य तिरस्कारात् ।

વ્યર્થવિશેષ્યશ્ચાત્ર હેતુઃ, સમર્થવિશેષણોપાદાનેનૈવ સાધ્યસિદ્ધેઃ, ધૂમધ્વજસિદ્ધૌ
ધૂમવત્ત્વે સતિ દ્રવ્યત્વાદિતિવત્ । ન હીશ્વરજ્ઞાનાદન્યત્ સ્વસંવિદિતમપ્રમેયં ચાસ્તિ,
યદપોહાય પ્રમેયત્વાદિતિ ક્રિયતે ।

અપ્રયોજકશ્ચાયં હેતુઃ, સોપાધિકત્વાત્, સાધનાઽવ્યાપકઃ સાધ્યેન સમવ્યા-
પ્તિકઃ સ્વરૂપાધિરભિધીયતે, તત્પુત્રત્વાદિના શ્યામત્વે સાધ્યે શાકાઘાહારપરિણામવત્ । કઃ
પુનરુપાધિરત્ર સૂક્ષ્મેક્ષણૈરીક્ષાઞ્ચક્રે?—इति चेत् । उच्यते । निविडजडिमन् ! जडिमलक्षणः ।
तथाहि—ईश्वरज्ञानान्यत्वे प्रमेयत्वे सत्यपि यदेव जडिमपात्रं पात्रादि तदेव स्वस्मादन्येनैव
प्रकाश्यते । स्वप्रकाशे परमुखोत्પ્રેક્ષિત્વં हि जडस्य लक्षणम् । न च ज्ञानं जड-
स्वरूपम्—इति सिद्धं साधनाव्यापकत्वं जाड्यस्य । साध्येन समव्याप्तिकत्वं चास्य
स्पष्टमेव, जाड्यं विहाय स्वप्रकाशाभावस्य, तं च त्यक्त्वा जाड्यस्य क्वचिदप्य-
दर्शनादिति ।

§ ૧૦ જૈન—ઉપર્યુક્ત કથન યૌગોની બુદ્ધિની તરલતા(અસ્થિરતા)ને સૂચવે
છે, કારણ કે તમે કરેલ અનુમાનનો પક્ષ અનુમાનથી બાધિત થાય છે, અને
તેથી તમારા મનતઃવ્ય અનુસાર હેતુમાં ‘કાલાત્યયાપદિષ્ટ’ દોષ આવે છે. તે આ
પ્રમાણે—વિવાદાસ્પદ જ્ઞાન સ્વસંવિદિત છે, કારણ કે તે જ્ઞાન છે. ઈશ્વરજ્ઞાનની જેમ.

શંકા—જેનોએ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરેલ ન હોવાથી ઈશ્વરજ્ઞાનરૂપ દ્વંષ્ટાંત વાદી જૈનને અસિદ્ધ છે, એમ માનવું જોઈએ,

સમાધાન—તમારું આ કથન ચતુરાઈને જણાવનાર નથી. કારણ કે—નિર્દોષ કેવલજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાધરીના સંબંધવાળા અને અતિશયયુક્ત મહાપુરુષરૂપ ઈશ્વરને તો જેનોએ પણ સ્વીકારેલ છે, પરંતુ ત્રણ જગતને ઉત્પન્ન કરવામાં આસક્ત અને સર્વવસ્તુને જોવાની કુશળતાવાળા ઈશ્વરનું જ ખંડન જેનોને અભીષ્ટ છે.

વળી, 'ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું પ્રમેયત્વ' આ—તમારા હેતુમાં વિશેષ્યની વ્યર્થતા પણ છે, કારણ કે તે વિના પણ સમર્થ વિશેષણનું ગ્રહણ થવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. તેથી જેમ અગ્નિની સિદ્ધિ માટે ગ્રહણ કરેલ 'ધૂમવાળું' દ્રવ્યત્વ છે તેમાં 'ધૂમવાળું' એ અંશરૂપ સેમર્થ વિશેષણથી જ સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જતું હોવાથી 'દ્રવ્યત્વ' વિશેષ્યનું ગ્રહણ વ્યર્થ—નિષ્ફળ છે, તેમ પૂર્વોક્ત હેતુમાં 'ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન' એ વિશેષણથી જ સાધ્યસિદ્ધિ થઈ જતી હોવાથી તેના વિશેષ્ય તરીકે ગ્રહણ કરેલ 'પ્રમેયત્વ' વ્યર્થ છે. કારણ કે ઈશ્વરજ્ઞાન સિવાય 'સ્વપ્રકાશક' છતાં અપ્રમેય એવો બીજો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેને દૂર કરવાને હેતુમાં 'પ્રમેયત્વ' વિશેષ્યની જરૂર પડે.

વળી, તમારો આ હેતુ ઉપાધિયુક્ત હોવાથી અપ્રયોજક પણ છે. જે પદાર્થ હેતુનો અવ્યાપક હોય અને સાધ્યનો સમવ્યાપ્તિક હોય તે 'ઉપાધિ' કહેવાય છે. જેમકે—'શ્યામત્વ'ને સાધનાર 'તત્પુત્રત્વ' હેતુમાં 'શાકાદિ આહારનો પરિણામ' તે ઉપાધિ.

શંકા—સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા તમોએ અમારા ઉક્ત હેતુમાં કંઈ ઉપાધિ જોઈ ?

સમાધાન—હૈ નિબિડ જડિમન્ ! (હૈ ગાઠ જડતાવાળા) તમારા હેતુમાં જડતારૂપ ઉપાધિ છે. તે આ પ્રમાણે—ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન અને પ્રમેયરૂપ છતાં જે જડ હોય તે પાત્ર વગેરે પદાર્થો સ્વથી નહીં પણ અન્યથી પ્રકાશિત થાય છે, કારણ કે સ્વપ્રકાશમાં બીજાની અપેક્ષા રાખવી એ જ તો જડનું લક્ષણ છે અને જ્ઞાનમાં આ લક્ષણ ઘટતું ન હોવાથી જ્ઞાન જડરૂપ નથી, એ રીતે સાધન રૂપ 'જ્ઞાન' સાથે જડતાની—અવ્યાપકતા સિદ્ધ થઈ, અને સાધ્ય 'સ્વપ્રકાશાભાવની સાથે આ જડતારૂપ ઉપાધિનું સમવ્યાપ્તિકત્વ (વ્યાપકત્વ) તો સ્પષ્ટ જ છે, કારણ કે—જડત્ય—જડતાને છોડીને સ્વપ્રકાશાભાવ, અને સ્વપ્રકાશાભાવને છોડીને જડતા ક્યાંઈ દેખાતી નથી, માટે તમારા હેતુમાં જડતારૂપ ઉપાધિ છે.

(૫૦) અનુમાનેન પ્રત્યનુમાનેન । તથા ચેતિ પ્રત્યનુમાનવાધિતત્વે । તત્રેતિ પ્રકટિત-પ્રયોગે । તજ્ઞાનસ્યેતિ ईश्वरज्ञानस्य । अनवद्यविद्याविद्याधरीत्यादि गद्यम् विद्याशब्देनात्र-केवलज्ञानम्, न पुनर्गौरितनया^१ऽऽश्लेषविशेषलोलस्य ।

व्यर्थविशेष्य इति प्रमेयत्वादित्ययं हेतुः । अन्यत् स्वसंविदितमप्रमेयमिति भवन्मते सर्वस्यापि ज्ञानस्य प्रमेयत्वात् । साधनाव्यापकः साध्येन समव्याप्तिकः खलू-

પાધિરભિધીયતે इति । यथा तत्पुत्रत्वादिना श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणाम उपाधिः । न हि ये ये तत्पुत्रास्तेषां सर्वेषामपि शाकाद्याहारपरिणामः । तत्पुत्रत्वमपि भविष्यति केषाञ्चिच्छाकाद्याहारपरिणामश्च न भविष्यति इति साधनाव्यापकः । ये ये श्यामास्तेषां शाकाद्याहारपरिणामः । यत्र यत्र श्यामत्वं तत्र तत्र शाकाद्याहारपरिणामः यत्र यत्र शाकाद्याहारपरिणामस्तत्र तत्र श्यामत्वमिति साध्येन समव्याप्तिकः ॥१८॥

(ટિ૦) તજ્ઞાનસ્યેતિ ईश्वरवेदनस्य । तेषामिति जैनानाम् । अस्येति ईश्वरस्य ।

તત્પુત્રત્વાદિનેત્યાદિ । સ શ્યામઃ, તત્પુત્રત્વાત્ દર્યમાનતદિતરપુત્રવત્ । અત્ર સાધને શાકાદ્યા-
હારપરિણામલક્ષણસ્ય ઉપાદેઃ પ્રવેશપ્રવન્ધઃ સુદુઃપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ । સાધ્યં શ્યામત્વં વ્યાપ્તં તેન,
તમન્તરેણ શ્યામત્વાસમ્ભવાત્ । તત્પુત્રત્વં તુ સાધનં ન વ્યાપ્તમ્ । યત્તત્તનયા અપરે ગૌરકાયા અપિ
પ્રેક્ષ્યન્તે । કઃ પુનરિત્યાદિ । અત્રેતિ 'ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વે સત્તિ પ્રમેયત્વાત્' इत्येवंरूपे । अस्येति
ઉપાદેઃ । શાકાદ્યાહારપરિણામ ઉપાદિઃ । ન હિ યે યે તત્પુત્રાસ્તેષાં સર્વેષામપિ શાકાદ્યાહારપરિણામ
इति साधनाव्यापकः । यत्र यत्र श्यामत्वं तत्र तत्र शाकाद्याहारपरिणामः । यत्र यत्र शाकाद्या-
हारपरिणामस्तत्र तत्र श्यामत्वमिति साध्येन समव्याप्तिकः । तमिति स्वप्रकाशाभावम् ।

§ ૧૧ યચ્ચોક્તમ્—'સમુત્પન્નં હિ જ્ઞાનમેકાત્મસમવેત'-इत्यादि । तदपि नावि-
तथम्, इत्थमर्थज्ञानतज्ज्ञानयोरुत्पद्यमानयोः क्रमानुपलक्षणात् । आशूत्पादादत्र क्रमानु-
पलक्षणम्, उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवदिति चेत् । तदचारु, जिज्ञासाव्यवहितस्याऽर्थज्ञानज्ञान-
स्योत्पादप्रतिपादनात् । न च जिज्ञासासमुत्पाद्यत्वं संवेदनानां संगच्छते, अजिज्ञासितेष्वपि
योग्यदेशेषु गोचरेषु तदुत्पादप्रतीतिः । न चायोग्यदेशमर्थज्ञानम्, आत्मसमवेतस्याऽस्य
समुत्पादात्—इति जिज्ञासामन्तरेणैवार्थज्ञाने ज्ञानोत्पादप्रसङ्गः । बाढमुत्पद्यतां नामेदम्, को
दोषः ?—इति चेत् । नन्वेवमेव तज्ज्ञानज्ञानेऽप्यपरज्ञानोत्पादप्रसङ्गः, तत्राऽपि चवमे-
वायम्—इत्यपरापरज्ञानोत्पादपरम्परायामेवात्मनो व्यापाराद् न विषयान्तरसंचारः
स्यात् । इति न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरज्ञेयताऽपि युक्तिमार्गमवगाहते ॥१८॥

§ ૧૧ વળી, તમોએ 'ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનને તે જે આત્મામાં ઉત્પન્ન થયું
હોય તે જે આત્મામાં તે જ્ઞાન પછી સમવેત થનાર' વિગેરે કહ્યું તે પણ સત્ય
નથી, કારણ કે—એ રીતે અર્થજ્ઞાન અને અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો ક્રમ
દેખાતો નથી.

યોગ—ક્રમળના સેકંદો પત્રનો એકદમ વેધ થઈ જવાથી જેમ તેનો ક્રમ
જણાતો નથી, તેમ અહીં પણ એકદમ ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી તેનો ક્રમ જણાતો નથી.

જૈન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે—જિજ્ઞાસાનું વ્યવધાન જ્ઞાનના
જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં તમોએ માન્યું છે. તેથી જ્ઞાન અવશ્ય ક્રમિક ભાસવું જોઈએ.
વળી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જિજ્ઞાસાથી થાય છે, તે પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે—
યોગ્ય દેશમાં રહેલ અજિજ્ઞાસિત પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય છે, એવી પ્રતીતિ
સૌને છે. વળી, અર્થજ્ઞાનને અયોગ્યદેશવૃત્તિ પણ કહી શકાય નહીં કારણ કે

આત્મામાં સમવાય સંબંધથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તે યોગ્યદેશસ્થિત હોઈ જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જવી જોઈએ.

શંકા—જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ભલે થાય. તેમાં શું દોષ છે?

સમાધાન—જો એમ થતું હોય તો—એ જ પ્રમાણે અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાન વિશે અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. અને વળી તે જ્ઞાનમાં પણ અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, અને એ રીતે અન્ય અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની પરંપરામાં જ આત્માનો વ્યાપાર થવાને લીધે તેનો ખીલ વિષયોમાં સંચાર થઈ શકશે નહીં. અર્થાત્ ખીલ વિષયોનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહીં.

માટે એક જ્ઞાન ખીલ જ્ઞાનનો વિષય બને છે, એ કથન પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી. ૧૮.

(ટિ૦) તદુત્પાદેતિ સંવેદનોત્પત્તિપ્રતીતેઃ । નચાયોગ્યેતિ ન વિદ્યતે યોગ્યો દેશોઽસ્ય તત્ । અસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ॥૧૮॥

પ્રમાણં વિવિચ્યાઽસ્યૈવ પ્રામાણ્યસ્વરૂપં ધર્મમાવિષ્કુર્વન્તિ—

જ્ઞાનસ્ય પ્રમેયાઽવ્યભિચારિત્વં પ્રામાણ્યમ્ ॥૧૯॥

§ ૧ પ્રમીયમાણાર્થાઽવ્યભિચરણશીલત્વં યજ્ જ્ઞાનસ્ય તત્ પ્રામાણ્યમિત્યર્થઃ ॥૧૯॥

પ્રસજ્ઞાયાતમપ્રામાણ્યરૂપમપિ ધર્મં પ્રકટયન્તિ—

તદિતરત્ત્વપ્રામાણ્યમ્ ॥૨૦॥

§ ૧ તસ્માત્ પ્રમેયાવ્યભિચારિત્વાત્, इतरत् પ્રમેયવ્યભિચારિત્વમ્, અપ્રામાણ્યં પ્રત્યેયમ્ । પ્રમેયવ્યભિચારિત્વં ચ જ્ઞાનસ્ય સ્વવ્યતિરિક્તગ્રાહ્યાપેક્ષ્યૈવ લક્ષણીયમ્, સ્વસ્મિન્ વ્યભિચારસ્યાસંભવાત્ । તેન સર્વ જ્ઞાનં સ્વાપેક્ષયા પ્રમાણમેવ, ન પ્રમાણા-ભાસમ્ । બહિરર્થપેક્ષયા તુ કિઞ્ચિત્ પ્રમાણમ્, કિઞ્ચિત્ પ્રમાણાભાસમ્ ॥૨૦॥

પ્રમાણનું વિવેચન કરીને હવે તેના પ્રામાણ્યરૂપ ધર્મનું નિરૂપણ આચાર્ય કરે છે—

જ્ઞાનતું પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી હોવું, તે જ્ઞાનતું પ્રામાણ્ય છે. ૧૯.

§ ૧ પ્રમીયમાણુ—પ્રમાણુનો વિષય બનતા પદાર્થ વિશે અવ્યભિચારી રહેવાનો જ્ઞાનનો જે સ્વભાવ તે પ્રામાણ્ય કહેવાય છે. ૧૯.

પ્રામાણ્યના પ્રસંગથી અપ્રામાણ્યના સ્વરૂપનું પણ નિરૂપણ કરે છે—

તેથી અન્ય તો અપ્રામાણ્ય છે. ૨૦

§ ૧ તેથી અર્થાત્ પ્રમેયાવ્યભિચારિત્વથી અન્ય એટલે પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ તે 'અપ્રામાણ્ય' બાણુવું. જ્ઞાનમાં જે 'પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ' છે તે સ્વ(જ્ઞાન)થી વ્યતિરિક્ત-ભિન્ન જે ગ્રાહ્ય (ઘટાદિ પદાર્થ) છે, તેની અપેક્ષાએ બાણુવું, કારણ કે—સ્વવિષયક જ્ઞાનમાં અર્થાત્ જ્ઞાન પોતે જ પોતાને વિષય કરે છે ત્યારે તો વ્યભિ-

ચારનો અસંભવ છે. તેથી કરીને દરેક જ્ઞાન પોતાની અપેક્ષાએ તો પ્રમાણુ સ્વરૂપ જ છે, પરંતુ પ્રમાણુભાસ નથી. પણ બાહ્યપદાર્થની અપેક્ષાએ કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણુરૂપ હોય છે, તો કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણુભાસ (અપ્રમાણુ)રૂપ હોય છે. ૨૦.

(૫૦) સ્વસ્મિન્ વ્યભિચારસ્યાસમ્ભવાદિતિ । સંશયવિપર્યયાદીનામપિ સ્વવિપયે પ્રમાણત્વાત્ ॥૨૦॥

(ટિ૦) જ્ઞાનસ્યેત્યાદિ । પ્રમેયમવ્યભિચારિ યત્ર તત્તસ્ય ભાવઃ ॥૧૧॥

§૧ અથોત્પત્તૌ સ્વનિશ્ચયે ચ જ્ઞાનાનાં સ્વત એવ પ્રામાણ્યમ્, અપ્રામાણ્યં તુ પરત એવ યજ્જૈમિનીયા જગુઃ, તદ્ નિરાકુર્વન્તિ—

તદુભયમુત્પત્તૌ પરત એવ, જ્ઞાતૌ તુ સ્વતઃ પરતશ્ચ ॥૨૧॥

§૨ અત્ર લ્યલ્લોપે પञ्चમી પરં સ્વં ચાપેક્ષ્યેત્યર્થઃ । જ્ઞાનસ્ય હિ પ્રામાણ્ય-મપ્રામાણ્યં ચ દ્વિતયમપિ જ્ઞાનકારણગતગુણદોષરૂપં પરમપેક્ષ્યોત્પદ્યતે । નિશ્ચીયંતે ત્વમ્યાસદશાયાં સ્વતઃ, અનમ્યાસદશાયાં તુ પરત ઇતિ ।

તત્ર જ્ઞાનસ્યાઽમ્યાસદશાયાં પ્રમેયાઽવ્યભિચારિ, તદિતરચ્ચાત્મીતિ પ્રામાણ્યા-પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ સંવાદકવાધકજ્ઞાનમનપેક્ષ્ય પ્રાદુર્ભવન્ સ્વતો ભવતીત્યભિધીયતે । અનમ્યાસદશાયાં તુ તદપેક્ષ્ય જાયમાનોઽસૌ પરત ઇતિ ॥

§૧ ઉત્પત્તિ અને સ્વનિશ્ચયમાં જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે, પરંતુ અપ્રામાણ્ય તો પરતઃ છે એમ જે જૈમિનીય(મીમાંસક)કહે છે, તેનું નિરાકરણ— તે બન્નેની ઉત્પત્તિ પરથી જ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાતિ સ્વતઃ અને પરતઃ છે. ૨૧.

§ ૨ આ સૂત્રમાં 'સ્વતઃ' અને 'પરતઃ' શબ્દમાં જે પંચમી વિલક્ષિત છે, તેનો અર્થ 'સ્વ' અને 'પર'ની અપેક્ષા રાખીને, એવો છે. જ્ઞાનમાં જે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય છે, તે બન્ને કારણમાં રહેલ યથાક્રમે ગુણ અને દોષરૂપ પર-પદાર્થની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ એ બન્નેનો નિશ્ચય અભ્યાસદશામાં સ્વતઃ અને અનભ્યાસદશામાં પરતઃ થાય છે.

તેમાં જ્ઞાનનો અભ્યાસદશામાં 'પ્રમેય સાથે અવ્યલિચારી છું' એવો પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય, અને 'પ્રમેય સાથે વ્યલિચારી છું' એવો અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સંવાદક જ્ઞાન અથવા બાધક જ્ઞાનની અપેક્ષા વિના જ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી 'સ્વતઃ' કહેવાય છે. જ્યારે અનભ્યાસદશામાં પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સાધક કે બાધકની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી 'પરતઃ' કહેવાય છે.

(ટિ૦) અનમ્યાસદશાયामિત્યાદિ । તદિતિ સંવાદકવાધકજ્ઞાનમ્ । અસાવિતિ પ્રામાણ્યા-પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ ।

§ ૩ અત્રૈવં મીમાંસકા મીમાંસામાંસલતાં દર્શયન્તિ— સ્વત એવ સર્વથા પ્રમાણનાં પ્રામાણ્યં પ્રતીતિકોટિમાટીકતે । તથાહિ—તદુત્પત્તિપ્રગુણા ગુણાઃ પ્રત્યક્ષેણ,

अनुमानेन वा मीयेरन् ? यदि प्रत्यक्षेण, तत् किमैन्द्रियेण, अतीन्द्रियेण वा ? नैन्द्रियेण, अतीन्द्रियेन्द्रियाऽधिकरणत्वेन तेषां तद्ग्रहणाऽयोग्यत्वात् । नाप्यतीन्द्रियेण, तस्य चारुविचारगोचरचरिण्युत्पाभावात् । अनुमानेन तान् निरणेष्वमीति चेत् । कुतस्तत्र नियमनिर्णयः स्यात् ? न प्रत्यक्षाद्, गुणेषु तत्प्रवृत्तेः परास्तत्वात् । तथा च—

“द्विष्टसंबन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।”^१ [प्रवाञ्ज० २. १. ३]

नाप्यनुमानात्, तत एव तन्निश्चितावितरेतराश्रयस्य, तदन्तरात् पुनरनवस्थायाः प्रसक्तेः । ततो न गुणाः सन्ति केचित् । इति स्वरूपावस्थेभ्य एव कारणेभ्यो जायमानं तत् कथमुत्पत्तौ परतः स्यात् ?

§ ४ निश्चयस्तु तस्य परतः कारणगुणज्ञानात्, बाधकाभावज्ञानात्, संवादि-वेदनाद् वा स्यात् ? तत्र प्राच्यं प्रकारं प्रागेव प्रास्थाम, गुणग्रहणप्रवीणप्रमाण-पराकरणात् । द्वितीये तु, तात्कालिकस्य, कालान्तरभाविनो वा बाधकस्याऽभावज्ञानं तन्निश्चायकं स्यात् ? पौरस्त्यं तावत् कूटहाटकनिष्ठङ्कनेऽपि स्पष्टमस्यैव । द्वितीयं तु न चर्मचक्षुषां संभवति ।

संवादिवेदनं तु सहकारिरूपं सत् तन्निश्चयं विरचयेद्, ग्राहकं वा ? । नाद्यभिद्, भिन्नकालत्वेन तस्य सहकारित्वासंभवात् । द्वितीयपक्षे तु, तस्यैव ग्राहकं सत्, तद्विषयस्य वा, विषयान्तरस्य वा ? न प्रथमः पक्षः, प्रवर्तकज्ञानस्य सुदूर-नष्टत्वेन प्राह्यत्वायोगात् । द्वितीये तु, एकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा तत् स्यात् ? पक्षद्वयेऽपि, तैमिरिकावलोक्यमानमृगाङ्गमण्डलद्वयदर्शिदर्शनेन व्यभिचारः । तद्वि-चैत्रस्य पुनःपुनर्मैत्रस्य चोत्पद्यत एव । तृतीये पुनः, अर्थक्रियाज्ञानम्, अन्यद् वा तद् भवेत् ? न पौरस्त्यम्, प्रवर्तकस्य प्रामाण्यानिश्चये प्रवृत्त्यभावेनार्थक्रियाया एवाभावात् । निश्चितप्रामाण्यात् तु प्रवर्तकज्ञानात् प्रवृत्तौ चक्रकम्— निश्चितप्रामाण्यात् प्रवर्तकात् प्रवृत्तिः, प्रवृत्तेरर्थक्रियाज्ञानम्, तस्माच्च प्रवर्तकज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चय इति । कथं चार्थक्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चयः ? अन्यस्मादर्थक्रियाज्ञानाच्चेत् । अनवस्था । प्रवर्तकज्ञानाच्चेत् । अन्योन्याश्रयः । स्वतश्चेत् । प्रवर्तकज्ञानस्यापि तथै-वाऽस्तु । अन्यदपि विज्ञानमेकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? द्वयमपि चैतदेकजातीयम्, भिन्नजातीयं वा ? । चतुष्टयमपि चैतद् व्यभिचाराभिचारदुस्संचरम् । तथाहि— एकसन्तानं भिन्नसन्तानं चैकजातीयमपि तरलतरतुङ्गतङ्गतरङ्गतरङ्गिणीतोयज्ञानम्, भिन्न-जातीयं च कुम्भाभोरुहादिज्ञानं मरुवसुन्धराचारिचतुरतरतरणिकिरणश्रेणिसङ्गिसलिलसंवे

१ 'न' नास्ति मु । २ अस्योत्तरार्धमपि मुद्रिते दत्तम् किन्तु पञ्जिका-टिप्पणानुसारेण तन्नास्ति । ३ तैमिरिकाऽऽलो^० मु । १ 'धारि' इति मु पा ।

દનસ્ય ન સંવાદકમિતિ ન જ્ઞાતાવપિ તત્ પરતઃ ।

અપ્રામાણ્યં તૂત્પત્તૌ દોષાપેક્ષત્વાત્, જ્ઞતૌ તુ વાધકાપેક્ષત્વાત્ પરત્ એવેતિ ॥

§ ૩ આ બાબતમાં મીમાંસકો પોતાની મીમાંસા વિષે માંસલતા-પુષ્ટિ દર્શાવે છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રમાણ્યુગત પ્રામાણ્ય સર્વથા (ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાપ્તિરૂપ સર્વપ્રકારે) સ્વતઃ છે—એમ પ્રતીતિકોટિને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ અનુભવમાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ સ્વતઃ ન માનતા જો ગુણથી માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિમાં તત્પર એ ગુણો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી કહો તો—અન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી છે કે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી? અતીન્દ્રિય—ઇન્દ્રિયો વડે અગ્રાહ્ય એવી ઇન્દ્રિયોમાં ગુણો રહે છે, માટે ઇન્દ્રિય તેને જાણી શકે નહિ, એટલે અન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જણાય છે એ પક્ષ યુક્ત નથી. અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તો સૂક્ષ્મ વિચારનો વિષય જ થઈ શકતું નથી. અર્થાત્ તે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સ્વયં અસિદ્ધ છે. માટે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જણાય છે એ પક્ષ પણ યુક્ત નથી. અનુમાનથી ગુણોનો નિશ્ચય છે— એમ કહો તો ગુણોમાં વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કોનાથી થશે—પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં. કારણ કે—ગુણોમાં પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિનું ખંડન પહેલાં જ કરી ચૂક્યા છીએ. વળી કહ્યું પણ છે કે—“એકનું સ્વરૂપ જાણવાથી એમાં રહેલ સંબંધનું જ્ઞાન થતું નથી” અને અનુમાનથી પણ વ્યાપ્તિ જ્ઞાન થશે નહીં કારણ કે—તે જ અનુમાનથી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કહો તો—ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવશે અને જો બીજા અનુમાનથી વ્યાપ્તિનિશ્ચય માનો તો—અનવસ્થા દોષ આવશે. માટે પ્રામાણ્યના જનક કોઈ ગુણો યુક્તિસિદ્ધ નથી. આથી સ્વરૂપાવસ્થ અર્થાત્ જ્ઞાનના સ્વરૂપે રહેલા કારણોથી જ ઉત્પન્ન થતું પ્રામાણ્ય પરતઃ કઈ રીતે થઈ શકે? સારાંશ કે ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે, એ સિદ્ધ થયું.

§ ૪ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થાત્ જ્ઞાપ્તિ પણ પરતઃ નથી. કારણ કે ‘પર’ એટલે શું? કારણભૂત ગુણનું જ્ઞાન કે બાધકાભાવનું જ્ઞાન કે સંવાદી જ્ઞાન? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમ પક્ષનું ખંડન તો—પૂર્વે ગુણગ્રાહક પ્રમાણનું ખંડન કરવાથી થઈ ચૂક્યું છે. ‘બાધકાભાવનું જ્ઞાન’ એ બીજો પક્ષ કહો તો—તાત્કાલિક (જ્ઞાનકાલીન) બાધકના અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે કે કાલાન્તરભાવી બાધકના અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે? પ્રથમ વિકલ્પ માનો તો—તે સોનાના ખોટા સિક્કાના જ્ઞાનમાં પણ સ્પષ્ટપણે વિદ્યમાન જ છે. અર્થાત્ તાત્કાલિક બાધકાભાવનું જ્ઞાન ખોટા સિક્કાને સાચો જાણીએ છીએ ત્યારે પણ છે. તો ત્યાં પણ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવો જોઈએ. બીજો વિકલ્પ—કાલાન્તરભાવી બાધકાભાવનું જ્ઞાન તો અર્મઅક્ષુવાળા આપણી જેવાને સંભવતું જ નથી. કારણ આગળ કોઈ પણ કાળે બાધક નહીં થાય તે આપણે જાણી શકતા નથી.

સંવાદી વેદન કહો તો—તે સંવાદીવેદન સહકારીરૂપે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે આહકરૂપે ? પહેલો પક્ષ કહી શકશે નહીં, કારણ કે—સંવાદીવેદન ભિન્નકાલીન હોવાથી તેમાં સહકારિત્વનો અસંભવ છે. અર્થાત્ તે સહકારી થઈ શકતું નથી. સંવાદીવેદન આહકથઈ નિશ્ચય કરાવે છે—એ વિશે પ્રશ્ન છે કે—તે તેનું જ અર્થાત્ પ્રવર્તક જ્ઞાનનું જ આહક થઈને તેના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષયનું આહક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે કે વિષયાન્તરનું આહક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે ? પ્રથમ પક્ષ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણકે બહુ વહેલા નાશ પામી જનાર પ્રવર્તકજ્ઞાન તેનો ગ્રાહ્ય-વિષય બની શકશે નહીં. ૨. બીજો પક્ષ કહો તો—તે સંવાદીવેદન એકસંતાનમાં છે કે ભિન્નસંતાનમાં ? બંને પક્ષમાં નેત્રમાં તૈમિરિક રોગવાળા (મોતીયા-બમર કે તેવા બીજા રોગવાળા ચૈત્ર અને મૈત્ર જેવા) પુરુષોથી કરાતા અંદ્રમંડળયુગલના દર્શનવડે વ્યભિચાર છે, કારણ કે ચૈત્રને થતું તેવું દર્શન પુનઃ પુનઃ થાય છે અને મૈત્રને પણ થાય છે પણ ચૈત્રમૈત્રના તેવાં જ્ઞાનો તે વિષયને જ ગ્રહણ કરવા છતાં પ્રામાણ્ય નિશ્ચયાચક નથી. ૩. વિષયાન્તરનું આહક સંવાદીજ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચયાચક છે એવો ત્રીજો પક્ષ કહો તો—તે અર્થક્રિયાનું જ્ઞાન છે કે કોઈ બીજું જ જ્ઞાન છે ? પૂર્વ પક્ષ સંગત નથી, કારણ કે—પ્રવર્તકજ્ઞાનમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય ન હોય ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ થશે નહીં, અને પ્રવૃત્તિ ન હોય તો અર્થક્રિયા જ ન થાય અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવાથી જો પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો ચક્રક દોષ આવશે. તે આ પ્રમાણે—પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય હોય તો તે પ્રવર્તકજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિથી અર્થક્રિયાજ્ઞાન અને અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી પ્રવર્તક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય. વળી, અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ કઈ રીતે થશે ? જો અન્ય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી કહો તો અનવસ્થા દોષ આવશે. અને જો પ્રવર્તકજ્ઞાનથી કહો તો—અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પ્રવર્તકજ્ઞાનથી અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી—એમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે. અને જો અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય 'સ્વતઃ' કહો તો પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ સ્વતઃ થાઓ. અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું કોઈ વિષયાન્તરનું જ્ઞાન સંવાદી હોય તો તે પણ એકસંતાનનું છે કે ભિન્નસંતાનનું ? વળી, એ એકસંતાન અને ભિન્નસંતાનનાં જ્ઞાનો એકબીજાથી છે કે ભિન્નબીજાથી ? આ ચારે વિકલ્પ વ્યભિચારરૂપ વ્યભિચાર-મારણપ્રયોગથી દુઃસંચર છે. એટલે કે વ્યભિચાર દોષથી દૂષિત છે. તે આ પ્રમાણે—જો એકસંતાન કે ભિન્નસંતાન પણ એક બીજાજ્ઞાન હોય તો તે અત્યંત ચપલ, ઉન્નત અને ઉછળતા તરંગવાદી નહીંના પાણીનું જ્ઞાન છે, અને જો એકસંતાન કે ભિન્નસંતાન ભિન્નબીજાજ્ઞાન હોય તો તે—કુલ, કમલ વિગેરેનું જ્ઞાન છે. તે બંને જ્ઞાનો મરુભૂમિ-મારવાડની રેતાળભૂમિમાં પ્રચંડ પ્રકાશ ફેંકતા સૂર્યના કિરણોના સંબંધને કારણે દેખાતા પાણીના—મૃગજળ વિષેના જ્ઞાનનાં સંવાદક બનતાં નથી. માટે જ્ઞાપ્તિ અર્થાત્ નિશ્ચયમાં પણ—પ્રામાણ્ય પરતઃ નથી, પણ સ્વતઃ છે.

परंतु अप्रामाण्य उत्पत्तिमां दोषनी अपेक्षा राभतुं डोर्ध अने ज्ञप्तिमां
आधकज्ञाननी अपेक्षा राभतुं डोर्ध परतः ७ छे.

(प०) मीमांसामांसलतामिति मीमांसा ग्रन्थविशेषः । स्वत एव सर्वथा प्रामाणा-
नामिति उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च । तदिति प्रामाण्यम् । तेषामिति गुणानाम् । तद्ग्रहणायोग्यत्वात्
इति इन्द्रियग्रहणायोग्यत्वात् । तत्रेति अनुमाने । नियमनिर्णय इति प्रतिबन्धनिर्णयः । न प्रत्य-
क्षादिति धूमधूमध्वजयोर्ह्यविनाभावं प्रत्यक्षान्निश्चिन्वन्ति कृतिनः । इह च न प्रत्यक्षात् । तत्प्र-
वृत्तेरिति प्रत्यक्षप्रवृत्तेः । द्विष्टसम्बन्धसंवित्तिरिति इन्द्रियाणां गुणिनां परिज्ञानेऽपि
गुणानामपरिज्ञानात् । द्विष्टसम्बन्धेत्यादि पूर्वार्द्धे ग्रन्थेऽस्ति, अपरार्द्धे तु “द्वयस्वरूपग्रहणे सति
सम्बन्धवेदनम्” । तत एवेति गुणनिर्णयकानुमानादेव । तदन्तरादिति । अनुमानान्तरात् ।
तत् कथमिति तत् प्रामाण्यम् ।

तन्निश्चयं विरचयेदिति । अर्थज्ञाननिश्चयं प्रामाण्यमित्यर्थः । तस्यैव ग्राहकं
सत् तन्निश्चयं विरचयेदिति योगः । तद्धीति तैमिरिकावलोक्त्यमानमृगाङ्कमण्डलद्वयदर्शि-
दर्शनम् । चैत्रस्य पुनः पुनर्मैत्रस्य चोत्पद्यत एवेति । तस्यैव तैमिरिकस्य चैत्राख्यस्य पुनः
पुनर्दर्शनं संवादिज्ञानमेकसन्तानम्, मैत्रस्यापि द्विचन्द्रदर्शने भिन्नसन्तानम् । तद्यदि संवादिज्ञानेन तद्वि-
षयग्रहणमात्रेणैव प्रामाण्यनिश्चयः सोऽत्रापि प्रसज्येत । तद्भवेदिति विषयान्तरग्राहकं भवेत् । अर्थ-
क्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चय इति । प्रवर्तकज्ञानस्य तावदर्थक्रियाज्ञानात् प्रामाण्यनिश्चयः ।
तस्यैव तु कथमित्याह ।

(टि०) सर्वथेति उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च । तदुत्पत्तीति प्रामाण्योत्पादप्रवणा । अतीन्द्रियेति
अतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतमिन्द्रियमाभ्यन्तरं निवृत्तिरूपमधिकरणमाधारो येषां तद्भावस्तत्त्वम् । तेषा-
मिति गुणानाम् । तद्ग्रहणेति तेनैन्द्रियेण ज्ञानाऽसम्भवात् । तस्य चार्थिति अतीन्द्रियप्रत्यक्षस्य ।
अतीन्द्रियप्रत्यक्षसिद्धौ हि सर्वज्ञः सिध्यति । न चामी तं मन्यन्ते । अनुमानेन तानिति गुणान् ।
निरणेष्महीति निश्चयपूर्वं मन्यामहे । तत्रेति तेषु गुणेषु । नियमनिर्णय इति अनुमानाविनाभाव-
निश्चयः । तत्प्रवृत्तेरिति प्रत्यक्षप्रवृत्तेः । परास्तत्वादिति अपाकृतत्वात् । द्विष्टसम्बन्धेति
“द्वयोः स्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् ।”

तत एवेति गुणसाधकादेवानुमानात् । तन्निश्चिताविति अविनाभावसम्बन्धनिश्चितां इतरे-
तराश्रयस्य प्रसक्तिः । तदन्तरादिति अनुमानान्तरात् तन्निश्चितां ।

निश्चयस्त्वित्यादि । तस्येति प्रामाण्यस्य । प्रास्थामेति क्षिप्तवन्तः । तन्निश्चायकमिति
प्रामाण्यनिर्णायकम् ।

भिन्नकालत्वेन तस्येति संवादकज्ञानस्य । तस्यैवेति प्रामाण्यस्य । तद्विषयस्येति प्रामाण्य-
विषयस्य । प्रवर्तकेति संवादकज्ञानस्य । तदिति संवादिवेदनम् । पक्षद्वयेपीति तिमिररोगा-
भिभूतनयनो जनः चन्द्रमण्डलद्वितयं पुनः पुनः पश्यति । प्रथमालोकितशशियुगलस्य संवादकं पुनः
पुनर्विधुवीक्षणं भवेत्, तथापि तद् ज्ञानं संवाददत्तहस्तावलम्बमपि न प्राज्ञप्रवृत्तिप्रतिपत्तिनिमित्तम्,
विमलनयनजनविलोकनेन व्यभिचारात् तस्य प्रामाण्यगोचराभावात् । तद्धीति । ननु एकपुरुषप्रतिष्ठं
शशिद्वयावलोकनमप्रमाणं भवतु, पुनर्धन(पुनरन्य ?)जननयनगोचरीभूतं तत्कथमप्रमाणं स्यात् । मैवम् ।
य एकत्र दोषः सर्वत्रापि स एव । अन्यदपीति विषयान्तरसम्बन्धि ।

§૫ અત્રાભિદધ્મહે—યત્તાવદ્ ‘ગુણાઃ પ્રત્યક્ષેણાઽનુમાનેન વા મીયેરન્’ ઇત્યાદિ ન્યગાદિ, તદ્દાક્ષિણં ન ક્ષણં ન દોષપ્રસરેઽપિ પ્રેરયિતું પાર્યતે । અથાધ્યક્ષેણૈવ ચક્ષુરાદિ-સ્થાન્ દોષાન્ નિશ્ચિક્ષિરે લોકાઃ । કિં ન નૈર્મલ્યાદીન્ ગુણાનપિ ? અથ તિમિરાદિ-દોષાભાવમાત્રમેવ નૈર્મલ્યાદિ, ન તુ ગુણરૂપમિતિ કથમધ્યક્ષેણ ગુણનિશ્ચયઃ સ્યાત્ ? એવં તર્હિ નૈર્મલ્યાદિગુણાભાવમાત્રમેવ તિમિરાદિ, ન તુ દોષરૂપમિતિ વિપર્યયકલ્પના કિં ન સ્યાત્ ?

અસ્તુ વા દોષાભાવમાત્રમેવ ગુણઃ, તથાપિ નાયં તુચ્છઃ કશ્ચિત્ સંગચ્છતે,

“ભાવાન્તરવિનિર્મુક્તો ભાવોઽત્રાનુપલમ્ભવત્ ।

અભાવઃ સંમતઃ ॥૧૧॥”^૧

ઇતિ સ્વયં મદ્દેન પ્રકટનાત્ । તદપેક્ષાયામપિ ચ કથં ન પરતઃ પ્રામાણ્યોત્પત્તિઃ ? અથાઽઽસતાં નૈર્મલ્યાદયો ગુણાઃ । તથાપ્યધિષ્ઠાનપ્રતિષ્ઠાનેવ તાન્ પ્રત્યક્ષં સાક્ષાત્કરોતિ, ન કરણસ્થાન્, તેષાં પરોક્ષત્વાત્ । તર્હિ તત્ એવં દોષાનપિ તત્સ્થાનેવ તત્ સાક્ષાત્ કુર્યાત્ । ઇતિ કથં દોષા અપિ પ્રત્યક્ષલક્ષ્યાઃ સ્યુઃ ?

અથ—અપ્રામાણ્યં વિજ્ઞાનમાત્રોત્પાદકકારણકલાપાતિરિક્તકારકોત્પાદ્યમ્, ^૨વિજ્ઞાન-માત્રાનુવૃત્તાવપિ વ્યાવર્તમાનત્વાત્ । યદનુવૃત્તાવપિ યદ્ વ્યાવર્તતે તત્તન્માત્રોત્પાદકકાર-ણકલાપાતિરિક્તકારકોત્પાદ્યમ્ । યથા પાથઃપૃથિવીપવનાતપાનુવૃત્તાવપિ વ્યાવર્તમાનઃ કોદ્રવાહુકુરસ્તદતિરિક્તકોદ્રવોત્પાદ્યઃ—ઇત્યનુમાનાદ્ દોષપ્રસિદ્ધિરિતિ ચેત્ । ચિરં નન્દ-તાદ્ ભવાન્ । ઇદમેવ હ્યનુમાનમપ્રામાણ્યપદં નિરસ્ય પ્રામાણ્યપદં ચ પ્રક્ષિપ્ય ગુણ-સિદ્ધાવપિ વિદધ્યાત્ ઇતિ કથં ન દોષવદ્ ગુણા અપિ સિદ્ધચ્ચેયુઃ, યતો નોત્પત્તૌ પરતઃ પ્રામાણ્યં સ્યાત્ ? પ્રતિબન્ધશ્ચ યથા દોષાનુમાને તથા ગુણાનુમાનેઽપિ નિર્ણયઃ । કથં વાઽઽદિત્યગત્યનુમાને તન્નિર્ણયઃ ? દૃષ્ટાન્તે તુ યથાઽત્ર સાધ્યસાધનસંબન્ધોદ્બોધો-ઽસ્તિ, તથા ગુણાનુમાનેઽપિ ।

§૫ જૈન—મીમાંસકના આ મન્તવ્યના વિરોધમાં અમે હવે આ પ્રમાણે કહીએ છીએ કે પ્રથમ તો ‘ગુણો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી ?’ વિગેરે જે કંઈ કહ્યું તે સઘળું દોષોને વિષે પણ કહી શકાય તેમ છે. લોકો અક્ષુ વગેરે ધન્દ્રિયોમાં રહેલ દોષોનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી જ કરે છે, એમ કહો તો—અમારો ઉત્તર એ છે કે—લોકો અક્ષુ વગેરે ધન્દ્રિયોમાં રહેલ નિર્મલતાદિ ગુણોનો નિશ્ચય પણ શું પ્રત્યક્ષથી નથી કરતા ? કરે જ છે.

૧ અત્ર સંપૂર્ણઃ શ્લોકો દ્રશ્યતે મુદ્રિતે । ૨ તદનુવૃત્તાવપિ—ઇતિ ટિપ્પણસંમતઃ પાઠઃ । ૩ યદિત્યં તદિત્યં યથા—મુપા ।

परंतु अप्राभाष्य उत्पत्तिभां होषनी अपेक्षा राणतुं होष अने ज्ञप्तिभां
आधकज्ञाननी अपेक्षा राणतुं होष परतः ७ छे.

(५०) मीमांसामांसलतामिति मीमांसा ग्रन्थविशेषः । स्वत एव सर्वथा प्रामाणा-
नामिति उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च । तदिति प्रामाण्यम् । तेषामिति गुणानाम् । तद्ग्रहणायोग्यत्वात्
इति इन्द्रियग्रहणायोग्यत्वात् । तत्रेति अनुमाने । नियमनिर्णय इति प्रतिबन्धनिर्णयः । न प्रत्य-
क्षादिति धूमधूमध्वजयोर्ह्यविनाभावं प्रत्यक्षान्निश्चिन्वन्ति कृतिनः । इह च न प्रत्यक्षात् । तत्प्र-
वृत्तेरिति प्रत्यक्षप्रवृत्तेः । द्विष्टसम्बन्धसंवित्तिरिति इन्द्रियाणां गुणिनां परिज्ञानेऽपि
गुणानामपरिज्ञानात् । द्विष्टसम्बन्धेत्यादि पूर्वाद्धे ग्रन्थेऽस्ति, अपराद्धे तु “द्वयस्वरूपग्रहणे सति
सम्बन्धवेदनम्” । तत एवेति गुणनिर्णयकानुमानादेव । तदन्तरादिति । अनुमानान्तरात् ।
तत् कथमिति तत् प्रामाण्यम् ।

तन्निश्चयं विरचयेदिति । अर्थज्ञाननिश्चयं प्रामाण्यमित्यर्थः । तस्यैव ग्राहकं
सत् तन्निश्चयं विरचयेदिति योगः । तद्धीति तैमिरिकावलोक्यमानमृगाङ्कमण्डलद्वयदर्शि-
दर्शनम् । चैत्रस्य पुनः पुनर्मैत्रस्य चोत्पद्यत एवेति । तस्यैव तैमिरिकस्य चैत्राख्यस्य पुनः
पुनर्दर्शनं संवादिज्ञानमेकसन्तानम्, मैत्रस्यापि द्विचन्द्रदर्शने भिन्नसन्तानम् । तद्यदि संवादिज्ञानेन तद्वि-
षयग्रहणमात्रेणैव प्रामाण्यनिश्चयः सोऽत्रापि प्रसज्येत । तद्भवेदिति विषयान्तरग्राहकं भवेत् । अर्थ-
क्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चय इति । प्रवर्त्तकज्ञानस्य तावदर्थक्रियाज्ञानात् प्रामाण्यनिश्चयः ।
तस्यैव तु कथमित्याह ।

(टि०) सर्वथेति उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च । तदुत्पत्तीति प्रामाण्योत्पादप्रवणा । अतीन्द्रियेति
अतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतमिन्द्रियमाभ्यन्तरं निवृत्तिरूपमधिकरणमाधारो येषां तद्भावस्तत्त्वम् । तेषा-
मिति गुणानाम् । तद्ग्रहणेति तेनैन्द्रियेण ज्ञानाऽसम्भवात् । तस्य चार्थिति अतीन्द्रियप्रत्यक्षस्य ।
अतीन्द्रियप्रत्यक्षसिद्धौ हि सर्वज्ञः सिध्यति । न चामी तं मन्यन्ते । अनुमानेन तानिति गुणान् ।
निरणेष्महीति निश्चयपूर्वं मन्यामहे । तत्रेति तेषु गुणेषु । नियमनिर्णय इति अनुमानाविनाभाव-
निश्चयः । तत्प्रवृत्तेरिति प्रत्यक्षप्रवृत्तेः । परास्तत्त्वादिति अपाकृतत्वात् । द्विष्टसम्बन्धेति
“द्वयोः स्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् ।”

तत एवेति गुणसाधकादेवानुमानात् । तन्निश्चिताविति अविनाभावसम्बन्धनिश्चितौ इतरे-
तराश्रयस्य प्रसक्तिः । तदन्तरादिति अनुमानान्तरात् तन्निश्चितौ ।

निश्चयस्त्वित्यादि । तस्येति प्रामाण्यस्य । प्रास्थामेति क्षिप्तवन्तः । तन्निश्चायकमिति
प्रामाण्यनिर्णायकम् ।

भिन्नकालत्वेन तस्येति संवादकज्ञानस्य । तस्यैवेति प्रामाण्यस्य । तद्विषयस्येति प्रामाण्य-
विषयस्य । प्रवर्त्तकेति संवादकज्ञानस्य । तदिति संवादिवेदनम् । पक्षद्वयेपीति तिमिररोगा-
भिभूतनयनो जनः चन्द्रमण्डलद्वितयं पुनः पुनः पश्यति । प्रथमालोकितशशियुगलस्य संवादकं पुनः
पुनर्विधुवीक्षणं भवेत्, तथापि तद् ज्ञानं संवाददत्तहस्तावलम्बमपि न प्राज्ञप्रवृत्तिप्रतिपत्तिनिमित्तम्,
विमलनयनजनविलोकनेन व्यभिचारात् तस्य प्रामाण्यगोचराभावात् । तद्धीति । ननु एकपुरुषप्रतिष्ठं
शशिद्वयावलोकनमप्रमाणं भवतु, पुनर्धन(पुनरन्य ?)जननयनगोचरीभूतं तत्कथमप्रमाणं स्यात् । मैवम् ।
य एकत्र दोषः सर्वत्रापि स एव । अन्यदपीति विषयान्तरसम्बन्धि ।

§५ अत्राभिदध्महे—यत्तावद् 'गुणाः प्रत्यक्षेणाऽनुमानेन वा मीयेरन्' इत्यादि न्यगादि, तदखिलं न खलु न दोषप्रसरेऽपि प्रेरयितुं पार्यते । अथाध्यक्षेणैव चक्षुरादि-स्थान् दोषान् निश्चिन्वियरे लोकाः । किं न नैर्मल्यादीन् गुणानपि ? अथ तिमिरादि-दोषाभावमात्रमेव नैर्मल्यादि, न तु गुणरूपमिति कथमध्यक्षेण गुणनिश्चयः स्यात् ? एवं तर्हि नैर्मल्यादिगुणाभावमात्रमेव तिमिरादि, न तु दोषरूपमिति विपर्ययकल्पना किं न स्यात् ?

अस्तु वा दोषाभावमात्रमेव गुणः, तथापि नायं तुच्छः कश्चित् संगच्छते,

“भावान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्भवत् ।

अभावः संमतः ॥१॥”^१

इति स्वयं भङ्गेन प्रकटनात् । तदपेक्षायामपि च कथं न परतः प्रामाण्योत्पत्तिः ? अथाऽऽसतां नैर्मल्यादयो गुणाः । तथाप्यधिष्ठानप्रतिष्ठानेव तान् प्रत्यक्षं साक्षात्करोति, न करणस्थान्, तेषां परोक्षत्वात् । तर्हि तत् एव दोषानपि तत्स्थानेव तत् साक्षात् कुर्यात् । इति कथं दोषा अपि प्रत्यक्षलक्ष्याः स्युः ?

अथ—अप्रामाण्यं विज्ञानमात्रोत्पादककारणकलापातिरिक्तकारकोत्पाद्यम्, 'विज्ञान-मात्रानुवृत्तावपि व्यावर्तमानत्वात् । यदनुवृत्तावपि यद् व्यावर्तते तत्तन्मात्रोत्पादकका-रणकलापातिरिक्तकारकोत्पाद्यम् । यथा पाथःपृथिवीपवनातपानुवृत्तावपि व्यावर्तमानः कोद्रवाङ्कुरस्तदतिरिक्तकोद्रवोत्पाद्यः—इत्यनुमानाद् दोषप्रसिद्धिरिति चेत् । चिरं नन्द-ताद् भवान् । इदमेव ह्यनुमानमप्रामाण्यपदं निरस्य प्रामाण्यपदं च प्रक्षिप्य गुण-सिद्धावपि विदध्यात् इति कथं न दोषवद् गुणा अपि सिद्धचेयुः, यतो नोत्पत्तौ परतः प्रामाण्यं स्यात् ? प्रतिबन्धश्च यथा दोषानुमाने तथा गुणानुमानेऽपि निर्णयः । कथं वाऽऽदित्यगत्यनुमाने तन्निर्णयः ? दृष्टान्ते तु यथाऽत्र साध्यसाधनसंबन्धोद्बोधो-ऽस्ति, तथा गुणानुमानेऽपि ।

§५ नैन—मीमांसकानां आ मन्तव्यता विरोधमां अमे हवे आप्रभाणु अहीये छीये के प्रथम तो 'गुणो प्रत्यक्षथी नृणाय छे के अनुमानथी ?' विगेरे ने कंठ कहुं ते सधणुं दोषोने विषे पणु अही शक्य तेम छे. दोको यक्षु वगेरे धन्द्रियोमां रडेल दोषोने निश्चय प्रत्यक्षथी न करे छे, अमे कडो तो—अभारे उत्तर अे छे के—दोको यक्षु वगेरे धन्द्रियोमां रडेल निर्भलतादि गुणोने निश्चय पणुं शुं प्रत्यक्षथी नथी करता ? करे न छे.

१ अत्र संपूर्णः श्लोको दृश्यते मुद्रिते । २ तदनुवृत्तावपि—इति टिप्पणसंमतः पाठः । ३ यदित्यं तदित्यं यथा—मुपा ।

મીમાંસક—તિમિરાદિ રોગરૂપ જે દોષ છે, તેનો અભાવ એ નિર્મલતાદિ છે. આથી તે ગુણરૂપે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, માટે પ્રત્યક્ષથી ગુણોનો નિશ્ચય કેમ થાય ?

જૈન—તો પછી નિર્મલતાદિ ગુણોનો અભાવ એ જ તિમિરાદિ છે, પણ દોષરૂપે તે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, એવી વિપરીત કલ્પના કેમ ન થાય ? અર્થાત્ ગુણના અભાવરૂપ દોષ કેમ ન માનવા ?

અથવા, ગુણ એ માત્ર દોષાભાવરૂપ ભલે હોય, તો પણ એ તુચ્છરૂપ શશ-શૃંગના અભાવ જેવો સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે મીમાંસક-ભટ્ટ પોતે જ કહે છે કે—“પદાર્થાન્તરથી રહિત એવો ભાવ એ જ અનુપલ્ભવાળો હોઈ અભાવ અમને સંમત છે” અર્થાત્ ભૂતલમાં જ્યારે ઘટ ન હોય ત્યારે ભૂતલમાં ઘટાનુપલબ્ધિ છે, તેથી તે ભૂતલ જ ઘટાભાવ કહેવાય છે, આથી અભાવ એ તુચ્છ નહીં પણ ભાવાન્તરરૂપ છે—એવો ભટ્ટનો મત છે. આ પ્રમાણે દોષાભાવરૂપ ગુણો માનવામાં આવે તો પણ તે તુચ્છ ન હોવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ જે ગુણસાપેક્ષ હોય તો તે પરતઃ કેમ ન કહેવાય ?

મીમાંસક—નિર્મલતાદિને ભલે ગુણો માનીએ તો પણ ગોલકાદિરૂપ ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાનમાં રહેલા ગુણોનો જ પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરંતુ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ ગુણોનો સાક્ષાત્કાર પ્રત્યક્ષ કરી શકતું નથી. કારણ કે—ઇન્દ્રિયો સ્વયં અતીન્દ્રિય હોવાથી તદ્દગત ગુણો પરોક્ષ જ છે.

જૈન—તો તો એ જ યુક્તિ પ્રમાણે ગોલકાદિ સ્થાનમાં રહેલા દોષોનો જ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે પણ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ દોષોનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે નહીં. તો દોષોને પ્રત્યક્ષ કેમ કહેવાય ? અને જે તે દોષો પ્રત્યક્ષ ન હોય તો અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ પરતઃ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ?

મીમાંસક—દોષની સિદ્ધિ અમે અનુમાનથી આ પ્રમાણે કરીશું—વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારા કારણોથી ભિન્ન એવા કારણોથી અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે વિજ્ઞાનનો અન્વય છતાં તે અપ્રમાણરૂપ વિજ્ઞાન સામાન્યવિજ્ઞાનથી વિલક્ષણ છે. આ પ્રમાણે જે અન્વિત છતાં વિલક્ષણ હોય તેની કારણસામગ્રી સામાન્ય કારણસામગ્રીથી ભિન્ન હોવી જોઈએ, જેમકે—જલ, પૃથ્વી, પવન, આતપ આદિ સાધારણ કારણોનો અન્વય હોવા છતાં કોદ્રવનો અંકુર જલાદિ સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કોદ્રવ ખીજની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ વિજ્ઞાનનું અપ્રામાણ્ય પણ વિજ્ઞાનની સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કારણની અપેક્ષા રાખે છે, અને તે અતિરિક્ત કારણ દોષ છે.

જૈન—ભાઈ લાંબાકાળ સુધી આનંદ કરો અર્થાત્ ઘણું જીવો. પ્રસ્તુત અનુમાનમાં ‘અપ્રામાણ્ય’ શબ્દને દૂર કરી તેને સ્થાને પ્રામાણ્ય શબ્દ મૂકીને એ જ અનુમાનને ગુણની સિદ્ધિમાં પણ કહી દો, અને એથી દોષોની જેમ ગુણો પણ કેમ સિદ્ધ નહીં થાય ? અને ગુણો સિદ્ધ થાય તો પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમાં પરતઃ સિદ્ધ કેમ ન થાય ? અર્થાત્ દોષની જેમ ગુણો પણ સિદ્ધ થવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ

पणु परतः सिद्ध थशे. अने जे रीते होषना अनुमानमां व्यासिनो निश्चय करता हो. तेज रीते गुणुना अनुमानमां पणु व्यासिनो निश्चय करी देवो. अष्टटना संभंधनो निश्चय जे थछ जे शकतो न होय तो सूयनी गतिना अनुमानमां संभंधनो निश्चय कछ रीते थशे ? अने ट्टांतमां तो जे रीते होषना अनुमानमां साध्य अने साधनना संभंधनो ओध थाय छे तेवीज रीते गुणुना अनुमानमां पणु साध्य अने साधनना संभंधनो ओध थाय छे.

(प०) अभावः सम्मत इत्यतोऽग्रे “तस्य हेतोः किं न समुद्भवः” ।

(टि०) किं न नैर्मल्यादीनिति उत्तरयन्ति सूयः ।

तथापीति । अयमिति गुणः । तुच्छ इति अभावरूपः ।

भावान्तरेत्यादि भावान्तरेण विवक्षितघटादिना रहितो भावो भूतलादिः । यथा घटाभावो भूतलम् । तत्र भूतलं भावरूपमस्त्येव^१, अपरेपि भावाः सन्ति । किन्तु विवक्षितो घट एव नास्ति । अनुपलम्भेति यथात्र भूतले घटस्यानुपलम्भस्तथाऽभावोपि । तदपेक्षायामिति दोषाभावापेक्षायाम् । तेषामिति गुणानाम् । तत्स्थानेवेति अधिष्ठानप्रतिष्ठान् । तदिति प्रत्यक्षम् । तदनुवृत्ताविति विज्ञानानुवृत्तावपि । प्रतिबन्ध इति अविनाभावः । तन्निर्णय इति अविनाभावनिश्चयः ।

§६ यच्चाऽवाचि—‘निश्चयस्तु तस्य परतः’ इत्यादि । तत्र संवादिवेदनादिति ब्रूमः । कारणगुणज्ञान-बाधकाभावज्ञानयोरपि च संवादकज्ञानरूपत्वं प्रतिपद्यामहे । यादृशोऽर्थः पूर्वज्ञाने प्रथापथमवतीर्णस्तादृश एवासौ येन विज्ञानेन व्यवस्थाप्यते तत् संवादकमित्येतावन्मात्रं हि तल्लक्षणमाचक्षिरे धीराः । यस्तु गुणग्रहणप्रवणप्रमाण-पराकरणपरायणातिदेशप्रयासः, प्रयास एव केवलमयमजनि भवतः, दोषसंदोहवद् गुणगणेऽपि प्रमाणप्रवृत्तेरनिवारणात् । यत्तु बाधकाभावज्ञानपक्षे विकल्पितम्—‘तात्कालिकस्य कालान्तरभाविनो वा’ इत्यादि । तत्राद्यविकल्पपरिकल्पनाऽल्पीयसी । न खलु साधननिर्भासिसंवेदेनोदयकाले क्वापि कस्यापि बाधकस्योदयः संभवी, उपयोगयौगपद्या-संभवात् । भविष्यत्कालस्य तु बाधकस्याभावज्ञानात् प्रामाण्यनिर्णयो निरवद्य एव । न च चर्मचक्षुषां तदभावो भवितुमर्हति, यदुदग्रसमग्रसामग्रीसंपाद्यसंवेदनं न तत्र भावि-बाधकावकाश इत्येवं तन्निर्णयात् । यदि च भाविवस्तुसंवेदनमस्मादृशां न स्यादेव, तदा कथं कृत्तिकोदयात् शकटोदयानुमानं नास्तमियात् ?

यत्पुनरवादि—‘संवादिवेदनं तु’ इत्यादि । तत्र संवादिवेदनात् साधननिर्भासि-प्रतिभासविषयस्य, विषयान्तरस्य वा ग्राहकात् प्रामाण्यनिर्णय इति ब्रूमः । भवति हि तिमिरनिकुरम्बकरम्बितालोकसहकारिकुम्भावभासस्य तत्रैवैकसन्तानं भिन्नसन्तानं च निरन्तरालोकसहकारिसामर्थ्यसमुद्भूतं संवेदनं संवादकम् । न च तैमिरिकादि-

વેદનેઽપિ તત્પ્રસન્નઃ, તત્ર પરતો વાધકાત્ સ્વતઃસિદ્ધપ્રામાણ્યાદુત્તરસ્યાઽપ્રામાણ્યનિર્ણ-
યાત્ । વિષયાન્તરગ્રાહકમપિ સંવાદકમેવ, યથા અર્થક્રિયાજ્ઞાનમ્ । ન ચાત્ર ચક્રકા-
વકાશઃ, પ્રવર્તકપ્રમાણપ્રામાણ્યનિર્ણયાદિપ્રયોજનાયાઃ પ્રથમપ્રવૃત્તેઃ સંશયાદપિ ભાવાત્ ।

§ ૬ વળી, તમે ‘પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પરથી કહો તો’ એમ કહીને જે
વિકલ્પો કર્યા તે બાબતમાં સંવાદક જ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે—એમ
અમે કહીએ છીએ અને કારણગુણજ્ઞાન તથા બાધકાભાવના જ્ઞાનને પણ અમે
સંવાદક જ્ઞાનરૂપે જ માનીએ છીએ, કારણ કે—જેવા પ્રકારની ભતિ કે આકૃતિથી
યુક્ત પદાર્થ પૂર્વજ્ઞાનનો વિષય થયો હોય તેવા જ પ્રકારની ભતિ—આકૃતિથી યુક્ત
પદાર્થ જે જ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત—સિદ્ધ કરાય તે જ્ઞાન સંવાદક બંધુવું. બુદ્ધિમાન
પુરુષોએ સંવાદકનું આટલું જ લક્ષણ કહ્યું છે.

અને વળી ગુણનું ગ્રહણ કરનાર—ગુણનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પ્રમાણના ખંડન
માટે લલામણ કરવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તે તો માત્ર પ્રયાસ જ થયો, અર્થાત્
કેાગટની મહેનત થઈ. કારણ કે—દોષોની જેમ ગુણોમાં પણ પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ
રોકી શકાય તેમ નથી.

વળી, બાધકાભાવ પક્ષમાં ‘તાત્કાલિક અથવા કાલાન્તરભાવી’ એમ કહીને
જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૨) તેમાં પહેલા વિકલ્પની કલ્પના તુચ્છ છે, કારણ
કે—સાધન (હિયોપાદેય વસ્તુ)ને જણાવનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સમયે કોઈ જગ્યાએ
કોઈને પણ બાધક જ્ઞાનના ઉદયનો સંભવ નથી. કારણ કે—એકી સાથે બે ઉપ-
યોગની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ભવિષ્યકાળમાં બાધકોના અભાવના જ્ઞાનથી
થતો પ્રામાણ્યનો નિર્ણય તો નિદોષ જ છે. અને વળી આપણા જેવા અર્થ-
ચક્ષુવાળાને ભાવિબાધકાભાવનું જ્ઞાન થતું નથી—એમ પણ નથી. કારણ કે—
બંધાં ઉચ્ચ પ્રકારની સમસ્ત સામગ્રીની ઉપસ્થિતિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય
ત્યાં ભાવિબાધકને અવકાશ જ નથી—એ પ્રકારે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય છે અને
જે ભાવિવસ્તુનું જ્ઞાન આપણી જેવાને થતું જ ન હોય તો કૃત્તિકા નક્ષત્રના
ઉદયથી રોહિણી નક્ષત્રના ઉદયનું અનુમાન પણ થવું ન જોઈએ.

વળી તમે ‘સંવાદી વેદન કહો તો’ ઇત્યાદિ કહીને એ વિષયમાં જે વિકલ્પો
કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૩) તેમાં પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષય કે વિષયાન્તરને ગ્રહણ કર-
નાર સંવાદીવેદનથી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે, એમ અમે કહીએ, કારણ કે
અંધકારના સમૂહને નિરસ્ત કરનાર પ્રકાશના સહકારથી થતા ઘટજ્ઞાનનું એ
જ સ્થળે એકસંતાન કે સિન્નસંતાનમાં નિરંતર પ્રકાશના સહકારના
સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન સંવાદક છે જ. આમ માનવામાં તિમિર આદિ
રોગવાળાઓથી કરાયેલ જ્ઞાનમાં પણ સંવાદકતાનો પ્રસંગ આવશે, એમ નથી.
કારણ કે સંવાદક તરીકે મનાયેલ તે ઉત્તરજ્ઞાનના અપ્રમાણ્યનો નિશ્ચય
અન્ય બાધક પ્રમાણથી છે. અર્થાત્ દોષરહિત ચક્ષુવાળા પુરુષનું દર્શન તેમાં બાધક
છે અને તે બાધકરૂપ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અર્થક્રિયાજ્ઞાનની

એમ વિષયાન્તરતું આહક જ્ઞાન પણ સંવાદક બને છે. અને એમાં ચક્રક દોષ પણ નથી, કારણ કે—પ્રવર્તકપ્રમાણ્યમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવા માટેની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ સંશયથી પણ થાય છે.

(પ૦) તત્પ્રસન્ન इति સંવાદકત્વપ્રસન્નઃ । તત્ર પરતો વાધકાદિતિ નિર્મલચક્ષુરાપ્ત-પુરુષદર્શનપ્રાવકાલાનુભૂતચન્દ્રૈક્યસ્મરણાદ્વા ।

(ટિ૦) ન ખલુ સાધનેતિ કારણાવમાસિ । યદુદગ્રેત્યાદિ । તત્રેતિ સંવેદને । તન્નિર્ણયાદિતિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયાત્ ।

ભવતીત્યાદિ । તત્રૈવેતિ પ્રદેશે સ્વલ્પાલોકસ્ય સંપૂર્ણાલોકઃ સંવાદકઃ સ્યાત્, ઊભયોરપ્યેકત્ર પ્રવૃત્તેઃ । તત્પ્રસન્ન इति સંવાદકત્વપ્રસન્નઃ ।

§ ૭ અર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્ય તુ સ્વત એવ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ, અભ્યાસદશાપન્નત્વેન દ્વદતરસ્યૈવાસ્યોત્પાદાત્ । ન ચ સાધનનિર્માસિનોડપિ તથૈવાડયમસ્તિવાતિ વાચ્યમ્, તસ્ય તદ્વિલક્ષણત્વાત્ । અન્યદપ્યેકસન્તાનં મિન્નસન્તાનં ચૈકજાતીયં ચ યથૈકદસદર્શનં દસન્તાન્તરદર્શનસ્ય, મિન્નજાતીયં ચ યથા નિશીથે તથાવિધરસાસ્વાદનં તથાભૂતરૂપસ્ય સંવાદકં ભવત્યેવ । ન ચ મિથ્યાપાથઃપ્રથાયાઃ પાથોડન્તરે કુમ્ભાદૌ વા સંવેદનં સંવાદકં પ્રસજ્યતે । યતો ન ખલુ નિશ્ચિલં પ્રાગુક્તં સંવેદનં સંવાદકં સંગિરામહે । કિં તર્હિ ? યત્ર પૂર્વોત્તરજ્ઞાનગોચરયોરવ્યભિચારસ્તત્રૈવ ।

§ ૮ કિન્ચ, સ્વત એવ પ્રામાણ્યનિર્ણયવર્ણનસંકર્ષેનાડનેન સ્વશબ્દ આત્માર્થઃ, આત્મીયાર્થો વા કથ્યેત ? નાઘઃ પક્ષઃ, સ્વાવબોધવિધાનેડપ્યન્ધયા બુદ્ધ્યા સ્વધર્મસ્ય પ્રામાણ્યસ્ય નિર્ણેતુમશક્તેઃ । દ્વિતીયે તુ, પ્રકટકપટનાટકઘટનપાટવં પ્રાચીકટત્, પ્રકારાન્તરેણાસ્મન્મતાશ્રયણાત્ । અસ્માભિરપ્યાત્મીયૈનૈવ પ્રાહકેણ પ્રામાણ્યનિર્ણયસ્ય સ્વીકૃતત્વાત્ ।

§ ૭ અર્થક્રિયા જ્ઞાન તો અભ્યાસદશાપન્ન હોયાથી અતિદૃઢપણે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વતઃ થાય છે.

શંકા—તો પછી પ્રવર્તક જ્ઞાનમાં પણ પ્રામાણ્યનો સ્વત નિશ્ચય કેમ ન માનવો ?
સમાધાન—એટલા માટે કે પ્રવર્તક જ્ઞાન અર્થક્રિયા જ્ઞાનથી વિલક્ષણ-ભિન્ન છે. અન્ય જ્ઞાન પણ સંવાદક બને જ છે જેવું કે એક સંતાનતું કે ભિન્નસંતાનતું એક બીજી-એક દસ-અધિનકુમારતું દર્શન બીજા દસના દર્શનતું; અને ભિન્નબીજી અન્યજ્ઞાન જેવું કે રાત્રિમાં તથા પ્રકારના રસતું આસ્વાદન તથા પ્રકારનાં રૂપતું.

શંકા—પણ આમ અન્ય જ્ઞાનને સંવાદક માનવા જતાં મિથ્યાજલ (મૃગજલ) તું જ્ઞાન બીજા જલતું કે કુંભાદિક વિશે સંવાદક થઈ જશે.

વેદનેઽપિ તત્પ્રસન્નઃ, તત્ર પરતો વાધકાત્ સ્વતઃસિદ્ધપ્રામાણ્યાદુત્તરસ્યાઽપ્રામાણ્યનિર્ણ-
યાત્ । વિષયાન્તરગ્રાહકમપિ સંવાદકમેવ, યથા અર્થક્રિયાજ્ઞાનમ્ । ન ચાત્ર ચક્રકા-
વકાશઃ, પ્રવર્તકપ્રમાણપ્રામાણ્યનિર્ણયાદિપ્રયોજનાયાઃ પ્રથમપ્રવૃત્તેઃ સંશયાદપિ ભાવાત્ ।

§ ૬ વળી, તમે 'પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પરથી કહો તો' એમ કહીને જે વિકલ્પો કર્યા તે બાબતમાં સંવાદક જ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે—એમ અમે કહીએ છીએ અને કારણગુણજ્ઞાન તથા બાધકાભાવના જ્ઞાનને પણ અમે સંવાદક જ્ઞાનરૂપે જ માનીએ છીએ, કારણ કે—જેવા પ્રકારની જાતિ કે આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ પૂર્વજ્ઞાનનો વિષય થયો હોય તેવા જ પ્રકારની જાતિ—આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ જે જ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત—સિદ્ધ કરાય તે જ્ઞાન સંવાદક બાબતુ પુદ્ગિમાન પુરુષોએ સંવાદકનું આટલું જ લક્ષણ કહ્યું છે.

અને વળી ગુણનું ગ્રહણ કરનાર—ગુણનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પ્રમાણના ખંડન માટે ભલામણ કરવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તે તો માત્ર પ્રયાસ જ થયો, અર્થાત્ ક્ષેત્રગટની મહેનત થઈ. કારણ કે—દોષોની જેમ ગુણોમાં પણ પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ રોકી શકાય તેમ નથી.

વળી, બાધકાભાવ પક્ષમાં 'તાત્કાલિક અથવા કાલાન્તરભાવી' એમ કહીને જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૨) તેમાં પહેલા વિકલ્પની કલ્પના તુચ્છ છે, કારણ કે—સાધન (હિયોપાદેય વસ્તુ)ને જણાવનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સમયે કોઈ જગ્યાએ કોઈને પણ બાધક જ્ઞાનના ઉદયનો સંભવ નથી. કારણ કે—એકી સાથે બે ઉપ-યોગની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ભવિષ્યકાળમાં બાધકોના અભાવના જ્ઞાનથી થતો પ્રામાણ્યનો નિર્ણય તો નિર્દોષ જ છે. અને વળી આપણા જેવા ચર્મ-ચક્ષુવાળાને ભાવિબાધકાભાવનું જ્ઞાન થતું નથી—એમ પણ નથી. કારણ કે—જ્યાં ઉચ્ચ પ્રકારની સમસ્ત સામગ્રીની ઉપસ્થિતિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાં ભાવિબાધકને અવકાશ જ નથી—એ પ્રકારે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય છે અને જે ભાવિવસ્તુનું જ્ઞાન આપણી જેવાને થતું જ ન હોય તો કૃત્તિકા નક્ષત્રના ઉદયથી રોહિણી નક્ષત્રના ઉદયનું અનુમાન પણ થવું ન જોઈએ.

વળી તમે 'સંવાદી વેદન કહો તો' ઇત્યાદિ કહીને એ વિષયમાં જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૩) તેમાં પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષય કે વિષયાન્તરને ગ્રહણ કરનાર સંવાદીવેદનથી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે, એમ અમે કહીએ, કારણ કે અંધકારના સમૂહને નિરસ્ત કરનાર પ્રકાશના સહકારથી થતા ઘટજ્ઞાનનું એ જ સ્થળે એકસંતાન કે ભિન્નસંતાનમાં નિરંતર પ્રકાશના સહકારના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન સંવાદક છે જ. આમ માનવામાં તિમિર આદિ રોગવાળાઓથી કરાયેલ જ્ઞાનમાં પણ સંવાદકતાનો પ્રસંગ આવશે, એમ નથી. કારણ કે સંવાદક તરીકે મનાયેલ તે ઉત્તરજ્ઞાનના અપ્રમાણ્યનો નિશ્ચય અન્ય બાધક પ્રમાણથી છે. અર્થાત્ દોષરહિત ચક્ષુવાળા પુરુષનું દર્શન તેમાં બાધક છે અને તે બાધકરૂપ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અર્થક્રિયાજ્ઞાનની

જેમ વિષયાન્તરતુ આહક જ્ઞાન પણ સંવાદક બને છે. અને એમાં ચક્રક દોષ પણ નથી, કારણ કે—પ્રવર્તકપ્રમાણમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવા માટેની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ સંશયથી પણ થાય છે.

(૫૦) તત્પ્રસન્ન इति संवादकत्वप्रसङ्गः । तत्र परतो वाधकादिति निर्मलचक्षुराप्त-
પુરુષદર્શનપ્રાવકાલાનુભૂતચન્દ્રૈક્યસ્મરણાદ્વા ।

(ટિ૦) ન ચલુ સાધનેતિ કારણાવભાસિ । યદુદગ્રેત્યાદિ । તન્નેતિ સંવેદને । તન્નિ-
ર્ણયાદિતિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયાત્ ।

ભવતીત્યાદિ । તન્નેવેતિ પ્રદેશે સ્વલ્પાલોકસ્ય સંપૂર્ણાલોકઃ સંવાદકઃ સ્યાત્, ઝમયોરપ્યેકત્ર
પ્રવૃત્તેઃ । તત્પ્રસન્ન इति संवादकत्वप्रसङ्गः ।

§ ૭ અર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્ય તુ સ્વત એવ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ, અભ્યાસદશાપન્નત્વેન
દૃઢતરસ્યૈવાસ્યોત્પાદાત્ । ન ચ સાધનનિર્માસિનોડપિ તથૈવાડ્યમસ્તિવતિ વાચ્યમ્, તસ્ય
તદ્વિલક્ષણત્વાત્ । અન્યદપ્યેકસન્તાનં મિન્નસન્તાનં ચૈકજાતીયં ચ યથૈકદસદર્શનં
દસાન્તરદર્શનસ્ય, મિન્નજાતીયં ચ યથા નિશીથે તથાવિધરસાસ્વાદનં તથાભૂતરૂપસ્ય
સંવાદકં ભવ્યેવ । ન ચ મિથ્યાપાથઃપ્રથાયાઃ પાથોડન્તરે કુમ્ભાદૌ વા સંવેદનં
સંવાદકં પ્રસજ્યતે । યતો ન ચલુ નિચિલં પ્રાગુક્તં સંવેદનં સંવાદકં સંગિરામહે ।
કિં તર્હિ ? યત્ર પૂર્વોત્તરત્રજ્ઞાનગોચરયોરવ્યભિચારસ્તન્નૈવ ।

§ ૮ કિન્ચ, સ્વત એવ પ્રામાણ્યનિર્ણયવર્ણનસકર્ણેનાડનેન સ્વશબ્દ આત્માર્થઃ,
આત્મીયાર્થો વા કથ્યેત ? નાદઃ પક્ષઃ, સ્વાવબોધવિધાનેડપ્યન્યયા બુદ્ધ્યા સ્વધર્મસ્ય
પ્રામાણ્યસ્ય નિર્ણેતુમશક્તેઃ । દ્વિતીયે તુ, પ્રકટકપટનાટકઘટનપાટવં પ્રાચીકટત્, પ્રકારા-
ન્તરેણાસ્મન્મતાશ્રયણાત્ । અસ્માભિરપ્યાત્મીયેનૈવ ગ્રાહકેણ પ્રામાણ્યનિર્ણયસ્ય સ્વી-
કૃતત્વાત્ ।

§ ૭ અર્થક્રિયા જ્ઞાન તો અભ્યાસદશાપન્ન હોવાથી અતિદૃઢપણે
ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વતઃ થાય છે.

શંકા—તો પછી પ્રવર્તક જ્ઞાનમાં પણ પ્રામાણ્યનો સ્વત નિશ્ચય કેમ ન માનવો ?
સમાધાન—એટલા માટે કે પ્રવર્તક જ્ઞાન અર્થક્રિયા જ્ઞાનથી વિલક્ષણ-
ભિન્ન છે. અન્ય જ્ઞાન પણ સંવાદક બને જ છે જેવું કે એક સંતાનનું કે
ભિન્નસંતાનનું એક બીજી-એક દસ-અશ્વિનકુમારનું દર્શન બીજા દસના
દર્શનનું; અને ભિન્નબીજી અન્યજ્ઞાન જેવું કે રાત્રિમાં તથા પ્રકારના રસનું
આસ્વાદન તથા પ્રકારનાં રૂપનું.

શંકા—પણ આમ અન્ય જ્ઞાનને સંવાદક માનવા જતાં મિથ્યાજલ (મૃગજલ)
નું જ્ઞાન બીજા જલનું કે કુંભાદિક વિશે સંવાદક થઈ જશે.

સમાધાન—એમ નહીં બને. કારણ કે-પૂર્વે કહેલનું તાત્પર્ય એવું નથી કે બધાં જ્ઞાનો સંવાદક છે, પરંતુ જે સ્થળે પૂર્વજ્ઞાન અને ઉત્તરજ્ઞાનના વિષયોમાં વ્યભિચાર ન હોય અર્થાત્ અવિનાભાવ હોય તે સ્થળે જ અન્ય જ્ઞાનને સંવાદક કહીએ છીએ.

§ ૮. વળી, પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્વતઃ જ છે, એવું સમર્થન કરવામાં તત્પર વિદ્વાન મીમાંસકને મતે 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ આત્મા પોતે છે કે આત્મીય-પોતાનું છે ? પહેલો પક્ષ યુક્ત નથી, કારણ કે-જો જ્ઞાન પોતે પોતાનો બોધ કરાવવામાં પણ આંધળું હોય તો પછી તે સ્વયં પોતાના પ્રામાણ્યરૂપ ધર્મનો નિશ્ચય કઈ રીતે કરાવી શકે ? અર્થાત્ ન કરાવી શકે. બીજો પક્ષ માનો તો તો સ્પષ્ટપણે કપટનાટકની રચના કરવાની તમારી ચતુરાઈ જ પ્રકટ થાય છે, કારણ કે-પ્રકારાન્તરથી તમોએ અમારા જ મતનો આશ્રય કર્યો એમ કહેવાશે. કારણ કે અમોએ આત્મીય એટલે કે જ્ઞાનના પોતાના જ ગ્રાહકથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વીકારેલ છે.

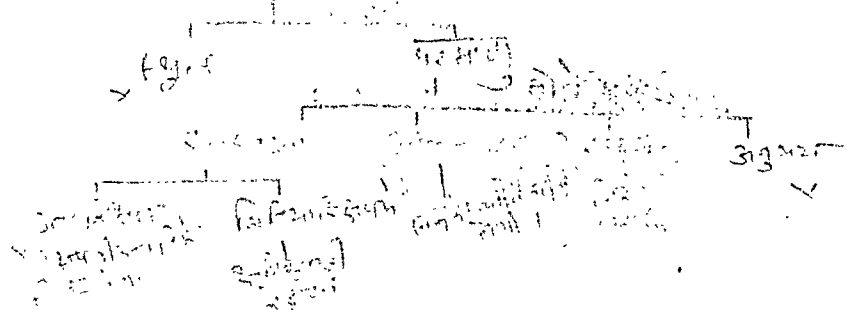
(૫૦) પાથોન્તરે इति तरङ्गिणीतोयज्ञाने ।

(ટિ૦) અર્થક્રિયેત્યાદિ । અસ્યેતિ અર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્ય । સાધનનિર્માસિન इति પ્રવર્તકજ્ઞાનસ્ય । તથૈવેતિ અભ્યાસદશાપન્નત્વેનૈવ । અયમિતિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ । તસ્યેતિ પ્રવર્તકજ્ઞાનસ્ય । તદ્વિ-
લક્ષણેતિ અર્થક્રિયાજ્ઞાનવિપરીતત્વાત્ । અન્યદગ્નેકેત્યાદિ । ભિન્નજાતીયમિતિ રૂપાદ્રસો ભિન્ન-
જાતીયઃ ।

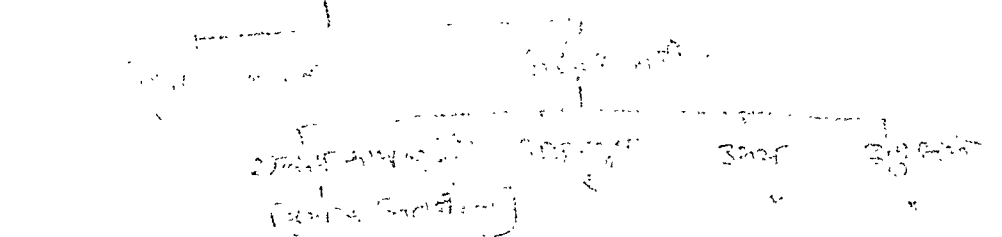
§ ૯ અથ એનૈવ જ્ઞાનમાત્રં નિર્ણાયતે તેનૈવ તત્પ્રામાણ્યમપિ, इति સ્વતઃ પ્રામાણ્ય-
નિર્ણયો વર્ણયતે । નન્વર્થપ્રાકટચોત્થાપિતાર્થાપત્તેઃ સકાશાત્ ત્વયા જ્ઞાનનિર્ણાતિસ્તાવદ-
મીપ્સામાસે । અર્થપ્રાકટચં ચ યથાર્થત્વવિશેષણવિશિષ્ટમ્, નિર્વિશેષણં વાઽર્થાપત્તિમુત્થા-
પયેત્ ? પ્રાચિ પક્ષે, તસ્ય તદ્વિશેષણગ્રહણં પ્રથમપ્રમાણાત્, અન્યસ્માત્, સ્વતો વા
ભવેત્ ? પ્રથમપક્ષે, પરસ્પરાશ્રયપ્રસન્નઃ— નિશ્ચિતપ્રામાણ્યાદ્વિ પ્રથમપ્રમાણાદ્ યથાર્થ-
ત્વવિશિષ્ટાર્થપ્રાકટચગ્રહણમ્, તસ્માચ્ચ પ્રથમપ્રમાણે પ્રામાણ્યનિર્ણય इति । દ્વિતીય-
વિકલ્પે તુ અનવસ્થા—અન્યસ્મિન્નપિ હિ પ્રમાણે પ્રામાણ્યનિર્ણાયકાર્થાપત્યુત્થાપકસ્યાર્થ-
પ્રાકટચસ્ય યથાર્થત્વવિશેષણગ્રહણમન્યસ્માત્ પ્રમાણાદિતિ ।

§ ૧૦ અથ સ્વતસ્તદ્વિશેષણગ્રહણમ્ । તથાહિ—સ્વસંવિદિતમર્થપ્રાકટચં તચ્ચા-
ત્માનં નિર્ણયમાનં સ્વધર્મભૂતં યથાર્થત્વમપિ નિર્ણયતે । તથા ચ તતોઽનુમીયમાને
જ્ઞાને સ્વતઃ પ્રામાણ્યજ્ઞપ્તિરિતિ । તદેતદનવદાતમ્ । एवं सत्यप्रामाण्यस्यापि स्वतो
ज्ञप्तिप्रसक्तेः । स्वतो निश्चितवैतथ्यविशेषणादर्थप्राकट्याद् विज्ञानमनुमीयमानमास्क-
न्दिताप्रामाण्यमेवानुमीयते । ततः कथं प्रामाण्यवदप्रामाण्यस्यापि स्वतो निर्णीतिर्न स्यात् ?

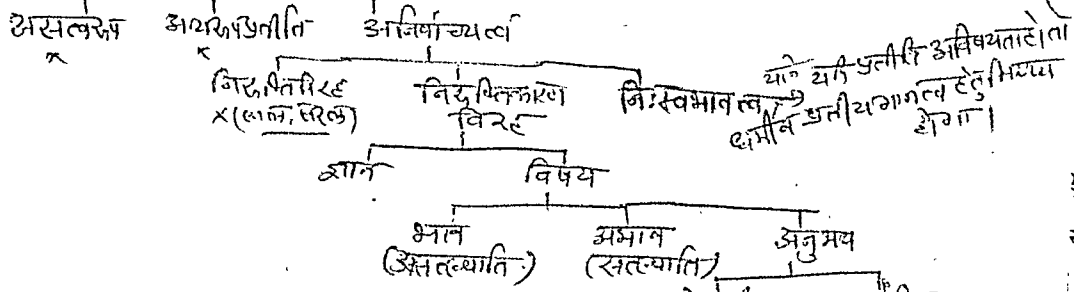
परमाणु की रचना

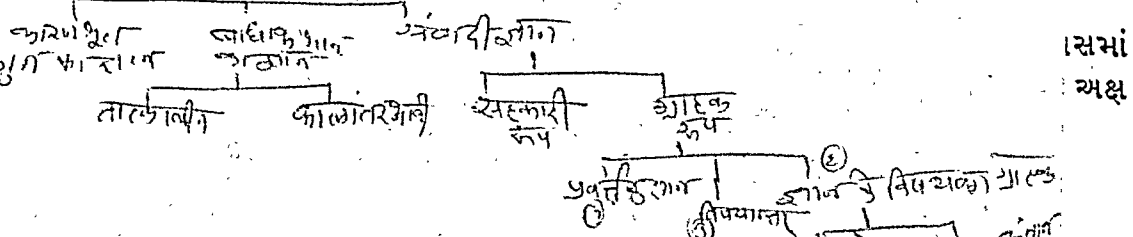
कोषांतर परमाणु

एह्रवारी प्रपंच मिथ्या है, प्रतीयमात्र होगे = धीन में रजत वत मिथ्यात्व गने भापे

धीन-धुंधो. यथी-प्रति धटना

આકાન્તઃ--સમગ્રદ્ધ હોય તે જ રીતે જ્ઞાત થાય છે. એટલે પ્રામાણ્યની જેમ અપ્રામાણ્યનો પણ સ્વતઃ નિર્ણય કેમ ન થાય ? અર્થાત્ સ્વતઃ નિર્ણય થશે.

મીમાંસકઃ—અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય બાધક જ્ઞાનથી જ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનના નિર્ણાયકથી તેનો નિશ્ચય થતો નથી.

જૈનઃ—તો પછી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ સંવાદક જ્ઞાનથી જ થાય છે, એમ માનો તેથી પ્રામાણ્ય પણ સ્વતઃ નિર્ણયિત કઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ તેને પણ પરતઃ માનવું બંધ એ.

§ ૧૦ મીમાંસકઃ—વિશેષણરહિત અર્થપ્રાકટયથી અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપન છે.

જૈન—અપ્રમાણ્યમાં પણ પ્રામાણ્યની નિર્ણાયક અર્થાપત્તિના ઉત્થાનનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે—માત્ર અર્થપ્રાકટય તો ત્યાં પણ છે. માટે ગ્રન્થકરે સૂત્રમાં કરેલી વ્યવસ્થા જ યુક્તિયુક્ત છે. ૨૧.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણ્યનયતત્વાલોક' નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય વિરચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'પ્રમાણ્યસ્વરૂપનો નિર્ણય' નામનો પ્રથમ પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો.

રૈવતાચલચિત્રકૃટાદિ પ્રાચીન (૭૭૫) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ પ્રથમ પરિચ્છેદનો ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૫૦) નિર્ણોત્તિઃ ન સ્યાદિત્યતોગ્રે 'યેન તત્' પરતઃ કલ્પ્યતે' इति गम्यम् ।

अप्रमाणेऽपीति द्विचन्द्रज्ञाने मृगतृष्णजलज्ञाने वा ॥२१॥

॥ समाप्तः प्रथमः परिच्छेदः ॥

અત્ર વાદસ્થલાનિ શબ્દાર્થયોઃ સમ્બન્ધનિરાકરણમ્, તત્ સ્થાપનં ચ ૧। પરોક્ષપ્રમાણલક્ષણ-નિરાકરણમ્ ૨। સ્વપ્રમાણલક્ષણકણ્ઠકોદ્ધારઃ ૩। સત્તિકર્ષપ્રામાણ્યનિરાકરણમ્ ૪। નિર્વિકલ્પકનિરાકરણમ્ ૫। પ્રમાકરાભિમતવિવેકાચ્ચ્યાતિનિરાકરણં વિપર્યયે ૬। શૂન્યવાદિનિરાકરણમ્ ૭। તત્રૈવાવય-વિવાદનિરાકરણમ્ ૭। બ્રહ્માદ્વૈતવાદિનિરાકરણમ્ ૮। ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષવાદિભટ્ટનિરાસેન જ્ઞાનસ્ય સ્વસંવે-ચત્વનિયમનમ્ ૯। યૌગાભિપ્રેતસ્ય જ્ઞાનાન્તરવેદ્યજ્ઞાનસ્ય નિરાકરણમ્ ૧૦। જૈમિનીયાભિમતં યત્ જ્ઞાનસ્ય સ્વત એવ પ્રામાણ્યં પરત એવ ત્વપ્રમાણ્યમ્ તસ્ય નિરાકરણમ્, યત્ચ સ્વમતે પ્રામાણ્યમપ્રામાણ્યં ચોત્પત્તૌ પરત એવ જ્ઞૌ તુ સ્વતઃ પરતશ્ચેતિ તસ્ય સ્થાપનં ૧૧ એવમેકાદશ ॥

(ટિ૦) અથ સ્વત इत्यादि । तच्चेति अर्थप्राकट्यम् । तत इति अर्थप्राकट्यात् ॥ २१ ॥

इति श्री साधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्र-विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ।

१ तत् पुनरुतः लं । पुरतः डे१ । २ ंदः संपूर्णः । ग्रन्थाग्रम् ४१० ॥ पु ।

अहम्

द्वितीयः परिच्छेदः ।

§ १ एवं प्रमाणस्य स्वरूपं प्रतिपाद्य संख्यां समाख्यान्ति—

तद् द्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च ॥१॥

§ २ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम्—इन्द्रियाधीनतया यदुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षमिति तत्पुरुषः ।

§ ३ नन्वक्षिशब्दादपि प्रतिपूर्वात् “प्रतिसमनुभ्योऽक्षणः” इत्यव्ययीभावसमासान्ते टचि प्रत्यक्षमिति सिध्यति । तत् किं न कक्षीचक्रिवांसः ? न च—एवं स्पर्शनादिप्रत्यक्षं नैतच्छब्दवाच्यं स्यात्—इति वाच्यम्, तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य स्पष्टत्वस्य-तत्रापि भावेन तच्छब्दवाच्यतोपपत्तेः । व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रतया ह्यत्राऽक्षिशब्दः शब्द्यते । कथमन्यथाऽक्षशब्दोपादानेऽप्यनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य तच्छब्दवाच्यता चतुरस्ता स्यात् ? अथ कथमेवं प्रत्यक्षः प्रेक्षाक्षणः, प्रत्यक्षा पद्मलाक्षीति स्त्रीपुंसभावः, अस्याव्ययीभावस्य सदा नपुंसकत्वाद् ? नैवम्, प्रत्यक्षमस्यास्तीत्यर्शआदित्वेनादन्तत्वात् तद्भावसिद्धेः ।

§ ४ अत्रोच्यते—एवमपि प्रत्यक्षो बोधः, प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यत्र पौस्त्वं स्त्रैणं च न प्राप्नोति । न ह्यत्र मत्वर्थीयार्थो घटते, प्रत्यक्षस्वरूपस्यैव वेदनस्य बोधबुद्धिशब्दाभ्यामिभधानात् ।

§ १ ये प्रकारे प्रमाणानुं स्वरूपं ज्ञातुं प्रमाणानि संख्या कडे छे—

तेना ये लेखे छे—प्रत्यक्षं च परोक्षं १

§ २ अक्षं अटले छिन्द्रियं प्रति अटले प्रतिगतं अर्थात् छिन्द्रियने अधीन रङ्गीने उत्पन्न थनार ज्ञानं प्रत्यक्षं छे. आभां प्रति+अक्षने तत्पुरुष समासं ज्ञातुवे।

§ ३ पूर्वपक्ष—प्रत्यक्षं शब्दनी निष्पत्ति तत्पुरुष समासने षडले अव्ययी-लाव समासथी करवी ज्ञेयं. ते आ प्रमाणे—प्रति+अक्षि=प्रत्यक्षं. आभां प्रति समनुभ्योऽक्षणः’ अे सूत्रथी प्रति, सभ् अने अनु शब्द पछी अक्षि शब्दना समासना अंतमां टच् प्रत्यय थतो छोछ प्रत्यक्षं शब्द सिद्धं थाय छे.

शंका—अक्षि शब्दने अर्थं मात्रं अक्षु थतो छोछ तमे सूत्रवेद समासमां स्पर्शानं, रासनं वगैरे ज्ञानो प्रत्यक्षं कडेवाशे नही. माटे छिन्द्रियवाच्यं अक्ष शब्दने प्रति साथे तत्पुरुषं योज्यं छे.

આકાન્તઃ--સમ્બન્ધ હોય તે જ રીતે જ્ઞાત થાય છે. એટલે પ્રામાણ્યની જેમ અપ્રામાણ્યનો પણ સ્વતઃ નિર્ણય કેમ ન થાય ? અર્થાત્ સ્વતઃ નિર્ણય થશે.

મીમાંસકઃ--અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય બાધક જ્ઞાનથી જ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનના નિર્ણાયકથી તેનો નિશ્ચય થતો નથી.

જૈનઃ--તો પછી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ સંવાદક જ્ઞાનથી જ થાય છે, એમ માનો તેથી પ્રામાણ્ય પણ સ્વતઃ નિર્ણયિત કઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ તેને પણ પરતઃ માનવું બાઈ એ.

§ ૧૦ મીમાંસકઃ--વિશેષણરહિત અર્થપ્રાકટયથી અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપન છે.

જૈન--અપ્રમાણ્યમાં પણ પ્રામાણ્યની નિર્ણાયક અર્થાપત્તિના ઉત્થાપનનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે--માત્ર અર્થપ્રાકટય તો ત્યાં પણ છે. માટે અન્યકરે સૂત્રમાં કરેલી વ્યવસ્થા જ યુક્તિયુક્ત છે. ૨૧.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણ્યનયતત્વાલોક' નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય વિરચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'પ્રમાણ્યસ્વરૂપનો નિર્ણય' નામનો પ્રથમ પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો.

રૈવતાચલચિત્રકૃટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ પ્રથમ પરિચ્છેદનો ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(પ૦) નિર્ણયિતિઃ ન સ્યાદિત્યતોગ્રે 'યેન તત્' પરતઃ કલ્પ્યતે' इति गम्यम् ।

अप्रमाणेऽपीति द्विचन्द्रज्ञाने मृगतृष्णजलज्ञाने वा ॥૨૧॥

॥ समाप्तः प्रथमः परिच्छेदः ॥

અત્ર વાદસ્થલાનિ શબ્દાર્થયોઃ સમ્બન્ધનિરાકરણમ્, તત્ સ્થાપનં ચ ૧। પરોક્ષપ્રમાણલક્ષણ-નિરાકરણમ્ ૨। સ્વપ્રમાણલક્ષણકષ્ટકોદ્ધારઃ ૩। સન્નિકર્ષપ્રામાણ્યનિરાકરણમ્ ૪। નિર્વિકલ્પકનિરાકરણમ્ ૫। પ્રભાકરાભિમતવિવેકાસ્ત્યાતિનિરાકરણં વિપર્યયે ૬। શૂન્યવાદિનિરાકરણમ્ ૭। તત્રૈવાવય-વિવાદનિરાકરણમ્ ૭। બ્રહ્માદૈતવાદિનિરાકરણમ્ ૮। ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષવાદિભટ્ટનિરાસેન જ્ઞાનસ્ય સ્વસંવે-દ્યત્વનિયમનમ્ ૯। યૌગાભિપ્રેતસ્ય જ્ઞાનાન્તરવેદ્યજ્ઞાનસ્ય નિરાકરણમ્ ૧૦। જૈમિનીયાભિમતં યત્ જ્ઞાનસ્ય સ્વત એવ પ્રામાણ્યં પરત એવ ત્વપ્રમાણ્યમ્ તસ્ય નિરાકરણમ્, યચ્ચ સ્વમતે પ્રામાણ્યમપ્રામાણ્યં ચોત્પત્તૌ પરત એવ જ્ઞસૌ તુ સ્વતઃ પરતથ્રેતિ તસ્ય સ્થાપનં ૧૧ એવમેકાદશ ॥

(ટિ૦) અથ સ્વત इत्यादि । तच्छेति अर्थप्राकटयम् । तत् इति अर्थप्राकटयात् ॥ ૨૧ ॥

इति श्री साधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसुरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्र-विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ।

૧ તત્ પુનરતઃ લ્ । પુરતઃ હે૧ । ૨ દઃ સંપૂર્ણઃ । ગ્રન્થાગ્રમ્ ૪૧૦ ॥ પુ ।

§ ૬ ચશબ્દો દ્વયોરપિ તુલ્યકક્ષતાં લક્ષ્યતઃ । તેન યા પ્રત્યક્ષસ્ય કૈશ્ચિજ્જ્યે-
ષ્ઠતાઽભીષ્ટા, નાસૌ શ્રેષ્ઠા—ઇતિ સૂચિતમ્, દ્વયોરપિ પ્રામાણ્યં પ્રતિ વિશેષાભાવાત્ ।

§ ૫ ઇન્દ્રિયોથી પર એટલે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની અપેક્ષા નહીં રાખનાર.
અર્થાત્ મનોવ્યાપારથી અસાક્ષાત્ અર્થનો યોગ કરાવનાર જ્ઞાન તે પરોક્ષ. અને
પરોક્ષ શબ્દથી નિષ્પત્તિ—પરસ્પ્રઅક્ષથી છે. આમાં પરસ્ અને પર એ બન્ને
શબ્દોનો સમાન અર્થ સમજવાનો છે.

§ ૬ સૂત્રમાં જે જે 'ચ'કાર છે તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને પ્રમાણની
સરખી કક્ષા જણાવે છે. તેથી જે દાર્શનિકો માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ્યેષ્ઠ
માને છે તેઓની તે માન્યતા શ્રેષ્ઠ નથી, એ પ્રમાણે સૂત્રકારનું સૂચન છે, કારણ
કે બન્નેમાં પ્રામાણ્ય સમાન જ છે.

§ ૭ નનુ કથમેતદ્ દ્વૈતમુપપદ્યતે—યાવતા પ્રત્યક્ષમેવૈકં પ્રમાણમિતિ ચાર્વાકોઽ-
વોચત્, અપેરે તુ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થાપત્યભાવસંભવૈતિહ્યપ્રાતિભસ્વભાવાન્ ભૂયસો
ભેદાન્ પ્રમાણસ્ય પ્રોચુઃ । તત્કથમેતત્ ?—ઇતિ ચેત્ ।

§ ૮ ઉચ્યતે—સમર્થયિષ્યમાણપ્રમાણભાવેનાનુમાનેન તાવચ્ચાર્વાકસ્તિરસ્કરણીયઃ ।
અપેરે તુ સંભવત્પ્રમાણભાવાનામત્રૈવાઽન્તર્ભવિન વોધનીયાઃ । તત્રાઽનુમાનાગમૌ પરોક્ષ-
પ્રકારાવેવ વ્યાખ્યાસ્યેતે ।

§ ૭ શંકા—પ્રમાણના આ બે જ ભેદ કઈ રીતે યુક્તિસિદ્ધ થઈ શકશે ?
કારણ કે—ચાર્વાક માત્ર પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે એમ કહે છે જ્યારે બીજા
દાર્શનિકો—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અભાવ, સંભવ
ઐતિહ્ય, પ્રાતિભ આદિ અનેક ભેદો પ્રમાણના કહે છે, તો પ્રમાણના આ બે
ભેદ જ કઈ રીતે ઘટી શકે ?

§ ૮ સમાધાન—આગળ અમારે અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ કરવાનું છે. તો તે
અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ થવાથી ચાર્વાક તિરસ્કરણીય—ખંડનીય છે અને બીજા
એટલે કે સાંખ્ય મીમાંસક, પ્રભાકર, વૈશેષિક, નૈયાયિક, સૌગત વિગેરે દાર્શનિકોને
માન્ય જે જે પ્રમાણનો સંભવ છે, તે બધાનો આ બે પ્રમાણમાં જ અન્ત-
ભાવ થતો હોવાથી, સમજવી લેવા જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—

તે પ્રમાણોમાંના અનુમાન અને આગમ એ બન્ને પરોક્ષનો જ ભેદ છે.
એ પ્રમાણે ગ્રન્થકાર સ્વયં આગળ કહેશે.

(પ૦) સ્વભાવાનિતિ લક્ષણાન્ । પત્તદિતિ પ્રમાણદ્વૈતમ્ । અત્રૈવૈતિ દ્વય એવ ।

(ટિ૦) અપેરે ત્વિતિ સાંખ્યમીમાંસકપ્રમાણકરકળમક્ષાક્ષવાદસૌગતચરકાઃ ।

સમ્ભવદિતિ ઘટમાનપ્રામાણ્યાનામ્ । અત્રૈવૈતિ પ્રત્યક્ષપરોક્ષદ્વયે । અથ પ્રમાણદ્વૈત-
મેવાભિમતમાર્હતાનામ્ । તદન્યેષામનુમાનાદીનામપિ સમ્ભવત્પ્રામાણ્યં ભવદ્ધિઃ કથમહ્નીકિયતે ઇતિ ચેત્,
મૈવમ્ । અપ્રમાણસ્ય પ્રમાણાન્તરભાવોપિ દુરુપવાદઃ । અન્યથાન્ધકારસ્યાલોકાન્તર્ભાવો ભવેત્ । અથ

સમાધાન—એમ ન કહેવું. કારણ કે પ્રત્યક્ષ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત સ્પષ્ટત્વ છે અને તે સ્પર્શન, રાસન આદિ જ્ઞાનોમાં છે જ. આથી તે પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દના વાચ્ય બની શકશે.

વળી અક્ષિ શબ્દને સમાસમાં વ્યુત્પત્તિ કરવા માટે જ લેવામાં આવ્યો છે. અને આમ કરવામાં કશો જ દોષ નથી. અન્યથા તમારે મતે પણ અક્ષ શબ્દનો અર્થ માત્ર ઇન્દ્રિય જ છે તો તેથી નિષ્પન્ન પ્રત્યક્ષ શબ્દ અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો યોગ કેવી રીતે કરાવશે ?

શંકા—અવ્યયીભાવ સમાસ નિત્ય નપુંસક હોય છે. માટે 'પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ' 'પ્રત્યક્ષા પક્ષ્મલાક્ષી' વિગેરે પ્રયોગોમાં પ્રત્યક્ષ શબ્દ પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ રૂપે વપરાઈ શકશે નહીં.

સમાધાન—પ્રથમ અવ્યયીભાવ સમાસ કરી પછી 'પ્રત્યક્ષં અસ્ય અસ્તિ' આ પ્રમાણે વિગ્રહ (વ્યુત્પત્તિ) કરવાથી 'અર્શાદિ' ગણ સંગ્રાહી 'મત્વર્થીય અચ્ પ્રત્યય થવાથી પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકશે. આ રીતે પ્રતિ+અક્ષિ=પ્રત્યક્ષ એમ અવ્યયીભાવ સમાસ કરવો જ યોગ્ય છે.

§ ૪ ઉત્તરપક્ષ—અવ્યયીભાવ સમાસ કરીને મત્વર્થીય અચ્ પ્રત્યય લગાડવાથી 'પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ', 'પ્રત્યક્ષા પક્ષ્મલાક્ષી', વિગેરે સ્થળે લિંગભેદ સિદ્ધ થઈ જશે. તો પણ 'પ્રત્યક્ષો વોધઃ, પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિઃ' આ પ્રયોગોમાં પુલ્લિંગ તથા સ્ત્રીલિંગ થઈ શકશે નહીં કારણ કે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જે વેદન છે, તેને જ અહીં યોગ અને બુદ્ધિ શબ્દથી કહેલ છે, તેથી મત્વર્થીય અચ્ પ્રત્યય ઘટી શકતો નથી, માટે ઇન્દ્રિયવાચી 'અક્ષ' શબ્દથી કરેલ તત્પુરુષ સમાસ જ અહીં યુક્તિયુક્ત છે.

(પ૦) ૐ નમઃ ॥ દ્વિતીયે પરિચ્છેદે एतच्छब्दवाच्यमिति प्रत्यक्षशब्दवाच्यम् । अक्षिशब्दपक्षे परं पृच्छति कश्चित्-अथ कथमित्यादि ।

अत्रोच्यते इति सूत्रिणा । पौस्नमिति पुंस्त्वम्, स्त्रैणमिति स्त्रीत्वम् ।

(ટિ૦)—નન્વશ્ચિશબ્દાદિત્યાદિ । તદ્વિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । કિં ન કક્ષીતિ કથં નાક્ષીચકુર્ભવન્તઃ । एतच्छब्देति । एतेनाव्ययीभावसमासकृतप्रत्यक्षशब्देन वाच्यम् । तत्प्रवृत्तीति स्पर्शनप्रत्यक्षहेतोः स्पष्टत्वलक्षणत्वात् प्रत्यक्षस्य । तत्रापीति अव्ययीभावकृतप्रत्यक्षेपि । तच्छब्देति तेन अव्ययीभावसमासनिष्पन्नप्रत्यक्षशब्देन वाच्यत्वसम्भवात्तस्य स्पर्शनप्रत्यक्षस्येति शेषः । अनिन्द्रियेति मानसप्रत्यक्षस्य । तच्छब्देति प्रत्यक्षशब्देन ।

एवमपीत्यादि अव्ययीभावसिद्धप्रत्यक्षप्रतिक्षेपार्थमाचार्येष्टम् । 'પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ' इत्यादिकं परेण अर्शादिना अप्रत्ययेन अव्ययीभावसाध्यसिद्धिमुपदौक्यांचभूवे । तस्यापि निराकरणाय सूत्र्य उत्तरयामासुः । प्रत्यक्षो वोधः [इत्यत्र] अर्शादिप्रत्ययमन्तरेणापि प्रत्यक्षशब्दसिद्धेः । अतो नाव्ययीभावसमासपक्षे घटामटाद्येत ।

§ ૫ અક્ષાણાં પરમ્—અક્ષવ્યાપારનિરપેક્ષં મનોવ્યાપારેણાઽસાક્ષાદર્થપરિચ્છેદકં પરોક્ષમિતિ પરશબ્દસમાનાર્થેન પરશબ્દેન સિદ્ધમ્ ।

§ ૬ ચશબ્દૌ દ્વયોરપિ તુલ્યકક્ષતાં લક્ષયતઃ । તેન યા પ્રત્યક્ષસ્ય કૌશ્ચિજ્જ્યે-
ષ્ઠતાઽમીષ્ટા, નાસૌ શ્રેષ્ઠા—ઇતિ સૂચિતમ્, દ્વયોરપિ પ્રામાણ્યં પ્રતિ વિશેષાભાવાત્ ।

§ ૫ ઇન્દ્રિયોથી પર એટલે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની અપેક્ષા નહીં રાખનાર.
અર્થાત્ મનોવ્યાપારથી અસાક્ષાત્ અર્થનો ઓધ કરાવનાર જ્ઞાન તેં પરોક્ષ. અને
પરોક્ષ શબ્દથી નિષ્પત્તિ—પરસ્પ્રઅક્ષથી છે. આમાં પરસ્પ્ર અને પર એ બન્ને
શબ્દોનો સમાન અર્થ સમજવાનો છે.

§ ૬ સૂત્રમાં જે બે 'ચ'કાર છે તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને પ્રમાણની
સરખી કક્ષા જણાવે છે. તેથી જે દાર્શનિકો માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ્યેષ્ઠ
માને છે તેઓની તે માન્યતા શ્રેષ્ઠ નથી, એ પ્રમાણે સૂત્રકારનું સૂચન છે, કારણ
કે બન્નેમાં પ્રામાણ્ય સમાન જ છે.

§ ૭ નનુ કથમેતદ્ દ્વૈતમુપપદ્યતે—યાવતા પ્રત્યક્ષમેવૈકં પ્રમાણમિતિ ચાર્વાકોઽ-
વોચ્ત્, અપરે તુ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થાપત્યભાવસંભવૈતિહ્યપ્રાતિભસ્વભાવાન્ મૂયસો
ભેદાન્ પ્રમાણસ્ય પ્રોચુઃ । તત્કથમેતત્ ?—ઇતિ ચેત્ ।

§ ૮ ઉચ્યતે—સમર્થયિધ્યમાણપ્રમાણભાવેનાનુમાનેન તાવચ્ચાર્વાકસ્તિરસ્કરણીયઃ ।
અપરે તુ સંભવત્પ્રમાણભાવાનામત્રૈવાઽન્તર્ભાવેન વોધનીયાઃ । તત્રાઽનુમાનાગમૌ પરોક્ષ-
પ્રકારાવેવ વ્યાત્યાસ્યેતે ।

§ ૭ શંકા—પ્રમાણના આ બે જ ભેદ કઈ રીતે યુક્તિસિદ્ધ થઈ શકશે ?
કારણ કે—આર્વાક માત્ર પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે એમ કહે છે જ્યારે બીજા
દાર્શનિકો—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અભાવ, સંભવ
ઐતિહ્ય, પ્રાતિભ આદિ અનેક ભેદો પ્રમાણના કહે છે, તો પ્રમાણના આ બે
ભેદ જ કઈ રીતે ઘટી શકે ?

§ ૮ સમાધાન—આગળ અમારે અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ કરવાનું છે. તો તે
અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ થવાથી આર્વાક તિરસ્કરણીય—ખંડનીય છે અને બીજા
એટલે કે સાંખ્ય મીમાંસક, પ્રભાકર, વૈશેષિક, નૈયાયિક, સૌગત વિગેરે દાર્શનિકોને
માન્ય જે જે પ્રમાણનો સંભવ છે, તે બધાનો આ બે પ્રમાણમાં જ અન્ત-
ર્ભાવ થતો હોવાથી, સમજાવી લેવા જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—

તે પ્રમાણોમાંના અનુમાન અને આગમ એ બન્ને પરોક્ષનો જ ભેદ છે.
એ પ્રમાણે અન્યકાર સ્વયં આગળ કહેશે.

(પ૦) સ્વભાવાનિતિ લક્ષણાન્ । પત્તદિતિ પ્રમાણદ્વૈતમ્ । અત્રૈવૈતિ દ્વય એવ ।

(દિ૦) અપરે ત્વિતિ સાંખ્યમીમાંસકપ્રમાણકરકણમક્ષાક્ષપાદસૌગતચરકાઃ ।

સમ્ભવદિતિ ઘટમાનપ્રામાણ્યાનામ્ । અત્રૈવૈતિ પ્રત્યક્ષપરોક્ષદ્વયે । અથ પ્રમાણદ્વૈત-
મેવાભિમતમાર્હતાનામ્ । તદન્યેષામનુમાનાદીનામપિ સમ્ભવત્પ્રામાણ્યં ભવદ્વિઃ કથમજ્ઞીક્રિયતે ઇતિ ચેત્,
મૈવમ્ । અપ્રમાણસ્ય પ્રમાણાન્તરભાવોપિ દુરુપપાદઃ । અન્યથાન્ધકારસ્યાલોકાન્તર્ભાવો ભવેત્ । અથ

યદિ સર્વેષાં પ્રમાણભાવસ્વીકારઃ સુવિચારગોચરચરિણુતામચ્ચતિ તત્પ્રમાણદ્વૈતવાદમદસ્ત્યજ્યતાઞ્જૈનાઃ ।
 એતદિતિ(દપિ) મલિનમાનસમાવહતિ । તેષાં પરોક્ષાંશત્વેન પ્રામાણ્યાઙ્ગીકારાત્ । નનુ વહ્નિમાનયં
 પર્વતનિતમ્બ્વ ઇત્યત્રાનુમાનમન્તરેણ ધનજયસત્ત્વં કથં સિદ્ધિપદ્ધતિમાદધાતિ ? મૈવમ્, તદા પરોક્ષાત્કથં
 ચિદ્મિન્નાનામેવાનુમાનાદીનાં પ્રામાણ્યાભ્યુપગમાત્ । સ્યાદ્વાદમતાભિપ્રાયેણ દ્વૈતસ્યાનુમાનાદિભિઃ કથચ્ચિદ્-
 મિત્તસ્યૈવ સમ્મતત્વાત્ ।

§ ૯ ઉપમાનં તુ નૈયાયિકમતે તાવત્—કશ્ચિત્ પ્રેષ્યઃ પ્રમુળા પ્રેષયાંચક્રે
 ‘ગવયમાનય’ ઇતિ । સ ગવયશબ્દવાચ્યમર્થમજાનાનઃ કચ્ચન વનેચરં પુરુષમપ્રાક્ષીત્—
 ‘કીદ્દમ્ ગવયઃ’ ઇતિ ? સ પ્રાહ—‘યાદમ્ ગૌસ્તાદમ્ ગવયઃ’ ઇતિ । તતસ્તસ્ય
 પ્રેષ્યપુરુષસ્યાઽરણ્યાનીં પ્રાસસ્યાઽસાતિદેશવાક્યાર્થસ્મરણસહકારિ ગોસદ્દશગવયપિણ્ડ-
 જ્ઞાનમ્ ‘અયં સ ગવયશબ્દવાચ્યોઽર્થઃ’ ઇતિ પ્રતિપત્તિ ફલરૂપામુત્પાદયત્ પ્રમાણમિતિ ।

§ ૧૦ મીમાંસકમતે તુ યેન પ્રતિપત્ત્રા ગૌરુપલઙ્ઘો ન ગવયઃ, ન ચૌઽતિ-
 દેશવાક્યં ‘ગૌરિવ ગવયઃ’ ઇતિ શ્રુતમ્, તસ્ય વિકટાટવીપર્યટનલમ્પટસ્ય ગવયદર્શને
 પ્રથમે સમુત્પન્ને સતિ યત્પરોક્ષે ગવિ સાદ્દશ્યજ્ઞાનમુન્મજ્જતિ—‘અનેન સદ્દશઃ સ ગૌઃ’
 ઇતિ, ‘તસ્ય ગોરનેન સાદ્દશ્યમ્’ ઇતિ વા, તદુપમાનમ્—

“તસ્માદ્ યત્ સ્મર્યતે તત્ સ્યાત્ સાદ્દશ્યેન વિશેષિતમ્ ।

પ્રમેયમુપમાનસ્ય સાદ્દશ્યં વા તદન્વિતમ્” ॥ [મીશ્લો ૦૭૫૦૩૭]

ઇતિ વચનાદિતિ તદુચ્યતે । એત્તચ્ચ પરોક્ષભેદરૂપાયાં પ્રત્યભિજ્ઞાયામેવાન્તર્ભાવયિષ્યતે ।

§ ૯ અને ઉપમાન નૈયાયિકને મતે આ પ્રમાણે છે—

કોઈ એક શેઠે નોકરને કહ્યું કે—ગવય (રોઝ) લઈ આવો, નોકર ‘ગવય’
 શબ્દના વાચ્ય—પદાર્થનું સ્વરૂપ બાણુતો ન હોતો, તેથી તેણે કોઈ વનવાસી પુરુષને
 ગવય’ પદાર્થનું સ્વરૂપ પૂછ્યું કે—ગવય કેવો હોય ? ત્યારે તે વનવાસી પુરુષે
 કહ્યું કે ‘બેવું ગાયનું સ્વરૂપ હોય છે, તેવું ગવયનું સ્વરૂપ હોય છે’ અર્થાત્
 ‘ગાયના’ બેવો ગવય હોય છે’ એ વાક્યને સાંભળીને તે નોકર વનમાં ગયો.
 ત્યાં ગવયને બેતાં જ તે નોકરને તે ગવયપિંડમાં પૂર્વોક્ત વનવાસી પુરુષના
 વાક્યાર્થના સ્મરણના સહકારથી ગાયના સાદ્દશ્યવાળા ગવયપિંડનું બે જ્ઞાન થયું
 તેને પરિણામે આ એ ગવયશબ્દનો વાચ્ય—પદાર્થ છે’ એ પ્રકારની ફલપ્રતિપત્તિ-
 જ્ઞાપ્તિ થઈ. તેથી ‘ગોસદ્દશ ગવયપિંડ હોય છે એવું જ્ઞાન’ એ ઉપમાન પ્રમાણ છે.

§ ૧૦ મીમાંસકના મતે ઉપમાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—બે પ્રમાતાએ ગાયને
 બાણુલ છે પણ ગવયને બાણુલ નથી તેમજ ગાયના બેવો ગવય હોય છે એવું
 ઉપદેશવાક્ય પણ સાંભળેલ નથી, તેને જંગલમાં ફરતાં પહેલી જ વાર ગવય
 બેવામાં આવતાં—આની સમાન તે ગાય છે’ અથવા ‘તે ગાયની આની સાથે

સમાનતા છે'—એ પ્રમાણે પરોક્ષ રહેલ ગાયમાં 'સાદશ્યજ્ઞાન' ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે, વળી કહ્યું પણ છે કે—“તેથી (સન્મુખ રહેલ પદાર્થથી) જેનું સ્મરણ થાય તે સાદશ્ય યુક્ત પદાર્થ અથવા સ્મૃત પદાર્થનું તે સાથેનું સાદશ્ય એ ઉપમાનનો વિષય છે.

આ ઉપમાન પ્રમાણનો અન્તર્ભાવ પરોક્ષના લેહરૂપ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં અંતકાર સ્વયં કરશે.

(૫૦) સ્મરણસહકારીત્યત્ર સ્મરણ સહકારિ યસ્ય । ન ચાતિદેશેતિ ગદ્યે ન ચાતિ-
દેશવાક્યં શ્રુતમિતિ સમ્બન્ધઃ । અનેનેતિ ગવયેન । સ ગૌરિતિ પિણ્ડવિષયં જ્ઞાનમ્ ।
અનેનેતિ ગવયેન । યદિતિ ગોપિણ્ડઃ । સાદશ્યેનેતિ ગવયસાદશ્યેન । પ્રમેયમિતિ ગોચરઃ ।
તદન્વિતમિતિ ગવયાન્વિતમ્ ।

(ટિ૦) તસ્માદ્ યદિત્યાદિ । તસ્માદિતિ જ્ઞાનાત્ । યદિતિ ગવયપિણ્ડં દૃશ્યતે અટવ્યાં પર્ય-
ટતા પુંસેતિ શેષઃ । સાદશ્યેનેતિ સાદશ્યવિશિષ્ટં પિણ્ડં, પિણ્ડવિશિષ્ટં વા સાદશ્યં ગોચરયત્સંવેદ-
નમુદીયેત, તેન વિશેષિતં સાદશ્યં વેતિ ગોગવયગતમ્ । તદન્વિતમિતિ ગોગવયપિણ્ડસમ્બદ્ધમ્ ।
તદુચ્યતે इति ઉપમાનમભિધીયતે । પતચ્ચેતિ ઉપમાનમ્ ।

§ ૧૧ અર્થાપત્તિરપિ—

“પ્રમાણષટ્કવિજ્ઞાતો યત્રાર્થોઽનન્યથાભવન્ ।

અદૃષ્ટં કલ્પયેદન્યં સાઽર્થાપત્તિરુદાહતા ॥૧॥” [મીશ્લો૦અર્થા૦૧]

હ્યેવંલક્ષણાઽનુમાનાન્તર્ગતૈવ । તથાહિ—અર્થાપત્યુત્થાપકોઽર્થોઽન્યથાનુપપદ્યમાનત્વેના-
ઽનવગતઃ, અવગતો વાઽદૃષ્ટાર્થપરિકલ્પનાનિમિત્તં સ્યાત્ ? ન તાવદનવગતઃ,
અતિપ્રસજ્ઞાત્ । અથાઽવગતઃ, તર્હ્યન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વાવગમોઽર્થાપત્તેરેવ, પ્રમાણાન્ત-
રાદ્ વા ? પ્રાચ્યપ્રકારે પરસ્પરાશ્રયઃ । તથાહિ—અન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વેન પ્રતિપન્ના-
દર્થાદર્થાપત્તિપ્રવૃત્તિઃ, તત્પ્રવૃત્તેશ્ચાસ્યાન્યથાનુપપદ્યમાનત્વપ્રતિપત્તિરિતિ । પ્રમાણાન્તરં તુ
ભૂયોદર્શનમ્, વિપક્ષેઽનુપલમ્બો વા ? ભૂયોદર્શનમપિ સાધ્યધર્મિણિ, દૃષ્ટાન્ત-
ધર્મિણિ વા ? યદિ સાધ્યધર્મિણિ, તદા ભૂયોદર્શનેનૈવ સાધ્યસ્યાપિ પ્રતિપન્નત્વાદર્થા-
પત્તેર્વૈયર્થમ્ । અથ દૃષ્ટાન્તધર્મિણિ, તર્હિં તત્ર પ્રવૃત્તં ભૂયોદર્શનં સાધ્યધર્મિણ્યપ્ય-
ન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વં નિશ્ચાયયતિ, તત્રૈવ વા ? તત્રોત્તરઃ પક્ષોઽસન્ । ન સ્વલ્લ દૃષ્ટાન્ત-
ધર્મિણિ નિશ્ચિતાન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વોઽર્થઃ સાધ્યધર્મિણિ તથાત્વેનાઽનિશ્ચિતઃ સ્વસાધ્યં
ગમયતિ અતિપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રથમપક્ષે તુ લિજ્ઞાર્થાપત્યુત્થાપકાર્થયોર્ભેદાભાવઃ । વિપક્ષે-
ઽનુપલમ્બાત્ તદવગમ इति चेत् । નન્વસાવનુપલમ્બમાત્રરૂપોઽનિશ્ચિતઃ, નિશ્ચિતો વા
તદવગમયેત્ ? પ્રથમપક્ષે, તત્પુત્રત્વાદેરપિ ગમકત્વાપત્તિઃ । નિશ્ચિતશ્ચેત્; તર્હ્યનુમાનમેવા-

ર્થાપતિરાપન્ના, નિશ્ચિતાન્યથાઽનુપપન્નેરનુમાનરૂપત્વાત્ । ન ચ સપક્ષસદ્ભાવાસદ્ભાવકૃતો-
 ઽનુમાનાર્થાપત્યોર્ભેદઃ, પક્ષધર્મતાસહિતાદનુમાનાત્ તદ્રહિતસ્ય પ્રમાણાન્તરત્વાનુપજ્ઞાત્ ।
 ન ચ-પક્ષધર્મત્વવન્ધ્યમનુમાનમેવ નાસ્તિ-इति वाच्यम्,

“પિત્રોશ્ચ બ્રાહ્મણત્વેન પુત્રબ્રાહ્મણતાઽનુમા ।

સર્વલોકપ્રસિદ્ધા ન પક્ષધર્મમપેક્ષતે ॥ ૧ ॥”

इति भेदेन स्वयमभिधानात् ॥

§ ૧૧ અર્થાપત્તિનું લક્ષણ “ છ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ પદાર્થ જે અન્યથાનુ-
 પપન્ન હોય તો તેનાથી જે અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે, તે અર્થાપત્તિ
 કહેવાય છે” —આવું કરવામાં આવ્યું છે. એ અર્થાપત્તિ અનુમાનની અન્તર્ગત
 જ છે. તે આ પ્રમાણે—અર્થાપત્તિનો ઉત્થાપક અર્થ સ્વયં અન્યથાનુપપન્ન રૂપે-
 અવિનાભાવિરૂપે અનિશ્ચિત હોય છતાં અદૃષ્ટ અર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત થાય
 છે કે અન્યથાનુપપન્નરૂપે નિશ્ચિત થઈ ને અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત
 થાય છે? અન્યથાનુપપત્તિનો અનિશ્ચય હોવા છતાં અર્થાપત્તિ થતી હોય તો-
 અતિપ્રસંગ આવશે, કારણ કે—તો તો ગમે તે પદાર્થ અદૃષ્ટની કલ્પના કરાવી શકશે,
 અને અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય હોય તો અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે, એ
 પક્ષ કહો તો પ્રશ્ન છે કે અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય અર્થાપત્તિથી થાય કે
 બીજા કોઈ પ્રમાણથી? પ્રથમ પક્ષમાં અન્યથાનુપપન્નતા નિશ્ચય દ્વારા અર્થાપત્તિ
 પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ અને અર્થાપત્તિની પ્રવૃત્તિથી અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય-
 એમ અન્યોન્યાશ્રય નામનો દોષ આવશે. બીજા પ્રમાણથી અન્યથાનુપપન્નત્વનો
 નિશ્ચય કહો તો તે બીજું પ્રમાણ ભૂયોદર્શન-વારંવાર દર્શન છે કે વિપક્ષમાં
 અનુપલંબ છે? ભૂયોદર્શન હોય તો તે સાધ્યધર્મી (પક્ષ)માં પ્રમાણ છે કે
 દૃષ્ટાન્તધર્મી(સપક્ષ)માં? જે સાધ્યધર્મીમાં માનો તો તે ભૂયોદર્શનરૂપ પ્રમાણથી
 જ સાધ્યનો પણ નિશ્ચય થઈ જતો હોવાથી અર્થાપત્તિપ્રમાણ નિષ્ફળ થઈ જશે.
 જે દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં માનો તો—દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં પ્રવૃત્ત થયેલ તે ભૂયોદર્શન અન્ય-
 થાનુપપત્તિનો નિશ્ચય સાધ્યધર્મીમાં પણ કરાવે છે કે દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં જ કરાવે
 છે? દ્વિતીય પક્ષ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે— દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્ધ-
 માનરૂપે અર્થ નિશ્ચિત હોવા છતાં જે તે અર્થ સાધ્યધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્ધ-
 માન રૂપે અનિશ્ચિત હોય તો અતિપ્રસંગ આવતો હોવાથી તે સ્વસાધ્યને
 જણાવતો નથી. પ્રથમ પક્ષમાં તો—હેતુ અને અર્થાપત્તિના ઉત્થાપક (બીજાવાદિ)
 પદાર્થમાં કાંઈ ભેદ રહેશે નહીં, અને તેથી અનુમાન અને અર્થાપત્તિ પણ ભિન્ન
 રહેશે નહીં. વિપક્ષમાં અનુપલંબરૂપ અન્ય પ્રમાણથી અન્યથાનુપપદ્ધમાનત્વનો
 નિશ્ચય થાય છે, એમ કહો તો પ્રશ્ન છે કે વિપક્ષાનુપલંબમાત્રનો અનિશ્ચય છતાં તે
 અન્યથાનુપપદ્ધમાનત્વનો યોગ્ય છે કે વિપક્ષાનુપલંબમાત્રનો નિશ્ચય હોય તો તે
 અન્યથાનુપપદ્ધમાનત્વનો યોગ્ય છે? પ્રથમ પક્ષ કહો તો—‘તત્પુત્રત્વ’રૂપ હેતુ પણ
 ગમક બની જશે. અર્થાત્ ઉપાધિદૂષિત તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુ પણ દેવદત્તાદિમાં

શ્યામત્વરૂપ સાધ્યનો સાધક બની જવાનો પ્રસંગ આવશે. દ્વિતીય પક્ષ કહો તો— અર્થાપત્તિ અનુમાનરૂપ બની જશે, કારણ કે—‘નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ’ એ જ અનુમાનનું લક્ષણ છે.

શંકા—અનુમાનમાં સપક્ષ હોય છે અને અર્થાપત્તિમાં સપક્ષ હોતો નથી, માટે અર્થાપત્તિ અને અનુમાન પરસ્પર ભિન્ન છે.

સમાધાન—એમ માનશો તો—પક્ષધર્મતાયુક્ત અનુમાનથી પક્ષધર્મરહિત અનુમાનને પ્રમાણાન્તર માનવું પડશે.

શંકા—પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હોતું જ નથી.

સમાધાન—એમ ન કહેવું, કારણ કે—પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હોય છે. અને એવું સ્વયં ભટ્ટે પણ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—“માતાપિતા ગ્રાહ્યણ હોવાથી પુત્રના ગ્રાહ્યણત્વની અનુમિતિ સર્વલોક પ્રસિદ્ધ છે, અર્થાત્ માતાપિતાનું ગ્રાહ્યણત્વ એ હેતુ પુત્રરૂપ પક્ષમાં ન હોવા છતાં સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે, માટે આ અનુમિતિ પક્ષધર્મતાની અપેક્ષા રાખતી નથી.”

આ પ્રમાણે અર્થાપત્તિ એ કોઈ બુદ્ધ પ્રમાણ નથી.

(૫૦) અર્થે इति पीनत्वादिः । अनन्यथाभवन्निति भोजनं विनाऽन्यथा न भवति—न घटते । अर्थ इति पीनत्वादिः । अन्यथेति रात्रिभोजनं विना । अदृष्टार्थपरिकल्पनानिमित्तमिति रात्रिभोजनपरिकल्पनानिमित्तम् । अर्थादिति पीनत्वरूपात् ।

(ટિ.) પ્રમાણેત્યાદિ । યત્રેતિ દેવદત્તાદૌ । પ્રમાણષ્ટકેન પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થા-પત્યભાવલક્ષણેન વિજ્ઞાતઃ । અત્ર તન્મતાનુસારેણ સામાન્યતઃ પ્રમાણષ્ટકશબ્દપ્રયોગઃ । પ્રકૃતામ-ર્થાપત્તિ વિહાય પૃચ્ચકેનૈવ વિજ્ઞાતોઽર્થોઽદૃષ્ટં કલ્પયન્નર્થાપત્તિમુત્થાપયતિ इति तात्पर्यार्थः । अर्थे इति पीनत्वादि । अदृष्टमिति दिवसे भुञ्जानस्यादर्शनात् । अन्यमिति रात्रिभोजनलक्षणम् । यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते । अर्थापत्त्या बहुलान्धकारकरम्बितदशदिशि निशि भुङ्क्ते । अतिप्रसङ्गादिति अप्रतीतानां वाङ्मनसोर्विषयातीतानामप्यर्थापत्तेर्वેદનોત્પત્તેઃ । તત્પ્રવૃત્તેરિતિ અર્થાપત્તિપ્રવૃત્તેઃ । અસ્યેત્યર્થસ્ય । यदि साध्येत्यादि । साध्यस्येति भोजनस्य । तर्हि तत्रेति दृष्टान्तधर्मिणि । तत्रैवेति दृष्टान्तधर्मिण्येव । निश्चितेति निश्चितमन्यथानुपपद्यमानत्वं यस्य । तथात्वेनेति अन्यथानुપપद्यમાનત્વેન । लिङ्गेति हेतुः । तदवगम इत्यन्यथानुपपद्यमानत्वावगमः । तदित्यन्यथानुपपद्यमानत्वम् । तत्पुत्रादेरप्युपाधिप्रवेशदृषितोपि तत्पुत्रत्वादिहेतुरपि देवदत्तादौ श्यामत्वं साधयेत् । न च सपक्षेति । अनुमाने सपक्षोस्ति । स चार्थापत्तौ नास्त्येवेति न वाच्यम् । तद्रहितस्येति पक्षधर्मवर्जितस्य ।

§ ૧૨ યદપિ—

“પ્રત્યક્ષાદેરનુત્પત્તિઃ પ્રમાણાભાવઃ ઉચ્યતે ।

સાઽઽત્મનોઽપરિણામો વા વિજ્ઞાનં વાઽન્યવસ્તુનિ ॥” [મીંશ્લો ૦ અમાં ૦ ૧૧]

સેતિ પ્રત્યક્ષાદનુત્પત્તિઃ, આત્મનો ઘટાદિપ્રાહકતયા પરિણામાભાવઃ પ્રસજ્યપક્ષે । પર્યુદાસ-

પક્ષે પુનરન્યસ્મિન્ ઘટવિવિક્તતાઽઽદ્યે વસ્તુન્યભાવે ઘટો નાસ્તીતિ વિજ્ઞાનમ્—ઇત્ય-
ભાવપ્રમાણમભિધીયતે; તદપિ યથાસંભવં પ્રત્યક્ષાદ્યન્તર્ગતમેવ । તથાહિ—

“ગૃહીત્વા વસ્તુસદ્ભાવં સ્મૃત્વા ચ પ્રતિયોગિનમ્ ।

માનસં નાસ્તિતાજ્ઞાનં જાયતેઽક્ષાનપેક્ષયા ॥” [મીશ્લો૦ અમા૦ ૨૭]

ઇતીયમભાવપ્રમાણજનિકા સામગ્રી । તત્ર ચ ભૂતલાદિકં વસ્તુ પ્રત્યક્ષેણ ઘટાદિભિઃ
પ્રતિયોગિભિઃ સંસૃષ્ટમ્, અસંસૃષ્ટં વા ગૃહ્યેત ? નાદ્યઃ પક્ષઃ; પ્રતિયોગિસંસૃષ્ટસ્ય
ભૂતલાદિવસ્તુનઃ પ્રત્યક્ષેણ ગ્રહણે તત્ર પ્રતિયોગ્યભાવગ્રાહકત્વેનાઽભાવપ્રમાણસ્ય પ્રવૃત્તિ-
વિરોધાત્ । પ્રવૃત્તૌ વા ન પ્રામાણ્યમ્, પ્રતિયોગિનઃ સત્ત્વેઽપિ તદ્ગ્રવૃત્તેઃ । દ્વિતીય-
પક્ષે તુ અભાવપ્રમાણવૈયર્થ્યમ્, પ્રત્યક્ષેણૈવ પ્રતિયોગિનાં કુમ્ભાર્દાનામભાવપ્રતિપત્તેઃ ।
અથ ન સંસૃષ્ટં નાપ્યસંસૃષ્ટં પ્રતિયોગિભિર્ભૂતલાદિવસ્તુ પ્રત્યક્ષેણ ગૃહ્યતે, વસ્તુમાત્રસ્ય
તેન ગ્રહણામ્યુપગમાદિતિ ચેત્ । તદપિ દુષ્ટમ્, સંસૃષ્ટત્વાસંસૃષ્ટત્વયોઃ પરસ્પરપરિહાર-
સ્થિતિરૂપત્વેનૈકનિષેધેઽપરવિધાનસ્ય પરિહર્તુમશક્યત્વાત્—ઇતિ સદસદ્વપવસ્તુગ્રહણપ્રવણેન
પ્રત્યક્ષેણૈવાઽયં વેદ્યતે । ક્વચિત્તુ ‘તદઘટં ભૂતલમ્’ ઇતિ સ્મરણેન, ‘તદેવેદમઘટં ભૂતલમ્’
ઇતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનેન, ‘યોઽગ્નિમાન્ ન ભવતિ નાસૌ ધૂમવાન્’ ઇતિ તર્કેણ, ‘નાત્ર ધૂમોઽનગ્નેઃ’
ઇત્યનુમાનેન, ‘ગૃહે ગર્ગો નાસ્તિ’ ઇત્યાગમેનાઽભાવસ્ય પ્રતીતેઃ ક્વાઽભાવપ્રમાણં પ્રવર્તતામ્ ?

§ ૧૨ અને વળી કુમારિલે જે આ કહ્યું છે કે, “પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની અનુ-
ત્પત્તિ—તે પ્રમાણભાવ અર્થાત્ અભાવ પ્રમાણ કહેવાય છે. તે બે પ્રકારે છે,
૧ આત્મામાં જ્ઞાનપરિણામ ન થવો, અથવા ૨ અન્યપદાર્થમાં જ્ઞાન થવું”—આમાં
‘તે’ (સા) શબ્દનો અર્થ પ્રત્યક્ષાદિની અનુત્પત્તિ છે. હવે ૧ પ્રસન્ન્યને અનુસરીને
વિચારીએ તો તેમાં ઘટાદિ પદાર્થના આહક—જ્ઞાતા તરીકે આત્માના પરિણામનો
અભાવ એ પ્રસન્ન્ય કહેવાય છે. અને અન્ય એટલે કે ઘટરહિત જે ભૂતલાદિ છે,
તે પર્યુદાસ અભાવ કહેવાય, તેમાં ‘ઘડો નથી’ એવું જ્ઞાન તે અભાવ પ્રમાણ
કહેવાય છે. તે બાળતમાં પણ કહેવાતું કે અભાવ પ્રમાણનો યથાસંભવ (પોત-
પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમાં જ સમાવેશ થાય છે. તે આ પ્રમાણ-
તમારા મતે “વસ્તુનો સદ્ભાવ જાણીને અને પ્રતિયોગીતું એટલે કે જેનો અભાવ
વિવક્ષિત હોય તેનું સ્મરણ થવાથી, ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના જ ‘નાસ્તિ’
(નથી) એ પ્રમાણે અભાવનું માનસજ્ઞાન થાય છે”—આ પ્રમાણે અભાવ પ્રમાણને
ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી છે. હવે આમાં પ્રશ્ન છે કે ભૂતલાદિ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણથી ઘટાદિ પ્રતિયોગી સાથે સંબદ્ધરૂપે ગ્રહણ થાય છે કે અસંબદ્ધરૂપે ?
પ્રથમ પક્ષ કહી શકશો નહીં, કારણ કે—જો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે પ્રતિયોગીથી
સંબદ્ધ ભૂતલાદિ પદાર્થનું ગ્રહણ થાય તો તેથી ભૂતલાદિમાં ઘટનું ગ્રહણ થતું
હોવાથી અભાવના આહક તરીકે અર્થાત્ ઘટાભાવના આહક તરીકે અભાવ પ્રમાણની

પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે નહીં અને ધારે કે કથંચિત્ અભાવ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થાય તો પણ તે પ્રમાણ થશે નહીં, કારણ કે ઘટનો સહ્યાવ છતાં તેની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. અને ઘટથી અસંબદ્ધ ભૂતલતું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે, એ ઊભે પક્ષ માનો તો અભાવ પ્રમાણ વ્યર્થ છે, કારણ કે પ્રતિયોગી ઘટના અભાવનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી જ થઈ ગયું છે.

શંકા—પ્રતિયોગી સાથે સંબદ્ધ પણ નહીં અને અસંબદ્ધ પણ નહીં એવા ભૂતલાદિ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ થાય છે, કારણ કે—માત્ર વસ્તુનું જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી અમે સ્વીકારેલું છે.

સમાધાન—તે કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે—સંસ્પૃષ્ટત્વ અને અસંસ્પૃષ્ટત્વ એ બન્ને પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ (એક-બીજાને દૂર કરીને પોતાની સ્થિતિ વાળા) હોવાથી એકના નિષેધમાં બીજાના વિધાનનો પરિહાર કરવો અશક્ય છે. અર્થાત્ બીજાનું વિધાન અવશ્ય થાય છે. માટે સદ્રૂપ કે અસદ્રૂપ પદાર્થના ગ્રહણમાં પ્રવીણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ અભાવ જાણી શકાય છે. વળી કેઈ સ્થળે ‘તે ભૂતલ ઘટ વિનાનું છે’ એ પ્રમાણે સ્મરણથી, ‘ઘટ વિનાનું તે જ ભૂતલ આ છે’ એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી, ‘જે અગ્નિવાળું નથી તે ધૂમવાળું નથી’—એ પ્રમાણે તર્કથી, ‘અહીં—જલાશયમાં ધૂમ નથી. કારણ કે—અહીં અગ્નિ નથી.’ એ પ્રમાણે અનુમાનથી, અને ‘ગર્ગ ઘરમાં નથી’—એ પ્રમાણે આગમથી અભાવની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. તો પછી અભાવ પ્રમાણની કઈ જગ્યાએ પ્રવૃત્તિ થશે ? અર્થાત્ અભાવ પ્રમાણ માટે કેઈ વિષય જ નથી. માટે અભાવ જુદું પ્રમાણ નથી.

(ટિ.)—યદપોત્યભાવપ્રમાણમભિધીયતે इति सम्बन्धः । प्रसज्येति—

‘द्वौ नचौ हि समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ।

पर्युदासः सदग्रાહી પ્રસજ્યસ્તુ નિષેધકૃત્ ॥’ इतिवचनात् प्रसज्य आत्मनस्तदाकार-परिणामाभावाद् ‘घटादिपदार्थसार्थोत्र नास्ति’ इति ज्ञानमुदयमासादयति । पर्युदासेति भूतलादिव्यतिरिक्ते विवक्षिते घटादौ अभावरूपे ।

गृहीत्वेत्यादि । गृहीत्वा ज्ञात्वा वस्तुनो भूतलादेः सद्भावम् । प्रतियोगिनमिति घटादिक-मभावेन विवक्षितम्, अभावरूपत्वात् सद्भावस्य शत्रुभूतम् । मानसमिति मनोव्यापारद्रव्यसमुद्भूतम् । अक्षानपेक्षयेति इन्द्रियव्यापारमन्तरेण । तत्र चेति भूतलादौ । यत्र हि साक्षात्प्रतियोगी हृत्विषयता-मेति, न तत्राभावो भवेत्तस्य । वस्तुमात्रस्येति तेन भेदेन । अयमित्यभावः । आगमेनेति आगमोऽत्राप्तपुरुषवचनम्, न चोतरागादिप्रणीतधर्मशास्त्रम् ।

§ ૧૩ સંભવોડપિ સમુદાયેન સમુદાયિનોડવગમ્ इत्येवंलक्षणः ‘संभवति खार्या द्रोणः’ इत्यादि नानुमानात् पृथक् । तथाहि—खारी द्रोणवती, खारीत्वात्, पूर्वो-पलब्धखारीवत् ॥

§ ૧૪ ऐतिह्यं त्वनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमितीहोचुर्वृद्धाः, यथा—‘इह वटे यक्षः प्रतिवसति’ इति । तदप्रमाणम्, अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात्, आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इति ॥

§૧૫ ચદપિ પ્રાતિભમક્ષલિજ્જશ્વદ્વ્યાપારાનપેક્ષમકસ્માદેવ 'અથ મે મહી-
પત્તિપ્રસાદો ભવિતા' ઇત્યાદ્યાકારં સ્પષ્ટતયા વેદનમુદયેત્, તદપ્યનિન્દ્રિયનિબન્ધનતયા
માનસમિતિ પ્રત્યક્ષકુક્ષિનિક્ષિપ્તમેવ ।

યત્પુનઃ પ્રિયાપિયપ્રાપ્તિપ્રમૃતિફલેન સાર્થં ગૃહીતાન્યથાડનુપપત્તિકાત્મનઃ પ્રસા-
દોદ્વેગદેલિજ્ઞાદુદેતિ, તત્ પિપીલિકાપટલોત્સર્પણોત્થજ્ઞાનવદસ્પષ્ટમનુમાનમેવ । ઇતિ ન
પ્રત્યક્ષપરોક્ષલક્ષણદ્વૈવિધ્યાતિક્રમઃ શક્તેનાડપિ કર્તુ શક્યઃ ॥ ૧ ॥

§૧૩ સમુદાયથી સમુદાયીનો ઓધ થાય છે, સંલવ પ્રમાણનું આ લક્ષણ
છે. જેમકે—'ખારી (=૧૬ કે ૨૦ દ્રોણ) માં દ્રોણ (=૧૨૮ શેર) નો સંલવ છે.'
આ સંલવ પ્રમાણ પણ અનુમાનથી લિન્ન નથી પરંતુ અનુમાનરૂપ જ છે,
જેમકે-ખારીમાં દ્રોણ છે, કારણ કે તે ખારી છે, પૂર્વે બાણેલ ખારીની જેમ.

§૧૪ જે જ્ઞાન પ્રવાહપરંપરા (દંતકથા) દ્વારા 'વૃદ્ધોએ આમ કહ્યું છે'
એવા પ્રકારનું હોય પણ મૂળ વક્તા અજ્ઞાત-અપ્રસિદ્ધ હોય, તે ઐતિહ્ય પ્રમાણ
કહેવાય છે, જેમકે-આ વડમાં યક્ષ રહે છે, એમ વૃદ્ધ પુરુષો કહે છે, આવું
ઐતિહ્ય પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે, તેમાં વક્તા જ્ઞાત નથી, તેથી તેની સત્યતામાં
સંશય રહે છે. અને જે તેનો વક્તા આપ્ત પુરુષ છે એવો નિશ્ચય થઈ જાય તો
તે આગમ સ્વરૂપ જ છે.

§૧૫ ઇન્દ્રિય, હેતુ કે શબ્દના વ્યાપાર વિના 'આજે રાત્રી મારા ઉપર
પ્રસન્ન થવા જોઈએ' એવું સ્પષ્ટરૂપે અકસ્માત જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રાતિભ
પ્રમાણ કહેવાય છે. એ પ્રાતિભ પણ મનોબંધન હોવાથી માનસ છે. અને તેથી
પ્રત્યક્ષમાં અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે. વળી પ્રસન્નતા જોઈને પ્રિય-સુખની અને
ઉદ્વેગ જોઈને અપ્રિય-દુઃખની પ્રાપ્તિરૂપ ફળનું અનુમાન જેણે વ્યાપ્તિગ્રહ કર્યો
હોય છે, તેને થાય છે, તે પણ ક્રીડીઆરુ ઉભરાતું જોઈને થતા વૃષ્ટિના અસ્પષ્ટ
અનુમાન જેવું હોવાથી અનુમાન પ્રમાણમાં અન્તર્ભૂત થશે.

આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રકારે પ્રમાણ છે, અને તે
સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન કરવાને ઇન્દ્ર પણ સમર્થ નથી.

સારાંશ-પ્રમાણના ભેદ-સંખ્યા અંગે દાર્શનિકોમાં લિન્ન લિન્ન માન્યતા છે.
આવાંક-૧ પ્રત્યક્ષ; ખૌદ્ધ અને વૈશેષિક-૧ પ્રત્યક્ષ અને ૨ અનુમાન; સાંખ્ય
અને કોઈ વૈશેષિક-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન અને ૩ આગમ; નૈયાયિક-૧ પ્રત્યક્ષ
૨ અનુમાન ૩ ઉપમાન અને ૪ આગમ; પ્રભાકર-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન,
૩ ઉપમાન, ૪ આગમ અને ૫ અર્થાપત્તિ; કુમારિલ-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન,
૩ ઉપમાન, ૪ આગમ, ૫ અર્થાપત્તિ અને ૬ અભાવ; ચરક આદિ ઉક્ત ઉપરાંત
સંલવ, ઐતિહ્ય આદિ પ્રમાણો માને છે પણ તે સૌ પ્રમાણોનો જૈનસંમત પ્રત્યક્ષ
અને પરોક્ષ એ બેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ૧.

(૫૦) સમુદાયેનેતિ સારીસમુદાયેન । સમુદાયિન ઇતિ દ્રોણાઃ સમુદાયિનઃ ॥૧॥

પ્રત્યક્ષં લક્ષયન્તિ—

સ્પષ્ટં પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૨ ॥

§ ૧ પ્રબલતરજ્ઞાનાવરણવીર્યાન્તરાયયોઃ ક્ષયોપશમાત્ ક્ષયાદ્ વા સ્પષ્ટતા-
વિશિષ્ટં વૈશઘાસ્પદીભૂતં યત્, તત્ પ્રત્યક્ષં પ્રત્યેયમ્ ॥૨॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનું લક્ષણ—

સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ છે. ૨.

§ ૧ અતિબળવાન-ગાઠ જ્ઞાનાવરણીય અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમિ,
કે ક્ષયથી સ્પષ્ટ અર્થાત્ વિશદ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે. ૨.

સ્પષ્ટત્વમેવ સ્પષ્ટયન્તિ—

અનુમાનાઘાધિક્યેન વિશેષપ્રકાશનં સ્પષ્ટત્વમ્ ॥૩॥

§ ૧ અનુમાનાદિભ્યો વક્ત્યમાણપરોક્ષપ્રકારેભ્યોઽતિરિક્ષેણ યદ્વિશેષાણાં નિયત-
વર્ણસંસ્થાનાઘર્થાકારાણાં પ્રતિભાસનં જ્ઞાનસ્ય તત્ સ્પષ્ટત્વમિતિ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનની સ્પષ્ટતાનું સ્પષ્ટીકરણ—

અનુમાનાદિપરોક્ષ પ્રમાણુથી અધિકપણે વિશેષોનું પ્રકાશન તે સ્પષ્ટતા
છે. ૩.

§ ૧ આગળ (ત્રીજા પરિચ્છેદમાં) વર્ણવાયેલા અનુમાનાદિ પરોક્ષ
પ્રમાણુના લેહોથી અધિકપણે પદાર્થના નિયત વર્ણ-સંસ્થાન (આકાર) આદિ
વિશેષોનું પ્રકાશન તે જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા છે. ૩.

પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રકારપ્રકાશનાયાહુઃ—

તદ્ દ્વિપ્રકારમ્—સાંવ્યવહારિકં પારમાર્થિકં ચ ॥૪॥

§ ૧ સાંવ્યવહારો વાધારહિતપ્રવૃત્તિનિવૃત્તી પ્રયોજનમસ્યેતિ સાંવ્યવહારિકમ્,
વાહ્યેન્દ્રિયાદિસામગ્રીસાપેક્ષત્વાદપારમાર્થિકમ્, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ । પરમાર્થે ભવન્
પારમાર્થિકં મુલ્યમ્, આત્મસંનિધિમાત્રાપેક્ષમ્, અવધ્યાદિપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ ॥૪॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના લેહોને કહે છે—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ એ પ્રકારે છે—સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક. ૪.

§ ૧ કોઈ પણ જાતની બાધા વિના ઈષ્ટ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ, અને અનિષ્ટ-
વિષયથી નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજન જેનાથી સિદ્ધ થાય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે.
અર્થાત્ આપણા જેવા સામાન્ય લોકોનું પ્રત્યક્ષ, તે અપારમાર્થિક હોવાથી સાંવ્ય-
વહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, કારણ કે—તે ચક્ષુ વિગેરે બાહ્ય ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા
રાખનારું છે.

પરમ અર્થમાં થયેલ જ્ઞાન તે પારમાર્થિક અર્થાત્ મુખ્ય પ્રત્યક્ષ છે.
કારણ કે તે માત્ર આત્માની સંનિધિ-સમીપતાની અપેક્ષા રાખનાર છે. આ
પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષમાં અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોનો સમાવેશ છે. ૪.

(૫૦) વાધારહિતપ્રવૃત્તિનિવૃત્તી ઇતિ ઇષ્ટવિષયે, અનિષ્ટવિષયે ચ ॥૪॥

સાંવ્યવહારિકસ્ય પ્રકારૌ દર્શયન્તિ—

તત્રાદ્યં દ્વિવિધમિન્દ્રિયનિવન્ધનમનિન્દ્રિયનિવન્ધનં ચ ॥૫॥

§ ૧ ઇન્દ્રિયાણિ ચક્ષુરાદીનિ નિવન્ધનમસ્યેતીન્દ્રિયનિવન્ધનમ્ ।

§ ૨ નન્વિન્દ્રિયજ્ઞાને મનોઽપિ વ્યાપિપર્તીતિ કથં ન તેન વ્યપદેશઃ ? ઉચ્યતે—
ઇન્દ્રિયસ્યાઽસાધારણકારણત્વાત્ । મનઃ પુનરનિન્દ્રિયવેદનેઽપિ વ્યાપ્રિયત ઇતિ સાધારણં
તત્ । આસાધારણેન ચ વ્યપદેશો દ્રશ્યતે, યથા--પયઃપવનાઽઽતપાદિજન્યત્વેઽપ્યહ્કુરસ્ય
વીજેનૈવ વ્યપદેશઃ--શાલ્યહ્કુરઃ, કોદ્રવાહ્કુરોઽયમિતિ ।

અનિન્દ્રિયં મનો નિવન્ધનં યસ્ય તત્તથેતિ ॥

સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષના લેહો દેખાડે છે—

તેમાં પ્રથમ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ એ પ્રકારે છે—ઇન્દ્રિયનિબંધન અને
અનિન્દ્રિયનિબંધન. ૫.

§૧ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇન્દ્રિયનિબંધન
અર્થાત્ ઇન્દ્રિય કારણક.

§૨ શંકા—ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં મનનો પણ વ્યાપાર હોય છે. તો તેને મનો-
નિબંધન શા માટે નથી કહેતા ?

સમાધાન—ઇન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય અસાધારણ કારણ છે, જ્યારે મન
તો અનિન્દ્રિયજ્ઞાનમાં પણ કારણ છે. માટે મન સાધારણ કારણ છે. જગતની કોઈ
પણ વસ્તુનો વ્યવહાર તો હંમેશા અસાધારણ કારણથી જ થતો દેખાય છે.
પૃથ્વી, પાણી, પવન, તડકે વિગેરે કારણોથી ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં પણ
'આ શાલિનો અંકુર છે,' 'એ કોદ્રવનો અંકુર છે' એમ અસાધારણ કારણ
રૂપ બીજી જ તેનો વ્યવહાર થાય છે.

અનિન્દ્રિય અર્થાત્ મન. અનિન્દ્રિયને કારણે ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન અનિ-
ન્દ્રિયનિબંધન છે.

§ ૩ इदमिदानो मनाग् मीमांसामहे—प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि, अप्राप्यकारीणि
वेति । तत्र प्राप्यकारीण्येवेति कणभक्षाऽक्षपादमीमांसकसांख्याः समाख्यान्ति । चक्षुः—
श्रोत्रेतराणि तानि तथेति ताथागताः । चक्षुर्वर्जानीति तु तथा स्याद्वादाऽवदातद्वदयाः ।

§ ૪ તત્ર પ્રથમે પ્રમાણયન્તિ—

ચક્ષુઃ પ્રાપ્ય મતિં કરોતિ વિષયે વાહ્યેન્દ્રિયત્વાદિતો

યદ્ વાહ્યેન્દ્રિયતાઽઽદિના પરિગતં તત્ પ્રાપ્યકારીક્ષિતમ્ ।

જિહ્વાવત્ પ્રકૃતં તથા ચ વિદિતં તસ્માત્ તથા સ્થીયતાં

નાડ્રાડસિદ્ધિમુલ્કશ્ચ દૂષણકણસ્તલ્લક્ષણાડનીક્ષણાત્ ॥૧॥

અદ્રિચન્દ્રકલનેષુ યા પુનર્યોગપદ્યધિષણા મનીષિણામ્ ।

પદ્મપત્રપટલીવિલોપવત્ સત્વરોદયનિબન્ધનૈવ સા ॥૨॥

પ્રથમતઃ પરિસૃત્ય શિલોચ્ચયં નિકટતઃ ક્ષણમીક્ષણમીક્ષતે ।

તદનુ દૂરતરામ્બરમળ્ડલીતિલકકાન્તમુપેત્ય સિતત્વિષમ્ ॥૩॥

§૩ હવે અહીં થોડો વિચાર કરીએ કે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે કે તે સિવાય ? તેમાં દરેક ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવું માનનારાઓમાં નૈયાયિક, વૈશેષિક, મીમાંસક, અને સાંખ્ય છે. ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ બે ઇન્દ્રિયો સિવાયની બાકીની ત્રણ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવું બૌદ્ધ માને છે. પણ ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એમ સ્યાદ્વાદ(અનેકાન્તવાદ)થી નિર્ભળ હૃદયવાળા જૈનો માને છે.

§ ૪ ઉપરોક્ત વાદીઓમાંથી પ્રથમ નૈયાયિકાદિ આ પ્રમાણે પ્રમાણ આપે છે કે—ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી, જે બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોય છે તે જિહ્વાની જેમ પ્રાપ્યકારી હોય છે. પ્રકૃતમાં ચક્ષુ બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ છે માટે પ્રાપ્યકારી છે. આ અનુમાન પ્રયોગમાં હેતુના અસિદ્ધિ આદિ દોષો નથી, કારણ કે—અસિદ્ધિ વિગેરે દોષોનું લક્ષણ એમાં જોવામાં આવતું નથી. ૧..

જ્ઞા—જે ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી હોય તો બુદ્ધિમાન પુરુષોને પર્વત અને ચન્દ્રનું એકીસાથે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થયું ન જોઈએ, કારણ કે પર્વત નજીક છે અને ચન્દ્ર દૂર છે. તો ચક્ષુ તે બન્નેને એકીસાથે કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરે ?

સમાધાન—પર્વત અને ચન્દ્રનું એકી સાથે જ્ઞાન છે જ નહીં છતાં પણ કમલના પાંદડામાં થતું શીઘ્રલેહન ક્રમિક છતાં જેમ તે એકી સાથે થતું અનુભવાય છે, તેમ પર્વત અને ચન્દ્રને વિષેનું જ્ઞાન પણ શીઘ્ર થતું હોવાને કારણે ક્રમિકને બદલે યુગપત થતું જણાય છે. ૨.

કારણ કે ચક્ષુ પ્રથમ તો નજીકમાં રહેલ પર્વત પાસે જઈને ક્ષણવાર પર્વતને જુએ છે અને ત્યાર પછી આકાશમંડળના સુંદર તિલક સ્વરૂપ ચન્દ્રને પ્રાપ્ત થઈને તેને જુએ છે. ૩.

(પ૦) તલ્લક્ષણાનીક્ષણાદિતિ અસિદ્ધાદિલક્ષણાડદર્શનાત્ ॥૧॥ સત્વરોદયનિબન્ધનૈવેત્યત્ર સત્વરોદયો જ્ઞાનસ્ય શીઘ્રોત્પત્તિઃ ॥૨॥

(ટિ૦)—ચક્ષુઃપ્રાપ્યેત્યાદિ । નાત્રેતિ ચક્ષુઃ પ્રાપ્યકારીત્યેવં લક્ષણેડસ્મદભિમતેડસિદ્ધિપ્રમુલ્કઃ । તલ્લક્ષણેતિ અસિદ્ધિલક્ષણાનવલોકનાત્ ॥૧॥ અદ્રિચન્દ્રેત્યાદિ । યોગપદ્યેતિ યુગપદ્બુદ્ધિઃ । મનીષિણામિત્યત્ર સામિપ્રાયમ્ । જડબુદ્ધીનાં વિવેકપરાડ્મુલ્કતાત્ । પદ્યેતિ કમલલલસૂચીવ્યતિમેદ ઇવ । સેતિ ધિષણા ॥૨॥

§ ૫. કુર્મહેડત્ર વયમુત્તરકેલીં કીદશી દગિહ ધર્મિતંયોક્તા ? ।

કિં નુ માંસમયગોલકરૂપા, સૂક્ષ્મતાભૃદપરા કિમુ કાઽપિ ? ॥૪॥

આદિમા યદિ તદાઽપિ કિમર્થો લોચનાઽનુસરણવ્યસની સ્યાત્ ? ।

લોચનં કિમુત વસ્તુનિ ગત્વા સંસજેત્ પ્રિય ઇવ પ્રણયિન્યામ્ ? ॥૫॥

પ્રત્યક્ષવાધઃ પ્રથમપ્રકારે પ્રાકારપૃથ્વીધરસિન્ધુરાદિઃ ।

સંલક્ષ્યતે પદ્મપુટોપટઙ્કી પ્રત્યક્ષકાલે કલયાઽપિ નો યત્ ॥૬॥

પક્ષે પરત્રાપિ સ એવ દોષઃ સર્પદ્ ન વસ્તુ પ્રતિ વીક્ષ્યતેઽક્ષિ ।

સંસર્પણે વાઽસ્ય સક્રોટરત્વપ્રાપ્યા પુમાન્ કિં ન જરદ્દ્રુમઃ સ્યાત્ ? ॥૭॥

ચક્ષુષઃ સૂક્ષ્મતાપક્ષે સૂક્ષ્મતા સ્યાદમૂર્તતા ।

યદ્વાઽન્યપરિમાણત્વમિત્યેવા કલ્પનોભયી ॥૮॥

સ્યાદ્ વ્યોમવદ્ વ્યાપકતાપ્રસક્ત્યા સર્વોપલમ્ભઃ પ્રથમપ્રકારે ।

પ્રાકારકાન્તારવિહારહારમુખ્યોપલમ્ભો ન ભવેદ્ દ્વિતીયે ॥૯॥

ન સ્વલ્લ નસ્વલ્લ શલ્લં સ્વપ્રમાણાત્ પ્રથિષ્ઠે

પટકટશકટાદૌ ભેદકારિ પ્રસિદ્ધમ્ ।

અર્થ ત્રિગદસિ તસ્મિન્ રશ્મિચક્રં ક્રમેણ

પ્રસરતિ તત્ એતત્ સ્યાદનલ્પપ્રકાશમ્ ॥૧૦॥

તથાહિ—

પ્રોદ્ધામમાણિક્યકણાનુકારી દીપાહ્કુરસ્તિવટ્પટલીપ્રભાવાત્ ।

કિં નૈવ કસ્મીરજંકજ્જલાદીન્ પ્રથીયસોઽપિ પ્રથયત્યશેષાન્ ? ॥૧૧॥

નન્વેવમધ્યક્ષનિરાક્રિયા સ્યાત્ પક્ષે પુરસ્તાદુપલક્ષિતેઽસ્મિન્ ।

પ્રૌઢપ્રમામણ્ડલમણિડતોર્થો નાઽસભાસતે યત્પ્રતિભાસમાનઃ ॥૧૨॥

§૫ જૈન-હુવે અમે ઉપરોક્ત નૈયાયિકાદિના કથનનો ઉત્તર આપવાની કીડા કરીએ છીએ અર્થાત્ તેનો ઉત્તર કરવો એ કોઈ ગહન-ગંભીર વસ્તુ નથી કે જેથી શ્રમ કરવો પડે. 'ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી તમારા આ અનુમાનમાં ધર્મી (પક્ષ) તરીકે ગ્રહણ કરેલ ચક્ષુ કેવા પ્રકારની છે? શું સ્થૂલ-માંસના ગોળારૂપ છે કે સૂક્ષ્મતાને ધારણ કરનારી કોઈ બીજા જ રૂપ છે? અર્થાત્ તે સ્થૂલ છે કે સૂક્ષ્મ ? ૪.

પહેલા પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે પદાર્થ પોતે આવીને ચક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે કે કામુક પુરુષ કામિની પાસે જઈને સંબંધ કરે છે તેમ ચક્ષુ પદાર્થ પાસે જઈને તેને પ્રાપ્ત કરે છે ? ૫.

૧ પવ્વિકાસંમતઃ 'પ્રસરતિ તત્પ્રકાશં સ્યાદનલ્પપ્રકાશમ્' इति पाठः । अत्रत्यस्तु पाठान्तर-त्वेन निर्दिष्टः ।

પ્રથમ પ્રકારમાં તો પ્રત્યક્ષ બાધ છે, કારણ કે પ્રાકાર-કિલ્લો, પર્વત, સમુદ્રાદિ બેટલા વિષયો છે; તેમાંથી પ્રત્યક્ષકાલે ચત્કિંચિત પણ નેત્રને આવી મળતા હોય એવું કદી પણ ભેવામાં આવતું નથી. ૬. બીજા પ્રકારમાં પણ એ જ દોષ છે—અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ બાધ છે. કારણ કે પદાર્થ પાસે જતી ચક્ષુ ભેવામાં આવતી નથી. છતાં પણ ભે માંસમય સ્થૂલ ચક્ષુ વિષય તરફ જતી હોય તો—પોલાણુ થઈ જવાથી જરાજીર્ણ વૃક્ષ જેવો વિચિત્ર આકારવાળો પુરુષ કેમ ન થઈ જાય ? ૭.

ચક્ષુને સૂક્ષ્મ માનો તો—ચક્ષુની તે સૂક્ષ્મતા અમૂર્ત સ્વરૂપ છે કે અલ્પ-પરિમાણુ રૂપ ? આમ આ બે વિકલ્પો થાય છે. ૮.

અમૂર્ત કહો તો આકાશ જેમ વ્યાપક છે, તેમ અમૂર્ત ચક્ષુ પણ વ્યાપક બની જશે. અને તેમ થતાં જગતભરના દરેક યોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થવાથી તે સૌનું જ્ઞાન થઈ જશે. અને સૂક્ષ્મતા એટલે ‘અલ્પપરિમાણુ’ એમ કહો તો પ્રાકાર (કિલ્લો), વન, ઉદ્યાન, વિહાર (દેવાલય), હાર વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન થશે નહીં. ૯.

કારણ કે નાનું એવું નળણુ (નેયણી-નળ છેદવાનું શસ્ત્ર) પોતાના પ્રમાણુ-થી અધિક વિસ્તારવાલા પટ (વસ્ત્ર), કટ (સાદડી), શકટ (ગાડું) વિગેરે પદાર્થ-ને કાપી શકતું નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે. તેમ સૂક્ષ્મ ચક્ષુ પણ પોતાથી અધિક પરિ-માણુવાળા પર્વતાદિક વિષયોનો બાધ કરાવી શકશે નહીં.

નૈયાયિક-ચક્ષુમાં રશ્મિચક્ર-તેભેમંડળ છે, અને તે અનુક્રમે ઉપરોક્ત વિષયોમાં પ્રસાર પામે છે. માટે ચક્ષુ પોતાથી અધિક પરિમાણુવાળા પ્રાકારાદિ સ્થૂલ પદાર્થોનું પણ બાધક થાય છે. ૧૦.

ભેમ કે—દેહીપ્યમાન માણેક રત્નની કણી જેવો દીવાનો અંકુર-જ્યોત તેજસમૂહના પ્રભાવથી પોતાથી અધિક વિસ્તારવાલા કેસર, કાજલ વિગેરે પદાર્થોને શું નથી જણાવતો ? અર્થાત્ જણાવે છે. તેમ ચક્ષુ પણ પોતાના રશ્મિચક્ર વડે પોતાથી અધિક પરિમાણુવાળા શકટાદિ પદાર્થોનું બાધક થાય છે. ૧૧.

જૈન—એમ માનશો તો પ્રસ્તુત અનુમાનનો ચક્ષુરૂપ જે પક્ષ છે, તે પ્રત્યક્ષથી બાધિત થઈ જશે, કારણ કે ચક્ષુના રશ્મિચક્રથી પ્રકાશિત થનાર અને તેથી કરીને પ્રૌઠ પ્રભામંડળથી વ્યાપ્ત થયેલ ઘટાદિ પદાર્થ ભેવામાં આવતો નથી. ભાવાર્થ-એ છે કે પ્રદીપાદિના પ્રકાશથી ઘટાદિ પદાર્થ વ્યાપ્ત થયેલ હોય ત્યારે તે પ્રકાશ આપણે ભેઈ શકીએ છીએ, પણ જ્યારે ચક્ષુની પ્રભાથી ઘટાદિ પદાર્થ વ્યાપ્ત થયો હોય ત્યારે તે ‘ચક્ષુપ્રભા’ને આપણે ભેઈ શકતા નથી. ૧૨.

(૫૦) પ્રથમપ્રકારે इति लोचनानुसरणव्यसनी^१ अर्थ इत्येवंरूपे ॥६॥ सत्पर्षदिति गच्छत् ॥७॥ खल्विति निश्चयेन । नखलु शस्त्रमिति नखहरणिका । प्रथिण्ठे इति पृथुतरे । तस्मिन्निति महोयसि पदार्थे । रश्मिचकमिति चाक्षुषम् । तत्प्रकाशमिति तं महोयांसं पदार्थ

૧ °વ્યસન અર્થે ૩°—મુ હે ૧ ।

प्रकाशयति इति तत्प्रकाशम् । प्रसरति तत एतत् स्यादनल्पप्रकाशम् पाठान्तरमेतत् ॥१०॥
पक्ष इति 'चक्षुः प्राप्य मतिं करोति' इत्येवंरूपे ॥१२॥

(टि०) स्याद् व्योमवदित्यादि । व्यापकतेति चक्षुः सर्वव्यापकम्, अमूर्त्तत्वात्, यदेवं तदेवं यथा गगने तथा चायं तस्मात्तथा । द्वितीये इति अल्पपरिमाणत्वे चक्षुः प्राकारकान्ताराद्यग्राहकम्, अल्पपरिमाणत्वात्, यदेवं तदेवं यथा परमाणुः ॥११॥ न खल्वित्यादि । नखल्विति नखच्छे-
दनिका । ल्व् च्छेदने नखपूर्वः नखान् लुनातीति विवप् च । स्वरो ह्रस्वो नपुंसके । नखल्लु सिद्धम् ।
तस्मिन्निति चक्षुषि । तत इति रश्मिचक्रात् । एतदिति चक्षुः । अनल्पेति प्राकारादिस्थूल-
प्रकाशम् ॥१०॥ नन्वेवमित्यादि । पुरस्तादिति पूर्वप्रकान्ते चक्षुः रश्मिवदित्येवंरूपे ।
यत्प्रतिभासेति यथा दशा गृह्यमाणः ॥ १२ ॥

अथाऽप्यनुद्भूततया प्रभायाः पदार्थसंपर्कजुषोऽप्यनीक्षा ।

सिद्धिस्तादानीं कथमस्तु तस्याः ब्रवीषि चेत् तैजसताख्यहेतोः ॥१३॥

रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वेन च तैजसत्वम् ।

प्रभापसे चक्षुषि संप्रसिद्धं यथा प्रदीपाङ्कुरविद्युदादौ ॥१४॥

तदिदं घुसृणविमिश्रणमन्ध्रपुरन्ध्रीकपोलपालीनाम् ।

अनुहरते व्यभिचाराद् रूपेक्षणसन्निकर्षेण ॥१५॥

द्रव्यत्वरूपेऽपि विशेषणे स्याद् हेतोरनैकान्तिकताऽञ्जनेन ।

तस्यापि चेत् तैजसतां तनोषि तन्वादिना किं नु तदाऽपराद्धम् ? ॥१६॥

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादि निश्चिन्वते पार्थिवमेव धीराः ।

कृशानुभावोपगमोऽस्य तस्मादयुक्त एव प्रतिभात्यमीषाम् ॥१७॥

तथा च—

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादिकं स्यादाकरोद्भूतिवशेन पार्थिवम् ।

मृदादिवद् न व्यभिचारचेतनं चामीकरेणाऽनुगुणं निरीक्ष्यते ॥१८॥

चामीकरादेरपि पार्थिवत्वं लिङ्गेन तेनैव निवेदनीयम् ।

शाब्दप्रमाणेन न चात्र बाधा पक्षस्य यद् नास्ति तदत्र सिद्धम् ॥१९॥

अञ्जनं मरिचरोचनादिकं पार्थिवं ननु तवाऽपि संमतम् ।

अञ्जनेऽपि तदसौ प्रवृत्तिमानप्रयोजकविडम्बडम्बरी ॥२०॥

हनूमल्लोललाङ्गुललम्बात् ते साधनादतः ।

न सिद्धिस्तैजसत्वस्य दृष्टघुस्पष्टदूषणात् ॥२१॥

चक्षुर्न तैजसमभास्वरतिग्मभावा-

दम्भोवदित्यनुमितिप्रतिषेधनाच्च ।

સિદ્ધિ દધાતિ નયનસ્ય ન તૈજસત્ત્વં

તસ્માદમુખ્ય ઘટતે કિમુ રશ્મિવત્તા ? ॥૨૨॥

નૈયાયિક—પદાર્થના સંપર્કમાં આવેલ ચક્ષુની પ્રભા અનુદ્ભૂત હોવાથી પ્રત્યક્ષ થતી નથી.

જૈન—તો પછી તેની સિદ્ધિ કઈ રીતે કરશો ? અર્થાત્ ‘પ્રભા દેખાતી નથી છતાં પણ છે’ એમ કઈ રીતે સિદ્ધ કરશો ?

નૈયાયિક—ચક્ષુ પ્રભાયુક્ત છે, કારણ કે તે તૈજસ છે, આ અનુમાનથી પ્રભાની સિદ્ધિ છે. ૧૩. અને ચક્ષુનું ‘તૈજસત્ત્વ’ એટલા માટે છે કે તે રૂપ, રસ ગંધ અને સ્પર્શમાંથી માત્ર રૂપનું જ પ્રદીપની જ્યોતિ તથા વિદ્યુદાદિની જેમ પ્રકાશક છે. ૧૪.

જૈન—આંધ્રદેશની પુરન્દ્રીઓ (પતિ પુત્રવાળી સ્ત્રીઓ)ના ગાલે કેસરનું વિલેપન તેઓ શ્યામ હોવાથી શોભાયમાન થતું નથી તેમ તમારું આ કથન પણ શોભતું નથી. કારણ કે રૂપાદિમાંથી નિયમપૂર્વક રૂપનો પ્રકાશક હોવા છતાં રૂપ અને ચક્ષુનો સન્નિકર્ષ તૈજસ નથી, એટલે હેતુ વ્યભિચારી છે. ૧૫.

નૈયાયિક—ચક્ષુના તૈજસ સાધક હેતુમાં અમે વિશેષણ જોડીને કહીશું કે જે દ્રવ્ય હોય અને છતાં રૂપાદિમાંથી રૂપનું જ પ્રકાશક હોય તે તૈજસ છે. સન્નિકર્ષ એ દ્રવ્ય નથી, પણ ગુણ છે. તેથી સન્નિકર્ષ વડે હેતુને વ્યભિચારી કહી શકાશે નહીં.

જૈન—અંજન દ્રવ્ય છે, અને ચક્ષુની નિર્મલતાનું કારણ હોવાથી તે રૂપનું પ્રકાશક પણ છે, અને છતાં તે તૈજસ નથી. માટે હેતુ પુનઃ વ્યભિચારી થયો. અને જો અંજનને પણ તૈજસ માનો, તો પછી શરીરાદિએ શું અપરાધ કર્યો છે ? અર્થાત્ શરીરાદિને પણ તૈજસ માનવાં પડશે. ૧૬.

વળી, અંજનની સામગ્રીરૂપ સુરમો, સંચળ, સૈંધવાદિ પદાર્થોને પંડિત પુરુષો તો પાર્થિવ જ માને છે માટે અંજનને તૈજસ માનવું તે બુદ્ધિમાન પુરુષોને યુક્તિશૂન્ય જ લાગે છે. ૧૭.

સુરમો આદિ ‘ખાણુમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી’ માટીની જેમ પાર્થિવ છે અને તે પદાર્થોમાં પાર્થિવતા સિદ્ધ કરવાને આપેલ ‘ખાણુમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી’ એ હેતુમાં સુવર્ણથી વ્યભિચાર પણ નથી. ૧૮.

કારણ કે—સુવર્ણાદિ પણ પાર્થિવ જ છે. કારણ કે— તે પણ ખાણુમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

નૈયાયિક—સુવર્ણાદિમાં પાર્થિવત્વ સિદ્ધ કરનાર અનુમાનનો પક્ષ આગમ પ્રમાણથી બાધિત છે, કારણ કે—આગમમાં સુવર્ણને તૈજસ કહ્યું છે.

જૈન—તમોએ સ્વીકારેલ આગમ પ્રમાણ અમને અસિદ્ધ છે માટે આગમ પ્રમાણથી પક્ષ બાધિત નહીં થાય. ૧૯. વળી મરી અને રોચનાદિ (શ્વેત સરગવો, અથવા જરબાર, ગોદડીઆ લીંબુ, લીંબડો)થી બનેલું અંજન

પણ તમોને પાર્થિવ તરીકે જ માન્ય છે, અને ચક્ષુમાં તૈજસને સાધનાર 'દ્રવ્ય છતાં રૂપાદિમાંથી' ઇત્યાદિ હેતુ અંજનમાં પણ પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે આ હેતુ અપ્રયોજક છે. ૨૦.

એટલે સ્પષ્ટ વ્યભિચાર દેખાતો હોવાથી હનુમાનના અંચલ પૂંછડાની જેમ લાંબોલચ તમારો એ હેતુ ચક્ષુમાં તૈજસ સિદ્ધ કરતો ન હોવાથી વ્યર્થ છે. ૨૧

વળી, ચક્ષુ તૈજસ નથી, કારણ કે ભાસ્વર શુકલ રૂપવાળું અને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું નથી. જલની જેમ. આવા અનુમાનથી ચક્ષુમાં તૈજસત્વનો નિષેધ થતો હોવાથી ચક્ષુમાં તૈજસત્વની સિદ્ધિ જ થઈ નહીં, તો પછી રક્ષિત્વતા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. ૨૨.

(૫૦) અનુદ્ભૂતતયેતિ સદપિ વસ્તુ યદોદ્ભૂતં ભવતિ તદા જ્ઞાયતે, યથા દેહાન્તર્ગતા વાતાદયઃ । તસ્યા ઇતિ પ્રમાયાઃ । તૈજસતાઘ્યહેતોરિતિ । ચક્ષુઃ પ્રભાવત્, તૈજસત્વાત્ પ્રદીપવત્ ॥૧૩॥ ઘુસ્ત્વેતિ કુહુમસ્યાહ્યા । ઘુસ્ત્વણવિમિશ્રણમિત્યત્ર વાક્યે-યથા ન વિઙ્ચિત્ શોભાવિશેષમાવહતિ । એવમયમપિ હેતુઃ-‘રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વ’લક્ષણો ન કિઙ્ચિત્પ્રાય ઇતિ ભાવઃ । રૂપેક્ષણસન્નિકર્ષેણ વ્યભિચારાદિતિ । યદિ કિલ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વેનૈવ હેતુના તૈજસત્વં નયનસ્ય, તદા રૂપેક્ષણસન્નિકર્ષેસ્યાપિ તૈજસત્વં પ્રાપ્નોતિ । સોઽપિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકોઽસ્તિ । સન્નિકર્ષં વિના રૂપોપલઘ્વેરભાવાત્ । તસ્ય ચ તૈજસત્વં ભવતાઽપિ નેપ્યત ઇયવૈકાન્તિકોઽયં હેતુઃ । રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વમપિ ભવિષ્યતિ, તૈજસત્વમપિ ન ભવિષ્યતિ યથા સન્નિકર્ષે ॥૧૫॥ દ્રવ્યત્વરૂપે ઇત્યાદિ । ચક્ષુર્હિ દ્રવ્યમ્, દ્રવ્યત્વે સતિ યદ્રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકં તદેવ તૈજસમ્ । સન્નિકર્ષેશ્ચ ન દ્રવ્યં કિન્તુ ગુણ ઇતિ ચેતઃ; એવં ચાઙ્ગનેન વ્યભિચારઃ । તદ્દિ દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકમસ્તિ નૈર્મલ્યાપાદનદ્વારેણ । ન ચ તૈજસમ્ ॥૧૬॥ અસ્યેતિ અઙ્ગનસ્ય । અમીપામિતિ ધોરાણામ્ ॥૧૭॥ ન વ્યભિચારચેતનમિતિ સ્તિરિવાક્યમ્ । ચેતનમિતિ જ્ઞાનમ્ ॥૧૮॥ તેનૈવેતિ આકરોદ્ભૂતિવશેન હેતુના । શાવ્દપ્રમાણેનેતિ આગમપ્રમાણેન । યદિતિ યસ્માત્ કારણાત્ । તદઞ્ચેતિ શાવ્દપ્રમાણે । સિદ્ધમિતિ । વાદિનાં જૈનાનાં મતેન ભવદાગમો ન સિદ્ધઃ, તસ્યાઘ્યાપિ વિવાદાસ્પદત્વાત્ ॥૧૯॥ તદસાવિતિ રૂપાદિમધ્યે ઇત્યાદિનોક્તઃ ॥૨ ॥ હનૂમલ્લોલલાહુલ્લભ્વાન્તે સાધનાદિતિ-દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વાત્ એવંરૂપાત્ । દ્વઘ્સુસ્પઘ્દૂપણાદિતિ અનૈકાન્તિકત્વાહ્યાત્ ॥૨૧॥ અભાસ્વરતિગ્મભાવાદિતિ ભાસ્વરસ્ય સતસ્તિગ્મભાવો ભાસ્વરતિગ્મભાવઃ, ન સઃ અસઃ તસ્માત્ ॥૨૨॥

(ટિ૦) અથાપ્યનુદ્ભૂતેત્યાદિ । તસ્યા ઇતિ પ્રમાયાઃ । તૈજસતેતિ ચક્ષુઃ પ્રભાવતૈજસત્વાત્ પ્રદીપવત્ ॥૧૩॥ રૂપાદીત્યાદિ । રૂપેતિ દ્રવ્યસ્ય વ્યવચ્છેદઃ । નિયમેન મનસો વ્યવચ્છેદઃ સંહ્યાસંયોગાદિભિર્વ્યભિચારઃ સ્યાદિતિ રૂપાદીતિ પદં સામિપ્રાયમ્ । ॥૧૪॥ તદ્દિદમિત્યાદિ । અનુદ્ભૂતે ઇતિ અનુકરોતિ । શ્યામત્વાત્તાસાં સ્વભાવકાર્ણ્યાચ્છ્યામશરીરે કુહુમશોભાભવાન્નિઃશ્રોકમિત્યર્થઃ । રૂપેક્ષણેતિ રૂપપ્રકાશકનયનસંયુક્તસમવાયેન સન્નિકર્ષસ્તૈજસં(સઃ) રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વાન્નયનવત્ । સન્નિકર્ષઃ પરં રૂપપ્રકાશકો ન તૈજસઃ । અત એવ વ્યભિચારાજ્ઞ શોભાજ્ઞાનમિત્યર્થઃ ॥૧૫॥ દ્રવ્યત્વેતિ ચક્ષુસ્તૈજસમ્, દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકવાદિત્યેવં

रूपस्य । अञ्जनं तैजसम्, अत एव हेतोरिति^१ वदतो वदनभङ्गप्रसङ्गः सङ्गतिं न गतौ(गतः) । तस्यापीति अञ्जनस्यापि । तन्वादिनेति शरीरादिना । शरीरमादिशब्दात् पृथ्वीपृथ्वीधरसिन्धु-
रादि तैजसमङ्गोक्तम् ॥१६॥ सौवीरेत्यादि । कृशानुभावेति । तेजसत्वाभ्युपगमः तैजसत्वं
पावकानुभावेः । अस्त्येत्यञ्जनस्य । अमीषामिति धीराणाम् । अञ्जनं सौवीरसौवर्चलादितो जायते ।
तानि पार्थिवाणि । तत्कथमञ्जने तैजसत्वघटना, हेतुहेतुमद्विरोधात्? ॥१७॥ सौवीरेत्यादि ।
आकरोद्भूतीति । सौवीरादि पार्थिवम्, आकरोत्पन्नत्वात् । सुवर्णेन व्यभिचारज्ञानमनुगुणं
युक्तियुक्तं ॥१८॥ चामीकरेत्यादि । तेनैत्रेति सुवर्णं पार्थिवम्, आकरोद्भूतवशात्वात् सौवीरा-
दिवत् । अत्रेति सुवर्णस्य पार्थिवत्वप्रसाधकं साधने । यदिति यस्मात् । तदित्यागमप्रमाणम् ।
अत्रेति वादिनि जैने । अत एव सुवर्णस्य तैजसत्वसिद्धिद्वयप्रतिज्ञे लिङ्गे भवदभिप्रेतोऽन्यतरासिद्धि-
नामदोषोऽनुषज्यते ॥१९॥ अञ्जनमित्यादि । असाविति चक्षुस्तैजसत्वसाधकः । द्रव्यत्वे सति
रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकर्त्तृत्वादित्येवंरूप अप्रयोजक एव ॥२०॥ चक्षुर्नतैजसमित्यादि ।
अमुष्येति नयनस्य ॥२२॥

अपि च,

प्रत्यक्षबाधः समलङ्घि पक्षे न रश्मयो यद् दृशि दृष्टपूर्वाः ।

तथा च शास्त्रेण तत्रैव कालातीतत्वदोषोऽप्युदपादि हेतोः ॥२३॥

अनुद्भवद्रूपजुषो भवेयुश्चेद् रश्मयस्तत्र ततो न दोषः ।

नन्वेवमेतस्य पदार्थसार्थप्रकाशकत्वं न सुवर्णवत् स्यात् ॥२४॥

आलोकसाचिव्यवशादथाऽस्य प्रकाशकत्वं घटनामियति ।

नन्वेवमेतत्सचिवस्य किं स्यात् प्रकाशकत्वं न कुटीकुटादेः? ॥२५॥

अथाऽस्तु कामं ननु तैजसत्वमुत्तेजितं किं न भवेत् त्वयाऽस्य? ।

तथा च नव्यस्त्वदुपज्ञ एषोऽद्वैतप्रवादोऽजनि तैजसत्वे ॥२६॥

वर्णा. यक्षुभां रश्मिवत्ताना साधक तमारा अनुमानना पक्षभां प्रत्यक्ष बाध
पणु छे, कारणु के, यक्षुभां कही पणु रश्मियो-किरणो हेभायां नथी, ओटले
तमारा शास्त्रानुसार हेतु कालातीत पणु कहेवाशे. कारणु के-पक्षनेो बाध तथा
पधी तेनो प्रयोग थयो छे. २३.

नैयायिक-यक्षुभां किरणो अनुद्भूतद्रूपवाणां छे, तेथी ते प्रत्यक्ष थतां नथी
भाटे तमोअे कहेल उपरोक्त दोष नथी.

जैन-जे ओम होय तो सुवर्णनी जेम यक्षु पणु पदार्थसमूहनुं प्रकाशक-
बाधक नहि थाय. २४.

नैयायिक-आलोकद्रूप सहकारीना जलथी यक्षु प्रकाशक जनी शके छे.

जैन-जे ओम होय तो आलोकद्रूप सहकारीना जणथी कुटी-घर, कुट-घट,
आदि पदार्थो पणु प्रकाशक केम नथी जता? २५.

१ रिति वचनभङ्गं सु । २ 'नुभवः- सु । ३ 'दभूतेति-सु । ४ 'शकादि' सु ।

નૈયાયિક-કુટ્ટી. કુટ આદિ પદાર્થોં પણ ભલે પ્રકાશક ણની જાય, એમાં શું વાંધો છે?

જૈન-આ રીતે તો તમે ઘટાદિ પદાર્થમાં તૈજસત્વને ઉત્તેજન આપ્યું, એમ કેમ નહીં કહેવાય ? અને તેમ થતાં તૈજસત્વની ણાળતમાં આ એક નવો જ અદ્વૈતવાદ ભલો ક્યાં કહેવાશે, અર્થાત્ ણધું જ તૈજસ છે એમ માનવું પડશે. અને તેથી આ તમારો અપૂર્વવાદ સિદ્ધ થશે. ૨૬.

(૫૦) પક્ષે इति चक्षुः रश्मिवत्, तैजसत्वात् एवं उक्तपूर्वे ॥२३॥ तत्रेति नयने ॥२४॥ अथास्तु काममिति । कुट्टोकुटादेरपि प्रकाशकरवं भवत्विति भावः । अस्येति कुटीकुटादेः ॥२६॥

(ટિ૦) પ્રત્યક્ષવાદ્ય इत्यादि । पक्षे इति चक्षुः रश्मिवदित्येवंरूपे । तवैवेति तव तर्कामिप्रायेण प्रथमं प्रत्यक्षविरुद्धे पक्षे हेतुः कालात्ययापदिष्टः ॥२३॥ अनुद्भवेत्यादि । तत्रेति नेत्रे । पतस्येति नेत्रस्य ॥२४॥ आलोकेत्यादि । आलोकसहकारिकारणवलात् । अस्येति चक्षुषः । पतत्सचि-वस्येति आलोकसहकारिणः ॥२५॥ अथास्त्वित्यादि । उत्तेजितमिति प्रकाशितम् । अस्येति कुट्यादेः । तथा चेति कुट्ट्यादिप्रकाशने । त्वदुपपन्न इति तव उपज्ञा यत्र । अद्वैतेति सर्वत्र तैजस-वादः । तथा अद्वैतवादे आलोकसाचिव्यवशाद्भवता त्रिभुवनभवनकोणभाविभावानां तैजसत्वमेव प्रतिपन्नम् ॥२६॥

उत्पद्यन्ते तरणिकिरणश्रेणिसंपर्कतश्चेत्

तत्रोद्भूताः सपदि रुचयो लोचने रोचमानाः ।

यद् गृह्यन्ते न खलु तपनालोकसंपत्प्रतान-

स्तस्मिन् हेतुર્भवति हि दिवा दीपभासामभासः ॥२७॥

अत्रेयं प्रतिक्रिया—

मुष्टिप्राप्ते कुवलयदलस्यामलिन्नाऽवल्लिप्ते

સ્ફીતે ધ્વાન્તે સ્ફુરતિ ચરતો ઘૂકકાકોદરાદેઃ ।

કિં લક્ષ્યન્તે ક્ષણમપિ રુચો લોચને^૧ નૈવ યસ્મા-

દાલોકસ્ય પ્રસરણકથા કાચિદપ્યત્ર નાસ્તિ ॥૨૮॥

નૈયાયિક—સૂર્યના સંપર્કથી નેત્રમાં ઉદ્ભૂત રૂપવાળી રશ્મિઓ-કિરણો જલદીથી ઉત્પન્ન તો થાય છે પરંતુ નેત્રમાં ઉદ્ભૂત રૂપવાળી રશ્મિઓ પ્રત્યક્ષ થતી નથી તેમાં કારણ સૂર્યપ્રકાશનો વિસ્તાર છે. કારણ કે લોકમાં પણ દિવસે સૂર્યપ્રકાશને કારણે ઉદ્ભૂતરૂપવાળા દીપકનો પણ પ્રકાશ આંખો થઈ જાય છે. ૨૭.

જૈન-તો રાત્રે જ્યારે મુષ્ટિપ્રાપ્ત-અત્યંતગાઠ અને કમળદળની જેવો શ્યામરૂપ અંધકાર હોય ત્યારે તેમાં ફરતાં ઘૂબડ અને સર્પાદિના નેત્રનાં કિરણો એક ક્ષણ માટે પણ કેમ દેખાતાં નથી ? અર્થાત્ તમારા મતાનુસાર નેત્રકિરણોના પ્રત્યક્ષનો પ્રતિબંધક સૂર્ય પ્રકાશનો પ્રસાર છે પણ રાત્રે તો સૂર્ય કોઈ પણ

प्रक्षरे संलवतो न नथी तेथी अंधकारमां इरतां सर्पादिना नेत्रमां रडेदी प्रला
प्रत्यक्ष थवी नेधये. पणु ते प्रत्यक्ष थती तो नथी. अेटदे मानपुं नेधये डे
नेत्रमां प्रला छे न नडी २८.

(प०) तत्रेति नयने । चेदेवं वृषे तत्र नयने तरणिकिरणश्रेणीसम्पर्कतो रुचय
उद्भूता उत्कटा उत्पद्यन्ते परं ता रुचयो यल्लोचने रोचमाना खलु न गृह्यन्ते इति
योगः । तस्मिन्नग्रहणे तपनालोकसम्पत्प्रतानो हेतुः । रविकिरणहतानां तेषां चक्षुरश्मीनां न
दर्शनमिति सम्बन्धः ॥२७॥ काकोदरादेरिति सर्पादिः । किं लक्ष्यन्ते इत्यादि । किं नैव
लक्ष्यन्ते इति संटङ्कः ॥२८॥

(टि०) मुष्ठीत्यादि । अत्रेति निशीघ्रे ॥२८॥

उत्पत्तिरुद्भूततयाऽथ तासां तत्रैव यत्राऽस्ति रविप्रकाशः ।

काकोदरादेरपि तर्हि नैताः क्रीटप्रकाशे कुशला भवेयुः ॥२९॥

अधिवरतिमिरव्यतिकरपरिकरिताऽपवरकोदरे वचन ।

वृषदंशदृशि न दृष्टा मरीचयः किमु कदाचिदथ ? ॥३०॥

अत एव विलोकयन्ति सम्यक् तिमिराङ्कूरकरम्बितेऽपि कोणे ।

मूषकपरिपन्थिनः पदार्थाञ्ज्वलनालोकविजृम्भणं विनैव ॥३१॥

अत्रोत्तरम्—

चाकचिक्रयप्रतीभासमात्रमत्रास्ति वज्रवत् ।

नांशवः प्रसरन्तस्तु प्रेक्ष्यन्ते सूक्ष्मका अपि ॥३२॥

मार्जारस्य यदीक्षणप्रणयिनः केचिद् मयूखाः सखे !

विधेरन् न तदा कथं निशि भृशं तच्चक्षुषा प्रेक्षिते ।

प्रोन्मीलत्करपुञ्जपिञ्जरतनौ संजातवत्युन्दुरे

प्रोज्जृम्भेत तवाऽपि हन्त ! धिषणा दीप्रप्रदीपाद् यथा ? ॥३३॥

कृशतरतया तेषां नो चेदुदेति मतिस्तव

प्रभवति कथं तस्याऽप्यस्मिन्नसौ निरुपप्लवा ? ।

घटननिपुणा साक्षात् प्रेक्षाविधौ हि ततिस्त्रिषां

न खलु न समा धीमन् ! सा चोभयत्र विभाव्यते ॥३४॥

अमूङ्गमूषिकारीणां तस्मादस्ति स्वयोग्यता ।

यया तमस्यपीक्षन्ते न चक्षू रश्मिवत् पुनः ॥३५॥

इत्थं न चक्षुषि कथञ्चिदपि प्रयाति

संसिद्धिपद्मतिमियं खलु रश्मिवत्ता ।

નૈયાયિક-કુટી, કુટ આદિ પદાર્થો પણ ભલે પ્રકાશક બની જાય, એમાં શું વાંધો છે?

જૈન-આ રીતે તો તમે ઘટાદિ પદાર્થમાં તૈજસત્વને ઉત્તેજન આપ્યું, એમ કેમ નહીં કહેવાય ? અને તેમ થતાં તૈજસત્વની બાબતમાં આ એક નવો જ અદ્વૈતવાદ બીલો ક્યો કહેવાશે, અર્થાત્ બધું જ તૈજસ છે એમ માનવું પડશે. અને તેથી આ તમારો અપૂર્વવાદ સિદ્ધ થશે. ૨૬.

(૫૦) પક્ષે इति चक्षुः रश्मिवत्, तैजसत्वात् एवं उक्तपूर्वे ॥૨૩॥ तत्रेति नयने ॥૨૪॥ अथास्तु काममिति । कुटीकुटादेरपि प्रकाशकत्वं भवत्विति भावः । अस्येति कुटीकुटादेः ॥૨૬॥

(ટિ.) પ્રત્યક્ષવાદ્ય इत्यादि । पक्षे इति चक्षुः रश्मिवदित्येवंरूपे । तत्रैवेति तत्र तर्कामिप्रायेण प्रथमं प्रत्यक्षविरुद्धे पक्षे हेतुः कालात्ययापदिष्टः ॥२३॥ अनुद्भवेत्यादि । तत्रेति नेत्रे । पतस्येति नेत्रस्य ॥२४॥ आलोकैत्यादि । आलोकसहकारिकारणवत्वात् । अस्येति चक्षुषः । पतत्सचि-वस्येति आलोकसहकारिणः ॥२५॥ अथास्त्वित्यादि । उत्तेजितमिति प्रकाशितम् । अस्येति कुट्यादेः । तथा चेति कुट्यादिप्रकाशने । त्वदुपज्ञ इति तत्र उपज्ञा यत्र । अद्वैतेति सर्वत्र तैजस-वादः । तथा अद्वैतवादे आलोकसाचिव्यवशाद्भवता त्रिभुवनभवनकोणभाविभावानां तैजसत्वमेव प्रतिपन्नम् ॥२६॥

उत्पद्यन्ते तरणिकिरणश्रेणिसंपर्कतश्चेत्

तत्रોદભૂતાઃ સપદિ રુચયો લોચને રોચમાનાઃ ।

યદ્ ગૃહ્યન્તે ન સ્વલુ તપનાલોકસંપત્પ્રતાન-

સ્તસ્મિન્ હેતુર્ભવતિ હિ દિવા દીપમાસામભાસઃ ॥૨૭॥

અત્રેયં પ્રતિક્રિયા—

મુષ્ટિગ્રાહ્યે કુવલયદલશ્યામલિમ્નાઽવલિપ્તે

સ્ફાંતે ધ્વાન્તે સ્ફુરતિ ચરતો ચૂકકાકોદરાદેઃ ।

કિં લક્ષ્યન્તે ક્ષણમપિ રુચો લોચને^૧ નૈવ યસ્મા-

દાલોકસ્ય પ્રસરણકથા કાચિદપ્યત્ર નાસ્તિ ॥૨૮॥

નૈયાયિક—સૂર્યના સંપર્કથી નેત્રમાં ઉદ્ભૂત રૂપવાળી રશ્મિઓ-કિરણો જલદીથી ઉત્પન્ન તો થાય છે પરંતુ નેત્રમાં ઉદ્ભૂત રૂપવાળી રશ્મિઓ પ્રત્યક્ષ થતી નથી તેમાં કારણ સૂર્યપ્રકાશનો વિસ્તાર છે. કારણ કે લોકમાં પણ દિવસે સૂર્યપ્રકાશને કારણે ઉદ્ભૂતરૂપવાળા દીપકનો પણ પ્રકાશ ઓળો થઈ જાય છે. ૨૭.

જૈન-તો રાત્રે જ્યારે મુષ્ટિગ્રાહ્ય-અત્યંતગાઠ અને કમળદળની જેવો શ્યામરૂપ અંધકાર હોય ત્યારે તેમાં ફરતાં ધૂવડ અને સર્પાદિના નેત્રનાં કિરણો એક ક્ષણ માટે પણ કેમ દેખાતાં નથી ? અર્થાત્ તમારા મતાનુસાર નેત્રકિરણોના પ્રત્યક્ષનો પ્રતિબંધક સૂર્ય પ્રકાશનો પ્રસાર છે પણ રાત્રે તો સૂર્ય કોઈ પણ

प्रक्षारे संलवतो न नथी तेथी अधक्षरमां इरतां सर्पादिना नेत्रमां रडित्री प्रला
प्रत्यक्ष थवी जेधये. पणु ते प्रत्यक्ष थती तो नथी. अटवे भानवुं जेधये डे
नेत्रमां प्रला छे न नडीं २८.

(५०) तत्रेति नयने । चेदेवं ब्रूषे तत्र नयने तरणिक्रिणश्रेणीसम्पर्कतो रुच्य
उद्भूता उत्कटा उत्पद्यन्ते परं ता रुचयो यल्लोचने रोचमाना खलु न गृह्यन्ते इति
योगः । तस्मिन्नग्रहणे तपनालोकसम्पत्प्रतानो हेतुः । रविक्रिणहतानां तेषां चक्षुरमीनां न
दर्शनमिति सम्बन्धः ॥२७॥ काकोदरादेरिति सर्पादेः । किं लक्ष्यन्ते इत्यादि । किं नैव
लक्ष्यन्ते इति संतङ्कः ॥२८॥

(टि०) मुष्टीत्यादि । अत्रेति निशीथे ॥२८॥

उत्पत्तिरुद्भूततयाऽथ तासां तत्रैव यत्राऽस्ति रविप्रकाशः ।

काकोदरादेरपि तर्हि नैताः कीटप्रकाशे कुशला भवेयुः ॥२९॥

अविवरतिमिरव्यतिकरपरिकरिताऽपवरकोदरे ववचन ।

वृषदंशदृशि न दृष्टा मरीचयः किमु कदाचिदथ ? ॥३०॥

अत एव विलोकयन्ति सम्यक् तिमिराङ्कूरकरम्बितेऽपि कोणे ।

मूषकपरिपन्थिनः पदार्थाञ्ज्वलनालोकविजृम्भणं विनैव ॥३१॥

अत्रोत्तरम्—

चाकचिन्वयप्रतीभासमात्रमत्रास्ति वज्रवत् ।

नांशवः प्रसरन्तस्तु प्रेक्ष्यन्ते सूक्ष्मका अपि ॥३२॥

मार्जारस्य यदीक्षणप्रणयिनः केचिद् मयूखाः सखे !

विधेरन् न तदा कथं निशि भृशं तच्चक्षुषा प्रेक्षिते ।

प्रोन्मीलत्करपुञ्जपिञ्जरतनौ संजातवत्युन्दुरे

प्रोज्जृम्भेत तवाऽपि हन्त ! धिषणा दीप्रप्रदीपाद् यथा ? ॥३३॥

कृशतरतया तेषां नो चेदुदेति मतिस्तव

प्रभवति कथं तस्याऽऽयस्मिन्नसौ निरुपप्लवा ? ।

घटननिपुणा साक्षात् प्रेक्षाविधौ हि ततिस्त्रिषां

न खलु न समा धीमन् ! सा चोभयत्र विभाव्यते ॥३४॥

अमूढ्गमूषिकारीणां तस्मादस्ति स्वयोग्यता ।

यया तमस्यपीक्षन्ते न चक्षू रश्मिवत् पुनः ॥३५॥

इत्थं न चक्षुषि कथञ्चिदपि प्रयाति

संसिद्धिपद्धतिमियं खलु रश्मिवत्ता ।

તસ્માત્ કથં કથય તાર્કિક ! ચક્ષુષઃ સ્યાત્

પ્રાયૈવ વસ્તુનિ મતિપ્રતિવોધકત્વમ્ ? ॥૩૬॥

નૈયાયિક—જ્યાં સૂર્યપ્રકાશ હોય ત્યાં જ નેત્રકિરણોમાં ઉદ્ભૂત રૂપની ઉત્પત્તિ છે. એટલે કે રાત્રે નેત્રના કિરણોમાં ઉદ્ભૂત-રૂપ નથી તેથી તે દેખાતા નથી.

જૈન—જે એમ હોય તો તે અનુદ્ભૂત રૂપવાદી નેત્રરશ્મિઓ સર્પાદિકને કીટાદિનો યોગ કરાવવામાં પણ સમર્થ નહીં થાય, કારણ કે રાત્રે સૂર્ય ન હોઈ રશ્મિ ઉદ્ભૂત રૂપયુક્ત નથી. ૨૯.

નૈયાયિક—રશ્મિઓ સૂર્ય વિના ભલે રાત્રે ઉદ્ભૂતરૂપવાળી ન હોય છતાં હે જૈન ! અત્યંતગાઠ અંધકારવાળા ચોરડામાં ફરતી બિલાડીના નેત્રમાં શું તમે કોઈ પણ વખત કિરણો નથી જોયાં ? ૩૦.

ઉદ્ભૂતરૂપવાળી રશ્મિઓ હોવાથી જ અંધકારથી વ્યાપ્ત ઘરના ખૂણામાં, અગ્નિ વિગેરેના પ્રકાશ વિના પણ બિલાડી પદાર્થને જોઈ શકે છે. ૩૧.

જૈન—ગાઠ અંધકારમાં બિલાડીનાં નેત્રમાં કિરણો દેખાય છે, એવું તમારું ઉપરોક્ત કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે જેમ વજ્રમાં ચળકાટનું ભાન થાય છે, તેમ બિલાડી આદિના નેત્રમાં પણ માત્ર ચળકાટનું ભાન થાય છે, પરંતુ નેત્રમાંથી ચોતરફ ફેલાતા સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પણ કિરણો જોવામાં આવતાં નથી. ૩૨.

વળી, હે મિત્ર નૈયાયિક ! જે બિલાડીનાં નેત્રમાં કિરણો હોય અને તે પ્રસરતાં હોય તો રાત્રે પ્રતીપાદિના કિરણોથી વ્યાપ્ત થયેલ ઘટ-પટાદિ પદાર્થ જણાય છે, તેમ બિલાડી-આદિના નેત્રકિરણોથી વ્યાપ્ત હોવાના કારણે ઉંદર પીળા શરીરવાળો તમને શા માટે નથી દેખાતો ? ૩૩.

નૈયાયિક—બિલાડીના નેત્ર કિરણો અતિકૃશ હોવાથી તે કિરણોથી વ્યાપ્ત શરીરવાળા ઉંદરનું જ્ઞાન અમને થતું નથી.

જૈન—તો પછી અતિકૃશ કિરણોની સહાયથી ઉંદરનું જ્ઞાન વિના હરકતે બિલાડીને કેમ થાય છે ? અર્થાત્ તેને પણ તેનો યોગ થવો ન જોઈએ, છુમેકર કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવવામાં કુશલ એવા કિરણોમાં અસમાનતા છે, એમ તો તા કહી શકશો જ નહિ. એટલે કે—જે બંને માટે કિરણો સરખાં જ હોય તો પછી એકને જ્ઞાન થાય અને બીજાને ન થાય એમ કેમ કહેવાય ? ૩૪.

માટે બિલાડીના નેત્રમાં એવી યોગ્યતા જ છે, કે જેથી તે અંધકારમાં પણ જોઈ શકે છે. પરંતુ તેનાં નેત્રાં રશ્મિવાળાં નથી. ૩૫.

આ રીતે વિચારતાં ચક્ષુમાં કોઈ પણ રીતે રશ્મિવત્તા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, તો હે તાર્કિક ! ચક્ષુ પદાર્થને પ્રાપ્ત થઈને યોગજનક છે, એ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અર્થાત્ ચક્ષુની પ્રાપ્ત્યકારિતા સિદ્ધ નથી. ૩૬.

(૫૦) પતા इति रुचयः ॥૨૯॥ किमु कदाचिदयेति । अहो जैन किं न दृष्टा मरीचय इति पृच्छा ॥૩०॥ तच्चक्षुषेति मार्जारचक्षुषा । अत्र काव्ये तत्रापि धिपणा कथं न प्रोज्जुम्भे-

तेति संयोगः ॥३३॥ तस्यापोति ओतोरपि । अस्मिन्निति मृषिके । मतिप्रतिबोधकत्वमिति प्रत्यक्षलक्षणमतिजनकत्वम् ॥३६॥

(टि०) उत्पत्तिरित्यादि । उद्भूततया बाहुल्यतया । तासामिति रुचीनाम् । तत्रैवेति प्रदेशे । काकादरादेरिति सर्पप्रमुखस्य । एता इति रुचयः ॥२९॥ अविवरेत्यादि परवचनमेतत् । वृषदंशेति दंशदशने । वृषान् मूषकान् दशतीति कर्मण्यण् माज्जरस्तन्नेत्रे । न दृष्टा इति अपि तु दृश्यन्ते एव ॥३०॥ अत एवेत्यादि अत इति मरीचिचयप्रभावादेव । तिमिरेति अन्धकारबहुलेपि । मूषकपरीति माज्जरः ॥३१॥ चाकचिकयेत्यादि । अत्र चक्षुषि ॥३२॥ कृशतरेत्यादि । तेषामिति रश्मीनाम् । तस्यापीति बिडालस्य । अस्मिन्निति उन्दरे । असाविति मतिः । सा चेति त्विषां सन्ततिः । उभयत्रेति त्वच्चक्षुषि ओतुचक्षुषि च ॥३४॥ इत्थमित्यादि । तार्किकेति षट्कर्कभाषापरितर्ककर्कशमते इति सोल्लुण्ठवचनम् । प्रतिबोधकत्वमिति ज्ञानोत्पादकत्वम् ॥३६॥

बहिरर्थप्रहौन्मुख्यं बहिष्कारणजन्यता ।

स्थायित्वं वा बहिर्देशे किं बाह्येन्द्रियता भवेत् ॥३७॥

तत्रादिमायां भिदि चेतसा स्यादेतस्य हेतोर्व्यभिचारचिह्नम् ।

अप्राप्यकारि प्रकरोति यस्माद् मन्दाकिनीमन्दरबुद्धिमेतत् ॥३८॥

दोषः स एवोत्तरकल्पनायां यदात्मनः पुद्गल एष बाह्यः ।

चेतश्च तस्मादुपजायमानमेतद् बहिष्कारणजन्यताभृत् ॥३९॥

चेतः सनातनतया कलितस्वरूपं

सर्वापकृष्टपरिमाणपवित्रितं च ।

प्रायः प्रियः प्रणयिनीप्रणयातिरेका-

देतत् करोति हृदये न तु तर्कतज्ज्ञाः ॥४०॥

एतदत्र विततीक्रियमाणं प्रस्तुतेतरदिव प्रतिभाति ।

विस्तराय च भवेदिति चिन्त्यं तद् विलोक्य गुस्तुम्फितवृत्तिम् ॥४१॥

पक्षे तृतीये विषयप्रदेशः शरीरदेशो यदि वा बहिः स्यात् ।

स्थायित्वमाद्ये विषयाश्रितत्वं यद्वा प्रवृत्तिर्विषयोन्मुखी स्यात् ? ॥४२॥

प्राचीनपक्षे प्रतिवाद्यसिद्धिकलङ्कपङ्कः समुपैति हेतोः ।

स्याद्वादिना यत् प्रतिवादिनाऽस्य नाऽङ्गीकृतं मेयसमाश्रितत्वम् ॥४३॥

वणी, डे नैयायिक ! तमोऽये यक्षुमां प्राप्यकारित्व सिद्ध करवाने तमारा अनुमानमां 'आह्येन्द्रियरूप डोवाथी' अयो. डेतु कयो तो तेमां 'आह्येन्द्रियरूप' नो तमने शो, अर्थ अलिप्रेत छे ? आह्य घटपटादि पदार्थनो ओध कराववामां सन्मुणता-तत्परता' अये आह्येन्द्रियतानुं लक्षणु छे ? डे आह्य डारणोथी नन्यत्व छे डे आह्यदेशमां स्थिति अये आह्येन्द्रियत्व छे ? उ७.

પ્રથમ પક્ષમાં એટલે કે બાહ્ય પદાર્થના જ્ઞાનમાં અભિમુખ હોય તે બે બાહ્યેન્દ્રિય કહેવાય તો મનને પણ બાહ્યેન્દ્રિય કહેવું ભેદ એ. કારણ કે મન અપ્રાપ્ત્યકારિ હોવા છતાં પણ મેરૂપર્વત, ગંગા નદી આદિ બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે. ૩૮.

બીજા પક્ષમાં એટલે કે બાહ્ય કારણથી જન્ય હોવાથી બાહ્યેન્દ્રિય કહેવાતી હોય તો પણ તે જ દોષ છે એટલે કે, મનવડે હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે. કારણ કે પુદ્ગલ આત્માથી બાહ્ય છે, અને મન પુદ્ગલ વર્ગણથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે મન પણ બાહ્યકારણજન્ય તો છે જ અને છતાં તે અપ્રાપ્ત્યકારી છે. ૩૯.

નૈયાયિક—મન નિત્ય છે અને અણુરૂપ છે તેથી તે બાહ્ય કારણજન્ય કહેવાય નહીં.

જૈન—તમારું આ કથન કામી પુરુષ સ્ત્રીના પ્રેમથી માની લ્યે તો ભલે માની લ્યે પણ તર્ક જાણનાર બુદ્ધિશાળી પુરુષ તો કદી પણ નહીં માને. ૪૦.

આ સ્થળે મનનો નિત્યાનિત્યત્વનો વિચાર અપ્રસ્તુત જેવો છે. વળી, તેનો વિચાર વિસ્તારથી કરવો પડે માટે અહીં વિશેષ લખતા નથી. તો જિજ્ઞાસુ પુરુષોએ અમારા ગુરુજીએ રચેલ 'સ્વાદ્વાદરત્નાકર' નામની વૃત્તિ ભેદ વિચારી લેવું. ૪૧.

'બાહ્યપ્રદેશમાં સ્થાયિત્વ-સ્થિતિ કરે' તે 'બાહ્યેન્દ્રિય' એ ત્રીજા પક્ષમાં બાહ્યપ્રદેશ એટલે વિષયપ્રદેશ માને છે કે શરીરપ્રદેશ ? 'વિષયપ્રદેશમાં સ્થિતિ' એ પ્રથમ પક્ષનો અર્થ 'વિષયને આશ્રિત' એ છે કે 'વિષયોન્મુખી પ્રવૃત્તિ' છે ? ૪૨.

'વિષયપ્રદેશમાં સ્થિતિ'નો અર્થ 'વિષયને આશ્રિત' એવો હોય તો પ્રતિવાદ્યસિદ્ધિ (અન્યતરાસિદ્ધિ) નામનો દોષ આવશે, કારણ કે—સ્વાદ્વાદમતાવલમ્બી પ્રતિવાદ્યે ચક્ષુને વિષયાશ્રિત માનેલ નથી. ૪૩.

(પ૦) તર્કતજ્ઞા-ઇતિ । નિત્યાનિત્યં મનઃ, શુભાશુભચિન્તાહેતુસ્વભાવાત્ ; મનોઽણુપરિમાણં ન ભવતિ કરણત્વાલ્લોચનાદિવત્-एवंप्रायःप्रयोगविदुराः ॥૪૦॥

(ટિ૦) તત્રાદિમાયામિત્યાદિ । તત્રેતિ બાહ્યેન્દ્રિયત્વાદિતિ હેતૌ । પતદિતિ મનઃ ॥૩૮॥ દોષઃ સ પવેત્યાદિ । एष इति चेतोवर्णणारूपः । तस्मादिति पुद्गलात् ॥૩૯॥ અર્થેવં મન્યસે—ચેતો નિત્યમ્ । તતઃ કથંકારં કારણજન્યં સ્થાદિત્યાશબ્કયાહ—ચેતઃ સનાતનેત્યાદિ । સનાતનેતિ નિત્યતયા—તન્મતે ચેતો નિત્યમિત્યર્થઃ । सर्वापकृष्टेति अणुपरिमाणं मनः ॥૪૦॥ પ્રાચીનેત્યાદિ । अस्थेति विषयाश्रितत्वरूपस्य हेतोः ॥૪૩॥

પક્ષે તથા સાધનશૂન્યતાઽસ્મિન્ દૃષ્ટાન્તદોષઃ પ્રકટઃ પટ્ટનામ્ ।

જિહ્વેન્દ્રિયં નાર્થસમાશ્રિતં યદ્ વિલોકયામાસુરમી કદાચિત્ ॥૪૨॥

દ્વિતીયકન્પે કિમસૌ પ્રવૃત્તિરર્થાભિમુખ્યેન વિસર્પણં સ્યાત્ ? ।

આશ્રિત્ય કિં વા વિષયપ્રપન્ચં પ્રતીતિસંપત્પ્રતિવોધકત્વમ્ ? ॥૪૫॥

पक्षे पुरश्चारिणि सिद्धिवन्ध्यं स्यात् साधनं जैनमतानुगानाम् ।

यस्माद् न तैर्लोचनरश्मिचक्रमङ्गीकृतं वस्तुमुखं प्रसर्पत् ॥४६॥

निदर्शनस्य स्फुटमेव दृष्टं वैकल्यमत्रैव हि साधनेन ।

पदार्थसार्थं प्रति यद् न सर्पज्जिह्वेन्द्रियं केनचिदिष्टपूर्वम् ॥४७॥

पक्षान्तरे तु व्यभिचारमुद्रा किं चेतसा नैव समुज्जृम्भे ? ।

यस्मात् तदप्राप्य सुपर्वशैलस्वर्गे समुत्पादयति प्रतीतिम् ॥४८॥

वणी, आ पक्षमां जिह्वेन्द्रियरूप दृष्टांत साधनशून्य डोष ते दृष्टांतात्मास
थशे, कारण के कुशल पुरुषोत्तमे जिह्वाने कदीपण विषयने आश्रित डोष ये
रीते लोष नथी. ४४.

विषयो-सुभी प्रवृत्ति करे ते आहोन्द्रिय छे; ये भीजे पक्ष कडो तो विषयो-
सुभी प्रवृत्ति येटले विषयनी. सन्सुण विसर्पण-गमन छे के विषय प्रपंचनी
अपेक्षा राभीने आधजनक थवुं ते छे ? ४५.

प्रथम विकल्पमां जैन मतानुसारे डेतुमां असिद्धि (अन्यतरासिद्ध) नामनो
दोष छे कारण के जैनोत्तमे पदार्थ तरङ्ग गमन करतुं नेत्रगत रश्मियक स्वीकारुं
नथी. ४६.

वणी, जिह्वेन्द्रियनुं पणु विषय तरङ्ग गमन डोष ये पणु मानेन नथी.
माटे दृष्टांतमां पणु साधनशून्यता नामनो दोष स्पष्ट जणाय छे. ४७.

भीजे विकल्पमां शुं मनथी व्यभिचार नथी ? कारण के मन विषयप्रपंचनी
अपेक्षा राभवा छंतां मेरुपर्वत स्वर्गादि पदार्थने प्राप्त कथा विना न तेमनुं
ज्ञानं कराये छे. ४८.

(पं०) अर्थसमाश्रितमिति अर्थाधियम् । ॥४४॥ आश्रित्येति उद्दिश्य । ॥४५॥ पुरश्चा-
रिणीति प्रथमे ॥४६॥

(टि०) पक्षे पुर इत्यादि । साधनमित्यर्थाभिमुख्येन विसर्पणं जैनानामसिद्धम् । तैरिति
जैः ॥४६॥

शरीरस्य-वहिर्देशे स्थायित्वं यदि जल्प्यते ।

वाह्येन्द्रियत्वमत्र स्यात् संदिग्धव्यभिचारिता ॥४९॥

अप्राप्तार्थपरिच्छेदेनाऽपि सार्थं न विद्यते ।

हेतोर्वाह्येन्द्रियत्वस्य विरोधो वत कश्चन ॥५०॥

क्वचित् साध्यनिवृत्त्या तु हेतुव्यावृत्तिदर्शनात् ।

प्रतिबन्धप्रसिद्धिश्चेत् तदाऽत्रापि कथं न सा ? ॥५१॥

रसनस्पर्शनघ्राणश्रोत्रान्येन्द्रियतावलात् ।

चक्षुरप्राप्यविज्ञात् मनोवत् प्रतिपद्यताम् ॥५२॥

साध्यव्यावृत्तितोऽत्रापि हेतुव्यावृत्तिरीक्षिता ।

न च कश्चिद् विशेषोऽस्ति येनैकत्रैव सा मता ॥५३॥

बाह्येन्द्रियत्वं सकलङ्कमेवं न तार्किकान् प्रीणयितुं तदीष्टे ।

भ्रूविभ्रमो दुर्भगभामिनीनां वैदग्ध्यभाजो भजते न चेतः ॥५४॥

शरीरना आह्य देशमां रडे ते आह्येन्द्रिय जेभ कडे तो हेतुमां संहिग्ध-
व्यलियार-अनैकान्तिक दोष आवशे. ४६.

कारणु के आवा आह्येन्द्रियत्व हेतुने अप्राप्यकारित्व साथे केध नतने
विरोध नथी. ५०.

नैयायिक-केध केध ठेकाणु साध्यनिवृत्तिने कारणु साधननिवृत्तिने लधने
पणु व्याप्ति सिद्ध थाय छे, तो ते प्रमाणु जे प्राप्यकारी नथी ते आह्येन्द्रिय
पणु नथी जेभ के मन-आम व्याप्तिनी सिद्धि शा माटे न थाय ? ५१.

जैन-ते न प्रकारे यक्षुमां पणु अप्राप्यकारित्वनी सिद्धि स्वीकारे. अथांत
जे न न्याये यक्षुमां पणु अप्राप्यकारित्वनी सिद्धि थशे. ५१.

जेभ के-यक्षु अप्राप्यकारी छे, कारणु के रसन-स्पर्शन-घ्राणु अने श्रोत्र
धन्द्रियथी लिन्न धन्द्रिय ते छे, मननी जेभ. ५२.

अमारा आ अनुमानमां पणु तमारा अनुमाननी जेभ साध्यालावने कारणु
साधनालाव सिद्ध थध शके छे तेथी तमारा अने अमारा अनुमानमां कध पणु
इर नथी, के जेथी करीने तमारा अनुमानमां साध्यनी व्यावृत्तिथी हेतुनी व्यावृत्ति
द्वारा साध्यनी सिद्धि थाय, अने अमारा अनुमानमां न थाय. सारांश जे छे
के व्याप्तिनी सिद्धि अकद दष्टांतथी नही पणु सर्वविपक्षेमांथी हेतुनी व्यावृत्ति
डाय तो न थाय छे. तमे मात्र जेक मनमां न हेतुनी व्यावृत्ति अतावी व्याप्ति
सिद्ध करवा प्रयत्न क्ये ते अराअर नथी. ५३.

आथी अलागिनी(विधवा) स्त्रीना कटाक्षे उत्तम (साधु) पुरुषना चित्तने
भोड पमाडी शकता नथी, तेम तमारे आ हेतु सकलंक संहिग्धव्यलियारी
डोवाथी तार्किक पुरुषोने प्रसन्न करवा समर्थ नथी. ५४.

(५०) संहिग्धव्यभिचारित्तेति अनैकान्तिकत्वम् ॥४९॥ अप्राप्तार्थपरिच्छेदेनापीति
अप्राप्यकारित्वेनापि ॥५०॥ क्वचिदिति यत् प्राप्यकारि न भवति, तद् बाह्येन्द्रियमपि न भवति,
यथा मनः । एवंविधे जैनोक्ते व्यावृत्तिप्रधाने साधने । अत्रापीति उत्तरपद्येन वक्ष्यमाणे प्रयोगे ।
सेति प्रतिबन्धप्रसिद्धिः ॥५१॥ सकलंकमति संहिग्धानैकान्तिकत्वदूषितम् ॥५२॥

(टि०) अप्राप्तार्थेत्यादि । चक्षुरप्राप्य विषये मतिं करोति, बाह्येन्द्रियत्वाज्जिह्वावदित्यपि हेतोर्न
विरोधः ॥५०॥ क्वचित्साध्येत्यादि । तन्मते हि विपक्षव्याप्तावपि साधनव्यावृत्तेः पूर्वं साध्यव्यावृ-
त्तिरिष्यते । अतः क्वत्साध्येति प्राप्यकारित्वव्यावृत्त्या हेतोरिति बाह्येन्द्रियत्वस्य । यत्प्राप्यकारि
न स्यात् तद्बाह्येन्द्रियमपि न, यथा मनः । एवं विधे व्यावृत्तिप्रधाने साधने । प्रतिबन्धेति ।
प्रतिबन्धस्याविनाभावस्य प्रसिद्धिः । अत्रापीति चक्षुरप्राप्यकारीत्वेवंप्रकारे । सेति प्रतिबन्धप्र-
तिपत्तिः । अमन्मतेऽयं स्वभावो विपक्षे साध्यव्यावृत्तिपूर्वा साधननिवृत्तिः ॥५१॥ साध्य-

વ્યાવૃત્તૌત્યાદિ । સ્તેતિ પ્રતિબન્ધપ્રસિદ્ધિઃ । તાવકાનુમાને આસ્માકીને ચ સમાના ઉભયોર્વિશેષા-
ભાવાત્ ॥૫૩॥ સકલઙ્કમિતિ સન્દિગ્ધાનેકાન્તિકત્વદ્ષિતમ્ ॥૫૪॥

કિન્ચાઙ્ક્ર સંસૂચિતમાદિશબ્દાત્ વૃત્તે પુરશ્ચારિણિ કારકત્વમ્ ।

યત્ પ્રાપ્યકારિત્વસમર્થનાય નેત્રસ્ય તત્ કાણદગ્જ્જનામમ્ ॥૫૫॥

યસ્માદિદં મન્ત્રજપોપસર્પત્પ્રોદામરામાવ્યભિચારદોષાત્ ।

ઉત્તાલવેતાલકરાલકેલીકલઙ્કિતશ્રીકમિવાઙ્કમાતિ ॥૫૬॥

વળી, 'ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી છે, બાહ્યોન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી' આ પ્રમાણે
ચક્ષુમાં પ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ માટે કહેલ હેતુમાં આદિ શબ્દથી 'કારકત્વ'
રૂપ હેતુનું સૂચન કર્યું છે પણ તે કાણી આંખને આજવાની જેમ વ્યર્થ છે. ૫૫.

કારણ કે આ 'કારકત્વ' હેતુમાં મન્ત્રબંધથી નજીક આવતી ઉદ્ભવ
સ્ત્રીથી વ્યભિચાર છે, માટે તે ઉલ્કટ મદોન્મત્ત વેતાલની ભયંકર ક્રીડાથી
કલંકિત થયેલી શોભાવાળો જણાય છે. ૫૬.

(૫૦) પુરશ્ચારિણીતિ ચક્ષુઃ પ્રાપ્યેત્યસ્મિન્ ॥૫૫॥

(ટિ.) કારકત્વમિતિ ચત્કારકં તત્પ્રાપ્યકારીતિ વ્યાપ્તિઃ ॥૫૫॥ યસ્માદિદમિતિ
યસ્માદિતિ કારણાત્ । હૃદમિતિ કારકત્વમ્ । મન્ત્રઃ [અ]પ્રાપ્યકારો, રામાદ્યાકર્ષણકાર-
કત્વાત્ । અત એવાનેકાન્તિકોઽયં હેતુઃ ॥૫૬॥

તથાહિ—

કનકનિકષસ્નિગ્ધાં મુગ્ધાં મુહુર્મધુરસ્મિતાં

ચટુલકુટિલભ્રૂવિભ્રાન્તિ કટાક્ષપટુચ્છટામ્ ।

ત્રિજગતિ ગતાં કશ્ચિદ્ મન્ત્રી સમાનયતિ ક્ષણાત્

તરુણરમણીમારાદ્ મન્ત્રાન્ મનોમુવિ સંસ્મરન્ ॥૫૭॥

કશ્ચિદત્ર ગદતિ સ્મ યત્ પુનર્મન્ત્રમન્ત્રણગવી સમાનયેત્ ।

યુક્તમેવ મદિરેક્ષણાદિકં તેન નાઙ્કમિહિતદૂષણોદયઃ ॥૫૮॥

મન્ત્રસ્ય સાક્ષાદ્ ઘટના પ્રિયાદિના પરમ્પરાતો યદિ વા નિગદ્યતે ? ।

સાક્ષાત્ ન તાવદ્ યદયં વિહાયસો ધ્વનિસ્વરૂપસ્તવ સંમતો ગુણઃ ॥૫૯॥

તતોઽસ્ય તેનૈવ સમં સમસ્તિ સંસક્તિવાર્તા ન તુ પક્ષમલાક્ષ્યા ।

અથાઙ્કરાલમ્બનવેદનં સ્યાદ્ મન્ત્રસ્તથાઙ્કપ્યસ્ત્વિવયમાત્મનૈવ ॥૬૦॥

તે આ પ્રમાણે—મનમાં મન્ત્રનો જપ કરનાર કોઈ માંત્રિક પુરુષ ત્રણ
જગત્માં કોઈ પણ સ્થળે રહેલી, સુવર્ણની કસોટી સમાન સ્નિગ્ધ, લોળી,
વારંવાર મધુર હાસ્ય કરતી, ચપલ અને વક્રબ્રુકુટિના વિલાસવાળી કટાક્ષની
સુંદર છટાવાળી સ્ત્રીને દૂરથી પણ ક્ષણવારમાં જેથી લાવે છે. અહિં મન્ત્રમાં
'કારકત્વ' તો છે, પણ પ્રાપ્યકારિત્વ નથી. માટે આ હેતુ વ્યભિચારી છે. ૫૭.

નૈયાયિક—આ વિષયમાં અમારું કહેવું એમ છે કે—મંત્રમાં યોજાયેલ વાણી સ્ત્રીને ખેંચી લાવે છે. માટે ઉપર કહેલ વ્યભિચાર દોષ આવશે નહીં. ૫૮.

જૈન—એમ કહો તો પૃષ્ઠીએ છીએ કે—સ્ત્રીની સાથે મંત્રનો સંબંધ સાક્ષાત છે કે પરપરાએ ? સાક્ષાત્ સંબંધ તો સંભવે નહીં. કારણકે મંત્ર શબ્દરૂપ છે, અને તમો શબ્દને આકાશનો ગુણ માનો છો. ૫૯.

માટે આ શબ્દરૂપ મન્ત્રનો સાક્ષાત્ સંબંધ તો આકાશ સાથે જ ઘટી શકે છે, પરંતુ સ્ત્રી સાથે ઘટી શકે નહીં.

નૈયાયિક—અક્ષરોના આલમ્બનથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન એ જ મંત્ર છે.

જૈન—એમ માનો તો જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. માટે જ્ઞાનરૂપ મન્ત્રનો સાક્ષાત્ સંબંધ આત્મા સાથે જ થશે, પરંતુ સ્ત્રી સાથે નહીં થાય આથી મંત્રનો સાક્ષાત્સંબંધ સ્ત્રી સાથે છે, એમ કહી શકશો નહીં. ૬૦.

(૫૦) આરાદિતિ દ્વાત્ ॥૫૭॥ યુક્તમિતિ સમ્બદ્ધમ્ ॥૫૮॥ અસ્યેતિ શબ્દસ્ય । તેનૈવેતિ વિહાયસા ॥૬૦॥

(ટિં) કશ્ચિદત્રેત્યાદિ । યુક્તમિતિ સમ્બદ્ધમેવ । મદિરેતિ નારીપ્રમૃતિકમ્ । તેનેતિ કારેણન ભવદ્ધિરભિહિતમુક્તં દૂષણં તસ્યોદયો ન ॥૫૮॥ મન્ત્રસ્યેત્યાદિ । વિહાયસા ઇતિ આકાશસ્ય । શબ્દો હ્યમ્બરગુણો ભવતઃ સમ્મતઃ । યો યસ્ય ગુણઃ સ તેનૈવ સમ્યદ્ધો ભવતિ નાન્યેન ॥૫૯॥ તત્તોડસ્યેત્યાદિ । તતઃ કારણાદસ્યેતિ ધ્વનિરૂપસ્ય મન્ત્રસ્ય તેનેતિ આકાશેન । વેદનમિતિ જ્ઞાનમ્ । ઇયમિતિ સંસક્તિવર્ત્તા । જ્ઞાનમાત્મગુણઃ । અત એવાત્મસમ્બદ્ધો ભવતુ ॥૬૦॥

અથાપિ મન્ત્રસ્ય નિવેદ્યતે ત્વયા સંસક્તિરેતત્પતિદેવતાડ્ડત્મના ।

સંતોષપોષપ્રગુણા ચ સા પ્રિયાં પ્રિયં પ્રતિ પ્રેરયતિ સ્વયોગિનીમ્ ॥૬૧॥

બ્રૂમહેડત્ર નનુ દેવતાડ્ડત્મના મન્ત્રવર્ણવિસરસ્ય કા ઘટા ? ।

અમ્બરસ્ય ગુણ એષ તત્ કથં દેવતાડ્ડત્મનિ ભજેત સદ્ગતિમ્ ? ॥૬૨॥

આશ્રયદ્વારતોડપ્યસ્ય સંસર્ગો નાસ્તિ સર્વથા ।

વ્યાપકદ્રવ્યયોર્યસ્માત્ સંસર્ગો નાડ્ડમુના મતઃ ॥૬૩॥

વ્યાપકેષુ વદતિ વ્યતિષદ્ધં યસ્તુ તેન મનસા ધ્વનિના ચ ।

વીતવસ્તુવિષયેણ વિમૃશ્યઃ સ્પષ્ટ એવ વિલસન્ વ્યભિચારઃ ॥૬૪॥

અયસ્કાન્તાદનેકાન્તસ્તથાડ્ડત્ર પરિભાવ્યતામ્ ।

આક્ષેપશ્ચ સમાધિશ્ચ જ્ઞેયૌ સ્નાકરાદિહ ॥૬૫॥

કારકત્વમપિ તદ્ ન શોભતે પ્રાપ્યકારિણિ યદીક્ષણે મતમ્ ।

પ્રાપ્ય વસ્તુ વિતનોતિ તદ્ મર્તિ નૈવ ચક્ષુરિતિ તત્ત્વનિર્ણયઃ ॥૬૬॥

અદ્રિચન્દ્રકલનેષુ યેત્યદઃ પ્રાક્ પ્રરૂપિતમુપૈતિ નો ધટામ્ ।

રશ્મિસંચયવિપજ્જિતં હિ તત્ તે ચ તત્ર નિતરાં વ્યપાકૃતાઃ ॥૬૭॥

નૈયાયિક-મંત્રનો સાક્ષાત્સંબંધ એના સ્વામી (અધિષ્ઠાયક) દેવ સાથે છે, અને દેવનો સંબંધ સ્ત્રી સાથે છે. એટલે મંત્રોચ્ચારથી પ્રસન્ન થયેલ તે દેવતા પોતાસાથે સંબંધવાળી સ્ત્રીને મંત્ર લણનાર પુરુષ પ્રત્યે પ્રેરણા કરે છે-એમ પરંપરા સંબંધ છે. ૬૧.

જૈન-આ વિષયમાં તમને પૂછીએ છીએ કે-મન્ત્રાક્ષરોના સમૂહનો દેવના આત્મા સાથે કયો સંબંધ છે? કારણ કે તમારા મતાનુસાર આ મન્ત્રાક્ષરોનો સમૂહ શબ્દરૂપ હોવાથી આકાશનો ગુણ છે, તો પછી દેવને વિષે મન્ત્રનો સંબંધ છે, એ કથન કઈ રીતે સંગત થશે? અર્થાત્ નહીં થાય. ૬૨

નૈયાયિક-શબ્દોનો આશ્રય આકાશ છે, અને તે વ્યાપક છે. તો તે આકાશ દ્વારા શબ્દરૂપ મન્ત્રાક્ષરોના સમૂહનો દેવના વ્યાપક આત્મા સાથે સંબંધ થશે.

જૈન-એમ પણ તમે કહી શકશો નહીં, કારણ કે-વ્યાપક દ્રવ્યોનો પરસ્પર સંસર્ગ તમોએ માનેલ નથી. ૬૩.

વળી (નવીન નૈયાયિકાદિ કે વૈશેષિકાદિ) જેઓ વ્યાપક દ્રવ્યોનો પણ પરસ્પર સંયોગ સંબંધ માને છે, તેઓના મતે પણ અતીત વસ્તુને વિષય કરનાર મન અને શબ્દ વડે હેતુમાં સ્પષ્ટ વ્યભિચાર દેખાય છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ નષ્ટ થઈ ગઈ તેની સાથેના સંસર્ગનો અસંભવ છતાં મન અને શબ્દ તેના યોગના કારક છે. ૬૪. વળી આ કારકત્વ હેતુમાં લોહચુંબક વડે પણ વ્યભિચાર છે, કારણ કે, ચુંબક શક્તિ લોહચુંબકમાં સ્થિત હોઈ લોહને અપ્રાપ્ત છતાં દૂરગત લોહનું આકર્ષણ કરે છે, આ અંગે શંકા અને સમાધાન, વિગેરે જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિમાનોએ સ્યાદ્વાદરત્નાકર (પૃ. ૩૩૦-૩૧) માંથી જાણી લેવાં. ૬૫

માટે ઉપર મુજબ વિચારતાં ચક્ષુમાં પ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ માટે અપાતો આ કારકત્વ હેતુ જરાએ શોભાસ્પદ નથી, તેથી કરીને ચક્ષુ પદાર્થને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ જ્ઞાન કરાવે છે, એ અબાધિત સિદ્ધાન્ત જાણવો. ૬૬.

વળી પર્વત અને અંદ્રજ્ઞાનમાં તમોએ જે કાલવિલમ્બ (શ્લોક ૩) કહ્યો હતો તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે-રશ્મિચક્રને માનવાથી આ કથન થઈ શકે છે, પરંતુ ચક્ષુમાં તે રશ્મિચક્રનું અમોએ સર્વથા ણંડન કરી નાંખેલ છે. ૬૭.

(૫૦) અથાપીતિ પરમ્પરાપક્ષસ્યોપક્ષેપઃ । સ્વયોગિનીમિતિ સ્વસમ્બદ્ધામ્ ॥૬૧॥ આશ્રય-દ્વારત્ત્વમિતિ । શબ્દસ્યાશ્રયો હ્યાકાશઃ । સ ચ સર્વવ્યાપી । અસ્યેતિ મન્ત્રવર્ણવિસરસ્ય ॥૬૩॥ વ્યાપ-

केष्विति आत्मादिषु । यस्त्विति मनसः प्राप्यकारित्ववादी वैशेषिकादिः- । व्यभिचार इति कारकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वम् । को भावः ? अतीतवस्तुविषयस्य मनसः शब्दस्य च यद्यपि चिन्तकत्वेनार्थप्रकाशकत्वेन च कारकत्वमस्ति तथापि प्राप्यकारित्वं नास्ति विषय-स्यातीतत्वात् ॥६४॥ अयस्कान्ताद्नेकान्त इति । स हि कारकमस्ति परं अप्राप्यकारी । अत्रेति कारकत्वहेतौ ॥६५॥ मतमिति भवतां इष्टम् । प्राप्य वस्त्वित्यादि चक्षुः कर्तुं वस्तु प्राप्य मतिं नैव वितनोतीति योजना ॥६६॥ तत्रेति नयने ॥६७॥

(टि०) अथापीत्यादि । पतत्पतीति एतस्य मन्त्रस्याधिष्ठातृदेव्या । सेति अधिष्ठात्री । स्वयोगिनीमित्यात्मसम्बद्धाम् ॥६९॥ आश्रयेत्यादि । परम्परापक्षस्य परिहारः । आश्रयस्य गगनस्य द्वारेण मंत्रवर्णविसरो गगने संसज्यते, अकाशं पक्षमलाद्या इत्यपि न घटते । व्यापकेति आकाशात्मनोः । अमुनेति भवदाचार्येण ॥६३॥ व्यापकेष्वित्यादि । व्यतिपङ्गमिति संयोगम् । तेनेति भवतां चतुर्णां मध्ये केनापि । य इति मनसः प्राप्यकारित्ववादि वैशेषिकादिः । मनसेति अप्राप्यकार्यपि मनो ध्वनिश्च कारकम् । व्यभिचारः कारकत्वव्यहेतोः । कारकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वम् । को भावः ? अतीतवस्तुविषयस्य मनसः, शब्दस्य च, यद्यपि चिन्तकत्वेनार्थप्रकाशकत्वेन च कारकत्वमस्ति, तथापि प्राप्यकारित्वं नास्ति, विषयस्यातीतत्वात् । अयस्कान्तो हि कारकमस्ति परमप्राप्यकारी ॥६४-६५॥ अद्रिचन्द्रेत्यादि । ते इति रश्मयः । तत्रेति चक्षुषि । व्यपाकृता इति पूर्वोक्तप्रकारेण निराकृताः ॥६७॥

§ ६ किञ्च,

चक्षुरप्राप्य धीकृद् व्यवधिमतोऽपि प्रकाशकं यस्मात् ।

अन्तःकरणं यद्द्वयतिरेके स्यात् पुना रसना ॥६८॥

अथ द्रुमादिव्यवधानभाजः प्रकाशकत्वं ददृशे न दृष्टौ ।

ततोऽप्ययं हेतुरसिद्धतायां धौरेयभावं विभराम्भूव ॥६९॥

एतन्न युक्तं शतकोटिकाचस्वच्छोदकस्फाटिकभित्तिमुखैः ।

पदार्थपुञ्जे व्यवधानभाजि संजायते किं नयनाद् न संवित् ? ॥७०॥

दम्भोलिप्रभृति प्रभिद्य भिदुराश्चेद् रोचिपश्चक्षुषः

संसर्गोपगताः पदार्थपटली पश्यन्ति तत्र स्थिताम् ।

एवं तर्हि समुच्छलन्मलभरं भित्त्वा जलं तत्क्षणात् ।

तेनाऽप्यन्तरितस्थितीननिमिषानालोकयेयुर्न किम् ? ॥७१॥

विध्यातास्तेन ते चेद् विमलजलभरात् किं भजन्ते न शान्ति

किञ्चाऽम्भः काचकूपोदरविवरगतं निष्पतेत् तत् तदानीम् ।

दोषश्चेद् नैष तूर्णं यदयमुदयते नूतनव्यूहरूपः

सर्पयुस्तर्हि नैताः कथमपि रुचयो लोचनस्यापि तस्मिन् ॥७२॥

ભવતિ પરિગમશ્ચેદ્ વેગવત્વાદમીષાં
 કતિપયકલયાઽસ્તુ ક્ષીરપાતસ્તદાનીમ્ ।
 ન ચ ભવતિ કદાચિદ્ બુદ્બુદસ્યાપિ તસ્માત્
 પ્રપતનમિતિ યુક્તસ્તસ્ય નાશઃ ક્રિમાશુ ? ॥૭૩॥

કિञ્ચ,

કલશકુલિશપ્રાકારોદિત્રિવિષ્ટપકન્દરા—

કુહરકલિતં વિશ્વં વસ્તુ પ્રતિક્ષણમહુરમ્ ।

જ્વલનકલિકાવત્ કિન્વસ્મિન્ નિરન્તરતામ્રમઃ

પ્રભવતિ વદન્નિત્યં શાક્યઃ કથં પ્રતિહન્યતે ? ॥૭૪॥

તસ્થૌ સ્થેમા તદસ્મિન્ વ્યવધિમદમુના પ્રેક્ષ્યતે યેન સર્વં

તત્ સિદ્ધા નેત્રબુદ્ધિર્વ્યવધિપરિગતસ્યાપિ ભાવસ્ય સમ્યક્ ।

કુડચાવષ્ટવ્ધબુદ્ધિર્ભવતિ કિમુ ન ચેદ્ નેદૃશી યોગ્યતાઽસ્ય

પ્રાતસ્યાપિ પ્રકારો પ્રભવતિ ન કથં લોચનાદ ગન્ધબુદ્ધિઃ ? ॥૭૫॥

કિં વા ન પ્રતિભાસતે શશધરે કર્માપિ તદ્ભૂપવદ્

દૂરાચ્ચેદ્ વિલસત્ તદસ્ય હૃદયે લક્ષ્યેત કિં લાઞ્છનમ્ ? ।

તસ્માચ્ચક્ષુષિ યોગ્યતૈવ શરણં સાક્ષી ચ નઃ પ્રત્યય-

સ્તત્ તર્કપ્રગુણ ! પ્રતીહિ નયનેષ્વપ્રાપ્ય ધીકર્તૃતામ્ ॥૭૬॥

§ ૬ વળી, ચક્ષુ અપ્રાપ્ત્યકારી અર્થાત્ પદાર્થને પ્રાપ્ત થયા વિના જ્ઞાન કરાવનારી છે, વ્યવધાનવાળા પદાર્થને પણ જાણાવતી હોવાથી, મનની જેમ. આ અન્વયી-સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. અને વ્યતિરેકી-વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત તરીકે અહીં જીલ જાણવી. ૬૮.

નૈયાયિક-આડ વિગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનું ચક્ષુ પ્રકાશક-જ્ઞાપક નથી, માટે તેમાં અપ્રાપ્ત્યકારિત્વનો સાધક 'વ્યવધાનવાળા પદાર્થોને પણ જાણાવતી હોવાથી' એ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. ૬૯.

જૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-મણિ, કાચ, સ્વચ્છ જળ અને નિર્મળસ્ફટિકની ભીંત વગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનું જ્ઞાન શું નેત્રથી નથી થતું? અર્થાત્ થાય છે, માટે અમારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ નથી. ૭૦.

નૈયાયિક-ચક્ષુના કિરણો વળ, મણિ, જળ, સ્ફટિકાદિ પદાર્થોને ભેદવાનાં સ્વભાવવાળાં છે, તેથી તે પદાર્થોને ભેદીને પદાર્થને પ્રાપ્ત થઈને તેનો યોગ કરાવે છે.

જૈન-જે એમ હોય તો-ઉછળતા મલિન પાણીને ભેદીને તેમાં રહેલ માછલાં-ઓનો યોગ નેત્ર કેમ કરાવતાં નથી? ૭૧.

નૈયાયિક—મલિન જળવડે તે નેત્રરશ્મિઓ ખુઝાઈ જાય છે, તેથી મેલા જળમાં રહેલ માછલાં વિગેરે દેખી શકાતાં નથી.

જૈન—તો પછી નિર્મળ જળના સમૂહથી નેત્ર રશ્મિ કેમ ખુઝાઈ જતાં નથી? અર્થાત્ નેત્ર કિરણો જો મલિન જળથી ખુઝાઈ જતા હોઈ મલિન જળમાં રહેલ પદાર્થના ઘોઘમાં સમર્થ થતાં ન હોય તો નિર્મળ જળમાં રહેલ પદાર્થના ઘોઘમાં પણ સમર્થ નહીં થાય. વળી, ચક્ષુકિરણોને તમો પદાર્થના લેદક માનો છે. તેથી કાચની શીશીમાં રહેલું પાણી ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ સમયે બહાર નીકળી જવું જોઈએ. કારણ કે તે વખતે તમારા મતાનુસાર ચક્ષુકિરણોથી કાચની શીશીનો લેદ થવાથી તે છિદ્રમય બની ગયેલ છે.

નૈયાયિક—પાણી શીશીમાંથી બહાર નથી આવતું કારણ કે—ચક્ષુરશ્મિથી લેદાયેલ (છિદ્રમય બની ગયેલ) કાચની શીશી જલદીથી નવીન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

જૈન—જો એમ થતું હોય તો પછી નેત્રકિરણો પણ તેમાં કેઈ પણ રીતે પ્રવેશ કરી શકશે નહીં. ૭૨

નૈયાયિક—નેત્રકિરણો અતિ વેગવાળાં હોવાથી કાચની શીશીમાં પ્રવેશ કરી જશે.

જૈન—એમ કહો તો તે વખતે કાચની શીશીમાંથી થોડુંક પાણી તો બહાર નીકળવું જ જોઈએ, પરંતુ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષસમયે કાચની શીશીમાંથી પાણીનું બિન્દુ પણ બહાર નીકળતું નથી. તો પછી આ રીતે તે કાચની શીશીનો શીઘ્ર નાશ અને પુનઃ નવીન શીશીની ઉત્પત્તિ એ પ્રક્રિયા યુક્તિયુક્ત નથી. ૭૩.

વળી, જો તેમ થતું હોય તો 'ત્રણે લોકમાં રહેલ ઘટપટાદિ સમસ્ત વસ્તુ પ્રતિક્ષણે ભંગુર છે, છતાં તે વસ્તુમાં જે નિરન્તરતાનું જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ 'આ તે જ છે' એવું ભાન થાય છે, તે તો આ 'તેજ દીપકલિકા છે' એ જ્ઞાનની જેમ ભ્રમરૂપ છે'—આ પ્રમાણે ઘોલનાર ધૌદ્ધનો નિરાસ કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ તમારા અને ધૌદ્ધના મતમાં લેદ નહીં રહે. ૭૪.

માટે કાચનો કુપો (શીશી) સ્થિર રૂપવાળો એનો એ જ છે, અને તેનાથી વ્યવહિત (એટલે કે તેમાં રહેલ) જળ વિગેરે સર્વ પદાર્થો ચક્ષુ વડે જોઈ શકાય છે. આ પ્રકારે વ્યવધાનવાળા પદાર્થોમાં પણ ચાક્ષુષ જ્ઞાનની સિદ્ધિ યુક્તિયુક્ત છે, તેથી ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે.

નૈયાયિક—જો ચક્ષુ વ્યવહિત પદાર્થોને જોઈ શકતી હોય તો ભીંત વિગેરેથી વ્યવહિત પદાર્થોનું ચાક્ષુષજ્ઞાન કેમ થતું નથી?

જૈન—ભીંત વિગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોના ઘોઘની યોગ્યતા ચક્ષુમાં ન હોવાથી તે તેનું જ્ઞાન કરાવતી નથી. ચક્ષુને પ્રાપ્ત છતાં ગન્ધનું જ્ઞાન કેમ નથી થતું? અર્થાત્ પ્રાપ્ત છતાં અયોગ્યનું જ્ઞાન તે કરાવી શકે નહીં. ૭૫.

વળી, ચન્દ્રનું રૂપ જેમ ચક્ષુથી જાણી શકાય છે, તેમ તેની ક્રિયા (ગતિ) કેમ જાણી શકાતી નથી?

નૈયાયિક—અતિ દૂર હોવાથી ચન્દ્રની ક્રિયા જાણી શકાતી નથી.

नैन—जे अमे डाथ तो अंद्रमां रडेलां लांछन (इलांक)नो जोध पणु कर्षरीते थशे ? अर्थात् तेनो पणु जोध थयो न जेई अमे. भाटे अक्षुमां योज्यता अमे न कारणु छे. अने तेमां आपणो अनुभव न साक्षीरूप छे. भाटे डे तर्कविद् । तमे पणु अक्षु वस्तुने प्राप्त थया विना ज्ञान करावे छे—अमे स्वीकारे. ७६.

(५०) नूतनव्यूहरूप इति नवीनरचनारूपः ॥७२॥ परिगम इति प्रवेशः । क्षीरपात इति जलगलनम् ॥७३॥ कर्मापि [इति] तद्रूपं प्रकाशते एवं गमनमपि प्रकाशताम् । न च प्रकाशते । तस्माद् योग्यतैव प्रमाणम् । अस्येति शशधरस्य ॥७६॥

(६०) चक्षुरप्राप्येत्यादि । व्यतिरेक इति यत्प्राप्यकारि भवति तद्व्यवधिमत्प्रकाशक न भवति यथा जिह्वा ॥६८॥ अथ द्रुमेत्यादि । ततोऽपीति अदर्शनादेव । अयमिति व्यवधिमतोपि प्रकाशकत्वं दित्येवंरूपः ॥६९॥ पतदित्यादि शतकोटिर्वज्रं हीरकश्च । संविदिति ज्ञानम् । ॥७०॥ दम्भोलोति । भिदुरा इति भेदनशोलाः । तत्रेति व्यवधाने मलभरमिनि क्लृप्तमित्यर्थः । तेनेति सलिलेन । अनिमिषानिति मस्यान् ॥७१॥ विध्याता इत्यादि । विध्याताः उपशान्ताः । तेनेति क्लृप्तजलेन । ते इति नयनरश्मयः । नूतनेति नव्यकाचकूपरचनाविशेषः । पता इति लोचनरुचयः । तस्मिन्निति काचकूपे नव्यव्यूहस्य तत्कालेत्पद्यमानत्वात् ॥७२॥ भवतीत्यादि । परिगम इति वेगेन गमनम् । अमीवामिति नेत्रक्रियणानाम् । कृत्तिपयेति लेशेनापि । तस्मादिति काचकूपात् । तस्येति काचकूपस्य ॥७३॥ कलशेत्यादि । त(अ)स्मिन्निति कलशकुलिशादौ । यथा नवनवोत्पद्यमानापि ज्वाला सैवेयमिति प्रतीयते, कलशकुलिशादिरपि ॥७४॥ तस्यावित्यादि । अस्मिन्निति काचकूपादौ स्थिर एव काचकूपः । अमुनेति चक्षुषा । अस्येति चक्षुषः ॥७५॥ किंवा नेत्यादि । कर्मापि गतिक्रियापि । तद्रूपवदिति वर्तुर्नर्मलशशलाञ्छनरूपवत् । अस्येति निशाकरस्य । न इत्यस्माकम् । तर्कप्रगुणेति न्यायनकन्यायस्यरकन्दलीकिरणावलीप्रनुत्प्रमाणप्रन्थवैथोविचारणप्रवणप्रोल्लसत्प्रचुरप्रज्ञाप्राग्भारविस्फुजितप्रणगणकलितेति तज्जयात् सोपहासवाक्यम् ॥७६॥

§ ७ बौद्धाः पुनरिदमाहुः श्रोत्रं न प्राप्य बुद्धिमाधते ।

दिग्देशव्यपदेशान् करोति शब्दे यतो दृग्वत् ॥७७॥

तथाहि—

प्राच्यामत्र विजृम्भते जलमुचामत्यूर्जितं गर्जितं

प्रोन्मीलस्यलमेष चातकरवोऽक्षामः क्षणं दक्षिणः ।

केकाः केकिकुटुम्बकस्य विलसन्त्येताः कलाः कानने^२

दिग्देशव्यपदेशवानिति न किं शब्देऽस्ति संप्रत्ययः ? ॥७८॥

प्राप्यकारि यदि तु श्रवणं स्यात् तर्हि तत्र न कथञ्चन सैषः ।

प्रस्तुतः समुदियाद् व्यपदेशः शर्करास्पृशि यथा रसनायाम् ॥७९॥

§ ७ षौद्ध—यक्षु धंद्रिय नेम पोताना विषयने प्राप्त कर्था विना न पोताना विषयनादिग्देश (दिशा अने स्थान)नो निश्चय करावे छे, तेम श्रोत्रेन्द्रिय पणु पोताना विषयरूप शब्दना दिग्देशनो निश्चय करावनार डोवाथी अप्राप्यकारी छे. ७७.

ते आ प्रमाणे—आ पूर्व दिशांमं मेधनो घणो मोटो गडगडाट थाय छे, आ दक्षिण दिशांमं यातकपक्षीनो मन्ह अव्यक्ता मधुर शब्द क्षणुलर संलणाय छे, आ वनमांथी मोरना समूडनी सुंदर डेकानो अवाज आवी रह्यो छे. आ प्रमाणे श्रोत्रेन्द्रिय द्वारा सर्वानुभवसिद्ध दिग्देशनो व्यवहार शब्दमां शुं नथी थतो ? अर्थात् थाय छे. ७८.

प्राप्यकारी स्वभाववाणी रसनेन्द्रिय साकरमां (साकरना रसमां) दिग्देशनो व्यवहार करी शकती नथी तेम श्रोत्रेन्द्रियने प्राप्यकारी मानशो तो श्रोत्रेन्द्रियथी पणु दिग्देशनो व्यवहार थछ शकशे नडी. ७९.

(प०) कानने इति देशव्यपदेशः ॥७८॥

(टि०) प्राप्यकारीत्यादि । तत्रेति श्रवणे । प्रस्तुत इति प्राच्यादिदिग्देशलक्षणः ॥७९॥

§ ८ वेश्याऽनुरागप्रतिमं तदेतत् सुस्पष्टदृष्टव्यभिचारदोषात् ।

घ्राणं यदेतद् व्यपदेशभाजं प्राप्तप्रकाशं कुरुते मनीषाम् ॥८०॥

तथा च—

मन्दं मन्दमुदेत्ययं परिमलः प्राग् माधवीमण्डपाद्

भूयः सौरभमुद्गमन्त्युपवने फुल्लाः स्फुटं मल्लिकाः ।

गन्धो बन्धुर एष दक्षिणदिशः श्रीचन्दनात् प्राप्तवा-

नित्येवं ननु विद्यते तनुभृतां घ्राणात् तथा प्रत्ययः ॥८१॥

अस्ति त्वगिन्द्रियेणापि व्यभिचारविनिश्चयः ।

शेमुषीमादधानेन दिग्देशव्यपदेशिनीम् ॥८२॥

तथाहि—

सेयं समीरलहरी हरिचन्दनेन्दुसंवादिनी वनभुवः प्रसभं प्रवृत्ता ।

स्फीतस्फुरत्पुलकपर्लविताङ्गयष्टिं मामातनोति तैरुणीकरपल्लवश्च ॥८३॥

अथानुमानादधिगम्य तेषां हेतूस्ततस्तद्व्यपदेशिनी धीः ।

न घ्राणतः स्पर्शनतश्च तादृक् प्रत्यक्षरूपा प्रथते मनीषा ॥८४॥

श्रोत्रेऽपि सर्वं तदिदं समानमालोकमानोऽपि न मन्यसे किम् ? ।

दृष्टव्यलीकामपि कामिनीं यत् संमन्यते कामुक एव साध्वीम् ॥८५॥

સ્મૃત્વા યથૈવ પ્રતિબન્ધમાણુ શક્ત્વાદિશબ્દોઽયમિતિ પ્રતીતિઃ ।
પ્રાચ્યાદિદૂરાદિગતેઽપિ શબ્દે તથૈવ યુક્તા પ્રતિપત્તિરેષા ॥૮૬॥
દિગ્દેશાનાં શ્રુતિવિષયતા કિચ્ચ નો યુક્તિયુક્તા

યુક્ત્વે વા ભવતિ ન કથં, ધ્વાનરૂપત્વમેષામ્ ? ।

તસ્માદ્ ભિન્નપ્રકિર્તિવિષયાસ્તે વિર્કિષન્તિ શબ્દં

સિદ્ધે ચૈવં ભવતુ સુતરાં સાધને સાઽપ્યસિદ્ધિઃ ॥૮૭॥

§ ૮ જૈન—તમારું ઉપરોક્ત કથન વેશ્યા ના પ્રેમના જેવું વ્યભિચારી છે. કારણ કે— ધ્રાણેન્દ્રિય પ્રાખ્યકારી હોવા છતાં પણ તેમાં દિગ્દેશનો વ્યવહાર થતો હોવાથી હેતુમાં સ્પષ્ટ વ્યભિચાર છે. ૮૦. તે આ પ્રમાણે—પૂર્વ દિશામાં રહેલ માધવી મંડપમાંથી મન્દ મન્દ ગન્ધ આવી રહેલ છે; ઉપવનમાં ખીલેલ મલિકા ત્રિપ ગન્ધ ફેલાવી રહી છે, અને દક્ષિણ દિશામાં રહેલ શ્રીચન્દનની મોહક ગન્ધ આવી રહેલ છે. આ પ્રમાણે પ્રાખ્યકારી હોવા છતાં પણ ધ્રાણેન્દ્રિયથી દિગ્દેશનો અનુભવ સર્વજન વિદિત છે. ૮૧.

વળી, તમારો આ દિગ્દેશવ્યવહારરૂપ હેતુ ત્વગિન્દ્રિયથી પણ વ્યભિચારી છે કારણ કે તે પણ દિગ્દેશ વ્યવહારની જનક છે. ૮૨. તે આ પ્રમાણે—વનમાંથી ઊઠેલ અને હરિચન્દન અને ચન્દ્રની હરિક્ષાઈમાં ઊતરે એવી વાયુની શીતલ લહરીઓ, અને તરુણ સ્ત્રીનો હસ્તપલ્લવ મારા શરીરને અત્યંત સ્કુશયમાન રોમાંચથી પલ્લવિત કરે છે. ૮૩

ખૌદ્ર—પૂર્વોક્ત ગન્ધાદિના કારણોને અનુમાનથી જાણી ત્યાર પછી ગન્ધાદિમાં દિગ્દેશનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ ધ્રાણેન્દ્રિય કે ત્વગિન્દ્રિયથી દિગ્દેશનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી ૮૪.

જૈન—શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં પણ તે સઘળી બાબતો સમાન જોવા છતાં તેને પ્રાખ્યકારી કેમ માનતા નથી ? પરંતુ એ વાત ચોક્કસ છે કે—કામી પુરુષ પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રત્યક્ષ વ્યભિચાર જુએ તો પણ તેને તે સાધ્વી તરીકે જ માને છે. અર્થાત્ પોતાના મતમાં દોષ તમે જોઈ શકતા નથી. ૮૫. શબ્દને સાંભળીને તરત સંબંધને યાદ કરીને એટલે કે—પૂર્વે સાંભળેલ શંબનો શબ્દ જોવો હોતો તેવો જ આ શબ્દ હોવાથી આ શબ્દ શંબનો છે, એમ વ્યાસિપૂર્વક અનુમાનથી પ્રતીતિ થાય છે, તેમ શબ્દને લગતો દિગ્દેશવ્યવહાર પણ તેવી જ રીતે એટલે કે—વ્યાસિપૂર્વક અનુમાનથી થાય છે. ૮૬.

વળી, દિગ્દેશને શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય કહેવો તે યુક્તિયુક્ત પણ નથી, કારણ કે—જો તેને શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય માનવામાં આવે તો તે પણ શબ્દરૂપ કેમ નહીં બની જાય ? અર્થાત્ શ્રોત્રનો વિષય હોવાથી દિગ્દેશ શબ્દરૂપ બની જશે. માટે ભિન્નજ્ઞાનના વિષયમૂત તે દિગ્દેશો શબ્દનાં વિશેષણો બને છે, અર્થાત્ શબ્દ તેથી વિશિષ્ટ થાય છે. એટલે કે—આ પ્રમાણે શબ્દમાં દિગ્દેશવ્યવહાર ભિન્ન પ્રતીતિ-વિષયક સિદ્ધ થવાથી, અને શ્રોત્રનો વિષય નહીં થવાથી ‘દિગ્દેશવ્યવહારકારિત્વ’

हेतु स्वरूपासिद्ध यथो. अर्थात् श्रीप्रविज्ञान दिग्देशव्यपहारभां धारणुभूत नथी, तेथी हेतु स्वयं स्वरूपथी न असिद्ध छे. ८७.

(५०) यदिति यस्मात् कारणात् । एतद्व्यपदेशभाजमिति दिग्देशव्यपदेशाश्रितम् । प्राप्तप्रकाशमिति प्राप्तं सत् प्रकाशयति प्राप्यकारोत्यर्थः । घ्राणं कर्तृ एतद्व्यपदेशभाजं मनीषां कुरुत इति योगः ॥८०॥ उपवने इति देशनिर्देशः ॥८१॥ वनभुव इति देशकथनम् । गगनादिति दिग्भणनम् ॥८३॥ अथानुमानादित्यादि परवाक्यम् । तेषामिति गन्धादीनाम् । हेतूनिति माधवीमण्डपादीन् । तादृगिति दिग्देशव्यपदेशवती मनीषा न प्रवर्तते घ्राणतः स्पर्शनतश्च ॥८४॥ श्रोत्रेऽपि सर्वमिति । अत्राप्यनुमानादेव दिग्देशव्यपदेशवती धीः प्रवर्तते न प्रत्यक्षरूपा ॥८५॥ प्रतिबन्धमिति । प्रत्यक्षं हि शब्दोऽयमिति ज्ञात्वा कृतार्थम् । पश्चाच्छब्दशब्दोऽयमिति या प्रतीतिर्भवति सा च प्रतिबन्धपूर्वकादनुमानादेव जायते । यः किल शब्दो मया पूर्वमुपलब्धस्तत्सदृशोऽयमुपलभ्यमानः शब्दः । स च शब्दशब्द आसीत् । तस्मादनेन शब्दशब्देन भाव्यम् । तथैवेति अनुमानादेव । प्रपिपत्तिरेषेति दिग्देशव्यपदेशवती ॥८६॥ ध्वानरूपत्वमिति । यो यः श्रुतिविषयः स स शब्दो यथा शब्दशब्दः । भिन्नप्रमितिविषया इति भिन्नानुमानलक्षणप्रमाणविषयाः । ते इति दिग्देशाः । साधने इति दिग्देशव्यपदेशवत्त्वे ॥८७॥

(६०) यथा रसनायामिति । कोऽर्थः ? शर्करास्वादे रसनाशब्दे किमेवं जानाति यदेषा शर्करा पूर्वदिश आगता ॥८९॥ मन्दं मन्दमित्यादि । तथेति दिग्देशव्यपदेशप्रत्ययः ॥८९॥ अथानुमानेत्यादि । तेषामिति परिमलादीनाम् । हेतूनिति माधवीमण्डपादीनि निमित्तानि । तद्व्यपदेशिनीति परिमलादिव्यपदेशिनी ॥८४॥ दिग्देशानामित्यादि । श्रुतिविषयतेति कर्णगोचरता । पशामिति दिग्देशानाम् । दिग्देशा अपि शब्दरूपा भवेयुः । भिन्नेति अपरप्रमाणविषयाः । येन प्रमाणेन शब्दग्रहणं तेन न दिग्देशग्रहणं किंत्वपरेण । ते इति दिग्देशाः । विशिष्यन्तीति विशिष्टरूपं दर्शयन्ति ॥८७॥

अपि च,

गृह्यते यदि विनैष सङ्गतिं किं तदाऽनुगुणमारुते ध्वनौ ? ।

दूरतोऽपि धिषणा समुन्मिषेदन्यथा तु निकटेऽपि नैव सा ॥८८॥

मुहुर्मरुति मन्थरं स्फुरति सानुलोमागमे

समुल्लसितवल्लकीकणकलाकलाप्लुता ।

सकामनवकामिनीकलितघोलनाडम्बरा

न किं निशि निशम्यते सपदि दूरतः काकली ? ॥८९॥

पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सदनेऽथ शब्दबुद्धिः ? ।

पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सदनेऽपि गन्धबुद्धिः ? ॥९०॥

तथाहि—

कर्पूरपारीपरिरम्भभाजि श्रीखण्डखण्डे मृगनाभिमिश्रे ।

धूमायमाने पिहितेऽप्यगारे गन्धप्रबन्धो वहिरभ्युपैति ॥९१॥

દ્વારાવૃત્તેઽપિ સદને પ્રણયપ્રકાષદેવં પ્રિયે સ્ફુરદપત્રપયા સ્વલન્તી ।

દ્વારિ સ્થિતસ્ય સરસા કુલવાલિકાયાઃ કર્ણાતિથીભવતિ મનમનસૂક્તિમુદ્રા ॥૧૨॥

एवं च प्राप्त एवैष शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते ।

श्रोत्रस्याऽपि ततः सिद्धा निर्वाधा प्राप्यकारिता ॥१३॥ ५॥

વળી, શ્રોત્રેન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયા વિના જ શબ્દનું જ્ઞાન થઈ જતું હોય તો— અનુકૂળ વાયુમાં દૂરથી આવતા શબ્દનું જ્ઞાન અને પ્રતિકૂળ વાયુથી નજીકના પણ શબ્દના જ્ઞાનનો અભાવ કઈરીતે સંભવી શકશે ? માટે શબ્દજ્ઞાન શ્રોત્રના સંબંધથી જ થાય છે, અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે એ સિદ્ધ થયું. ૮૮. રાત્રે મધુર મંદ મંદ વારંવાર વાયુ વાવાથી જેનું આગમન અનુકૂલ બને છે એવી, ઉલ્લાસવતી વીણુના કલાયુક્ત ઝંકારથી વ્યાસ, વાગ્ગિત્રના અવાજ સાથે આલાપના આડંબરવાળી કામવતી નવોઢા સ્ત્રીની કાકડી— મધુર અને મંદ ધ્વનિ શું દૂર દૂરથી નથી સંભળાતી ? અર્થાત્ અનુકૂળ વાયુને કારણે મંદધ્વનિ પણ શ્રોત્રને રાત્રિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૯.

બૌદ્ધ—શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી હોય તો મજબૂત રીતે બંધ કરેલ બારણા-વાળા ઘરમાંના શબ્દની પ્રતીતિ કેમ થાય છે ? એટલે કે શબ્દ ઓરડામાંથી બહાર આવતો નથી છતાં તેનું જ્ઞાન થાય છે. આમ થવાનું કારણ શબ્દની અપ્રાપ્ય-કારિતા જ છે.

જૈન—મજબૂત રીતે બારણાવાળા ઘરમાંથી ગન્ધનું જ્ઞાન પણ કેમ થાય છે ? અર્થાત્ બારણાં બંધ છતાં શબ્દ જ્ઞાનની જેમ ગન્ધ જ્ઞાન પણ થાય છે. ૯૦. એટલે કે ઘાણની જેમ શ્રોત્રને પણ પ્રાપ્યકારી માનવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—કપૂરથી ભરપૂર અને કસ્તૂરીથી મિશ્ર ચન્દનના ચૂર્ણનો—(કપૂર-કસ્તૂરી અને ચન્દન વિગેરે ગન્ધ દ્રવ્યનો) ધૂપ કર્યો હોય તો ઘરનાં બારણાં બંધ હોવા છતાં ગન્ધનો પ્રવાહ બહાર આવે છે. ૯૧. પ્રિયને વિષે સ્ફુરાયમાન લગ્નથી સંગલના પામતી કુલબાલિકા (પ્રિયા)ની રસયુક્ત મંદ મંદ મધુર વાણી બારણાં બંધ હોવા છતાં બારણામાં ઊભો રહેલ પ્રિય (અથવા કોઈ પણ પુરુષ) સાંભળી શકે છે. ૯૨. અને એ રીતે પ્રાપ્ત થયેલો જ આ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રહણ થાય છે, (અર્થાત્ સંભળાય છે) માટે શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે, એ અબાધિતરૂપે સિદ્ધ થયું ૯૩. ૫.

(૫૦) સજ્જતિમિતિ સમ્બન્ધમ્ । અન્યથેતિ પ્રતિલોમમાસ્તે ધ્વનૌ । નિકટેઽપીત્યાદિ । યદિ હીદમપ્રાપ્યકારિ સ્યાત્ તદા મારુતક્રાન્તુકૂલ્યાપેક્ષા ન સ્યાત્ યથા ચક્ષુષઃ ॥૮૮॥ પદુઘટિતેત્યાદિ પદ્યે પરો વક્તિ । અપરાદ્ધં સૂરિવાક્યમ્ ॥૧૦॥ દ્વારિસ્થિતસ્યેતિ કત્યચિત્ પુરુષસ્ય ॥૧૨॥૫॥

(ટિ૦) ગૃહ્યત્વેત્યાદિ । સજ્જતિમિતિ સમ્બન્ધં વિના । અનુગુણેતિ અનુકૂલવાચી શબ્દે । ધિષણેતિ બુદ્ધિઃ । સમુન્મિપેદિતિ ઉલ્લસેત્ । અન્યથેતિ પ્રતિકૂલપવને । સેતિ બુદ્ધિઃ ॥૮૮॥૫॥

अथाऽस्य द्विविधस्यापि प्रकारान् प्रकटयन्ति—

एतद् द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्रुत्वविकल्पम् ॥६॥

§ ૧ અવગ્રહશ્ચેહા ચાઽવાયશ્ચ ધારણા ચ તાભિર્ભેદો વિશેષસ્તસ્માત્, પ્રત્યેક-
મિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિવન્ધનપ્રત્યક્ષં ચતુર્ભેદમિતિ ॥૬॥

બન્ને પ્રકારના સાંવ્યહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોનું કથન—

એ (ઇન્દ્રિયનિવન્ધન અને અનિન્દ્રિયનિવન્ધન) બન્ને પ્રકારના સાંવ્યવ-
હારિકપ્રત્યક્ષના અવગ્રહ-ઇહા-અવાય અને ધારણા એમ ચાર ભેદો છે. ૬

§ ૧ સૂત્રમાં અવગ્રહ-ઇહા-અવાય અને ધારણાનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરીને 'ભેદ' પદ સાથે તત્પુરુષ સમાસ છે એમ જાણવું. પ્રત્યેકના એટલે કે ઇન્દ્રિયજન્ય અને અનિન્દ્રિય જન્ય એ બન્નેના ચાર ચાર ભેદ છે. ૬.

अवग्रहार्दानां स्वरूपं सूत्रचतुष्टयेन स्पष्टयन्ति—

विषयविषयिसंनिपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तर-
सामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः ॥७॥

§ ૧ વિષયઃ સામાન્યવિશેષાત્મકોઽર્થઃ, વિષયી ચક્ષુરાદિઃ, તયોઃ સમીચીનો
બ્રાન્ત્યાઘજનકત્વેનાઽનુકૂલો નિપાતો યોગ્યદેશાઘવસ્થાનં તસ્માદનન્તરં સમુદ્ભૂતસુ-
ત્પન્નં યત્ સત્તામાત્રગોચરં નિઃશેષવિશેષવૈમુસ્ત્યેન સન્માત્રવિષયં દર્શનં નિરાકારો વોધ-
સ્તસ્માદ્ જાતમાઘં સત્ત્વસામાન્યાદવાન્તરૈઃ સામાન્યાકારૈર્મનુષ્યત્વાદિભિર્જાતિવિશેષૈ-
વિશિષ્ટસ્ય વસ્તુનો યદ્ ગ્રહણં જ્ઞાનં તદવગ્રહ ઇતિ નામ્ના ગીયતે ॥૭॥

હવે પછીના ચાર સૂત્ર દ્વારા અવગ્રહાદિના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

વિષય અને વિષયીનો યથોચિત દેશમાં સંબંધ થવાથી સત્તા માત્રને
(પરસામાન્યને) વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે દર્શનથી પ્રથમ
ઉત્પન્ન થનાર અવાન્તર સામાન્યથી યુક્ત વસ્તુનું ગ્રહણ તે અવગ્રહ છે. ૭.

§ ૧ વિષય-સામાન્યવિશેષાત્મક પદાર્થ, વિષયી-નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો, આ બન્નેનું
સમીચીન એટલે કે બ્રાન્ત્યાદિ ઉત્પન્ન ન થાય તેવી રીતનું અનુકૂલ નિપાતન-
યોગ્ય દેશાદિમાં અવસ્થાન. આવા અવસ્થાન પછી સત્તામાત્ર(મહાસામાન્ય)ને
વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષનું ભાન
હોતું નથી, તેથી તે નિરાકાર બોધ કહેવાય છે. ત્યાર પછી અવાન્તર સામાન્યા-
કાર (મનુષ્યત્વાદિ જાતિવિશેષ)થી યુક્ત પદાર્થનું સૌથી પહેલું ગ્રહણ-જ્ઞાન અવ-
ગ્રહ કહેવાય છે. આરાંશ એ છે કે જૈન સિદ્ધાંતમાં ઉપયોગ બે પ્રકારે છે- દર્શ-
નોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ. આપણને સૌને પ્રથમ દર્શનોપયોગ થાય છે,
પછી જ્ઞાનોપયોગ થાય છે. આહીં જ્ઞાનોપયોગનું વર્ણન કરવા માટે તેનાથી પૂર્વમાં
થનાર દર્શનોપયોગનું પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૭.

(ટિ.) નિરાકાર ઇતિ વિશેષાગ્રહકઃ । યદ્ ગ્રહણમિતિ સાકારો વોધઃ સામાન્યગ્રાહક
હ્યર્થઃ ॥૭॥

અવગૃહીતાર્થવિશેષાઽઽકાઙ્ક્ષણમીહા ॥૮॥

§ ૧ અવગૃહીતોઽવપ્રહેણ વિષયીકૃતો યોઽર્થોઽવાન્તરમનુષ્યત્વાદિજાતિવિશેષ-
લક્ષણસ્તસ્ય વિશેષઃ કર્નાટલાટાદિભેદસ્તસ્યાકાઙ્ક્ષણં ભવિતવ્યતાપ્રત્યયરૂપતયા ગ્રહણા-
ભિમુલ્યમીહેત્યભિધીયતે ॥૮॥

અવગૃહીતો જાણેલ પદાર્થનો વિશેષ જાણવાની આકાંક્ષા તે ઈહા છે. ૮.

§ ૧ અવગૃહીત એટલે અવગૃહનો વિષય અનેલ અવાંતર મનુષ્યત્વાદિ જાતિ
રૂપ વિશેષસ્વરૂપવાળો જે અર્થ છે, તેનો વિશેષ એટલે કર્ણાટ અને લાટાદિ પ્રકાર
એ પ્રકારોમાંથી કયો પ્રકાર સંભવે છે, તેની આકાંક્ષા કરવી એટલે કે આ માણસ
કર્ણાટનો હશે કે લાટનો એ પ્રમાણે સંશય જ્ઞાન થયા પછી તથા પ્રકારના
કારણો દ્વારા 'આ કર્ણાટનો હોવો જોઈએ'—એવું સંભાવનાપ્રત્યયરૂપે જે ગ્રહણ-
ભિમુખ જ્ઞાન તે ઈહા કહેવાય છે. ૮.

ઈહિતવિશેષનિર્ણયોઽવાયઃ ॥૯॥

ઈહિતસ્યેહયા વિષયીકૃતસ્ય વિશેષસ્ય કર્નાટલાટાદેર્નિર્ણયો યાથાત્મ્યેનાઽવધા-
રણમવાય ઇતિ કીર્ત્યતે ॥૯॥

ઈહિત વિશેષનો નિર્ણય તે અવાય છે. ૯.

ઈહિત એટલે ઈહા દ્વારા વિષય અનેલ વિશેષ—કર્ણાટ લાટાદિ, તેનો નિર્ણય
એટલે કે—યથાર્થરૂપે નિશ્ચયનું નામ અવાય છે. ૯.

સ એવ દૃઢતાવસ્થાપન્નો ધારણા ॥૧૦॥

§ ૧ સ ઇત્યવાયો દૃઢતાવસ્થાપન્નો વિવક્ષિતવિષયાવસાય એવ સાદરસ્ય
પ્રમાતુરત્યન્તોપચિતઃ કઞ્ચિત્ કાલં તિષ્ઠન્ ધારણેત્યભિધીયતે । દૃઢતાવસ્થાપન્નો
હ્યવાયઃ સ્વોપઠૌકિતાત્મશક્તિવિશેષરૂપસંસ્કારદ્વારેણ કાલાન્તરે સ્મરણં કર્તું પર્યાપ્નો-
તીતિ ॥૧૦॥

દૃઢતાવ અવસ્થાને પામેલ તે જ ધારણા છે ૧૦.

§ ૧ તે એટલે અવાય, અત્યંત દૃઢ જ્યારે અને છે એટલે કે વિવક્ષિત
વિષયના નિર્ણયમાં પ્રમાતા આદરવાળો હોવાથી જ્યારે તેનો નિર્ણય અત્યંત
ઉપચિત થઈને કેટલાક કાળ સુધી ટકી રહે છે, ત્યારે તે ધારણા કહેવાય છે.
અત્યંત દૃઢ—પુષ્ટ સ્થિતિને પામેલ અવાય આત્મશક્તિવિશેષરૂપ સંસ્કારને ઉત્પન્ન
કરે છે અને તે દ્વારા અવાય કાલાન્તરમાં પણ સ્મરણ કરાવવા સમર્થ અને છે. ૧૦.

(૧૦) સ્વોપઠૌકિતેતિ ગચ્ચે સ્વશબ્દેનાઽવાયઃ ॥૧૦॥

નન્વનિશ્ચયરૂપત્વાદીહાયાઃ સંશયસ્વભાવતૈવ, ઇત્યરેકામપાકુર્વન્તિ—

સંશયપૂર્વકત્વાદીહાયાઃ સંશયાદ્ ભેદઃ ॥૧૧॥

§૧ પુરુષાવગ્રહાનન્તરં હિ 'કિમયં દાક્ષિણાત્ય ઉત્તોદીચ્યઃ' ઇત્યનેકકોટિપરા-
મર્શિસંશયઃ । તત્તોડપિ પ્રમાતુર્વિશેષલિપ્સાયાં 'દાક્ષિણાત્યેનાડનેન ભવિતવ્યમ્' ઇત્યેવમીહા
જાયતે—ઈતિ હેતુહેતુમદ્ઘાવાત્ તન્તુપટવદ વ્યક્તમનયોઃ પૃથક્ત્વમ્ ॥૧૧॥

ઈહા અનિશ્ચય રૂપ હોવાથી સંશય સ્વરૂપ જ છે—એવી શંકાતું નિરાકરણ—
સંશયપૂર્વક થાય છે, માટે ઈહા સંશયથી લિપ્ત છે. ૧૧.

§૧ પુરુષવિષયક અવગ્રહ તથા પછી આ પુરુષ દક્ષિણનો નિવાસી હશે કે
ઉત્તરનો નિવાસી હશે ?—આવી રીતે અનેક કોટીનો પરામર્શ કરતું સંશયજ્ઞાન
ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર પછી પ્રમાતાને વિશેષ જિજ્ઞાસા થતાં તથા પ્રકારના લક્ષણો
હોવાથી 'આ દક્ષિણનો હોવો જોઈએ' એ પ્રમાણે યથાર્થજ્ઞાનની અભિમુખતાવાળું
ઈહાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે તંતુ અને પટની જેમ સંશયજ્ઞાન અને ઈહા-
જ્ઞાન પરસ્પર કાર્યકારણરૂપ હોવાથી બન્ને જુદાં છે, એ સ્પષ્ટ બાણી શકાય તેવું છે. ૧૧

(૫૦) હેતુહેતુમદ્ઘાવાદિતિ । સંશયો હેતુઃ ઈહા હેતુમતી ॥૧૧॥

દર્શનાદીનાં કથञ्ચિદવ્યતિરેકેડપિ સંજ્ઞાભેદં સમર્થયન્તે—

કથञ्ચિદભેદેડપિ પરિણામવિશેષાદેષાં વ્યપદેશભેદઃ ॥૧૨॥

§૧ યદપ્યેકજીવદ્રવ્યતાદાત્મ્યેન દ્રવ્યાર્થદેશાદમીપામૈક્યમ્, તથાપિ પર્યાયાર્થ-
દેશાદ્ ભેદોડપીતિ તદપેક્ષયા વ્યપદેશભેદોડપિ સૂપપાદ ઇતિ ॥૧૨॥

અથાડમીષાં ભેદં ભાવયન્તિ—

અસામસ્ત્યેનાડપ્યુત્પદ્યમાનત્વેનાડસંકીર્ણસ્વભાવતયાડનુભૂયમાનત્વાત્ ,
અપૂર્વાપૂર્વવસ્તુપર્યાયપ્રકાશકત્વાત્ , ક્રમભાવિત્વાચ્ચૈતે વ્યતિરિચ્યન્તે ॥૧૩॥

§૧ અસંકીર્ણસ્વભાવતયા પરસ્પરસ્વરૂપવૈવિક્ક્યેનાડનુભૂયમાનત્વાદ્ દર્શનાદયો
ભિદ્યન્તે । તથાડનુભવનમપ્યમીષામસામસ્ત્યેનાડપ્યેકદ્વિત્ર્યાદિસંહ્યતયોત્પદ્યમાનત્વાદવસે-
યમ્ । તથાહિ પ્રમાતુર્વિચિત્રક્ષયોપશમવશાત્ કદાચિદ્ દર્શનાવગ્રહૌ, કદાચિદ્ દર્શનાવ-
ગ્રહસંશયાદયઃ ક્રમેણ સમુન્મજ્જન્તીતિ સિદ્ધમતોડસંકીર્ણત્વેનૈતેપામનુભવનમ્ । અપૂર્વાપૂર્વ-
વસ્તુપર્યાયપ્રકાશકત્વ-ક્રમભાવિત્વે અપિ પ્રત્યાત્મવેદ્યે एव ।

§ ૨ અત્ર પ્રયોગાઃ પુનરેવમ્—એડસંકીર્ણસ્વભાવતયાડનુભૂયન્તે, અપૂર્વાપૂર્વવસ્તુપર્યાય-
પ્રકાશકાઃ, ક્રમભાવિનો વા, તે પરસ્પરં વ્યતિરિચ્યન્તે, યથા સ્તમ્ભાદયઃ, અનુમા-
નાદયઃ, અહ્કુર-કન્દલ-કાળ્ડાદયો વા, તથા ચૈત ઇતિ ॥૧૩॥

દર્શનાદિ પરસ્પર કથञ્ચિત્ અભિન્ન હોવા છતાં પણ સંજ્ઞાલેહનું સમર્થન—
કથञ્ચિત્ અભેદ હોવા છતાં પણ પરિણામના ભેદથી દર્શનાદિનાં જુદાં
જુદાં નામ છે. ૧૨.

૬૧ એક જીવરૂપ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિતું તાદાત્મ્ય હોઈ એ બધાનું એકય (અલેદ) હોવા છતાં પણ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિનો લેદ પણ છે, તેથી તેમના નામનો લેદ યુક્તિયુક્ત છે.

સારાંશ એ છે કે જીવતું લક્ષણ ઉપયોગ છે. એ ઉપયોગની લિન્ન લિન્ન અવસ્થાઓ થાય છે. જેના દર્શન, અવગ્રહ, ઈહા વિગેરે લિન્ન-લિન્ન નામ આપવામાં આવ્યાં છે. આ અવસ્થાઓનો ક્રમ દર્શન, અવગ્રહ, ઈહા અવાય અને ધારણા એવો છે. જેમ દરેક મનુષ્ય શિશુ, કુમાર, પ્રૌઠ વિગેરે અવસ્થાઓને ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ ઉપયોગ પણ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરતો ધારણારૂપ થાય છે. શિશુ વિગેરે અવસ્થામાં મનુષ્ય એક જ હોય છે છતાં અવસ્થાલેદથી અવસ્થાતા લિન્ન લિન્ન નામે ઓળખાય છે. તે જ રીતે ઉપયોગ પણ એક જ હોવા છતાં પરિણામની અપેક્ષાએ તે અવગ્રહ, ઈહા, વિગેરે જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે. જૈન પરિભાષામાં તે અવસ્થાઓનો દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અલેદ અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ લેદ છે. ૧૨.

હવે આચાર્ય દર્શનાદિના પરસ્પર લેદનો વિચાર કરે છે—

અસમગ્રભાવે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી પણ લિન્ન લિન્ન સ્વભાવે અનુભવાય છે, પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોને પ્રકાશિત કરે છે, અને ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થાય છે—માટે તે સૌ જુદા જુદા છે. ૧૩.

૬૧ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતાં હોવાથી તે દરેક જુદા-જુદા છે, તેમની ઉત્પત્તિ સમગ્રભાવે નથી એટલે કે કોઈ વખત એકની, કોઈ વખત ક્રમે બેની તો ક્યારેક ક્રમે ત્રણ કે ચારની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે તે સૌનો અનુભવ લિન્ન લિન્ન રૂપે થાય છે. તે આ પ્રમાણે-કર્મના વિચિત્ર ક્ષયોપશમને કારણે પ્રમાતા-જ્ઞાન કરનાર પુરુષને કોઈ વખત માત્ર દર્શન જ, તો કોઈ વખત દર્શન અને અવગ્રહ, તો ક્યારેક દર્શન, અવગ્રહ અને સંશય આદિ-એ પ્રકારે એ સૌ અસમસ્તરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી કરીને દર્શન અવગ્રહાદિનો લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે અનુભવ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ દર્શનાદિ બોધ પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક છે. વળી, તે ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે, એ બાબત પણ પ્રત્યાત્મવેદ છે. અર્થાત્ દરેક આત્માને અનુભવસિદ્ધ જ છે.

૬૨ તેને લગતા અનુમાન પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે—જે લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતાં હોય, દ્રવ્યના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક (જ્ઞાપક) હોય, અથવા ક્રમથી ઉત્પન્ન થતાં હોય તે સૌ પરસ્પર જુદા હોય છે, જેમકે-સ્તંભ વિગેરે, અનુમાન આદિ, અથવા અંકુર-ફળગો, કન્દલ (થડ), કાણ્ડ-શાખા વિગેરે. દર્શન, અવગ્રહાદિ પણ તેવાં જ છે. માટે તે સૌ પણ લિન્ન છે. ૧૩.

(દિ૦) દર્શનાદીનામિત્યાદિ । આદિશબ્દાદવગ્રહાદીનાં ગ્રહણમ્ । અમીપામિતિ દર્શનાદીનામ્ । તદપેક્ષયેતિ પર્યાયમેદાપેક્ષયા ॥૧૨॥

પ્રયોગા इत्यादि । अनुमानादय इति परोक्षान्तर्भावितप्रमाणमेदः ॥१३॥

અથાઽમીષાં ક્રમનિયમાર્થમાહુઃ—

ક્રમોઽપ્યમીષામયમેવ, તથૈવ સંવેદનાત્, એવંક્રમાવિર્ભૂતનિજકર્મક્ષયોપ-
શમજન્યત્વાચ્ચ ॥૧૪॥

§ ૧ અયમેવ—દર્શનાવગ્રહાદિઃ અમીષાં ક્રમઃ, તેનૈવ ક્રમેણાનુભવાત્—યદેવ હિ સન્માત્રમૈક્ષિ, તદેવ વર્ણાઘાકારેણ કેનચિદવાગ્રાહિ, તદનન્તરમનિર્ધારિતરૂપતયા સંદેહા-
સ્પદીચક્રે, તતોઽપિ નિયતાકારેણેહામાસે, તતોઽપીહિતાકારેણ નિરણાયિ, પુનઃ કાલાન્તરે સ્મૃતિહેતુત્વેન ધારયાઞ્ચક્રે ઇતિ સર્વેરનુભૂયતે । દર્શનજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમલક્ષણકારણે-
નાઽપ્યેવમેવ ભૂણુનાઽમીષામુત્પાઘત્વાચ્ચાયમેવ ક્રમઃ । ક્રમોત્પદિણુના હિ કારણેન ક્રમેણૈવ સ્વકાર્યં જનયિતવ્યમ્, યથા સ્થાસકોશકુશૂલચ્છત્રાદિનેતિ ॥૧૪॥

વ્યતિરેકે દોષમાહુઃ —

અન્યથા પ્રમેયાનવગતિપ્રસન્નઃ ॥૧૫॥

§૧ અન્યથેતિ યથોક્તક્રમાનભ્યુપગમે । પ્રતીયમાનક્રમાપહવે હિ દર્શનાદીનાં પ્રમેયાપહવ એવ કૃતો ભવતીતિ ॥૧૫॥

ઉક્તમેવ ક્રમં વ્યતિરેકદ્વારા સમર્થયન્તે—

ન સ્વલ્પદૃષ્ટમગૃહ્યતે, ન ચાઽનવગૃહીતં સંદિહ્યતે, ન ચાઽસંદિગ્ધમીહ્યતે,
ન ચાનીહિતમવેયતે, નાપ્યનવેતં ધાર્યતે ॥૧૬॥

સ્પષ્ટમ્ ॥૧૬॥

ક્વચિદેષાં તથાક્રમાનુપલક્ષણે કારણમાહુઃ—

ક્વચિત્ ક્રમસ્યાઽનુપલક્ષણમેપામાશૂત્પાદાત્, ઉત્પલપત્રશતવ્યતિભેદક્રમવત્ ।૧૭।

ક્વચિદિત્યભ્યસ્તે કરતલાદૌ ગોચરે । શેષં વ્યક્તમ્ ॥૧૭॥

દર્શનાદિના ક્રમનો નિયમ બતાવે છે—

આમનો ક્રમ પણ આ જ છે, કારણ કે—તે પ્રકારના ક્રમ વડે જ તેમનો અનુભવ થાય છે, અને વળી, એ જ પ્રકારના ક્રમથી પ્રગટ થયેલ—તે તે ક્રમના ક્ષયોપશમથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪

§૧ પ્રથમ દર્શન, પછી અવગ્રહ, પછી સંશય, ઈહાદિ આ જ પ્રકારે દર્શ-
નાદિનો ક્રમ છે. કારણ કે તે જ ક્રમે તેઓનો અનુભવ—જ્ઞાન થાય છે. કારણકે—
જે પદાર્થ માત્ર સત્તા રૂપે જોવામાં આવે છે, તે જ પદાર્થ કોઈક વર્ણુ—રૂપ આદિ આકારથી અવગૃહીત થાય છે, ત્યાર પછી તે જ પદાર્થ અનિશ્ચિત રૂપે સંશયનો વિષય બને છે, ત્યાર પછી નિયત આકારથી ઈહિત—ઈહાનો વિષય થાય છે. તે પછી ઈહિત પદાર્થમાં નિર્ણય થાય છે, અને નિર્ણીત પદાર્થ જ ક્રાલાંતરમાં સ્મૃતિના હેતુ રૂપે ધારણ થાય છે. આ ક્રમ સર્વાનુભવ સિદ્ધ છે. તેમ જ તેમનાં કારણો જે દર્શના-
વરણ અને જ્ઞાનાવરણ ક્રમના ક્ષયોપશમો છે તે પણ એ જ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે. માટે દર્શનાદિનો ક્રમ પણ આ જ છે. કારણ કે—ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થનાર

કારણોતું કાર્ય પણ ક્રમપૂર્વક જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ઘડાની સ્થાસ, કોશ, કુશલ, છત્ર વિગેરે ક્રમલાવી અવસ્થાઓથી ઉત્તરોત્તર કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રકારે આમાં સમજવું. ૧૪.

ક્રમ નહીં માનવાથી આવતો દોષ —

અન્યથા પ્રમેયતું જ્ઞાન થઈ શકશે નહીં. ૧૫.

§ ૧ અન્યથા એટલે કે યથોક્ત ક્રમનો અસ્વીકાર કરવાથી—સાક્ષાત્ અનુભવાતા ક્રમનો અપલાપ કરવાથી દર્શનાદિના પ્રમેયો-વિષયોનો જ અપલાપ કર્યો કહેવાશે. ૧૫.

પૂર્વોક્ત ક્રમતું વ્યતિરેક દ્વારા સમર્થન—

જે પદાર્થ દર્શનનો વિષય નથી તે અવગૃહીત-અવગ્રહનો વિષય-થતો નથી, અને જે અવગૃહીત નથી. તે સંદિગ્ધ-સંશયનો વિષય-બનતો નથી, તેમજ જે સંદિગ્ધ નથી તે ઈહિત-ઈહાનો વિષય-બનતો નથી, તથા જે ઈહિત નથી તે અવેત-અવાયનો વિષય-બનતો નથી. અને જે અવેત નથી તે ધારણાનો વિષય પણ થતો નથી. ૧૬

આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૧૬,

કોઈ વખત દર્શનાદિનો પૂર્વોક્ત ક્રમ જણાતો નથી તેનું કારણ —

ક્રમળના સો પાંદડાના વેધના ક્રમની જેમ ક્વચિત્ અવગ્રહાદિનો ક્રમ જણાતો નથી. ૧૭.

§ ૧ ક્વચિત્ એટલે અભ્યસ્ત (અનેકવાર જોયેલ-અનુભવેલ) હથેળી આદિ વિષયો સમજવા. અર્થાત્ અભ્યસ્ત કરતલાદિના જ્ઞાનમાં દર્શન, અવગ્રહ આદિનો ક્રમ જણાતો નથી, છતાં પણ તે અવશ્ય હોય છે જ.

સારાંશ એ છે કે—જે વસ્તુ અતિપરિચયવાળી હોય તેમાં પહેલાં દર્શન થયું પછી અવગ્રહ ઇત્યાદિ ક્રમનો અનુભવ થતો નથી. તેનું કારણ એ નથી કે ત્યાં દર્શનાદિ વિના જ અવાય કે ધારણા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે. ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત ક્રમથી જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરંતુ અતિગાઠ પરિચયને કારણે ત્યાં અતિશીઘ્રતાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તેના ક્રમનો અનુભવ થતો નથી. જેમકે—એક ખીજા ઉપર એમ ક્રમલના સો પાંદડાં રાખીને અતિબળથી ભાલું ઘુસેડવામાં આવે તો તે ભાલું દરેક પાંદડાંને ક્રમથી જ વીંધશે પરંતુ ભાલું ક્યારે પહેલા પાંદડામાં ઘુસ્યું, ને ક્યારે ખીજામાં ઘુસ્યું એ ક્રમ જાણી શકાતો નથી, તેનું કારણ શીઘ્રતા જ છે. જે ભાલાનો વેગ આટલો તીવ્ર હોઈ શકે છે તો જ્ઞાન જેવા સૂક્ષ્મતર પદાર્થનો વેગ તો તેથી પણ અધિક તીવ્ર કેમ ન હોય ? આથી ક્વચિત્ અભ્યસ્ત વિષયમાં ક્રમ હોવા છતાં તેનું ભાન થતું નથી. ૧૭.

(૫૦) ક્રમોત્પદિષ્ણુના હિ કારણેનેતિ ગદ્યે કારણેન મૃતિપ્પઙ્ગાદિના ॥ મૃતિપ્પઙ્ગઃ સ્થાસકસ્ય કારમ્ , સ્થાસકથ્વ કોશસ્ય કારણમ્ , एवं यथोत्तरं कार्यं यथापूर्वं कारणम् ॥૧૪॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષં લક્ષ્યન્તિ—

પારમાર્થિકં પુનરુત્પત્તાવાત્મમાત્રાપેક્ષમ્ ॥૧૮॥

§ ૧ ક્ષય ક્ષયોપશમવિશેષવિશિષ્ટમાત્મદ્રવ્યમેવાઽવ્યવહિતં સમાશ્રિત્યં પારમાર્થિક-
મેતદવધ્યાદિપ્રત્યક્ષમુન્મજ્જતિ, ન પુનઃ સાંવ્યવહારિકમિવેન્દ્રિયાદિવ્યવહિતમાત્મદ્રવ્ય-
માશ્રિત્યેતિ ભાવઃ ॥૧૮॥

અસ્ય ભેદાવુપદિશન્તિ—

તદ્ વિકલં સકલં ચ ॥૧૯॥

§ ૧ અસંપૂર્ણપદાર્થપરિચ્છેદકત્વાદ્ વિકલમ્, તદ્વિપરીતં તુ સકલમ્ ॥૧૯॥

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ—

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ તો ઉત્પત્તિમાં માત્ર આત્માની અપેક્ષા રાખે છે. ૧૮.

§ ૧ ક્ષય તથા ક્ષયોપશમ રૂપ વિશેષથી યુક્ત આત્મદ્રવ્યનો સાક્ષાત્ આશ્રય કરીને અવધિ આદિ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષની જેમ ઈન્દ્રિયાદિથી વ્યવહિત એવા આત્મદ્રવ્યનો આશ્રય કરીને ઉત્પન્ન થતું નથી. ૧૮.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના ભેદોનો ઉપદેશ—

તે વિકલ અને સકલ છે. ૧૯.

§ ૧ અસંપૂર્ણ પદાર્થનું પરિચ્છેદક-બોધક 'વિકલ' છે અને તેથી વિપરીત 'સકલ' છે. અર્થાત્ તે સંપૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન છે. ૧૯.

વિકલં ભેદતો દર્શયન્તિ—

તત્ર વિકલમવધિમનઃપર્યાયજ્ઞાનરૂપતયા દ્વેધા ॥૨૦॥

સુગમમ્ ॥૨૦॥

અવધિં લક્ષયન્તિ—

અવધિજ્ઞાનાવરણવિલયવિશેષસમુદ્ભવં ભવગુણપ્રત્યયં રૂપિ-

દ્રવ્યગોચરમવધિજ્ઞાનમ્ ॥૨૧॥

§ ૧ અવધિજ્ઞાનાવરણસ્ય વિલયવિશેષઃ ક્ષયોપશમભેદઃ । તસ્માત્ સમુદ્ભવતિ
યત્ । ભવઃ સુર-નારકજન્મલક્ષણઃ, ગુણઃ સમ્યગ્દર્શનાદિઃ, તૌ પ્રત્યયૌ હેતુ યસ્ય
તત્તથા । તત્ર ભવપ્રત્યયં સુરનારકાણામ્ । ગુણપ્રત્યયં પુનર્નરત્તિરશ્ચામ્ । રૂપિદ્રવ્ય-
ગોચરં રૂપિદ્રવ્યાણિ પૃથિવીપાથઃપાવકપવનાન્ધકારચ્છાયાપ્રમૃત્તીનિ । તદાલમ્બનમવધિ-
જ્ઞાનં જ્ઞેયમ્ ॥

વિકલના ભેદો જણાવે છે—

વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે—અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન. ૨૦.

સૂત્રનો અર્થ સુગમ છે. ૨૦.

અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ—

અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિલય વિશેષથી ઉત્પન્ન થનાર, ભવ અને
ગુણ પ્રત્યયવાળું, રૂપી દ્રવ્યને વિષય કરનાર અવધિજ્ઞાન છે. ૨૧.

§ ૧ અવધિજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિલયવિશેષ-ક્ષયોપ-શમ વિશેષથી છે. અને તેમાં ભવ એટલે દેવ-નારકરૂપ જન્મ અને ગુણ એટલે સમ્યજ્ઞનાદિ પ્રત્યયો-હિતુ છે. તેમાં ભવપ્રત્યય અવધિ દેવ અને નારકોને છે, તથા ગુણપ્રત્યય અવધિ મનુષ્ય અને તિથિઓને છે. અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી દ્રવ્યો જેવાં કે પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-વાયુ-અન્ધકાર-છાયા વિગેરે છે.

§ ૨ અત્ર ન્યાયમાર્ગાનુયાયિનઃ સંગિરન્તે-નનુ પૃથિવ્યાદીનાં ચતુર્ણાં સકર્ણાં વર્ણ-યન્તુ દ્રવ્યતામ્ । તિમિરચ્છાયયોસ્તુ દ્રવ્યતાવાચોયુક્તિર્યુક્તિરિકૈવ । માસામભાવ એવ હિ તમચ્છાયે ગદતાં સચ્છાયે । તથાહિ-શશધરદિનકરકરનિકરનિરન્તરપ્રસરાસમ્ભવે સર્વતોઽપિ સતિ તમ ઇતિ પ્રતીયતે । યદા તુ પ્રતિનિયતપ્રદેશેનાઽઽત્પત્રાદિના પ્રતિ-વદ્ધસ્તેજઃપુન્જો યત્ર યત્ર ન સંયુજ્યતે તદા તત્ર તત્ર ચ્છાયેતિ પ્રતીયતે, પ્રતિવન્ધ-કાભાવે તુ સ્વરૂપેણાઽઽલોકઃ સમાલોક્યત ઇત્યાલોકાભાવ એવ તમચ્છાયે । યદિ ચ તમો દ્રવ્યં ભવેત્, તદા રૂપૈવદ્દ્રવ્યસ્ય સંસ્પર્શાવ્યભિચારાત્, સ્પર્શવદ્દ્રવ્યસ્ય ચ મહતઃ પ્રતિઘાતહેતુઃવાત્ તરલતરતુઙ્ગતરુઙ્ગતરુઙ્ગપરમ્પરોપેતપારાવારાવતાર એવ, પ્રથમજલધરધારા-ધોરણીઘૌતાજ્ઞનગિરિગરીયઃ શ્રુજ્ઞપ્રતિવાદિનાં, નિર્યન્નિર્જ્વરજ્ઞાત્કારિવારિદુર્વારશીકરાસાર-સિચ્યમાનાભિરામાઽઽરામમહીરુહસમૂહપ્રતિચ્છન્દ એવ ચ પ્રવૃત્તે તિમિરમરે સંચરતઃ પુંસઃ પ્રતિવન્ધઃ સ્યાત્, મૂળોકસ્યેવ ચાઽસ્યાઽવયવભૂતાનિ ચ્વણ્ડાવયવિદ્રવ્યાણિ પ્રતીયેરન્ । એવં છાયાયામપિ, ઇતિ કથં તે દ્રવ્યે ભવેતામ્ ? ॥

§ ૨ આહીં અન્ધકાર અને છાયાને રૂપી દ્રવ્ય તરીકે જણાવ્યા તેથી ન્યાય-માર્ગના અનુયાયી નૈયાયિક અને વૈશેષિક આ પ્રમાણે કહે છે—

રૂપિદ્રવ્યની ગણનામાં પૃથ્વી-જલ-તેજ અને વાયુ આ ચારને તમે દ્રવ્ય તરીકે ભલે કહો. પરંતુ તમે અન્ધકાર અને છાયાને પણ દ્રવ્યરૂપે કહો છો તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે આલોકનો—પ્રકાશનો અભાવ એ જ અન્ધકાર અને છાયા છે—એમ કહેવું શોભે. તે આ પ્રમાણે—સૂર્ય અન્દ્ર આદિના કિરણોનો કોઈપણ સ્થળે જરાએ સંચાર ન હોય ત્યારે અન્ધકારનો અનુભવ થાય છે, અને જ્યારે પ્રતિનિયત-મર્યાદિત દેશમાં રહેલ છત્રાદિથી પ્રતિબદ્ધ થઈને પ્રકાશનો પુંજ જ્યાં જ્યાં સંયુક્ત થતો નથી ત્યાં ત્યાં છાયાનો અનુભવ થાય છે, અને જ્યારે છત્રાદિરૂપ પ્રતિબંધકનો અભાવ હોય અર્થાત્ આલોકને-પ્રકાશને રોકનાર કંઈ ન હોય ત્યારે આલોક પોતાના સ્વરૂપે જ પ્રતીયમાન થાય છે. આ પ્રમાણે અન્ધકાર અને છાયા બન્ને—આલોકાભાવરૂપ છે. વળી જે દ્રવ્ય રૂપવાળું હોય તે અવશ્ય સ્પર્શવાળું હોય. આથી જે અન્ધકાર દ્રવ્ય હોય તો—રૂપવાળા દ્રવ્યનો

યતોઽભાવાનુભવ ઇત્યાદિ । ભાવાન્તરેતિ ભૂતલાદેઃ પટાદેર્વા, મૃતિગણ્ડાદેઃ કપાલાદેર્વા દર્શનાદ્ ભવેત્ ।

૧ °રૂપિદ્રવ્યસંસ્પં મુ ।

સ્પર્શ સાથે અવ્યભિચાર હોવાથી અને સ્પર્શવાળો મહત્પદાર્થ પ્રતિ-
ઘાત-રૂકાવટમાં હેતુભૂત થતો હોવાથી; અતિચપલ, ઉંચા ઉછળતા તરંગોની પર-
પરાથી યુક્ત સમુદ્રના અવતાર જેવા, તથા નૂતન મેઘની ધારાઓથી ધોવાએલ
અંબજિરિના મોટા શિખરોના પ્રતિવાદિ-હરીફ જેવા, અને ઝરતા ઝરણાના
અંકાર (ખલલગાટ) વાળા પાણીના દુવાર છાંટાઓના વેગથી ચીંચાએલ મનોહર
ખગીચાના વૃક્ષસમૂહની પ્રતિકૃતિ જેવા ખની રહેલા ગાઠ અન્ધકારમાં સંચરતા
માનવને પ્રતિબન્ધ થવો જોઈએ. અર્થાત્ તેવા અન્ધકારમાં જવા આવવાની ક્રિયા
થઈ શકશે નહીં. વળી પૃથ્વીની જેમ અંધકારના અવયવભૂત ખંડાત્મક અવયવી
દ્રવ્યો પણ પ્રતીત થવા જોઈએ. આ જ રીતે છાયામાં પણ સમજવાનું છે. તો
પછી તે બન્ને-અંધકાર અને છાયા-દ્રવ્ય કઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ તે બન્ને
દ્રવ્યરૂપ નથી.

(૫૦) રૂપવદ્દ્રવ્યસ્ય સ્પર્શાવ્યભિચારાદિતિ । અરુપિદ્રવ્યાણાં દિક્કાલાદીનાં પરિગણિતત્વેન
તમસસ્તેષ્વસમ્ભવાત્ પારિશેઘ્યાદ્રૂપવદ્દ્રવ્યં સમ્ભવતિ । एवं જ્ઞાયાયામપીતિ તુલ્યયોગક્ષેમત્વાત્ ।

§ ૩ અત્રાભિદધ્મદ્દે—તમસસ્તાવદભાવસ્વભાવતાસ્વીકૃતિરાનુભવિકી, આનુમાનિકી વા ?
ન તાવદાનુભવિકી, યતોઽભાવાનુભવો ભાવાન્તરોપલમ્બે સત્યેવ સંભવો, કુમ્ભામાવો-
પલમ્ભવત્ । ન ચ પ્રચુરતરતિમિરનિકરપરિકરિતાપવરકોદરે સ્વકરતલાદિમાત્રસ્યાઽપ્યુ-
પલમ્ભઃ સંભવતિ । તત્કથં તદનુભૂતિર્ભવેત્ ? કથં વા પ્રદીપાદિપ્રમાપ્રાગ્મારપ્રોજ્ઞ-
મ્મણમન્તેરણાઽસ્યોપલમ્ભઃ ? કુમ્ભાવમાવો હિ તદ્ભાવે એવાનુભૂયમાનો દષ્ટઃ । તત્
કથમેષ ન્યાયમુદ્રાતિક્રમો ન કૃતઃ સ્યાત્ ?

§ ૩ જૈન—આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. અંધકારને તમે અભાવ-
સ્વરૂપ માનો છો, તો તે અનુભવથી કે અનુમાનથી ? અનુભવથી કહી શકશો
નહીં કારણ કે—અભાવનો અનુભવ ખીલ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ હોય તો જ થાય
છે, જેમકે—મૂતલાદિનું જ્ઞાન હોય તો જ ઘટાભાવનું જ્ઞાન થાય છે. પણ ગાઠ
અંધકારવાળા ચોરડામાં જ્યાં પોતાના હાથનો પણ ઉપલમ્ભ નથી એટલે કે—કશુંય
દેખાતું નથી, ત્યાં અભાવનો અનુભવ કઈ રીતે થાય ? અથવા પ્રદીપાદિની દેદી-
ખ્યમાન પ્રભાનો પુંજ હોય ત્યારે જ ઘટાદિના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે, તો
દીપકની પ્રભાના અભાવમાં અભાવરૂપ અન્ધકારની ઉપલબ્ધિ કઈ રીતે થઈ શકે ?
અર્થાત્ થવી ન જોઈએ—છતાં પણ આલોક ન હોય ત્યારે જ અંધકારનું જ્ઞાન
થાય છે. તો ‘અભાવ’ પ્રત્યક્ષમાં આલોક કારણ છે’—એ ન્યાયનું શું ઉલ્લંઘન
નથી થતું ? અર્થાત્ થાય જ છે.

(ટિ.) તદનુભૂતિરિતિ અભાવાનુભવઃ । અસ્યોપલમ્ભ ઇતિ અભાવસ્યોપલબ્ધિઃ । તદ્ભાવ
ઇતિ પ્રદીપપ્રમાપ્રાગ્મારપ્રોજ્ઞમ્મણ એવ ।

અથ યો ભાવો યાવતા સામગ્રયેણ ગૃહ્યતે તદભાવોઽપિ તાવતૈવ તેન । તદિ-
હાલોકસ્ય સ્વાતન્ત્ર્યેણાલોકાન્તરમન્તરેણૈવ પ્રહ્ણમાલોકિતમ્—ઇતિ તદભાવસ્યાપિ તત્

કિં ન સ્યાત્ ?—ઇતિ ચેત્ । અહો ! પીતવિપસ્યાઽગ્ન્યમૃતોદ્ધારઃ । એવં વદતા ત્વયૈવ તમસિ દ્રવ્યતાવ્યાહારાત્ । કિમિદમીદશમિન્દ્રજાલમ્ ?—ઇતિ ચેત્ । હિદમીદશમેવેન્દ્રજાલમાલોક્યતામ્—આલોકઃ કિલ ચક્ષુષા સંયોગાદ્ ગૃહ્યતે । યદિ ચ તદભાવસ્યાપિ તત્સામગ્રચેગૈવ પ્રહ્ણં સ્યાત્, તદા તસ્યાપિ પ્રહ્ણે ચક્ષુઃસંયોગસદ્ભાવાદાયાતા દ્રવ્યતાપત્તિઃ, સંયોગસ્ય ગુણત્વેન તદ્વૃત્તિત્વાત્ । અથાઽસંયુક્તોઽગ્ન્યયં પ્રેક્ષ્યતે, તદા કથં યો ભાવો યાવતેત્યાઘં મૃષોઘં ન સ્યાત્ ? કથં વા ચક્ષુષઃ પ્રાપ્ત્યકારિતાપ્રવાદઃ સૂપ-પાદઃ સ્યાત્ ?

વિશેષણવિશેષ્યભાવસંબન્ધવન્ધુરસ્યાન્ધકારસ્ય પ્રહ્ણાદયમદોષ ઇતિ ચેત્ । કતમ-સ્યૈષ વિશેષણમ્ ? ન શરીરસ્ય, તદન્યત્રાપિ પ્રતિભાસનાત્ । નાપિ મૂતલકલશકુડચાદેઃ, તત્ત એવ । તર્હિં ભવતુ નમસ ઇતિ ચેત્ । તદશસ્યમ્, એતસ્ય તદ્વિશેષણવિશેષ્ય-ભાવેન કદાચિદપ્રતિભાસનાત્ । તન્નૈતદભાવ તાસ્વીકૃતિરાનુભવિકી મવ્યા ॥

નૈયાયિક—જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણુ અર્થાત્ જ્ઞાન થાય, તે પદાર્થના અભાવનું પણ તેટલી જ સામગ્રીથી ગ્રહણુ થાય છે. અહીં આલોકનું ગ્રહણુ અન્ય આલોક વિના સ્વતંત્ર રૂપે જ થાય છે. માટે આલોકના અભાવરૂપ અન્ધકારનું ગ્રહણુ પણ આલોક વિના સ્વતંત્રરૂપે કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ થશે.

જૈન—અહો ! તમે જેર પીને પણ ઓડકાર તો અમૃતના જ કાઠો છો, કારણ કે—આ પ્રમાણે કહેવા જતાં તમે જ અન્ધકારને દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર્યું.

નૈયાયિક—આ વળી કેવી ઇન્દ્રજાળ કરો છો ?

જૈન—એ ઇન્દ્રજાળ એવી જ છે. તે તમે જુઓ. આલોકનું ગ્રહણુ ચક્ષુ સાથેના તેના સંયોગથી થાય છે. હવે જે આલોકના અભાવનું ગ્રહણુ પણ તે જ સામગ્રીથી થતું હોય તો આલોકાભાવરૂપ અન્ધકારના ગ્રહણુમાં પણ ચક્ષુ સાથે સંયોગનો સદ્ભાવ માનવો પડે. અને તેથી જ અન્ધકારમાં દ્રવ્યની આપત્તિ આવશે. એટલે કે તેને દ્રવ્ય માનવું પડશે. કારણ કે સંયોગ ગુણ હોઈ તે દ્રવ્યમાં જ રહે છે.

નૈયાયિક—ચક્ષુ સાથે સંયોગ વિના પણ અન્ધકારનું આક્ષુપજ્ઞાન અમે માનીશું.

જૈન—તો પછી તમે પૂર્વે કહેલ 'જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણુ થાય છે, તેટલી સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનું પણ ગ્રહણુ થાય છે' એ ન્યાય જૂઠો કેમ નહીં પડે ? અથવા ચક્ષુસંયોગ વિના પણ અન્ધકારનું આક્ષુપજ્ઞાન થાય છે, એમ માનશો તો—તમોને માન્ય એવો ચક્ષુનો પ્રાપ્ત્યકારિત્વવાદ-કઈ રીતે યુક્તિસંગત થશે ? કારણ કે અન્ધકારનું આક્ષુપજ્ઞાન હોવા છતાં તમે અહીં સન્નિકર્ષણ સ્વીકારતા નથી.

નૈયાયિક—વિશેષણવિશેષ્યભાવ નામના સન્નિકર્ષણથી અન્ધકારનું ગ્રહણુ થાય છે. તેથી ચક્ષુની પ્રાપ્ત્યકારિતામાં બાધા નહીં આવે.

नैन-तो प्रश्न छे के अन्धकार केना विशेषणरूपे छे ? अन्धकारने शरीरना विशेषण तरीके कही शकशेा नही. कारण के शरीर सिवाय अन्य स्थणे पणु अन्धकारनी प्रतीति थाय छे. अन्धकारने लूतल कलश के लींत विगेरेना विशेषण तरीके पणु कही शकशेा नही. कारण के ये पदार्थो सिवाय अन्य स्थणे पणु अन्धकारनी प्रतीति थाय छे. कदाय, अन्धकारने सर्वव्यापी आकाशनुं विशेषण कडेा तो ते पणु योज्य नथी. कारण के आकाश साथे विशेषणविशेष्य-भाव रूपे कहीये अन्धकारनी प्रतीति थती नथी. अेटले-के-अन्धकार आकाशना विशेषण तरीके कहीये अनुभवतो नथी. माटे अनुभव-प्रत्यक्षने आधारे अन्धकारने अभावरूपे स्वीकारवेा ते योज्य नथी.

(प०) स्वातन्त्र्येणेति भावान्तरनिरपेक्षत्वेन । अयमिति अभावः ॥

अन्धकारस्य ग्रहणादित्यत्र अन्धकारस्येत्यभावरूपस्य । को भावः ? आलोकाभाव-विशिष्टा इतरपदार्था गृह्यन्ते इति भावः । तदन्यत्रापीति । न हि केवले एव शरीरे तमः प्रतिभाति । किन्त्वन्येषु घटादिष्वपि । तत् एवेति तदन्यत्रापि प्रतिभासनात् । एतस्येति अभावस्य । तद्विशेषणविशेष्यीभावेनेति तेन नभसा विशेषणविशेष्यीभावस्तेन । अभावो हि नभो-विशेषणविशेष्यीभावेन कदाचनपि न प्रतिभासते ।

(टि०) तावतैव तेनेति सामग्र्येण । तदभावस्यापीति आलोकाभावस्यापि । तदिति भावान्तरोपलम्भमन्तरेण प्रदीपाद्यालोकाद्विना वा ग्रहणम् । आलोकः किलेत्यादि । तदभावस्यापीति आलोकाभावस्यापि । तत्सामग्र्येणेति आलोकसामग्र्या । तस्यापीति आलोकाभावस्यापि । तद्वृत्तित्वादिति द्रव्यवृत्तित्वात् संयोगस्तावद्गुणः । गुणाश्रयो द्रव्यमिति भवतापि स्वीकारात् । तमसश्चक्षुःसंयोगग्रहणे वलाद् द्रव्यता समायाता । अथासंयुक्त इत्यादि । अयमीत्यालोकाभावः ।

कतमस्येति । नगनगरसागरागुरुकुरङ्गतुरङ्गतरङ्गसारङ्गमातङ्गादिस्थावरत्रसपद्भिविधजीवनिकाये स्फुरति सति तन्मध्ये कस्य ? एष इत्यन्धकारः । तदन्यत्रेति शरीरव्यतिरेकेऽपि । तत् एवेति तदन्यत्रापि प्रतिभासनादिति हेतोरेव । एतस्येत्यन्धकारस्य । तद्विशेषणेति नभो-विशेषणम् । एतदभावतेति एतस्य तमसः अभावताया आलोकाभावत्वस्य स्वीकारः सनिकारः ।

§४ नाऽप्यानुमानिकी, यतः कतमोऽत्र हेतुराख्यायते सङ्ख्यावता ? किं भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वम्, भावविलक्षणसामग्रीसमुत्पाद्यत्वम्, असत्येवाऽऽलोके तत्प्रतिभासनम्, आलोकग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणत्वम्, तिमिरद्रव्योत्पादककारणाभावः, द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यत्वम्, आलोकविरोधित्वम्, भावरूपताप्रसाधकप्रमाणाभावो वा ?—इत्यष्टपक्षी राक्षसीव त्वत्पक्षभक्ष्यभक्षणविचक्षणोपतिष्ठते ।

तत्र न तावदाऽऽद्यः पक्षः क्षेमङ्करः, 'कुम्भोऽयं स्तम्भोऽयम्' इति हि यथा कुम्भादयो भावा विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यन्ते, तथा 'इदं तमः' इति तमोऽपि । अभावरूपतायां तस्य प्रतिषेधमुखेन प्रत्ययः प्रादुःष्यात्, यथा 'कुम्भोऽत्र नास्ति' इति । ननु नाशप्रध्वंसादिप्रत्यया विधिमुखेनाऽपि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । नैवम्, नाशादिशब्दानामेव

ભાવપ્રતિષેધાભિધાયકત્વાત્ । અત एव हि कुम्भस्य प्रध्वंस इति सोपपदानामेषां प्रयोगो-
पपत्तिः । यदि तु तमःप्रभृतिशब्दा अपि तत्समानार्थतामाविध्नीरन् , तदानीं 'कुम्भस्या-
ऽभावः' इतिवत् 'आलोकस्य तमः' इत्यपि प्रोच्येत । न चैवं कश्चिद् विपरिचिदपि
प्रवक्ति । अथालोकामावे संकेतितस्तमःशब्दः, नाभावमात्रे । ततो न तथाव्यपदेश इति
चेत् । नैवम् , यदि ह्यन्धकाररूपोऽभावोऽपि विधिसुखेन वीक्ष्येत, तदानीं किमन्यदेतस्य
भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वं स्याद् यतो हेतुसिद्धिर्भवेत् ?

§ ૪ અન્ધકારનો અનુમાનથી પણ અભાવરૂપે સ્વીકાર થઈ શકશે નહીં.
કારણ કે વિદ્વાન્ એવા તમે આઠ હેતુઓમાંથી કયા હેતુ વડે અન્ધકારને અભાવ-
રૂપે સિદ્ધ કરશો?—(૧) ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી, (૨) ભાવથી ભિન્ન
સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી, (૩) પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ બાણી શકાતો
હોવાથી, (૪) પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રાહ્ય હોવાથી, (૫) અન્ધ-
કાર દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરનાર કારણનો અભાવ હોવાથી, (૬) દ્રવ્ય ગુણ કર્મથી
ભિન્નનું કાર્ય હોવાથી, (૭) પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી, કે (૮) ભાવરૂપે
સાધનાર પ્રમાણ નહીં હોવાથી? આ પ્રમાણે તમારા પક્ષરૂપ લક્ષ્યનું લક્ષણ
કરવા રાક્ષસીના જેવી આ અષ્ટપક્ષી તૈયાર છે. અર્થાત્ આ આઠેય હેતુમાંથી
એક પણ હેતુ અન્ધકારને આલોકાભાવ તરીકે સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી. તે
આ પ્રમાણે—

(૧) 'ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી' આ પ્રથમ હેતુ તમારા માટે
હિતકર નથી, કારણકે—'આ કું'લ છે' 'આ સ્તમ્ભ છે'—એ પ્રમાણે કું'લાદિ પદાર્થ
જેમ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દ્વારા પ્રતીત થાય છે, તેમ 'આ અન્ધકાર છે'
એ પ્રમાણે અન્ધકાર પણ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. જો અન્ધકાર અભાવરૂપ
હોય તો 'આ સ્થળે કું'લ નથી' એમ જેવું પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થાય છે, તેવું અન્ધકાર-
રનું પણ પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થવું જોઈએ.

નૈયાયિક-નાશ-પ્રધ્વંસાદિ અભાવરૂપ હોવા છતાં તેમનું જ્ઞાન 'આ નાશ
છે' 'આ પ્રધ્વંસ છે.'— એમ વિધિરૂપે પણ થાય છે. તો એ જ પ્રમાણે વિધિરૂપ
પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતાં અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવામાં શું વિરોધ
છે? અર્થાત્ કોઈ ભતનો વિરોધ નથી.

જૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે નાશ આદિ શબ્દો
ભાવના નિષેધને જ જણાવનારા છે, એટલા માટે નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોનો
પ્રયોગ 'ઘડાનો નાશ' એ પ્રમાણે ઉપપદ સાથે થાય છે, પણ સ્વતંત્ર થતો
નથી. વળી, તમ, તિમિર, અન્ધકારાદિ શબ્દો નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોની જેમ
અભાવવાચક હોય તો—'ઘડાનો નાશ' આ પ્રયોગની જેમ 'આલોકનો અન્ધકાર'
એવો પ્રયોગ થવો જોઈએ. પરંતુ તેવો પ્રયોગ કોઈ પણ પંડિત કરતો નથી.
માટે તમ તિમિરાદિ શબ્દો નાશ આદિ શબ્દોના સમાન અર્થવાળા નથી.

नैन-तो प्रश्न छे के अन्धकार केना विशेषणरूपे छे ? अन्धकारने शरीरना विशेषण तरीके कही शकशो नही. कारण के शरीर सिवाय अन्य स्थणे पणु अन्धकारनी प्रतीति थाय छे. अन्धकारने भूतल कलश के लीं त विगेरेना विशेषण तरीके पणु कही शकशो नही. कारण के ओ पदार्थो सिवाय अन्य स्थणे पणु अन्धकारनी प्रतीति थाय छे. कदाच, अन्धकारने सर्वव्यापी आकाशनु विशेषण कडे तो ते पणु योग्य नथी. कारण के आकाश साथे विशेषणविशेष्य-भाव रूपे कहीये अन्धकारनी प्रतीति थती नथी. अटले-के-अन्धकार आकाशना विशेषण तरीके कहीये अनुभवता नथी. माटे अनुभव-प्रत्यक्षने आधारे अन्धकारने अभावरूपे स्वीकारयो ते योग्य नथी.

(प०) स्वातन्त्र्येणेति भावान्तरनिरपेक्षत्वेन । अयमिति अभावः ॥

अन्धकारस्य ग्रहणादित्यत्र अन्धकारस्येत्यभावरूपस्य । को भावः ? आलोकभाव-विशिष्टा इतरपदार्था गृह्यन्ते इति भावः । तदन्यत्रापीति । न हि केवले एव शरीरे तमः प्रतिभाति । किन्त्वन्वेषु घटादिष्वपि । तत एवेति तदन्यत्रापि प्रतिभासनात् । पतस्येति अभावस्य । तद्विशेषणविशेष्यीभावेनेति तेन नभसा विशेषणविशेष्यीभावस्तेन । अभावो हि नभो-विशेषणविशेष्यीभावेन कदाचनापि न प्रतिभासते ।

(टि०) तावतैव तेनेति सामग्रयेण । तदभावस्यापीति आलोकभावस्यापि । तदिति भावान्तरोपलम्भमन्तरेण प्रदीपाद्यालोकद्विना वा ग्रहणम् । आलोकः किलेत्यादि । तदभावस्यापीति आलोकभावस्यापि । तत्सामग्रयेणेति आलोकसामग्र्या । तस्यापीति आलोकभावस्यापि । तद्वृत्तित्वादिति द्रव्यवृत्तित्वात् संयोगस्तावद्गुणः । गुणाश्रयो द्रव्यमिति भवतापि स्वीकारात् । तमसश्चक्षुःसंयोगग्रहणे बलाद् द्रव्यता समायाता । अथासंयुक्त इत्यादि । अयमीत्यालोकभावः ।

कतमस्येति नगनगरसागरागुरुकुरङ्गतुरङ्गतुरङ्गसारङ्गमातङ्गादिस्वावरत्रसपद्भिविधजीवनिकाये स्फुरति सति तन्मध्ये कस्य ? पष इत्यन्धकारः । तदन्यत्रेति शरीरव्यतिरेकेऽपि । तत एवेति तदन्यत्रापि प्रतिभासनादिति हेतोरेव । पतस्येत्यन्धकारस्य । तद्विशेषणेति नभो-विशेषणम् । पतदभावतेति एतस्य तमसः अभावताया आलोकभावत्वस्य स्वीकारः सनिकारः ।

§४ नाऽप्यानुमानिकी, यतः कतमोऽत्र हेतुराख्यायते सङ्ख्यावता ? किं भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वम्, भावविलक्षणसामग्रीसमुत्पाद्यत्वम्, असत्येवाऽऽलोकै तत्प्रतिभासनम्, आलोकग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणत्वम्, तिमिरद्रव्योत्पादककारणाभावः, द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यत्वम्, आलोकविरोधित्वम्, भावरूपताप्रसाधकप्रमाणाभावो वा ?—इत्यण्टपक्षी राक्षसीव त्वत्पक्षभक्ष्यभक्षणविचक्षणोपतिष्ठते ।

तत्र न तावदाऽऽद्यः पक्षः क्षेमङ्करः, 'कुम्भोऽयं स्तम्भोऽयम्' इति हि यथा कुम्भादयो भावा विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यन्ते, तथा 'इदं तमः' इति तमोऽपि । अभावरूपतायां तस्य प्रतिषेधमुखेन प्रत्ययः प्रादुःभ्यात्, यथा 'कुम्भोऽत्र नास्ति' इति । ननु नाशप्रध्वंसादिप्रत्यया विधिमुखेनाऽपि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । नैवम्, नाशादिशब्दानामेव

ભાવપ્રતિષેધાભિધાયકત્વાત્ । અત એવ હિ કુમ્ભસ્ય પ્રધ્વંસ ઇતિ સોપપદાનામેષાં પ્રયોગો-
પપત્તિઃ । યદિ તુ તમઃપ્રમૃતિશબ્દા અપિ તત્સમાનાર્થતામાભિધીરન્ , તદાનીં 'કુમ્ભસ્યા-
સભાવઃ' ઇતિવત્ 'આલોકસ્ય તમઃ' ઇત્યપિ પ્રોચ્યેત । ન ચૈવં કશ્ચિદ્ વિપરિચદપિ
પ્રવક્તિ । અથાલોકામાવે સંકેતિતસ્તમઃશબ્દઃ, નાભાવમાત્રે । તતો ન તથાવ્યપદેશ ઇતિ
ચેત્ । નૈવમ્ , યદિ હ્યન્ધકારરૂપોઽભાવોઽપિ વિધિમુખેન વીક્ષ્યેત, તદાનીં કિમન્યદેતસ્ય
ભાવવૈલક્ષણ્યેન લક્ષ્યમાણત્વં સ્યાદ્ યનો હેતુસિદ્ધિર્ભવેત્ ?

§ ૪ અન્ધકારનેા અનુમાનથી પણ અભાવરૂપે સ્વીકાર થઈ શકશે નહીં.
કારણ કે વિક્ષાન્ એવા તમે આઠ હેતુઓમાંથી કયા હેતુ વડે અન્ધકારને અભાવ-
રૂપે સિદ્ધ કરશો?—(૧) ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી, (૨) ભાવથી ભિન્ન
સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી, (૩) પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ બાણી શકાતો
હોવાથી, (૪) પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રાહ્ય હોવાથી, (૫) અન્ધ-
કાર દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરનાર કારણનેા અભાવ હોવાથી, (૬) દ્રવ્ય ગુણ કર્મથી
ભિન્નનું કાર્ય હોવાથી, (૭) પ્રકાશનેા વિરોધી હોવાથી, કે (૮) ભાવરૂપે
સાધનાર પ્રમાણુ નહીં હોવાથી? આ પ્રમાણે તમારા પક્ષરૂપ લક્ષ્યનું લક્ષણ
કરવા શકસીના જેવી આ અષ્ટપક્ષી તૈયાર છે. અર્થાત્ આ આઠેય હેતુમાંથી
એક પણ હેતુ અન્ધકારને આલોકાભાવ તરીકે સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી. તે
આ પ્રમાણે—

(૧) 'ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી' આ પ્રથમ હેતુ તમારા માટે
હિતકર નથી, કારણકે—'આ કુંભ છે' 'આ સ્તમ્ભ છે'—એ પ્રમાણે કુંભાદિ પદાર્થ
જેમ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દ્વારા પ્રતીત થાય છે, તેમ 'આ અન્ધકાર છે'
એ પ્રમાણે અન્ધકાર પણ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. જો અન્ધકાર અભાવરૂપ
હોય તો 'આ સ્થળે કુંભ નથી' એમ જેવું પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થાય છે, તેવું અન્ધકાર-
રનું પણ પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થવું જોઈએ.

નૈયાયિક-નાશ-પ્રધ્વંસાદિ અભાવરૂપ હોવા છતાં તેમનું જ્ઞાન 'આ નાશ
છે' 'આ પ્રધ્વંસ છે.'— એમ વિધિરૂપે પણ થાય છે. તો એ જ પ્રમાણે વિધિરૂપ
પ્રતીતિનેા વિષય હોવા છતાં અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવામાં શું વિરોધ
છે? અર્થાત્ કોઈ જાતનેા વિરોધ નથી.

જૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે નાશ આદિ શબ્દો
ભાવના નિષેધને જ જણાવનારા છે, એટલા માટે નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોનેા
પ્રયોગ 'ઘડાનેા નાશ' એ પ્રમાણે ઉપપદ સાથે થાય છે, પણ સ્વતંત્ર થતો
નથી. વળી, તમ, તિમિર, અન્ધકારાદિ શબ્દો નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોની જેમ
અભાવવાચક હોય તો—'ઘડાનેા નાશ' આ પ્રયોગની જેમ 'આલોકનેા અન્ધકાર'
એવો પ્રયોગ થવો જોઈએ. પરંતુ તેવો પ્રયોગ કોઈ પણ પંડિત કરતો નથી.
માટે તમ તિમિરાદિ શબ્દો નાશ આદિ શબ્દોના સમાન અર્થવાળા નથી.

नैयायिक-तम तिभिरादि शब्दो आलोक्षलावना संकेतरूपेण च । पणु डेवद अलावना संकेतरूपेण नथी । अटले डे-तम तिभिरादि शब्दो अलाव विशेषेण माटे वपराय च, पणु अलावसामान्येण माटे वपराता नथी । तेथी 'आलोक्षनेः अंधकार' एवो व्यवहार-शब्दप्रयोगेण यतो नथी । सारांशेण च छे डे अलाव-शब्दो मात्र सामान्यालावनेण वाच्यो छे, माटे डेनो अलाव ? एते जिज्ञासा यतां 'धडानो अलाव' एवो प्रयोगेण थाय च्छे । एवी च्छे रीते 'अंधकार' शब्दो मात्र अलावनेण वाच्यो छे ततो 'डेनो अलाव ?' एते जिज्ञासा यतां 'आलोक्षने' एवो व्यवहारो थात । पणु तेम नथी । कारणेण डे अंधकारशब्दो मात्र 'आलोक्षलाव'मां च्छे संकेतितो छे ।

नैन-तमारुं ते कथं युक्तियुक्तं नथी । कारणेण डे-अन्धकाररूपेण अलाव पणु जे विधिरेण च्छेणतो छेय तो पछी अन्धकारेण लावथी विदक्षणेण स्वरूपेण भीष्णुं कथुं च्छेणुं पाडी रह्युं, डे जेथी तमारो उपरोक्तो छेतु सिद्धो थाय ?

(प०) तमोऽपीति कोऽर्थः ? तमोऽपि 'इदं तमः' इति विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते । तस्मान्नाभावस्तमः । अत एवेति प्रतिषेधाभिधायकत्वादेव । सोपपदानामेषां प्रयोगोपपत्तिरिति । अत एव शुद्धशब्दवाच्यत्वाद्बस्तुरूपं तमः । न तथाव्यपदेश इति किन्तु प्रतिषेधमुखेन व्यपदेशः । अन्धकाररूपोऽभावोऽपीति गद्ये एतदेव हि भावलक्षणं यद् विधिमुखेन प्रेक्षणम् । तदानीमिति गद्ये पतस्येति तमसः । कोऽर्थः ? उपहासोऽयम् । यदि हि विधिमुखेन प्रत्ययेन लक्ष्यमाणोऽप्यन्धकारो भाववैलक्ष्येण लक्ष्यत इति त्वयोच्यते तदा किमपरं भावलक्षणं स्यादिति यावत् ॥

(टि०) यतः कतम इत्यादि । संख्यावतेति संख्या विद्वज्जनगणनायां प्रथमगणनं विद्यते यस्य स संख्यावान्, तेन संख्यावता विद्वज्जनमान्येनेत्युपहासवाक्यम् ।

अभावेत्यादि । तस्येति तमसः पदार्थस्य वा । ननु नाशेति नाशप्रध्वंसादिप्रत्यया हि अभावस्वभावाः, तथापि घटस्य नाशोऽयं [इति] विधिमुखेनापि प्रत्ययप्रतीतिः प्रोज्ज्वमेत । कोऽर्थः ? तमोपि 'इदं तमः' इति विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते । तस्मान्नाभावस्तमः । पपामिति नाशप्रध्वंसादीनाम् । तत्समानार्थतामिति नाशप्रध्वंसादिसाम्यम् । अथालोकेत्यादि । तथेत्यालोकस्य तमः । यदि सामान्येनाभावे तमःशब्दः सङ्केतितः स्यात्तदा घटाद्यभावप्रचुरतया तमोवाहुल्यापसारणाय आलोकस्य तम इति प्रोच्येत । अत्र तु न तथा, आलोकाभाव एव सङ्केतितत्वात् तमःशब्दस्य । पतस्येत्यभावस्य । यत इति भाववैलक्ष्येण लक्ष्यमाणत्वात् ।

अथ भावविलक्षणसामग्रीसमुत्पाद्यत्वं हेतुः । तथाहि-समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणकलापव्यापाररूपा भावोत्पादिका सामग्री । नैव तमसीयं समगंस्त । तदशस्तम्, यतः किमिदं समवायिकारणानाम्ना त्वमान्नासीः ? यत्र कार्यं समवेतमुत्पद्यते तदिति चेत् । तदसम्यक्, समवायस्य निरन्तरसुहृद्गोष्ठीषु गौरवार्हत्वात्; तत्प्रसाधकत्वाभिमत्तस्य 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिप्रत्ययस्याप्रसिद्धेः, 'पटे तन्तवः' इत्यादिरूपस्याऽस्याऽऽवालगोपालं प्रतीतत्वात् । सिद्धौ वा 'इह मृतले घटाभावः' इत्यभावप्रत्ययेन व्यभिचारात् । संबन्धमात्रपूर्वताप्रसाधने सिद्धसाधनात्, अवि-

ષ્વભાવમાત્રનિમિત્તતયા તદજ્ઞીકારાત્ । એકાન્તૈકસ્વરૂપત્વેન ચાઽસ્યૈકવસ્તુસમવાય-
સંભવે સમસ્તવસ્તુસમવાયસ્ય, વિનશ્યદેકવસ્તુસમવાયાભાવે સમસ્તવસ્તુસમ-
વાયાભાવસ્ય વા પ્રસજ્ઞાત્ । તત્તદવચ્છેદકભેદાત્ તદુપપત્તૌ તસ્યાપિ કથચ્ચિદ્વે-
દાપત્તેઃ, અનેકપુરુષાવચ્છિન્નપર્ષદાદેરપિ તાવત્સ્વભાવભાવેન કથચ્ચિદ્વેદાત્ । અપ્ર-
ચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકરૂપતયા ચાઽસ્યાઽઽકાશસામાન્યાઘેતાદ્ગ્વસ્તુસમાશ્રિતત્વમેવ ભવેદં,
ન તુ કાર્યવસ્તુસમાશ્રિતત્વમ્ । તત્તત્સદ્દકારિકારણકલાપોપનિપાતપ્રભાવાત્ કાર્ય-
સમવાયસ્વીકારોઽપિ સનિકારઃ, તત્સ્વભાવપ્રભાવપ્રતિબદ્ધાનાં તેષામપિ સદા સન્નિ-
ધાનપ્રધાનત્વાત્ । તથા ચાસ્તમિતા સમવાયિકારણકિંવદન્તી ।

તદસત્ત્વે કિમસમવાયિકારણમ્ ? સમવાયિકારણપ્રત્યાસન્નત્વં હિ તલ્લક્ષણમ્ ।
તદસત્ત્વે કથમેતત્ સ્યાત્ ?

તથા ચ તચ્છેષભૂતસ્ય નિમિત્તકારણસ્યાપિ કા વ્યવસ્થા ? ।

નૈયાયિક-(૨) 'ભાવથી ભિન્ન સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી' એ હેતુ
અમે સ્વીકારીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે—'સમવાયી અસમવાયી તથા નિમિત્ત-
કારણરૂપ કારણસમૂહનો વ્યાપાર' એ ભાવોત્પાદક સામગ્રી છે. અને ભાવો-
ત્પાદક આ સામગ્રી અન્ધકારની ઉત્પત્તિમાં સંગત થઈ શકતી નથી, એટલે તે
સામગ્રી કરતાં વિલક્ષણ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અન્ધકાર ભાવરૂપ
સિદ્ધ થઈ શકે નહીં, પણ અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન-તમારું આ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે અમે અહીં પૂછીએ છીએ કે-
એવો કયો પદાર્થ છે, કે જેને તમે 'સમવાયી કારણ' એ નામથી ઓળખાવો છો ?

નૈયાયિક-જેમાં સમવાય સમ્બન્ધથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે સમવાયી
કારણ છે.

જૈન-તે યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-સમવાય તો સતત ચાલતી મિત્રાની
વાતોમાં જ શોભે એવો છે, અર્થાત્ સમવાયની સિદ્ધિ નથી, કારણકે-સમવાયના
પ્રસાધક તરીકે તમે 'આ તન્તુઓમાં પટ છે' એ પ્રકારનો જે પ્રત્યય અર્થાત્ જ્ઞાન
જણાવો છો, તે તો અપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ 'આ પટમાં તંતુઓ છે' એવો અનુભવ તો
સાધારણ યુરુષોને પણ થાય છે. છતાં પણ ધારે કે 'આ તન્તુમાં પટ છે' એવી
પ્રતીતિ કથંચિત્ સિદ્ધ થઈ જાય તો પણ 'અહીં ભૂતલમાં ઘટાભાવ છે' આવી અભાવ
પ્રતીતિ હોવા છતાં તમારે મતે આથી સમવાયની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી વ્યભિચાર છે.
વળી, પૂર્વોક્ત પ્રતીતિથી જે કેવળ સંબંધ જ સિદ્ધ થતો હોય તો સિદ્ધ સાધન નામ-
નો દોષ આવશે. કારણ કે સમવાય નહીં પણ અવિષ્વજ્લાવ માત્ર એટલે કથંચિત્
તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધને કારણે એવી પ્રતીતિ થાય છે-એમ અમે પણ માનીએ છીએ.

વળી, સમવાય એકાન્તથી એક જ છે, એમ તમે માન્યું છે. તેથી તો કોઈ
એક પદાર્થમાં જ્યારે સમવાયનો સંભવ થાય ત્યારે સમસ્ત પદાર્થોમાં સમવા-

યનો સંભવ થઈ જશે, અને નાશ પામતા એક પદાર્થમાં સમવાયનો અભાવ થવાથી સમસ્ત પદાર્થોના સમવાયનો અભાવ થઈ જશે.

નૈયાયિક-સમવાય એક હોવા છતાં તે તે અવચ્છેદક-વિશેષણના ભેદથી તેમાં ભેદની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે.

જૈન-એમ માનવામાં તો સમવાય એકાન્તે એક નહિ પણ અનેક થઈ જશે, કારણ કે-અનેક પુરુષોથી અવચ્છિન્ન-વિશિષ્ટ પર્ષદા-સભા આદિ પણ એક હોવા છતાં તેટલા સ્વભાવવાળી હોવાથી અર્થાત્ જેટલા અવચ્છેદક હોય તેટલા સ્વભાવ-વિશેષોવાળી હોવાથી કથંચિત્ અનેક છે. વળી, તમારા મતે સમવાય 'અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન અને સ્થિરૈકસ્વરૂપ' હોવાથી તે તેવા જ પ્રકારના આકાશ, સામાન્ય આદિ પદાર્થોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે પણ તેથી વિલક્ષણ કાર્યદ્રવ્યો-અનિત્ય દ્રવ્યોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે નહીં.

નૈયાયિક-સમવાય નિત્ય છે છતાં પણ તે જ્યારે દંડચક્રાદિ અથવા તુરિવેમા-દિરૂપ સહકારી કારણોનો સમૂહ આવી પડે છે, ત્યારે તેના પ્રભાવથી તે તે ઘટ કે પટરૂપ કાર્યમાં સ્વીકારવામાં આવે છે, એટલે કે-નવો સમવાય ઉત્પન્ન થતો નથી પણ નવા ઉત્પન્ન થતા તે તે કાર્યમાં તે છે, એમ માનીએ છીએ.

જૈન-તમારી આ માન્યતા પણ તિરસ્કૃત છે, કારણ કે-સમવાયના અપ્રચ્યુ-તાદિ સ્વભાવના પ્રભાવને કારણે તે તે સહકારી કારણો સદૈવ સન્નિધિવાળાં જ થઈ જશે, અર્થાત્ સમવાય નિત્ય એકરૂપ હોવાથી જે પ્રથમથી સહકારી-કારણોના સંબંધમાં હોય નહીં તો પછી પણ થાય નહીં, માટે તે તે સહકારી કારણોનું સાન્નિધ્ય સદૈવ સ્વીકારીએ તો જ સમવાયના તે સ્વભાવ સાથે સંગત થાય, અને તેમ થતાં સમવાયી કારણની વાર્તા પણ અસ્ત (નષ્ટ) થઈ ગઈ. અર્થાત્ સમવાય જ સિદ્ધ ન થયો તો પછી સમવાયી કારણ કેને કહી શકાશે? કારણ કે-સમવાયથી જેમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેને જ તમે સમવાયી કારણ કહો છો, તો તમોએ સ્વીકારેલ સમવાય જ જ્યાં સિદ્ધ થતો નથી ત્યાં સમવાયી કારણની કથા-વાર્તા પણ કઈ રીતે થઈ શકશે?

ઉપરોક્ત રીતે સમવાયી કારણ જ સિદ્ધ ન થયું તો પછી અસમવાયી કારણ પણ કઈ રીતે સિદ્ધ થાય? કારણ કે, 'સમવાયી કારણને જે પ્રત્યાસન્ન છે, તે અસમવાયી કારણ છે' એ અસમવાયી કારણનું લક્ષણ છે. તો જે સમવાયી કારણ જ નથી તો અસમવાયી કારણ કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં.

અને તે રીતે સમવાયી કારણ અને અસમવાયી કારણ સિદ્ધ ન થાય, તો તે એ સિવાય બાકી રહેલ નિમિત્ત કારણની પણ કંઈ વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં.

(૧૨) તદુપપત્તાવિતિ યથાકાશસ્યાપિ અવચ્છેદકમેદાન્નાનાત્વં ઘટાકાશં પટાકાશમિતિ એવં સમ-વાયસ્યાપિ નાનાત્વમ્ । તાવત્સ્વભાવભાવેનેતિ યાવન્તોડવચ્છેદકામ્તાવદ્દા મેદપ્રવક્તિઃ । પતાદ-

ग्वस्तुसमाश्रितत्वमेवेति । आकाशसामान्यादीनि एतादृशि यानि वस्तूनि एतत्सदृशानि नित्यानि, तत् समाश्रितत्वम् । तत्तत्सहकारिकारणेति । न हि कीलकस्थितास्तन्तवः पटस्य कारणं भवन्ति । तत्स्वभावप्रभावप्रतिबद्धानां तत्तत्सहकारिकारणकलापस्वभावप्रभावप्रतिबद्धानाम् । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वमिति । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यं ह्यसमवायिकारणम् ।

(टि०) समवायीत्यादि । त्रिधा कारणम्—यत्र हि कार्यं समवेति तत्समवायिकारणं यथा द्व्यणुकस्याणुद्वयम्, यच्च कार्यैकार्थसमवेतं कार्यं कारणैकार्थसमवेतं वा कार्यमुत्पादयति तदसमवायिकारणं यथा पटावयवविद्रव्यारम्भे तन्तुसंयोगः, पटसमवेतरूपावयारम्भे पटोत्पादकतन्तुरुपादि च, शेषं तूत्पादकं निमित्तकारणं यथा पटाकाशादि । प्रतिषेधाभिन्नायकत्वादेव अतो भावोपि विधिमुखेन वीक्ष्यतेऽभावोपि । तत्कथं हेतुर्घटते भाववैलक्षण्येनेत्यादि ? एतदेव हि भावलक्षणं यद्विधिमुखेन प्रेक्षणम् । इयमिति कारणत्रयरूपा सामग्री ॥ यत्र कार्यमिति । यत्रेति मृत्तिकादिके वस्तुनि कार्यं घटादि । समवेतमिति सम्बद्धम् । तदिति समवायिकारणम् । तत्प्रसाधकत्वेति । समवायप्रसाधकत्वेनाभोष्टस्य कारणे कार्यस्य समवेतत्वात्समवायः सच्छायः । कार्ये तु पटादौ कारणं तन्वादि समवेतं प्रसिद्धम् । अतः समवायः शिश्राय विच्छायताम् । सम्बन्धमात्रेति तन्तूनन्तरेण पटः, मृत्तिकामन्तरेण घटो न स्यात् इति सम्बन्धमात्राङ्गीकारे सिद्धं साधनं कारणोत्पद्यमानत्वम् । तस्मान्न समवायस्वीकारः । अविष्वगिति तादात्म्यकारणतया । तदङ्गीकारादिति सम्बन्धस्वीकारात् । एकान्तैकेति एकान्तेनैकस्वभावत्वेन । अस्येति समवायस्य । तत्तदवच्छेदेनेति तेषां तेषामवच्छेदकानां भेदात् । तदुपपत्ताविति भेदोपपत्तौ । तस्यापीति समवायस्यापि । अप्रच्युतेत्यादि । अस्येति समवायस्य । एतादृगित्येतादृग् अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं वस्तु । तत्तत्सहकारीति तानि कार्यं प्रति भिन्नानि सहकारीणि दण्डचक्रचौरदोरकादीनि तुरीवेमप्रभृतीनि च, तेषां कलापः समूहस्तत्सामग्रयवशात् । यथाकाशस्यापि अवच्छेदकमेदानानात्वं घटाकाशं पटाकाशमिति । एवं समवायस्यापि नानात्वम् । कार्यैति कार्येषु सनिकार इति सविगोपकः । तत्स्वभावेति तस्य समवायस्य स्वभावोऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकलक्षणः । तेषामिति सहकारिणामपि ।

तदसत्त्व इति समवायिकारणाभावे । तदलक्षणमिति असमवायिलक्षणम् ।

तदसत्त्व इति असमवायिकारणलक्षणाभावे । एतदिति असमवायिकारणम् । तच्छेषभूतस्येति समवायसमवायिशेषरूपस्य ।

सन्तु वा कारणान्यमूनि, तथापि यथा कथञ्चिदालोककलापस्योत्पादः, तथा तमसोऽपि भविष्यति । किमरुचिविरचनाभिर्व्यपासितुं शक्यते ? किमस्योत्पादकमिति चेत् । आलोकस्य किमिति वाच्यम् ? तेजोऽणव इति चेत् । अस्यापि तमोऽणव एव सन्तु । सिद्धास्तावत् तैजसास्तेऽविवादेन वादिप्रतिवादिनोरिति चेत् । तामसा अपि तद्वदेव किं न सेत्स्यन्ति !—इति त्यज्यतोमाग्रहः ।

अथवा, तमोने अलीष्ट आ त्रणुे डारणुे लले धडीलर भनाय, तो पणु-ने डेाध रीते आलोड-प्रकाशनी उत्पत्ति छे, ते रीते अन्धकारनी पणु उत्पत्ति थशे. मात्र तमारी अरुणि डाय अरुता मात्रथी डंर्ध अन्धकारनुं णं डन थध नतुं नथी.

યનો સંભવ થઈ જશે, અને નાશ પામતા એક પદાર્થમાં સમવાયનો અભાવ થવાથી સમસ્ત પદાર્થોના સમવાયનો અભાવ થઈ જશે.

નૈયાયિક-સમવાય એક હોવા છતાં તે તે અવગ્રહેદક—વિશેષણના લેહથી તેમાં લેહની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે.

જૈન-એમ માનવામાં તો સમવાય એકાન્તે એક નહિ પણ અનેક થઈ જશે, કારણ કે-અનેક પુરુષોથી અવચ્છિન્ન-વિશિષ્ટ પર્ષદા-સભા આદિ પણ એક હોવા છતાં તેટલા સ્વભાવવાળી હોવાથી અર્થાત્ જેટલા અવગ્રહેદક હોય તેટલા સ્વભાવ-વિશેષોવાળી હોવાથી કથંચિત્ અનેક છે. વળી, તમારા મતે સમવાય 'અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન અને સ્થિરૈકસ્વરૂપ' હોવાથી તે તેવા જ પ્રકારના આકાશ, સામાન્ય આદિ પદાર્થોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે પણ તેથી વિલક્ષણ કાર્યદ્રવ્યો-અનિત્ય દ્રવ્યોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે નહીં.

નૈયાયિક-સમવાય નિત્ય છે છતાં પણ તે જ્યારે દંડગ્રહાદિ અથવા તુરિવેમાદિરૂપ સહકારી કારણોનો સમૂહ આવી પડે છે, ત્યારે તેના પ્રભાવથી તે તે ઘટ કે પટરૂપ કાર્યમાં સ્વીકારવામાં આવે છે, એટલે કે-નવો સમવાય ઉત્પન્ન થતો નથી પણ નવા ઉત્પન્ન થતા તે તે કાર્યમાં તે છે, એમ માનીએ છીએ.

જૈન-તમારી આ માન્યતા પણ તિરસ્કૃત છે, કારણ કે-સમવાયના અપ્રચ્યુતાદિ સ્વભાવના પ્રભાવને કારણે તે તે સહકારી કારણો સદૈવ સન્નિધિવાળાં જ થઈ જશે, અર્થાત્ સમવાય નિત્ય એકરૂપ હોવાથી જો પ્રથમથી સહકારી-કારણોના સંબંધમાં હોય નહીં તો પછી પણ થાય નહીં, માટે તે તે સહકારી કારણોનું સાન્નિધ્ય સદૈવ સ્વીકારીએ તો જ સમવાયના તે સ્વભાવ સાથે સંગત થાય, અને તેમ થતાં સમવાયી કારણની વાર્તા પણ અસ્ત (નષ્ટ) થઈ ગઈ. અર્થાત્ સમવાય જ સિદ્ધ ન થયો તો પછી સમવાયી કારણ કેને કહી શકાશે? કારણ કે-સમવાયથી જેમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેને જ તમે સમવાયી કારણ કહો છો, તો તમોએ સ્વીકારેલ સમવાય જ જ્યાં સિદ્ધ થતો નથી ત્યાં સમવાયી કારણની કથા-વાર્તા પણ કઈ રીતે થઈ શકશે?

ઉપરોક્ત રીતે સમવાયી કારણ જ સિદ્ધ ન થયું તો પછી અસમવાયી કારણ પણ કઈ રીતે સિદ્ધ થાય? કારણ કે, 'સમવાયી કારણને જે પ્રત્યાસન્ન છે, તે અસમવાયી કારણ છે' એ અસમવાયી કારણનું લક્ષણ છે. તો જો સમવાયી કારણ જ નથી તો અસમવાયી કારણ કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં.

અને તે રીતે સમવાયી કારણ અને અસમવાયી કારણ સિદ્ધ ન થાય, તો તે જે સિવાય બાકી રહેલ નિમિત્ત કારણની પણ કંઈ વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં.

(૧૭) તદુપપત્તાવિતિ યયાકાશસ્યાપિ અવચ્છેદકમેદાન્નાનાત્વં ઘટાકાશં પટાકાશમિતિ એવં સમવાયસ્યાપિ નાનાત્વમ્ । તાવત્સ્વભાવભાવેનેતિ યાવન્તોઽવચ્છેદકાન્તાવદ્ધા મેદપ્રવક્તિઃ । પટાદ-

वस्तुसमाश्रितत्वमेवेति । आकाशसामान्यादीनि एतादृशि यानि वस्तूनि एतत्सदृशानि नित्यानि, तत् समाश्रितत्वम् । तत्तत्सहकारिकारणेति । न हि कीलकस्थितास्तन्तवः पटस्य कारणं भवन्ति । तत्स्वभावप्रभावप्रतिबद्धानां तत्तत्सहकारिकारणकलापस्वभावप्रभावप्रतिबद्धानाम् । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वमिति । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यं ह्यसमवायिकारणम् ।

(टि०) समवायीत्यादि । त्रिधा कारणम्—यत्र हि कार्यं समवेति तत्समवायिकारणं यथा द्व्यणुकस्याणुद्वयम्, यच्च कार्यैकार्थसमवेतं कार्यं कारणैकार्थसमवेतं वा कार्यमुत्पादयति तत्समवायिकारणं यथा पटावयविद्रव्यारम्भे तन्तुसंयोगः, पटसमवेतरूपारम्भे पटोत्पादकतन्तुरुपादि च, शेषं रूपादकं निमित्तकारणं यथा पटाकाशादि । प्रतिषेधाभिधायकत्वादेव अतो भावोपि विधिमुखेन वीक्ष्यतेऽभावोपि । तत्कथं हेतुर्घटते भाववैलक्षण्येनेत्यादि ? एतदेव हि भावलक्षणं यद्विधिमुखेन प्रेक्षणम् । इयमिति कारणत्रयरूपा सामग्री ॥ यत्र कार्यमिति । यत्रेति मृत्तिकादिके वस्तुनि कार्यं घटादि । समवेतमिति सम्बद्धम् । तदिति समवायिकारणम् । तत्प्रसाधकत्वेति । समवायप्रसाधकत्वेनाभोष्टस्य कारणे कार्यस्य समवेतत्वात्समवायः सच्छायः । कार्ये तु पटादौ कारणं तन्वादि समवेतं प्रसिद्धम् । अतः समवायः शिश्राय विच्छायताम् । सम्बन्धमात्रेति तन्तूनन्तरेण पटः, मृत्तिकामन्तरेण घटो न स्यात् इति सम्बन्धमात्राङ्गीकारे सिद्धं साधनं कारणोत्पद्यमानत्वम् । तस्मान्न समवायस्वीकारः । अघिष्वगिति तादात्म्यकारणतया । तदङ्गीकारादिति सम्बन्धस्वीकारात् । एकान्तैकेति एकान्तैकस्वभावत्वेन । अस्येति समवायस्य । तत्तदवच्छेदेनेति तेषां तेषामवच्छेदकानां भेदात् । तदुपपत्ताविति भेदोपपत्तौ । तस्यापीति समवायस्यापि । अप्रच्युतेत्यादि । अस्येति समवायस्य । एतादृगित्येतादृग् अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं वस्तु । तत्तत्सहकारीति तानि कार्यं प्रति भिन्नानि सहकारीणि दण्डचक्रचोवरदोरकादीनि तुरीवेमप्रमृतीनि च, तेषां कलापः समूहस्तत्सामग्र्यवशात् । यथाकाशस्यापि अवच्छेदकभेदाजानात्वं घटाकाशं पटाकाशमिति । एवं समवायस्यापि नानात्वम् । कार्येति कार्येषु सनिकार इति सविगोपकः । तत्स्वभावेति तस्य समवायस्य स्वभावोऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकलक्षणः । तेषामिति सहकारिणामपि ।

तदसत्त्व इति समवायिकारणाभावे । तदलक्षणमिति असमवायिलक्षणम् ।

तदसत्त्व इति असमवायिकारणलक्षणाभावे । एतदिति असमवायिकारणम् । तच्छेषभूतस्येति समवाय्यसमवायिशेषरूपस्य ।

सन्तु वा कारणान्यमूनि, तथापि यथा कथञ्चिदालोककलापस्योत्पादः, तथा तमसोऽपि भविष्यति । किमरुचिविरचनाभिर्व्यपासितुं शक्यते ? किमस्योत्पादकमिति चेत् । आलोकस्य किमिति वाच्यम् ? तेजोऽणव इति चेत् । अस्यापि तमोऽणव एव सन्तु । सिद्धास्तावत् तैजसास्तेऽविवादेन वादिप्रतिवादिनोरिति चेत् । तामसा अपि तद्वदेव किं न सेत्स्यन्ति ?—इति त्यज्यतोमाग्रहः ।

अथवा, तमोने अलीष्ट आ त्रणुे क्षरणुे लले धडीलर मनाय, तो पणु-ने डोय रीते आलोड-प्रकाशनी उत्पत्ति छे, ते रीते अन्धकारनी पणु उत्पत्ति थशे. मात्र तमारी अरुचि डोय अटला मात्रथी इध अन्धकारनु. पंडन थध नतुं नथी.

નૈયાયિક-અન્ધકારને ઉત્પન્ન કરનારું કયું કારણ છે ?

જૈન-તમે જ કહોને કે આલોક-પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરનાર શું છે ?

નૈયાયિક-આલોકના ઉત્પાદક આલોકના આણુઓ છે.

જૈન-તે જ રીતે અન્ધકારના ઉત્પાદક અન્ધકારના આણુઓ છે.

નૈયાયિક-પ્રકાશના આણુઓ તો કોઈ પણ વિવાદ વિના વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેને પ્રસિદ્ધ છે.

જૈન તો શું અન્ધકારના આણુઓ પણ એ જ રીતે સિદ્ધ નહીં થાય ? અર્થાત્ સિદ્ધ થશે. માટે હે નૈયાયિક! અન્ધકારને આલોકનો અભાવ માનવાનો આગ્રહ છોડી દો.

(ટિ.) કિમસ્યેત્યાદિ । અસ્યેતિ તમસઃ । અસ્યાપીતિ તમસોપિ । તે इति परमाणवः । तद्भवेति तैजसपरमाणवत् ।

અસત્યેવાઽઽલોકે તત્પ્રતિભાસનમપ્યસમ્યક્ । ન હિ યસ્મિન્નસત્યેવ યત્ પ્રતિ-
ભાસતે તત્ તદભાવમાત્રમેવ ભવતિ, અસત્યેવ વ્યવધાને પ્રતિભાસમાનૈર્ઘટાદિભિ-
ર્વ્યભિચારાત્ । કથં ચ નૈવં પ્રતિવન્ધકેઽસત્યેવ સમુત્પન્નમાનસ્ય સ્ફોટસ્યાપિ તદભાવ-
માત્રતા સ્યાત્ ? અથ સ્ફોટો દાહકાત્મકતયા સ્પર્શનપ્રત્યક્ષેણાઽનુભૂયતે । અભાવ-
માત્રતાયાં હિ તસ્ય નેયમૌપપત્તિકી સ્યાત્ । તર્હિ તમોઽપિ શૈત્યેન તેનૈવ પ્રત્યક્ષેણ
પ્રેક્ષ્યમાણં કથમભાવસ્વભાવં ભવેત્ ?

નૈયાયિક-(૩) 'પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ અન્ધકાર જાણી શકાતો હોવાથી' અન્ધકાર આલોકાભાવ રૂપ છે.

જૈન-તમારો આ હેતુ પણ બરાબર નથી, કારણકે-‘જેનો અભાવ હોય ત્યારે જ જે પ્રતિભાસિત (જ્ઞાત) થઈ હોય તે તેના અભાવરૂપ હોય’ એવો કોઈ નિયમ (અવિનાભાવ) નથી. કારણ કે-વ્યવધાનનો અભાવ હોય ત્યારે જ ઘટાદિ પ્રતિભાસિત થાય છે, છતાં ઘટાદિ વ્યવધાનના અભાવરૂપ નથી. માટે એ નિયમમાં ઘટાદિવડે વ્યભિચાર છે. વળી, તમે જણાવેલ નિયમ માનવામાં આવે તો-અગ્નિનું પ્રતિબંધક ન હોય ત્યારે જ ઉત્પન્ન થનારો ક્ષેત્રલો પણ પ્રતિબંધકાભાવરૂપ કેમ નથી મનાતો ?

નૈયાયિક-ક્ષેત્રલો સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ દ્વારા દાહરૂપે અનુભવાય છે, માટે ક્ષેત્રલોને અભાવરૂપ માની શકાય નહીં. તેને અભાવરૂપ માનવા જતાં તેની દાહાત્મકતા ઘટી શકતી નથી.

જૈન-જો એમ હોય તો પછી અન્ધકારના શૈત્યનું પણ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી તે અભાવરૂપ કેમ બને ?

(૫૦) इयमिति दाहात्मकता ।

(ટિ.) व्यवधाने इति कुड्यादिके । प्रतिवन्धके इति मन्त्रादिके । स्फोटस्यापीति न केवलं घटादेः । तदभावेति प्रतिवन्धकाभावमात्रत्वम् । तस्येति स्फोटस्य । इयमिति दाहात्मकता । तैनेवेति स्पर्शनेनैव ।

અથાલોકગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણત્વં હેતુઃ । તથા ચ શક્કરન્યાયભૂષણો—“યો હિ ભાવો યાવત્યા સામાગ્ર્યા ગૃહ્યતે તદભાવોઽપિ તાવત્યૈવ, ઇયાલોકગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણં તમસ્તદભાવ એવ” ઇતિ । તદપિ ન ક્ષિન્વિત્, તમોગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણ- સ્યાલોકસ્યૈવ તદભાવતાપ્રસજ્ઞેનાઽનૈકાન્તિકત્વાત્, ઘટપટયોર્વા સમાનગ્રહણસામગ્રી- કતયા પરસ્પરાભાવત્વપ્રસજ્ઞાત્ ।

નૈયાયિક-(૪) ‘પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી જ આહ હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ છે, એમ અમે માનીએ છીએ. શંકર અને ન્યાયભૂષણે કહ્યું પણ છે કે- ‘બે’ પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે, તેટલી જ સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનું પણ ગ્રહણ થાય છે. આથી પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રહણ કરાતો અન્ધકાર પ્રકાશ-તેજના અભાવરૂપ છે.”

જૈન—આમાં પણ કંઈ તથ્ય નથી, કારણ કે એમ પણ કહી શકાય કે— અન્ધકારને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી પ્રકાશનું પણ ગ્રહણ થાય છે, માટે પ્રકાશ અન્ધકારના અભાવરૂપ છે. આ પ્રમાણે તમારા હેતુમાં વ્યભિચાર દોષ છે. વળી, ઘટ અને પટને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રી પણ સમાન હોવાથી પરસ્પરમાં અભાવનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ ઘટજ્ઞાનની બે ચક્ષુસંયોગાદિ સામગ્રી છે, તે જ ચક્ષુસંયોગાદિ સામગ્રી પટજ્ઞાનની પણ છે. માટે તમારી વ્યાપ્તિના આધારે ઘટને પટાભાવરૂપતા અને પટને ઘટાભાવરૂપતાની આપત્તિ આવે છે. માટે તમારો આ ચોથો હેતુ પણ યોગ્ય નથી.

(ટિ.) તદભાવતેતિ તમોઽભાવ આલોક ઇતિપ્રસજ્ઞસજ્ઞતેઃ ।

અથ તિમિરદ્રવ્યોત્પાદકકારણાભાવો હેતુઃ । તથા ચ શ્રીધરઃ—“તમઃપરમાણવઃ સ્પર્શવન્તઃ, તદ્રહિતા વા ? ન તાવત્ સ્પર્શવન્તઃ, સ્પર્શવત્કાર્યદ્રવ્યસ્ય ક્વચિદપ્યનુપ- લમ્ભાત્ । અદૃષ્ટવ્યાપારાભાવાત્ સ્પર્શવત્કાર્યદ્રવ્યાઽનારમ્ભકા ઇતિ ચેત્ । રૂપવન્તો વાયુપરમાણવોઽદૃષ્ટવ્યાપારવૈગુણ્યાદ્ રૂપવત્કાર્યં નારમ્ભન્તે ઇતિ કિં ન કલ્પ્યેત ? કિં વા ન કલ્પિતમ્—એકજાતીયાદેવ પરમાણોરદૃષ્ટોપગ્રહાન્નતુર્ધા કાર્યાણિ જાયન્ત ઇતિ ? કાર્યૈકસમધિગમ્યાઃ પરમાણવો યથાકાર્યમુન્નીયન્તે, ન તદ્વિલક્ષણાઃ, પ્રમાણાભાવા- દિતિ ચેત્ । એવં તર્હિં તામસાઃ પરમાણવોઽપ્યસ્પર્શવન્તઃ કલ્પનીયાઃ, તાદૃશાશ્ચ કથં તમોદ્રવ્યમારમેરન્ ? અસ્પર્શવત્વસ્ય કાર્યદ્રવ્યાનારમ્ભકત્વેનાઽવ્યભિચારોપલમ્ભાત્ । કાર્યદર્શનાત્ તદનુગુણં કારણં કલ્પ્યતે, ન તુ કારણવૈકલ્યેન દૃષ્ટકાર્યવિપર્યાસો યુજ્યત ઇતિ ચેત્ । ન વચમન્ધકારસ્ય પ્રત્યર્થિનઃ, કિન્ત્વારમ્ભાનુપપત્તેઃ, નીલિમ- માત્રપ્રતીતેશ્ચ દ્રવ્યમિદં ન ભવતીતિ બ્રૂમઃ” [ન્યાયકન્દલી પૃ૦ ૨૨] ઇતિ ।

નૈયાયિક-(૫) ‘અન્ધકાર દ્રવ્યના ઉત્પાદક કારણનો અભાવ હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ છે. ન્યાયકન્દલીના કર્તા પંડિત શ્રીધરે આ વિષે આ પ્રમાણે

તકે કરેલા છે—“અંધકારનાં પરમાણુઓ સ્પર્શવાળાં છે કે સ્પર્શરહિત? સ્પર્શવાળાં તો હોય નહીં કારણ કે તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર કાર્યની સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યરૂપે ઉપલબ્ધિ (અનુભૂતિ) થતી નથી.

શંકા-અદ્દષ્ટરૂપ કારણનો વ્યાપાર ન હોવાથી અંધકારના પરમાણુઓ સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કરતાં નથી.

- સમાધાન-તો પછી વાયુના પરમાણુઓ રૂપવાળા હોવા છતાં અદ્દષ્ટને વ્યાપાર ન હોવાથી રૂપવાળા કાર્યદ્રવ્યનો આરંભ કરતા નથી, એવી કલ્પના પણ કેમ ન થઈ શકે? અથવા તો એક જ ભતના પરમાણુઓથી અદ્દષ્ટના બંધે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એમ ચાર પ્રકારનાં કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે, એવી કલ્પના પણ કેમ ન કરવી? માટે અંધકારના પરમાણુમાં સ્પર્શ નથી એમ માનવું ઉચિત છે.

શંકા-પરમાણુઓનું જ્ઞાન માત્ર કાર્યથી જ થાય છે. એટલે જેવું કાર્ય હોય તદનુરૂપ પરમાણુઓ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓ કદી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. કારણ કે-કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓને સિદ્ધ કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી. માટે એક પ્રકારના પરમાણુથી ચાર પ્રકારનાં કાર્ય થઈ શકે નહીં.

સમાધાન-જે એમ હોય તો-અંધકારના પરમાણુઓને પણ સ્પર્શરહિત જ માનવા જોઈએ, અને જે તે તેવા હોય તો તે પરમાણુઓ અંધકારરૂપ કાર્યદ્રવ્યનો આરંભ કઈ રીતે કરી શકશે? અર્થાત્ નહીં કરી શકે. કારણ કે-જે સ્પર્શ વિનાનું હોય છે, તે કાર્યદ્રવ્યનું આરંભક નથી બનતું-આવો અવ્યસિચારી નિયમ છે. અર્થાત્ સ્પર્શરહિત અંધકારના પરમાણુઓ કાર્યારંભક ન બને.

શંકા-કાર્યને જોઈને તેને અનુરૂપ કારણની કલ્પના કરાય છે, પરંતુ કારણની વિકલતા-દોષથી પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એવા કાર્યનો વિપર્યાસ કરવો-પ્રત્યક્ષસિદ્ધથી વિરુદ્ધ કથન કરવું-તે યુક્તિયુક્ત નથી.

સમાધાન-અમે કંઈ અંધકારના શત્રુ નથી, પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી, માટે કેવળ નીલિમાને આધારે અમે તેને દ્રવ્ય માનવા તૈયાર નથી.”

(પ૦) અદ્દષ્ટવ્યાપારાભાવાદિતિ અદ્દષ્ટં હિ સર્વોત્ત્તિમતાં નિમિત્તમ્ । ચતુર્દ્ધાં કાર્યાણીતિ પાર્થિવાદીનિ । પરવાક્યં કાર્યૈકેત્યાદિ ।

(ટિ૦)-તથા ચ શ્રીધરઃ કન્દલીકારઃ । તદ્રહિતા ઇતિ સ્પર્શવિયુક્તાઃ । તત્કાર્યૈતિ પરમાણુદ્રવ્યકાર્યસ્ય । રૂપવન્ત ઇતિ વાયુપરમાણવો મૂર્તા અપિ કર્મવશાત્કાર્ય નારમેરન્નિતિ કલ્પયતામ્ । તે સ્વભાવેન કાર્યમનારમમાણાસ્તિષ્ઠન્તિ । ઇકજાતીયાદિતિ રસાણો રૂપાણોર્વા । ચતુર્દ્ધૈતિ પૃથ્વ્યપ્તે-જોવાયુરૂપતયા । કાર્યૈકેતિ કાર્યેણ ઘડાદિના એકેન રૂપાણવો રસાણવો વા સમધિગમ્યન્તે । તે રસે હિ રસાણવ એવ, તેજસિ તેજોણવ એવ । તદ્વિલક્ષણા ઇતિ રસે રસાણોવિલક્ષણાસ્તેજોણવો નેશ્યન્તે । પ્વમિત્યાદિ । તદ્દશઃ પરસ્પરમતમ્વદ્દાઃ । અસ્પર્શવત્ત્વસ્યેતિ અસંયોગવતઃ ।

નૈતદુપપત્તિપદવીં પ્રતિપદ્યતે, યતઃ સ્પર્શવન્ત એવ તામસાઃ પરમાણવઃ પ્રોચ્યન્તે । યત્પુનસ્તત્રોપાદેશિ—સ્પર્શવતસ્તત્કાર્યદ્રવ્યસ્ય ક્વચિદપ્યનુપલમ્ભાદિતિ । તદસત્યમ્, શીત-સ્પર્શવતસ્તમોદ્રવ્યસ્યૈવ તત્કાર્યસ્ય દર્શનાત્ ।

તત્ર સ્પર્શસદ્ભાવે કિં પ્રમાણમ્ ?— ઇતિ ચેત્ । તદભાવે કિં પ્રમાણમ્ ?— ઇતિ વાચ્યમ્ । ન હિ તત્પ્રતિષેધકપ્રમાણમન્તરેણાઽસ્પર્શવત્વાત્ કાર્યદ્રવ્યાનારમ્ભસ્ત્વયા પ્રસાધયિતું શક્યતે । અસ્માકં તુ તત્સદ્ભાવે પ્રમાણાભાવેઽપિ તાવદ્ ન કાચિત્ ક્ષતિઃ । ન ચ નાસ્ત્યેવ તત્, પ્રત્યક્ષસ્યૈવ સદ્ભાવાત્ । તથાહિ—દિવા દિવાકરકરાલાતપપ્રપાતોપતસવપુષઃ પથિકાસ્તમિત્લાસંતમસશૈત્યસંપર્કાત્ પ્રમોદન્તે । ન ચ તાપાભાવમાત્રસૂત્રિત એવ તેષાં પ્રમોદઃ, પ્રતીતિવાધાત્ । તન્માત્રનિમિત્તો હિ ‘ઘટોઽત્ર નાસ્તિ’ઈતિવત્, ‘તાપઃ સંપ્રતિ નાસ્તિ’ ઇતિ પ્રતિષેધમુખ એવ પ્રત્યયઃ પ્રાદુઃખ્યાત્, ન તુ ‘સંપ્રતિ શીતલીમૂતં મે શરીરમ્’ ઇતિ વિધિમુખઃ । તથાત્વે હિ ‘તમોઽભાવમાત્રસૂત્રિત એવાય-માલોકપ્રત્યયઃ’ ઇત્યપિ વાવદૂકસ્ય વદતો વદનં ન વક્રીભવેત્ । અથાન્ધકારનિવન્ધનત્વે શૈત્યસ્પર્શપ્રત્યયસ્ય નિવિઙ્ઠતરઘટિતકપાટસંપુટે ગવલકુવલયકલકળ્પઠીકળ્પઠકાળ્પઠકળ્પાન્ધાકારૈર્કાર્ણવીમૂતે કારાગારે ક્ષિતસ્ય પુંસઃ સુતરાં તત્પ્રત્યયો ભવેત્—ઈતિ ચેત્ । તાપાભાવનિમિત્તતાયામપિ સુતરાં સ કિં તત્ર ન સ્યાત્, તત્રાત્યન્તં તાપાભાવસંભવાત્ ? તસ્માદ્ મન્દમન્દસમીરલહરિપરિચય એવ જલસ્પર્શસ્યેવ તત્સ્પર્શસ્યાઽપ્યભિવ્યક્તૌ હેતુઃ । ન ચાસૌ તત્રાસ્તીતિ ન તત્ર તત્પ્રતીતિઃ પ્રાદુર્ભવતિ ।

નૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે અમે અન્ધકારના પરમાણુઓને સ્પર્શવાળા જ કહીએ છીએ. તમે જે એમ કહ્યું કે ‘સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી’ તે અસત્ય છે. કારણ કે શીત સ્પર્શવાળું જે અન્ધકારદ્રવ્ય પ્રતીત થાય છે, તે જ તેનું કાર્ય છે.

શંકા—અન્ધકારમાં સ્પર્શ છે એમાં કયું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન—અમે તમને જ પૂછીએ છીએ કે—અન્ધકારમાં સ્પર્શ નથી એમાં પણ કયું પ્રમાણ છે ? એ તમે જ કહો. અન્ધકારમાં સ્પર્શને નિષેધ કરનાર પ્રમાણ આપ્યા વિના ‘અન્ધકારના પરમાણુમાં સ્પર્શ નથી માટે તે કાર્યના અનારંભક છે’ એમ પણ તમે સિદ્ધ કરી શકશો નહીં. બ્યારે અમારા પક્ષે અન્ધકારના પરમાણુમાં શીતસ્પર્શના સહાયમાં પ્રમાણ ન હોય તે પણ કોઈ જાતનો દોષ આવશે નહીં, અર્થાત્ અમે તે કાર્યના આધારે કારણ દ્રવ્યની કલ્પના કરીએ છીએ, એટલે કે—અન્ધકારદ્રવ્યનો શીત સ્પર્શ અનુભવીને તેના કારણ પરમાણુમાં પણ શીત સ્પર્શની કલ્પના કરીએ છીએ.

અને અન્ધકારમાં રહેલ શીતસ્પર્શને સિદ્ધ કરવાને પ્રમાણ નથી એમ પણ નથી. અન્ધકારગત સ્પર્શ સિદ્ધ કરવાને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે જ. તે

આ પ્રમાણે-દિવસે સૂર્યના આકરા તાપમાં તપી ગયેલા શરીરવાળા મુસાફરો રાત્રે અન્ધકારના ઠંડા સ્પર્શથી આનંદ પામે છે.

શંકા-દિવસે સૂર્યના તાપથી સંતપ્ત પુરુષોને રાત્રે થતો આનંદ અન્ધકારના શીતસ્પર્શના અનુભવજન્ય નથી, પરંતુ તાપના અભાવથી જન્ય છે.

સમાધાન-તમારું આ કથન પ્રતીતિથી બાધિત છે. કારણ કે જો રાત્ર શીતના અનુભવમાં માત્ર તાપનો અભાવ જ કારણ હોય તો જેમ 'અહીં ઘડો નથી' એ પ્રકારનું જ્ઞાન માત્ર ઘટાભાવને કારણે છે, તેમ 'અત્યારે તાપ નથી' એ પ્રમાણે પ્રતિષેધપ્રધાન જ પ્રત્યય-જ્ઞાન થાય, પરંતુ 'અત્યારે મારું શરીર શીતળ થઈ ગયું છે' આ પ્રકારે વિધિપ્રધાન પ્રત્યય થાય જ નહીં. વળી વિધિમુખ પ્રત્યય છતાં અભાવ માનવામાં આવે તો એ વિધિમુખ પ્રત્યયને આધારે કોઈ વાચાળ એમ કહે કે-પ્રકાશનું જ્ઞાન તે માત્ર અન્ધકારના અભાવને જ કારણે છે, તો શું મોઢું કાંઈ વાંકું થઈ જવાનું છે? અર્થાત્ 'અત્યારે મારું શરીર શીતળ થયું છે' એ જ્ઞાન વિધિમુખે ઉત્પન્ન થયેલ હોવા છતાં અભાવને વિષય કરે છે, એવું તમોએ સ્વીકાર્યું તો-'આ આલોક છે' એ જ્ઞાન વિધિમુખે થયેલું હોવા છતાં અન્ધકારના અભાવને જ વિષય કરે છે, એમ કોઈ કહે તો-તેને કઈ રીતે રોકી શકાય? તેથી કરીને આલોકની જેમ વિધિપ્રધાન પ્રત્યયનો વિષય હોવાથી અન્ધકાર અભાવરૂપ નથી, પણ ભાવરૂપે દ્રવ્યાત્મક છે એ સિદ્ધ થયું.

શંકા-અન્ધકારને કારણે શીતળસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું હોય તો-સારી રીતે બંધ કરેલા બારણાવાળા અને તેથી કરીને જંગલી પાડાના, નીલ કમળ અને કોયલના કંઠ જેવા શ્યામ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત કેદખાનામાં નાંખેલ પુરુષને શીતસ્પર્શનો ખૂબ ખૂબ અનુભવ થવો જોઈએ.

સમાધાન-ભાઈ ! તમે જ કહોને કે-તાપના અભાવને કારણે જ જો શૈત્યનો અનુભવ થતો હોય તો તે સ્થિતિમાં તે અનુભવ વિશેષરૂપે કેમ નથી થતો? કારણ કે ત્યાં અત્યંત તાપાભાવ તો છે જ. તો પછી શીતળતાનો અનુભવ કેમ ન થાય? માટે જળના સ્પર્શની જેમ અન્ધકારના શીતળ સ્પર્શની અભિવ્યક્તિમાં મંદ મંદ વાયુની લહેરોનો સંબંધ જ હેતુભૂત છે. અને વાયુનો તેવો સંબંધ પૂર્વોક્ત કારાગારમાં નથી. માટે ત્યાં શીતસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું નથી.

(ટિ૦) શીતસ્પર્શંત્યાદિ । તત્કાર્યસ્યેતિ તમઃકાર્યસ્ય ।

તન્નેતિ તમસિ । તદ્ભાવે इति સ્પર્શભાવે । તત્પ્રતિષેધકેતિ સ્પર્શનિષેધકં વિના ॥ તત્સદ્ભાવે इति શીતસ્પર્શસદ્ભાવે । તદિતિ પ્રમાણમ્ । તેપામિતિ પથિકાનામ્ । તન્માત્રેત્યભાવમાત્ર-હેતુઃ । તથાત્વે इति અભાવસ્ય વિધિમુક્ષપ્રત્યયસદ્ભાવે ।

કારાગાર इति તત્રાત્યન્તં ધર્મસમ્ભવાત્ । તત્પ્રત્યય इति શૈત્યપ્રત્યયઃ, અન્ધકાર-નિવચ્છનાચ્છીત્ત્વસ્ય । સ इति તાપાભાવઃ । તન્નેતિ કારાગારે । તત્સ્પર્શસ્યેતિ તમઃસ્પર્શંત્યાપિ । અભિવ્યક્તાવિતિ પ્રકટને । અસાવિતિ મન્દમન્દસમીરલહરિપરિચયઃ । તન્નેતિ કારાગારે । તત્પ્ર-તાતિરિતિ શીતસ્પર્શપ્રતીતિઃ ।

અનુમાનતોઽપિ તત્ર સ્પર્શપ્રતીતિઃ । તથાહિ—તમઃ સ્પર્શવદ્, રૂપવત્વાત્, પૃથ્વી-વત્ । ન ચ રૂપવત્ત્વમસિદ્ધમ્, ‘અન્ધકારઃ કૃષ્ણોઽયમ્’ इति कृष्णाकारप्रतिभासात् । ननु यदि तिमिरं श्यामरूपपरिकलितकलेवरं स्यात् तदावश्यं स्वप्रतिभासे आलोक-मपेक्षेत, कुवलयकोकिलतमालादिकृष्णवस्तूनामालोकापेक्षवीक्षणत्वादिति चेत् । तद् नाऽकलङ्कम्, उल्लकार्दानामालोकमन्तरेणापि तत्प्रतिभासात् । अथास्मदादिप्रतिभासम-पेक्ष्यैतदुच्यते । तदपि न पेशलम्, यतो यद्यपि कुवलयादिकमालोकमन्तरेणालोकयितुं न शक्यतेऽस्मदादिभिः, तथापि तिमिरमालोकयिष्यते, विचित्रत्वाद् भावानाम् । इतरथा पीतावदातादयोऽपि तपनीयमुक्ताफलप्रमुखा नालोकनिरपेक्षवीक्षणा इति प्रदीपचन्द्राद-योऽपि प्रकाशान्तरमपेक्षेरन् । इति सिद्धं तमो रूपवत् ।

તથા, તમો રૂપવત્, કાર્ષ્ણ્યવત્ત્વેન પ્રતીયમાનત્વાત્, કુવલયવત્— ઇત્યતોઽપિ તત્ર રૂપવત્ત્વસિદ્ધિઃ । ન સ્વસ્વરૂપં કુમ્ભાભાવાદિ કૃષ્ણાઘાકારેણ કદાચિત્ પ્રતીય-માનમાલોકિતમ્—इति रूपवत्त्वसिद्धौ च सिद्धं स्पर्शवत्त्वम् । तथा च तामसपरमा-णूनां कार्यद्रव्यारम्भप्रतिषेधोपन्यस्तमસ્पर्शवत्त्वं स्वरूपासिद्धम्, परस्य तामसपरमाणू-नामप्रसिद्धेराश्रयासिद्धं चेति स्थितम् ।

તેમજ, અનુમાનથી પણ અન્ધકારમાં શીતસ્પર્શનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. તે આ પ્રમાણે—અન્ધકાર સ્પર્શવાળું છે, રૂપવાળું હોવાથી, પૃથ્વીની જેમ. આ અનુમાનનો હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે—‘આ અન્ધકાર કાળો છે.’ આ જ્ઞાનમાં તેના કાળારૂપની પ્રતીતિ છે.

શંકા—અન્ધકાર શ્યામરૂપવાળું દ્રવ્ય હોય તો તે પોતાના પ્રતિભાસમાં આલોકની અપેક્ષા અવશ્ય રાખે. કારણ કે નીલકમળ, કોયલ તથા તમાલ વિગેરે શ્યામ વસ્તુઓ પોતાના આક્ષુષજ્ઞાનમાં આલોકની અપેક્ષા રાખે છે.

સમાધાન—તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી, કારણ કે ધ્રુવડ વિગેરે ને આલોક વિના જ તે તે શ્યામ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે.

શંકા—પણ અમારું પૂર્વોક્ત કથન આપણા આક્ષુષજ્ઞાનની અપેક્ષાએ છે, નહીં કે ધ્રુવડ વિગેરેના આક્ષુષજ્ઞાનની અપેક્ષા એ.

સમાધાન—આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્યામ કમળ વિગેરે કાળા પદાર્થો પ્રકાશ વિના ભલે આપણે જોઈ શકતા નથી, પણ અન્ધકાર તો જોઈ શકીએ છીએ. કારણ કે પદાર્થોનો સ્વભાવ એક સરખો નથી પણ વિચિત્ર છે. અન્યથા પીળું સોનું અને શ્વેત નિર્મળ પાણીદાર મોતી વિગેરે પદાર્થો પ્રકાશ વિના જોઈ શકાતા નથી, માટે હીવો—અન્દ્ર વિગેરે પણ અન્ય પ્રકાશની સહાય વિના દેખાશે નહીં. આ રીતે ‘અન્ધકાર રૂપવાળો છે’ એ સિદ્ધ થયું.

વળી, ‘અન્ધકારમાં રૂપ છે, શ્યામરૂપે જણાતો હોવાથી, કુવલય(નીલકમળ)-ની જેમ’—આ અનુમાનથી પણ અન્ધકારમાં રૂપ સિદ્ધ થાય છે. રૂપરહિત

ઘટાભાવાદિ પદાર્થ કોઈ પણ વખતે શ્યામરૂપે જોવામાં આવતો નથી તો અંધ-કાર રૂપરહિત હોય તો, શ્યામ કેમ દેખાય ? આ પ્રમાણે અંધકારમાં રૂપ સિદ્ધ થવાથી અંધકારમાં સ્પર્શ પણ સિદ્ધ થયો. અને તેમ થવાથી અંધકારના પરમાણુઓ દ્વારા કાર્યદ્રવ્યના આરંભનો પ્રતિષેધ કરવા તમોએ કહેલ 'સ્પર્શ-રહિત હોવાથી' એ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. વળી, તમારે મતે અંધકારના પરમાણુઓ અસિદ્ધ હોવાથી તમારો આ હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ પણ છે. માટે 'અંધકારદ્રવ્યના ઉત્પાદક કારણનો અભાવ હોવાથી'—એ હેતુ પણ યોગ્ય નથી.

(૫૦) તત્પ્રતિભાસાદિતિ કૃષ્ણવસ્તુપ્રતિભાસાત્ ॥

પ્રતિષેધોપન્યસ્તમિતિ પ્રતિષેધાયોપન્યસ્તમ્ । અસ્પર્શવત્ત્વં સ્વરૂપાસિદ્ધમિતિ અસ્પર્શ-વત્ત્વસ્ય સાધકપ્રમાણાભાવાત્ । યદત્ર ન ભવતિ તત્તત્ર સ્વરૂપાસિદ્ધમ્, યથાડનિત્યઃ શબ્દઃ. ચાક્ષુષ-ત્વાદિતિ । एवं પરમાણુસ્પર્શવત્ત્વમ્ । પરસ્યેતિ ભવતઃ । આશ્રયાસિદ્ધમિતિ અસ્પર્શવત્ત્વં સાધનમ્ ।

(ટિ०) ઉલ્લૂકાદીનામિત્યાદિ । તત્પ્રતિભેતિ તમઃપ્રતિભાનાત્ । इतरथेति यदि भाववैचित्र्यं नाभिमत्तम् ॥ परस्येति शैवस्य । तामसेति स्पर्शवत्त्वं क्व वर्ततां वराकं आश्रयस्याऽसिद्धेः ।

દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યત્વમપિ ન હેતુઃ, દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વસ્ય તસ્મિન્ન-સિદ્ધત્વેનૈકદેશાસિદ્ધતાપત્તેઃ । તંપ્રસિદ્ધિર્હિ તસ્યાભાવરૂપતયા, અન્યતો વા કુતોઽપ્યમિ-ધીયતે ? નાદઃ પક્ષઃ, પરસ્પરાશ્રયપ્રસન્નાત્—અભાવરૂપતાસિદ્ધૌ હિ તસ્ય દ્રવ્યાતિરિક્ત-કાર્યત્વસિદ્ધિઃ, તતોઽપિ સેતિ । અન્યહેતુતસ્તત્સિદ્ધૌ તુ સ ઇવાસ્તુ । કિમનેન સિદ્ધો-પસ્થાયિના કૃતકભક્તિભૃત્યેનેવ કર્તવ્યમ્ ? ।

આલોકવિરોધિત્વમપિ ન સાધીયઃ । ન હિ યો યદ્વિરોધી સ તદભાવસ્વભાવ ઇવ, વારિ-વૈશ્વાનરયોઃ પરસ્પરાભાવમાત્રતાપત્તેઃ । અથ સહાનવસ્થાનલક્ષણો વિરોધ-સ્તિમિરસ્યાઽભાવસ્વભાવતાસિદ્ધૌ સાધનત્વેનાભિપ્રેતઃ, ન વ્યઘાતકભાવઃ । સ ચ ભાવા-ભાવયોરેવ સંભવી, ન પુનર્દયોરપિ ભાવયોઃ । તદિહાલોકાનવકાશે સત્યેવ સમુજ્જમ્મ-માણસ્યાન્ધકારસ્યાઽભાવરૂપતૈવ શ્રેયસી, કુમ્ભાભાવવદિતિ ચેત્ । તદપવિત્રમ્, અત્રાપિ વ્યઘાતકભાવસ્યૈવ ભાવાત્, ઘનતરતિમિરપૂરિતે પથિ પ્રસર્પતા પ્રદીપપ્રમાપ્રાગ્ભારેણ તિમિરનિકુરમ્વાડમ્બરવિડમ્બનાત્ ।

નૈયાયિક-(૬) 'દ્રવ્ય ગુણુ અને કર્મથી લિપ્તનું કાર્ય હોવાથી' અંધકાર અભાવ રૂપ છે.

જૈન—એ હેતુ પણ અંધકારને અભાવરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી. કારણ કે અંધકાર એ દ્રવ્યનું કાર્ય છે. તેથી દ્રવ્યથી અતિરિક્તનું કાર્ય છે—એમ કહેવાય નહિ. આ પ્રકારે હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ છે. હેતુની પ્રસિદ્ધિ એટલે કે—દ્રવ્યાદિથી અતિરિક્તનું કાર્ય અંધકાર છે, એ વસ્તુની સિદ્ધિ અંધ-કારને અભાવ માનીને કહો છો કે ઊભા કોઈ કારણથી? પ્રથમ પક્ષ તો કહી શકશો નહીં. કારણ કે જો અંધકાર અભાવરૂપે સિદ્ધ હોય તો દ્રવ્યાતિરિ-ક્તના કાર્યરૂપ સિદ્ધ થાય, અને જો 'દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વ'ની સિદ્ધિ હોય તો

અન્ધકારમાં અભાવરૂપતાની સિદ્ધિ થાય, એમ પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ આવે છે. બીજા પક્ષે અન્ધકારમાં 'દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી સિન્નતા કાર્યત્વ'ની સિદ્ધિ અન્ય હેતુથી થતી હોય તો એ જ હેતુ રહે. પરંતુ કૃત્રિમ (બનાવટી) ભક્તિવાળા સેવકની જેમ કાર્યસિદ્ધિ થયા પછી ઊભા રહેનાર આ- 'દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી સિન્નતું કાર્ય હોવાથી' હેતુથી સર્થું.

નૈયાયિક-(૭) 'આલોકનો-પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી' અન્ધકાર અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન-આ હેતુ પણ સમર્થ નથી. કારણ કે જે જેનો વિરોધી હોય, તે તેના અભાવરૂપ હોય એવો નિયમ (વ્યાપ્તિ) નથી. કારણ કે-એવો નિયમ માનશો તો જલ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તેઓને માત્ર પરસ્પરના અભાવરૂપ માનવા પડશે.

શંકા-અહીં વિરોધ એટલે સહાનવસ્થાન-સાથે ન રહેવું તે, અન્ધકારને અભાવરૂપ સિદ્ધ કરવામાં હેતુ તરીકે ઇષ્ટ છે, પરંતુ વધ્યઘાતકભાવરૂપ વિરોધ હેતુ તરીકે ઇષ્ટ નથી. અને તે 'સહાનવસ્થાન' રૂપ વિરોધભાવ અને અભાવનો જ પરસ્પર હોય છે, પરંતુ એ ભાવમાં તેવો વિરોધ થઈ શકતો નથી. માટે પ્રસ્તુતમાં આલોક ન હોય ત્યારે જ રહેનાર અન્ધકારને ઘટ વિરોધી ઘટાભાવની જેમ અભાવરૂપ જ માનવો યોગ્ય છે.

સમાધાન-આ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે અહીં પણ વધ્યઘાતકભાવ જ છે. કેમ કે ગાઠ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત માર્ગમાં દીવાની પ્રભાથી અન્ધકાર વિડ-રખના પામતો (નાશ-પામતો) હોવાથી આલોક અને અન્ધકાર વચ્ચે વધ્યઘાતકભાવ રૂપે જ વિરોધ છે. અર્થાત્ દીવો આવવાથી અન્ધકાર નાશ પામે છે, માટે 'આલોકનો વિરોધી હોવાથી' એ હેતુ અન્ધકારને અભાવરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(૫૦) તસ્મિન્નિતિ તમસિ । તત્પ્રસિદ્ધિરિતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વપ્રસિદ્ધિઃ । તત્સિદ્ધાવિતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વસિદ્ધૌ । સ ઇવાસ્તિત્વિતિ તમસોઽભાવત્વસાધનાય । અનેનેતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વેન ।

(ટિ૦) દ્રવ્યાતિરિક્તેત્યાદિ તસ્મિન્નિતિ તમસિ । તત્પ્રસિદ્ધિરિતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યસિદ્ધિઃ । તસ્યેતિ તમસઃ । તત્સિદ્ધાવિતિ દ્રવ્યાદિહેતુસિદ્ધૌ । સ ઇવેતિ અન્ય ઇવ હેતુઃ । અનેનેતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યહેતુના ।

અથ સહેત્યાદિ । સ ચેતિ વધ્યઘાતકભાવઃ ।

ભાવરૂપતાપ્રસાધકપ્રમાણાભાવોઽપ્યસિદ્ધઃ, તત્પ્રસાધકાનુમાનસદ્ભાવાત્ । તથાહિ-ભાવરૂપં તમઃ, ઘનતરનિકરલ્હરિપ્રમુસ્વશ્વૈર્વ્યપદિશ્યમાનત્વાત્, આલોકવત્ । ન ચાસિદ્ધિઃ સાધનસ્ય । તથાહિ-

રહઃસંકેતસ્થો ઘનતરતમઃપુઙ્ગપિહિતે

વૃથોન્મેષં ચક્ષુર્મુહુરુપદધાનઃ પથિ પથિ ।

ઘટાભાવાદિ પદાર્થ કોઈ પણ વખતે શ્યામરૂપે જ્ઞેવામાં આવતો નથી તો અંધ-કાર રૂપરહિત હોય તો, શ્યામ કેમ દેખાય ? આ પ્રમાણે અન્ધકારમાં રૂપ સિદ્ધ થવાથી અન્ધકારમાં સ્પર્શ પણ સિદ્ધ થયો. અને તેમ થવાથી અંધકારના પરમાણુઓ દ્વારા કાર્યદ્રવ્યના આરંભનો પ્રતિષેધ કરવા તમોએ કહેલ 'સ્પર્શ-રહિત હોવાથી' એ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. વળી, તમારે મતે અંધકારના પરમાણુઓ અસિદ્ધ હોવાથી તમારો આ હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ પણ છે. માટે 'અન્ધકારદ્રવ્યના ઉત્પાદક કારણનો અભાવ હોવાથી'—એ હેતુ પણ યોગ્ય નથી.

(૫૦) તત્પ્રતિભાસાદિતિ કૃષ્ણવસ્તુપ્રતિભાસાત્ ॥

પ્રતિષેધોપન્યસ્તમિતિ પ્રતિષેધાયોપન્યસ્તમ્ । અસ્પર્શવત્ત્વં સ્વરૂપાસિદ્ધમિતિ અસ્પર્શ-વત્ત્વસ્ય સાધકપ્રમાણાભાવાત્ । યદ્યત્ર ન ભવતિ તત્તત્ર સ્વરૂપાસિદ્ધમ્, યથાડનિત્યઃ શબ્દઃ. ચાક્ષુષ-ત્વાદિતિ । एवं પરમાણુસ્પર્શવત્ત્વમ્ । પરસ્યેતિ ભવતઃ । આશ્રયાસિદ્ધમિતિ અસ્પર્શવત્ત્વં સાધનમ્ ।

(ટિ૦) ઉલ્કાદીનામિત્યાદિ । તત્પ્રતિભેતિ તમઃપ્રતિભાનાત્ । इतरथेति यदि भाववैचित्र्यं नाभिमतम् ॥ परस्येति शैवस्य । तामसेति स्पर्शवत्त्वं क्व वर्त्ततां वराकं आश्रयस्याऽसिद्धेः ।

દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યત્વમપિ ન હેતુઃ, દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વસ્ય તસ્મિન્ન-સિદ્ધત્વેનૈકદેશાસિદ્ધતાપત્તેઃ । તત્પ્રસિદ્ધિર્હિં તસ્યાભાવરૂપતયા, અન્યતો વા કુતોઽપ્યભિ-ધીયતે ? નાઘઃ પક્ષઃ, પરસ્પરાશ્રયપ્રસન્નાત્—અભાવરૂપતાસિદ્ધૌ હિ તસ્ય દ્રવ્યાતિરિક્ત-કાર્યત્વસિદ્ધિઃ, તતોઽપિ સેતિ । અન્યહેતુતસ્ત્ત્સિદ્ધૌ તુ સ ઇવાસ્તુ । કિમનેન સિદ્ધો-પસ્થાયિના કૃતકમક્તિમૃત્યેનેવ કર્તવ્યમ્ ? ।

આલોકવિરોધિત્વમપિ ન સાધીયઃ । ન હિ યો યદ્વિરોધી સ તદભાવસ્વભાવ ઇવ, વારિ-વૈશ્વાનરયોઃ પરસ્પરાભાવમાત્રતાપત્તેઃ । અથ સહાનવસ્થાનલક્ષણો વિરોધ-સ્તિમિરસ્યાઽભાવસ્વભાવતાસિદ્ધૌ સાધનત્વેનાભિપ્રેતઃ, ન વધ્યઘાતકભાવઃ । સ ચ ભાવા-ભાવયોરેવ સંભવી, ન પુનર્દ્વયોરપિ ભાવયોઃ । તદિહાલોકાનવકાશે સત્યેવ સમુજ્જ્મ-માણસ્યાન્ધકારસ્યાઽભાવરૂપતૈવ શ્રેયસી, કુમ્ભાભાવવદિતિ ચેત્ । તદપવિત્રમ્, અત્રાપિ વધ્યઘાતકભાવસ્યૈવ ભાવાત્, ઘનતરતિમિરપૂરિતે પથિ પ્રસર્પતા પ્રદીપપ્રમાપ્રાગ્ભારેણ તિમિરનિકુરમ્વાહમ્બરવિહમ્બનાત્ ।

નૈયાયિક—(૬) 'દ્રવ્ય ગુણુ અને કર્મથી સિદ્ધનું કાર્ય હોવાથી' અંધકાર અભાવ રૂપ છે.

જૈન—એ હેતુ પણ અંધકારને અભાવરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી. કારણ કે અન્ધકાર એ દ્રવ્યનું કાર્ય છે. તેથી દ્રવ્યથી અતિરિક્તનું કાર્ય છે—એમ કહેવાય નહિ. આ પ્રકારે હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ છે. હેતુની પ્રસિદ્ધિ એટલે કે—દ્રવ્યાદિથી અતિરિક્તનું કાર્ય અન્ધકાર છે, એ વસ્તુની સિદ્ધિ અન્ધ-કારને અભાવ માનીને કહો છો કે ખીજા કોઈ કારણથી? પ્રથમ પક્ષ તો કહી શકશો નહીં. કારણ કે જો અન્ધકાર અભાવરૂપે સિદ્ધ હોય તો દ્રવ્યાતિરિક્તના કાર્યરૂપ સિદ્ધ થાય, અને જો 'દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વ'ની સિદ્ધિ હોય તો

અન્ધકારમાં અભાવરૂપતાની સિદ્ધિ થાય, એમ પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ આવે છે. ખીજા પક્ષે અન્ધકારમાં 'દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી સિન્નના કાર્યત્વ'ની સિદ્ધિ અન્ય હેતુથી થતી હોય તો એ જ હેતુ રહે. પરંતુ કૃત્રિમ (બનાવટી) ભક્તિવાળા સેવકની જેમ કાર્યસિદ્ધિ થયા પછી ઊભા રહેનાર આ- 'દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી સિન્નનું કાર્ય હોવાથી' હેતુથી સર્થું.

નૈયાયિક-(૭) 'આલોકનો-પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી' અન્ધકાર અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન-આ હેતુ પણ સમર્થ નથી. કારણ કે જે જેનો વિરોધી હોય, તે તેના અભાવરૂપ હોય એવો નિયમ (વ્યાપ્તિ) નથી. કારણ કે-એવો નિયમ માનશો તો જલ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તેઓને માત્ર પરસ્પરના અભાવરૂપ માનવા પડશે.

શંકા-અહીં વિરોધ એટલે સહાનવસ્થાન-સાથે ન રહેવું તે, અન્ધકારને અભાવરૂપ સિદ્ધ કરવામાં હેતુ તરીકે ઇષ્ટ છે, પરંતુ વધ્યઘાતકભાવરૂપ વિરોધ હેતુ તરીકે ઇષ્ટ નથી. અને તે 'સહાનવસ્થાન' રૂપ વિરોધભાવ અને અભાવનો જ પરસ્પર હોય છે, પરંતુ એ ભાવમાં તેવો વિરોધ થઈ શકતો નથી. માટે પ્રસ્તુતમાં આલોક ન હોય ત્યારે જ રહેનાર અન્ધકારને ઘટ વિરોધી ઘટાભાવની જેમ અભાવરૂપ જ માનવો યોગ્ય છે.

સમાધાન-આ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે અહીં પણ વધ્યઘાતકભાવ જ છે. કેમ કે ગાઠ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત માર્ગમાં દીવાની પ્રભાથી અન્ધકાર વિડ-સ્થના પામતો (નાશ-પામતો) હોવાથી આલોક અને અન્ધકાર વચ્ચે વધ્યઘાતકભાવ રૂપે જ વિરોધ છે. અર્થાત્ દીવો આવવાથી અન્ધકાર નાશ પામે છે. માટે 'આલોકનો વિરોધી હોવાથી' એ હેતુ અન્ધકારને અભાવરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(૫૦) તસ્મિન્નિતિ તમસિ । તત્પ્રસિદ્ધિરિતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વપ્રસિદ્ધિઃ । તત્સિદ્ધાવિતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વસિદ્ધૌ । સ પ્વાસ્તિત્વિતિ તમસોઽભાવત્વસાધનાય । અનેનેતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વેન ।

(ટિ) દ્રવ્યાતિરિક્તેત્યાદિ તસ્મિન્નિતિ તમસિ । તત્પ્રસિદ્ધિરિતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યસિદ્ધિઃ । તસ્યેતિ તમસઃ । તત્સિદ્ધાવિતિ દ્રવ્યાદિહેતુસિદ્ધૌ । સ પ્વેતિ અન્ય એવ હેતુઃ । અનેનેતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યહેતુના ।

અથ સહેત્યાદિ । સ ચેતિ વધ્યઘાતકભાવઃ ।

ભાવરૂપતાપ્રસાધકપ્રમાણાભાવોઽપ્યસિદ્ધઃ, તત્પ્રસાધકાનુમાનસદ્ભાવાત્ । તથાહિ-ભાવરૂપં તમઃ, ઘનતરનિકરલહરિપ્રમુસ્વશ્વૈર્વ્યપદિશ્યમાનત્વાત્, આલોકવત્ । ન ચાસિદ્ધિઃ સાધનસ્ય । તથાહિ-

રહઃસંકેતત્થો ઘનતરતમઃપુઙ્ગપિહિતે

વૃથોન્મેષં ચક્ષુર્મુહુરુપદધાનઃ પથિ પથિ ।

વળી, અન્ધકાર અભાવ સ્વરૂપ નથી, પ્રાગભાવાદિ સ્વરૂપ ન હોવાથી, આકાશની જેમ. આ અનુમાનમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણે-આલોકના પ્રાગભાવરૂપ, પ્રધ્વંસાભાવરૂપ, ઇતરેતરાભાવરૂપ કે અત્યન્તાભાવરૂપ અન્ધકાર છે? આલોકનો પ્રાગભાવ અન્ધકાર હોય તો તે કોઈ એક આલોકનો છે કે અનેક આલોકનો છે? કોઈ એક આલોકનો પ્રાગભાવ અન્ધકાર છે, એવું કહી શકાશે નહીં. કારણ કે દીવાના પ્રકાશની જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી પણ અન્ધકાર નાશ પામે છે. જે જેનો પ્રાગભાવ હોય તે તેનાથી જ નિવૃત્ત થાય છે. જેમકે-પટનો પ્રાગભાવ પટથી નાશ પામે છે. પણ અન્ધકાર તો એકને બદલે અનેકથી નષ્ટ થતો હોવાથી કોઈ એક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ નથી. અનેક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ અન્ધકાર છે, એમ પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે-કોઈ પણ એક પ્રકાશથી અન્ધકાર નાશ પામે છે. અહીં પણ ઉપરની જેમ પટપ્રાગભાવનું દષ્ટાન્ત સમજ લેવું.

શંકા—તે તે આલોકથી નાશ પામનાર અન્ધકાર જુદા જુદા છે. પ્રદીપાદિથી જે અન્ધકાર નષ્ટ થાય છે, તેથી જુદો જ અન્ધકાર સૂર્યાદિથી નાશ પામે છે. અને તે સૂર્યાદિથી નષ્ટ થનાર અન્ધકાર પ્રદીપ સમયે સૂર્યાદિ ન હોવાથી નાશ પામતો નથી. આથી તમે જે એમ કહ્યું કે અન્ધકાર કોઈ પણ એકથી નષ્ટ થઈ જાય છે તે હેતુ અસિદ્ધ છે.

સમાધાન—તમારું આ કથન યુક્ત નથી કારણ કે સંપ્રતિપન્ન-સુજ્ઞાત અન્ય અન્ધકારની જેમ જે તે હોય તો પ્રદીપદ્વારા જે પ્રદેશમાં અન્ધકાર નષ્ટ થયો હોય તે પ્રદેશમાં સૂર્યદ્વારા નષ્ટ થનાર અન્ય અન્ધકાર દેખાવો તો જોઈએ, કારણ કે તે દર્શનયોગ્ય છે. પણ તે દેખાતો તો નથી. માટે ત્યાં અન્ધકાર નથી એમ જ માનવું જોઈએ. વળી, જે અન્ધકાર પ્રાગભાવરૂપ હોય તો પ્રદીપ-પ્રલાની ધારાના નાશ થયાં પછી અન્ધકારની ઉત્પત્તિ થવી ન જોઈએ. કારણ કે પ્રાગભાવ અનાદિ છે.

નિવર્ત્યમાન-નિવૃત્ત થનારો હોવાથી અન્ધકાર આલોકના પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી, જેમ પ્રાગભાવરૂપ નિવર્ત્યમાન હોવાથી પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી, તેમ નિવર્ત્યમાન હોવાથી અન્ધકાર પણ પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી.

અન્ધકાર એ ઇતરેતરાભાવરૂપ પણ નથી. કારણ કે જે તેમ હોય તો સૂર્યનું પ્રચંડ તેજ દેલાવા છતાં અંધારી રાત્રિની જેમ દિવસે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થવી જોઈએ પણ થતી તો નથી. માટે અન્ધકાર આલોકના અન્યો-ન્યાભાવરૂપ પણ નથી.

અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી. કારણ કે અન્ધકારના કારણ સમૂહની ઉપસ્થિતિ હોય છે, ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત તમારા મતે અત્યન્તાભાવ નિત્ય છે. એથી તે ઉત્પત્તિ કે નાશ રહિત છે. પરંતુ અન્ધકાર તો પોતાના કારણ સમૂહના યોગે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રકાશના યોગે નાશ પણ પામે છે. માટે અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી.

आ प्रभाषे अन्धकारनेो अलावडुपे स्वीकार आठेय विकल्पोथी-घटतो न होवाथी तेनेो अनुमानथी अलावडुपे स्वीकार पणु सिद्ध नथी.

(प०) प्रागभाव इति । यथा मृत्पिण्डो घटस्य प्रागभावः । घटे समुत्पन्ने सति घटस्य प्रागभाव-लक्षणो मृत्पिण्डो निवर्त्तते । एवं आलोक्ये उत्पन्ने सति प्रागभावलक्षणं तमो निवर्त्तते । निवर्त्य-मानत्वादिति । आलोकस्य प्रध्वंसाभावस्तमो न भवति, निवर्त्यमानत्वात्, प्रागभाववत् । यथा प्रागभावो निवर्त्यमानत्वात् प्रध्वंसाभावो न भवति, निवर्त्यमानः पटादिनेति ज्ञेयम् ।

तस्येति आलोकस्य ॥

(टि०) न तावदित्यादि । तस्येति तमसः । नाप्यनेकस्येति अनेकस्यालोकस्य प्रागभाव-स्तम इति पाश्चात्येन सम्बन्धः । तदा तदभावादिति रात्रौ सूर्याभावात् ।

यदि चेदमित्यादि । इदमिति तमः । प्रागभावेति “क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते” [मीश्लो० अभा० २] अस्येति तमसः । प्रागभावो ह्यनादिः सान्तश्च । नाप्यालोकस्येति “नास्तित्ता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ।” [मीश्लो० अभा० ३] निवर्त्यमानत्वादिति आलोक-नेति शेषः । यथाःलोकस्य प्रध्वंसाभाव एव तमः तदाऽऽलोकनिवर्त्यं न स्यात्, तत्पूर्वमसत्त्वात् । अत्रापि प्रागभावप्रसङ्गात् । तस्येति आलोकस्य । “गवि योऽश्वद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाष उच्यते ॥” [मीश्लो० अभा० ३] । नाप्यालोकस्येति तमसः ।

“शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवजिताः ।

शशश्रृङ्गादिरूपेण सोऽन्यन्ताभाव उच्यते ॥१॥” [मीश्लो० अभा० ४]

निवर्त्तिततम इवाऽनिवर्त्तिततमपि तमो न दृश्यते । [दृश्यमानस्येत्यर्थः (दृश्यमानो न स्यादित्यर्थः) । तमसः प्रागभावो ह्यनादिः सान्तश्चः आलोकनेति शेषः । आलोकस्य यथा प्रागभावो निवर्त्यमानत्वात्-प्रध्वंसाभावो न स्यात् (?) । योऽन्यन्ताभावो भवति स कदाचिन्न निवर्त्तते ।]

§५ एतत् सकलमपि प्रायेण छायायामपि समानमिति यथासंभवं योज्यम् । विशेषतश्चैतद्द्रव्यताप्रसिद्धिः परिपाटिप्राप्तस्याद्वादरत्नाकरादवधारणीया ।

यत्पुनरवाचि—‘तमसि सञ्चरतः पुंसः प्रतिबन्धः स्यात् इत्यादि, तदखिल-मालोक्येऽपि समानमिति स एव प्रतिविधास्यति, इति किमितिप्रयत्नेन तत्रास्माकम् ? इति सिद्धे तमश्छाये द्रव्ये ॥२१॥

§५ अन्धकारने लगती उपरोक्त समस्त यथा प्रायः करीने छायाभां पणु समान न छे. तो यथासंभव युद्धिमानोये तेनी घटना करी लेवी. वणी, विशेषतः छायाभां द्रव्यतानी प्रसिद्धि परंपराथी प्राप्त स्याद्वादरत्नाकरभांथी समञ्ज लेवी लेधये.

वणी, ‘अन्धकारने द्रव्यमानीये तो तेमां संचरनार पुरुषने प्रतिबन्ध थाय’-विगेरे न छहुं ते सधुंये प्रकाशभां पणु समान न छे, माटे तेनु निराकरण वाही पोते न करी देशे. तेने माटे अमारै निरर्थक भडेनत करवानी नइर नथी. आ प्रकारे अंधकार अने छाया अन्ने द्रव्यरूपे सिद्ध थयां. २१

१ पटादिज्ञेयः— मु । अत्रालोकः पटादिना निवर्त्यमानः—इति संबन्धः । २ दृश्यते मु । ३ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो मुद्रिते एव ।

મનઃપર્યાયં પ્રરૂપયન્તિ—

સંયમવિશુદ્ધિનિવન્ધનાદ્ વિશિષ્ટાવરણવિચ્છેદાજ્ઞાતં
મનોદ્રવ્યપર્યાયાલમ્બનં મનઃપર્યાયજ્ઞાનમ્ ॥૨૨॥

§૧ વિશિષ્ટચારિત્રવશેન યોડસૌ મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમસ્તસ્માદુદ્ભૂતં
માનુષક્ષેત્રવર્તિસંજ્ઞિજીવગૃહીતમનોદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિ યજ્ઞાનં તન્મનઃપર્યાયજ્ઞાન-
મિત્યર્થઃ ॥૨૨॥

મનઃપર્યાય જ્ઞાનતું લક્ષણુ—

સંયમની વિશુદ્ધિને કારણે થયેલ વિશિષ્ટ પ્રકારના આવરણના નાશથી
ઉત્પન્ન થનારું મનોદ્રવ્યના પર્યાયોને વિષય કરનાર મનઃપર્યાયજ્ઞાન છે. ૨૨

§૧ વિશિષ્ટ પ્રકારના ચરિત્રના પ્રભાવથી મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો
ક્ષયોપશમ થાય છે, અને તેથી અઢીઢીપમાં રહેલા સંજ્ઞીભવોએ ગ્રહણ કરેલ
મનોદ્રવ્યના પર્યાયોને સાક્ષાત્કાર કરનારું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનઃ-
પર્યાયજ્ઞાન છે. ૨૨

સકલપ્રત્યક્ષં લક્ષયન્તિ—

સકલં તુ સામગ્રીવિશેષતઃ સમુદ્ભૂતસમસ્તાવરણક્ષયાપેક્ષં
નિશ્ચિલદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિસ્વરૂપં કેવલજ્ઞાનમ્ ॥૨૩॥

§૧ સામગ્રી સમ્યગ્દર્શનાદિલક્ષણાડન્તરજ્ઞા । બહિરજ્ઞા તુ જિનકાલિકમનુષ્ય-
ભવાદિલક્ષણા । તતઃ સામગ્રીવિશેષાત્ પ્રકર્ષપ્રાપ્તસામગ્રીતઃ સમુદ્ભૂતો યઃ સમસ્તાવરણક્ષયઃ
સકલઘાતિસંઘાતવિઘાતસ્તદપેક્ષં સકલવસ્તુપ્રકાશસ્વભાવં કેવલજ્ઞાનં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥

સકલપ્રત્યક્ષતું લક્ષણુ—

વિશિષ્ટ પ્રકારની સામગ્રીના યોગ સમગ્ર આવરણનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન
થયેલ અને સમસ્ત દ્રવ્ય અને પર્યાયોના સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન છે. ૨૩

§ ૧ કેવલજ્ઞાન-સકલ પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિમાં આવશ્યક સામગ્રી જે પ્રકારે છે-૧
અંતરંગ અને ૨ બાહ્ય. સમ્યગ્દર્શનાદિ અંતરંગ સામગ્રી છે. અને જિનેશ્વરની
વિદ્યમાનતામાં મળેલ મનુષ્યભવ વિગેરે બાહ્ય સામગ્રી છે. આ બંને પ્રકારના
સામગ્રીના વિશેષથી એટલે કે-સામગ્રી બ્યારે પ્રકર્ષને પામે છે ત્યારે સમગ્ર
આવરણનો ક્ષય એટલે ચારેય ઘાતિકર્મનો ક્ષય થાય છે. અને આ ઘાતિકર્મના
નાશથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે સકલ વસ્તુ તથા તેના પર્યાયોનું પ્રકાશક
સાક્ષાત્કારી જ્ઞાન છે, તે કેવલજ્ઞાન બાણુવું.

§૨ યસ્તુ નૈતદમસ્ત મીમાંસકઃ, મીમાંસનીયા તન્મનીષા । તથાહિ-વાયકભાવાત્,
સાધકાભાવાદ્ વા સકલપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપઃ ત્યાપ્યેત ? આઘપક્ષે પ્રત્યક્ષમ્, અપ્રત્યક્ષં વા
વાયકમભિદધ્યાઃ ? પ્રત્યક્ષં ચેત્-પારમાર્થિકમ્, સાંવ્યવહારિકં વા ? પારમાર્થિકમપિ વિકલમ્,

सकलं वा ? विकल्पप्रत्यक्षवधिलक्षणम्, मनःपर्यायरूपं वा ? नैतत्प्रत्यक्षद्वयमपि क्षेमाय, द्वयस्याऽस्य क्रमेण रूपिद्रव्यमनोवर्गणागोचरत्वेन तद्वाधनविधावधीरत्वात् । सकलं चेत्, अहो ! शुचिविचारचातुरी, यत्केवलमेव केवलप्रत्यक्षस्याऽस्याऽभावं विभावयतीति वक्षि । वन्ध्याऽपि प्रसूयतामिदानीं स्तनन्धयान् । वान्ध्येयोऽपि च विधत्तामुत्तंसान् ।

सांव्यवहारिकमप्यनिन्द्रियोद्भवम्, इन्द्रियोद्भवं वा ? न तावत् प्रथमम्, अस्य प्रातिभातिरिक्तस्य स्वात्माविष्वग्भूतसुखादिमात्रगोचरत्वात् । प्रातिभं तु तद्वाधकं नानुभूयत एव । ऐन्द्रियं तु स्वकीयम्, परकीयं वा ? स्वकीयमपीदानीमत्र तद्वाधेत्, सर्वत्र सर्वदा वा ? प्राचि पक्षे, पिष्टं पिनष्टि भवान्, तथा तदभावस्याऽस्माभिरप्यभीष्टेः । द्वितिये तु, सर्वदेशकालानाकलय्येदं तदभावमुद्भावयेत्, इतरथा वा ? आकलय्य चेत् । आकालं नन्दताद् भवान् । भवत्येव सकलकालकलाकलापाशेषदेशविशेषवेदिनि वेदनस्य तादृशः प्रसिद्धेः । अनाकलय्य चेत् । कथं सकलदेशकालाऽनाकलने सर्वत्र सर्वदा वेदनं तादृग् नास्तीति प्रतितिरुल्लसेत् ? परकीयमपीदानीमत्र तद्वाधकं वाधेत्, सर्वत्र सर्वदा वेत्यादिविकल्पजालजर्जरीभूतं न तद्वाधनधुरां धारयितुं धीरतां दधाति । कथं वा परगृहरहस्याभिज्ञो भवानेवमभूत् ? 'तादृक्षप्रत्यक्षप्रतिक्षेपदक्षं प्रत्यक्षं प्रावर्तिष्ट मम' इति तेन कथनाच्चेत् । यदि कथिते प्रत्ययः, तर्हि 'तादृक्षाध्यक्षप्रतिक्षेपि प्रत्यक्षं नास्त्येव' इत्युत्तम्भितहस्ता वयं व्याकुर्मह इति किं न तथाऽनुमन्यसे ? अथ न यौष्माकाणः प्रमाणप्रवीणः समुल्लापः । परकीयः कथमिति वाच्यम् ? न खल्वयं स्वप्रत्यक्षं त्वत्प्रत्यक्षं कर्तुं शक्नोति, वचसा तु यथाऽसौ कथयति, तथा वयमपि ।

अथ तदुपदर्शितेऽर्थे संवादात् तद्वचः प्रमाणम् । नन्वेवं प्रत्यक्षम्, अप्रत्यक्षं वा संवादकं स्यात् ? इत्यादिपूर्वोक्तावर्तनेनाऽनवस्थावल्लिरुल्लसन्ती कथं कर्तनीया ? किञ्च, संविदामिन्द्रियागोचरत्वादौन्द्रियमध्यक्षं सकलप्रत्यक्षस्य विधौ प्रतिषेधे वा मूकमेव वराकम् । न च त्वन्मतेनाभावः प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते, तथात्वे हि किमिदानीमपहतसर्वत्वेन तपस्विनाऽभावप्रमाणेन कर्तव्यम् ? । तन्न प्रत्यक्षं तद्वाधविधानसंविधानोद्धुरम् ।

§ २ डेवलज्ञानने नडीं माननार भीमांसकनी मनीषा(भुद्धि)नी भीमांसा करवी ७३री छे. ते आ प्रमाणे-सकल प्रत्यक्ष-डेवलज्ञाननुं अंडन करे छे, तो ते शुं आधक प्रमाणे होवाथी डे डेअ साधक प्रमाणे मणतुं नथी माटे ? आधक मानवामां आवे तो ते प्रत्यक्ष प्रमाणे छे डे अप्रत्यक्ष प्रमाणे ? प्रत्यक्ष मानता

હો તો તે પારમાર્થિક છે કે સાંવ્યવહારિક ? પારમાર્થિક પણ શું સકલ છે કે વિકલ ? વિકલમાં પણ અવધિજ્ઞાન બાધક છે કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન ? આ બંને પદ્ધતિમાંથી એક પણ બાધક બની શકે નહીં. કારણ એ બંને ક્રમશઃ રૂપી દ્રવ્ય અને મનોવર્ગજ્ઞાને વિષય કરનાર હોવાથી કેવલજ્ઞાનને બાધ કરવા સમર્થ નથી. સકલપ્રત્યક્ષને કેવલજ્ઞાનનું બાધક કહો તો તમારી આ કેવી વિશુદ્ધ વિચારની ચતુરાઈ છે કે તમે કેવળજ્ઞાનને જ કેવળજ્ઞાનનું બાધક કહો છો ? તો પછી વંધ્યા પણ પુત્ર પ્રસવશે અને એ વંધ્યાપુત્ર અલંકારો ઘડશે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બાધક હોય તો તે અનિન્દ્રિયોદ્ભવ છે કે ઇન્દ્રિયોદ્ભવ ? અનિન્દ્રિયોદ્ભવ—(મનથી ઉત્પન્ન થનારું) તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે—પ્રતિભાજ્ઞાન સિવાયનું અનિન્દ્રિયોદ્ભવજ્ઞાન તો—પોતાના આત્માથી કથંચિત્ અભિન્ન એવા સુખ—દુઃખાદિ માત્રને વિષય કરનારું છે. તો એ કેવલજ્ઞાનનો કઈ રીતે બાધ કરશે ? પ્રતિભાજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનું બાધક હોય એવો અનુભવ તો થતો જ નથી. ઇન્દ્રિયોદ્ભવજ્ઞાનને બાધક કહો તો તે પોતાનું છે કે પરનું ? પોતાનું કહો તો વર્તમાનકાળે અને આ જ સ્થળે (દેશમાં) બાધક છે કે સર્વદા સર્વ સ્થળે ? પ્રથમ પક્ષમાં માત્રપિષ્ટપેષણું (પીસેલાને પીસવાનું) કરે છે કારણ કે એવા કેવળજ્ઞાનનો અભાવ તો અમે પણ માનીએ છીએ. બીજો પક્ષ કહો તો તે સર્વ દેશકાળને બાધીને કેવળજ્ઞાનના અભાવને સિદ્ધ કરે છે કે સર્વદેશ કાળને બાધ્યા વિના ? સર્વ દેશ કાળને બાધીને કહો તો—સર્વદા આનંદ કરો. કારણ કે સર્વક્ષણ (કાળ) અને સર્વ સ્થળ (દેશ)ને બાધનારા તમારા પોતાને વિષે જ કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિ થઈ. અને જો સર્વ દેશ અને સર્વ કાળને બાધ્યા વિના કેવળજ્ઞાનનો અભાવ સિદ્ધ કરે તો—અમે પૂછીએ છીએ કે—સર્વદેશ અને કાળને બાધ્યા વિના સર્વદા સર્વત્ર કેવળજ્ઞાન નથી, એવી પ્રતીતિ કઈ રીતે થઈ શકશે ? અર્થાત્ થઈ શકશે નહીં. એ જ પ્રમાણે પરકીય ઇન્દ્રિયોદ્ભવ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પણ વર્તમાનકાલીન અને અહીં જ બાધક છે ?—વિગેરે વિકલ્પ બાળથી બાળકી ગયેલું હોવાથી તે પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં અસમર્થ છે. વળી, હે ભાઈ મીમાંસક ! બીજાના ઘરની ગુપ્ત વાત તે કઈ રીતે બાધી ? અર્થાત્ પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષથી કેવળજ્ઞાનનો બાધ થાય છે એ તમે કઈ રીતે બાધ્યું ?

મીમાંસક : 'કેવળજ્ઞાનનું' ખંડન કરવામાં સમર્થ એવું પ્રત્યક્ષ મને થયું છે' એવું તેણે મને કીધું છે તેથી બાધ્યું છે.

જૈન : તમને જો બીજાના કથનમાં વિશ્વાસ હોય તો અમે પણ બિંચા હાથ કરીને કહીએ છીએ કે—'સકલ પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનું' ખંડન કરનાર કોઈ પ્રત્યક્ષ છે જ નહીં' તો અમારી તે વાતને તમે કેમ માનતા નથી ?

મીમાંસક : તમારું કથન પ્રમાણયુક્ત નથી માટે માનતા નથી.

જૈન : તો એ કહો કે—બીજાનું કથન કઈ રીતે પ્રમાણસિદ્ધ છે ? કારણ કે બીજો કોઈ પણ પોતાના પ્રત્યક્ષનું તમને પ્રત્યક્ષ કરાવી શકતો નથી અને વચનથી તો જેમ તે કહે છે તેમ અમે પણ કહીએ છીએ.

મીમાંસક : તેણે કહેલ અર્થમાં સંવાદ હોવાથી તેનું વચન પ્રમાણભૂત છે. જૈન : તે સંવાદક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે કે અપ્રત્યક્ષ ? વિગેરે વિકલ્પોની પુનઃ આવૃત્તિ કરવાથી ઊઠતી અનવસ્થા વેલને કઈ રીતે કાપી શકશો ? વળી, જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી માટે ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સકલ પ્રત્યક્ષની વિધિ કે નિષેધમાં બિચારું તદન મૂક છે. અર્થાત્ સકલ પ્રત્યક્ષના વિધિ કે નિષેધમાં અસમર્થ છે. વળી, તમારા મતમાં અભાવનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, અને પ્રત્યક્ષથી અભાવનું જ્ઞાન થતું હોય તો અભાવ પ્રમાણનું તો સર્વસ્વ લુપ્તાઈ જવાથી તે બિચારું શું કરશે ? તો આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કેવલજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં સમર્થ નથી.

(૫૦) સર્વજ્ઞેતિ સર્વસ્મિન્ ક્ષેત્રે । સર્વદેતિ સર્વસ્મિન્ કાલે । इदमिति स्वकीयं प्रत्यक्षम् । भवत्येवेति त्वय्येव । तादृशः इति तादृशस्य । कथं वा परगृहेत्यादि गद्ये कथमेतत् त्वया ज्ञातं यदुतैतत् प्रत्यક્ષं सर्वत्र सर्वदा तद्भावं वाधते । परचेतोवृत्तीनां भवाद्દशां दुर्लक्ष्यत्वादेतन्न घटते इत्यर्थः । तेनेति परेण । न खल्वयमिति अयं परकीयः समुल्लापः । नन्वेवं प्रत्यक्षमप्रत्यક્ષं वा संवादकं स्यादिति तद्वचसः प्रत्यક્ષं संवादकमप्रत्यક્ષं वेति योगः ।

(૬૦) નૈતત્પ્રત્યક્ષમિત્યાદિ । રૂપિદ્રઙ્યેતિ અવધિઃ । મનોવર્ગણેતિ મનઃપર્યાયઃ । તદ્વાધને इति सकलप्रत्यक्षवाधने । न तावत् प्रथममस्येति अनिन्द्रियोद्भवस्य । प्रातिभं त्विति केवलं नास्तीति । अद्य मे महाप्रसादो भवित्तेत्यादि । एतत् प्रातिभमदृढं मानसप्रत्यક્ષं दृढतरम् । अत्र तदिति प्रत्यક્ષं कर्म । तदभावस्येति तस्य सकलप्रत्यक्षस्याभाव इदानीमत्र । इदमिति स्वकीयं ज्ञानम् । तदभावमिति केवलाभावम् । भवतीति त्वयि । तादृक्षेत्यादि । तेनेति जैमिनिना । परकीय इति जैमिनिसम्बन्धी ।

अथ तदुपदर्शिते इति तेन जैमिनिनोपदर्शिते । तद्वच इति तस्य जैमिनिमुनेर्वाक्यम् । तथात्वे इति अभावस्य प्रत्यक्षप्रेक्षत्वे परचेतोवृत्तीनां भवाद्दशां दुर्लक्ष्यत्वाद् इत्यर्थः ।

अप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षाभावमात्रम्, अपरप्रमाणरूपं वा प्रणिगद्येत ? आद्यं चेत्, तर्हि निद्राणदशायाम्भस्तम्भकुम्भाम्भोरुहाम्भोधरादिगोचरप्रत्यक्षाभावात् तेषामभावो भवेत् । द्वितीयं चेत्, भावस्वभावम्, अभावस्वभावं वा ? भावस्वभावमप्यनुमानं, शाब्दम्, अर्थापत्तिः, उपमानं वा ? ।

अनुमानं चेत्, कस्तत्र धर्मी—सकलप्रत्यक्षम्, पुरुषो वा कश्चित् ? सकल-प्रत्यક્ષं चेत्, तत्रोपादीयमानः समस्तो हेतुराश्रयासिद्धतामाश्रयेत्, भवतस्तस्याऽप्रसिद्धेः । पुरुषोऽपि सर्वज्ञः, तदन्यो वा धर्मी वण्येत ? सर्वज्ञश्चेत्, किं सर्वज्ञत्वेन निर्णीतः, पराभ्युपगतो वा ? निर्णीतश्चेत्, कथं तत्र तादृक्षप्रत्यक्षप्रतिक्षेपः प्रेक्षाकारिणः कर्तुमु-चितः, तन्निर्णायकप्रमाणेनैव तद्वाधनात् ?

अथ सर्वज्ञत्वेन परैरभ्युपगतः पुमान् वर्धमानादिर्धर्मी, तर्हि किं तत्र साध्यम् नास्तित्वम्, असर्ववित्त्वं वा ? न तावद् नास्तित्वम्, तथाविधपुरुषमात्रसत्तायामुभयो-रविवादात्, तथाव्यवहारपारमार्थिकापारमार्थिकत्व एव विप्रतिपत्तेः ।

असर्ववित्त्वं चेत् । कस्तत्र हेतुः—उपलब्धिः, अनुपलब्धिर्वा? उपलब्धिश्चेत्, अविरुद्धो-
पलब्धिः विरुद्धोपलब्धिर्वा? । अविरुद्धोपलब्धिस्तावद् व्यभिचारिणि, नित्यत्वनिषेधाभिधीय-
मानप्रमेयत्ववत् । विरुद्धोपलब्धिस्तु किं स्वभावविरुद्धोपलब्धिः, विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः, विरुद्ध-
कार्योपलब्धिः, विरुद्धकारणोपलब्धिः, विरुद्धसहचराद्युपलब्धिर्वा स्यात् ? नाद्या, सर्वज्ञत्वेन
साक्षाद् विरुद्धस्य किञ्चिज्ज्ञत्वस्य तत्र प्रसाधकप्रमाणाभावात् । नाग्रेतनविकल्पचतुष्टयमपि
घटामटाटचते । प्रतिषेध्यस्य हि सर्ववित्त्वस्य विरुद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वम् । तस्य च व्याप्यं
कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वम्, कार्यं कतिपयार्थप्रज्ञापकत्वम्, कारणमावरणक्षयोपशमः,
सहचरादि रागद्वेषादिकम् । न च विवादापेदाने पुंसि तेषामन्यतमस्यापि प्रसाधकं
किञ्चित् प्रमाणं तवाऽस्ति, यतस्तदुपलब्धीनां सिद्धिः स्यात् ।

वक्तृत्वरूपाविरुद्धकार्योपलब्धिरस्त्येव तन्निषेधे साधनं साधिष्ठमिति चेत् । ननु
कीदृग् वक्तृत्वमत्र विवक्षाञ्चक्रे, यत्सर्ववित्त्वविरुद्धस्य कार्यं स्यात्—प्रमाणविरुद्धार्थ-
वक्तृत्वम्, तदविरुद्धार्थवक्तृत्वम्, वक्तृत्वमात्रं वा ? आद्यभिदायाम्, असिद्धं साधनम्,
वर्धमानादौ भगवति तथाभूतार्थवक्तृत्वाभावात् । द्वितीयमिदं तु, नेयं विरुद्धकार्योपलब्धिः,
किन्तु कार्योपलब्धिरेव तद्विधिसाधनी, धूमन्वजसिद्धिनिवन्धनोपन्यस्तधूमोपलब्धिवत् ।
तथा च विरुद्धो हेतुः । तृतीयभेदे त्वनेकान्तः, वक्तृत्वमात्रे सर्ववित्त्वकार्यत्वस्या-
विरोधात् ।

अनुपलब्धिरपि विरुद्धानुपलब्धिः, अविरुद्धानुपलब्धिर्वा? विरुद्धानुपलब्धिस्तावद्
विधिसिद्धावेव साधीयस्तां दधाति, अनेकान्तात्मकं वस्तु एकान्तस्वरूपानुपलब्धिः, इत्यादि-
वत् । अविरुद्धानुपलब्धिरपि स्वभावानुपलब्धिः, व्यापकानुपलब्धिः, कार्यानुपलब्धिः, कारण-
ानुपलब्धिः, सहचराद्यनुपलब्धिर्वाऽभिधीयेत ? स्वभावानुपलब्धिरपि सामान्येन, उपलब्धि-
लक्षणप्राप्तत्वविशेषणा वा व्याक्रियेत ? पौरुष्या तावत्, निशाचरादिना व्यभि-
चारिणी । द्वितीया पुनरसिद्धा, सर्ववित्त्वस्य स्वभावविप्रकृष्टत्वात् । व्यापकानुपलब्धि-
प्रभृतयोऽपि विकल्पा अल्पीयांसः, यतः सर्ववित्त्वस्य व्यापकं सकलार्थसाक्षात्कारित्वम्,
कार्यमतीन्द्रियवस्तूपदेशः, कारणमखिलावरणाविलयः, सहचरादि क्षायिकचारित्रादिकम् ।
न च तत्र तदनुपलब्धीनां सिद्धौ साधनं किञ्चित् तेऽस्ति, इत्यसिद्धा एवाऽमूः ।

अथ सर्वज्ञान्यः कश्चिद् धर्मा, तर्हि तस्याऽसर्ववित्त्वे साध्ये सिद्धसाध्यता ।
तद् नानुमानं तद्व्याधकम् ॥

अप्रत्यक्षने सकल प्रत्यक्षनुं व्याधकं कृते। तो अप्रत्यक्ष ओटवे प्रत्यक्षालाप-
मात्र छे डे अन्य प्रमाणरूप अर्थात् प्रत्यक्षथी सिन्न प्रमाणरूप छे ?

પ્રત્યક્ષાભાવ માત્ર કહો તો નિદ્રાવસ્થામાં જલ, સ્તંભ, કુચ્છ (ઘટ), કમળ, મેઘ વિગેરેને વિષય કરનાર પ્રત્યક્ષનો અભાવ હોવાથી તે પદાર્થોનો પણ અભાવ થઈ જશે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષાભાવ માત્રથી પદાર્થાભાવ કહેશે તો નિદ્રાવસ્થામાં ઘટાદિ પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, માટે જગતમાં ઘટાદિ પદાર્થોમાં અભાવની આપત્તિ આવશે.

અપ્રત્યક્ષ એટલે પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન અન્ય પ્રમાણુ-એ ખીન્ને પક્ષ કહો તો તે પ્રમાણુ ભાવસ્વરૂપ છે કે અભાવ સ્વરૂપ? ભાવસ્વરૂપ કહો તો તે અનુમાન, શબ્દ-આગમ, અર્થાપત્તિ, કે ઉપમાન છે ?

અનુમાન કહો તો તેમાં ધર્મી^૧ શું છે-કેવળજ્ઞાન છે કે કોઈ પુરુષ ? અનુમાનનો ધર્મી^૧ કેવળજ્ઞાન હોય તો-તેમાં અપાતા બધા હેતુઓ આશ્રયાસિદ્ધ થશે. કારણ કે તમારા મતમાં હેતુના આશ્રયરૂપ કેવળજ્ઞાન જ અપ્રસિદ્ધ છે. અનુમાનનો ધર્મી^૧ પુરુષ હોય તો સર્વજ્ઞપુરુષ ધર્મી^૧ છે કે અસર્વજ્ઞપુરુષ ? સર્વજ્ઞ પુરુષ હોય તો તેને તમોએ સર્વજ્ઞ તરીકે નિશ્ચિત કરેલ છે કે ખીન્નેએ સ્વીકારેલ સર્વજ્ઞ પુરુષ છે ? સર્વજ્ઞ તરીકે તમોએ નિશ્ચિત કરેલ પુરુષ ધર્મી^૧ હોય તો તેવા પુરુષમાં કેવળજ્ઞાનનો નિષેધ કરવો એ તમારા જેવા વિચારવાન માટે કઈ રીતે યોગ્ય છે ? કારણ કે ધર્મી^૧નો નિશ્ચય કરાવનાર પ્રમાણુથી જ તમારો સકલ પ્રત્યક્ષનો નિષેધ બાધિત થાય છે. ખીન્ને એટલે કે જૈનોએ સર્વજ્ઞ તરીકે સ્વીકારેલ વર્દ્ધમાનાદિ પુરુષને ધર્મી^૧ કહેતા હો તો તેમાં સાધ્ય શું છે-નાસ્તિત્વ કે અસર્વવિત્ત્વ ? નાસ્તિત્વ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે-તેવા પુરુષની સત્તામાં તો વાદિપ્રતિવાદી ઉભય પક્ષને વિવાદ નથી. પરંતુ તેમને વિષે કરાતા સર્વજ્ઞત્વના વ્યવહારમાં વિવાદ છે. એટલે કે-સર્વજ્ઞત્વનો વ્યવહાર વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક-આમાં વિવાદ છે. અર્થાત્ વર્દ્ધમાન નામના પુરુષવિશેષ સર્વજ્ઞ છે, એમ અમે (જૈનો) કહીએ છીએ, અને તે સર્વજ્ઞ નથી એમ તમે કહો છો, એટલે સર્વજ્ઞત્વરૂપ સાધ્ય-માં જ વિપ્રતિપત્તિ છે. પરંતુ ધર્મી^૧-પક્ષરૂપ વર્દ્ધમાનને વિષે નથી. પરાભ્યુપગત-પુરુષમાં સાધ્ય 'અસર્વવિત્ત્વ' કહો તો તેમાં હેતુ ઉપલબ્ધિ છે કે અનુપલબ્ધિ ? ઉપલબ્ધિ હોય તો-અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે કે વિરુદ્ધોપલબ્ધિ ? અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહો તો જેમ શબ્દના નિત્યત્વનો નિષેધક 'પ્રમેયત્વ' હેતુ વિપક્ષરૂપ આકાશાદિમાં પણ છે, તેથી તે વ્યભિચારી છે તેમ એ હેતુ પણ વ્યભિચારી છે. વિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહો તો-તે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધવ્યાસોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ કે વિરુદ્ધસહચરાદિની ઉપલબ્ધિ છે ? સર્વજ્ઞત્વનું સાક્ષાત્ વિરોધી કિંચિન્નજ્ઞત્વ છે. અને ઉપરોક્ત વર્દ્ધમાનરૂપ ધર્મી^૧માં એ કિંચિન્નજ્ઞત્વને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણુ મળતું નથી માટે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહી શકશો નહીં. વિરુદ્ધવ્યાસોપલબ્ધિ આદિ આરેય વિકરંષો પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે નિષિદ્ધમાન સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી કિંચિન્નજ્ઞત્વ છે, અને તે કિંચિન્નજ્ઞત્વનું વ્યાપ્ય છે-ક્રતિપય અર્થનું સાક્ષાત્કારિત્વ, કાર્ય છે ક્રતિપય અર્થનું પ્રજ્ઞાપન, કારણ છે આચરણનો ક્ષયોપશમ, અને સહચરાદિ છે રાગદ્વેષાદિ. અને

વિવાદાપન્ન વર્ધમાનાદિમાં આમાંનું કાંઈ પણ સાધનાર તમારી પાસે કોઈ પ્રમાણ નથી, જેથી કરીને તમે તે તે વિરુદ્ધઉપલબ્ધિઓની સિદ્ધિ કરી શકો.

મીમાંસક—કિંચિન્નજ્ઞત્વનું અવિરોધી કાર્ય વકૃત્વ ઉપલબ્ધ છે જ, જેથી કરીને સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી કિંચિન્નજ્ઞત્વ છે અને તેનું અવિરોધી કાર્ય વકૃત્વ છે. માટે સર્વજ્ઞત્વના વિરુદ્ધના કાર્યની ઉપલબ્ધિ થવાથી સર્વજ્ઞત્વનો ખાધ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન—જેને તમે સર્વજ્ઞત્વના વિરુદ્ધનું કાર્ય માન્યું તે વકૃત્વ તમે કેવું માનો છો ? તે શું પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થનું વકૃત્વ છે, પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ અર્થનું વકૃત્વ છે કે માત્ર વકૃત્વ છે ? પ્રથમ પક્ષ તો યુક્ત નથી. કારણ વર્ધમાનાદિમાં પ્રમાણથી વિરુદ્ધ વકૃત્વ છે જ નહીં અને જે પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વકૃત્વ માનો તો હેતુ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ બનતો નથી કારણ કે તેવું વકૃત્વ સર્વજ્ઞત્વથી વિરુદ્ધ જે કિંચિન્નજ્ઞત્વ છે તેનું કાર્ય તો હોય નહીં પણ સ્વયં સર્વજ્ઞત્વનું જ કાર્ય હોઈ તે હેતુ કાર્યોપલબ્ધિરૂપ થશે અને તે તો સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ નહીં પણ સર્વજ્ઞત્વની વિધિને જ સિદ્ધ કરશે. જેમકે—ધૂમોપલબ્ધિરૂપ હેતુ અગ્નિનો નિષેધ નહિ પણ તેની વિધિને જ સિદ્ધ કરે છે. આ રીતે તો તમારો આ હેતુ વિરુદ્ધ થઈ જશે. ત્રીજા વિકલ્પમાં માત્ર ‘વકૃત્વ’રૂપ તમારો હેતુ વ્યભિચારી છે, કારણ કે—સર્વજ્ઞત્વના અવિરુદ્ધકાર્ય રૂપ છે, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ કે અસર્વજ્ઞ સાથે કર્યો વિરોધ ન હોવાથી તે હેતુ વ્યભિચારી થશે તેથી કરીને અસર્વવિત્ત્વની સિદ્ધિમાં અવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ હેતુ અસમર્થ છે.

મીમાંસક—વર્ધમાનામાં સર્વજ્ઞત્વનો અભાવ છે, કારણ કે—તેમનું સર્વજ્ઞત્વ અનુપલબ્ધ છે, આ પ્રકારે અનુપલબ્ધિથી વર્ધમાનામાં અસર્વવિત્ત્વ સિદ્ધ કરીશું.

જૈન—અહીં અનુપલબ્ધિથી તમોને વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ અભિપ્રેત છે કે અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ ? વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સર્વજ્ઞત્વની સિદ્ધિમાં જ સમર્થ છે. જેમ કે—એકાન્તસ્વરૂપની અનુપલબ્ધિ હોવાથી વસ્તુ અનેકાન્તસ્વરૂપ છે. અને જે અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, વ્યાપકાનુપલબ્ધિ, કાર્યાનુપલબ્ધિ, કારણાનુપલબ્ધિ કે સહચરાદનુપલબ્ધિ છે ? સ્વભાવાનુપલબ્ધિ હોય તો—સામાન્ય(નિર્વિશેષણ) છે કે ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત-દૃશ્યની અનુપલબ્ધિરૂપ છે ? સ્વભાવસામાન્યની અનુપલબ્ધિ હોય તો તે હેતુ વ્યભિચારી થશે. કારણ કે—જગતમાં અદૃશ્ય એવા પિશાચાદિની અનુપલબ્ધિને કારણે તેમનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત-દૃશ્યસ્વભાવની અનુપલબ્ધિરૂપ ખીજે હેતુ હોય તો અસિદ્ધ છે, કારણ કે—સર્વવિત્ત્વ એ સ્વભાવવિપ્રકૃષ્ટ-સ્વાભાવે અમૂર્ત હોવાથી દૃશ્ય કહેવાય નહીં. એટલે તેની અનુપલબ્ધિ એ દૃશ્યાનુપલબ્ધિ નથી પણ અદૃશ્યાનુપલબ્ધિ છે. વ્યાપકાનુપલબ્ધિ આદિ ખાડીના ચારે હેતુઓ તો તુચ્છ છે. કારણ કે—સર્વવિત્ત્વનું વ્યાપક સકલ પદાર્થને સાક્ષાત્કરવાપણું છે, કાર્ય અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો ઉપદેશ છે, કારણ સમસ્ત આવરણનો ક્ષય છે, અને તેના સહચરાદિ ક્ષાયિકભાવના ચારિત્રાદિ છે. અને વર્ધમાનાદિ ધર્મીમાં આ વ્યાપકાદિ ચારેની

अनुपलब्धिने सिद्धं करनारं केचिं पणु प्रमाणु तमारी पासे नथी माटे, आ थारे अनुपलब्धिपुप डेतुओ असर्ववित्तनी सिद्धिमां असिद्ध डेट्वालासो छे.

अने जे अनुमानमां धर्मी (पक्ष) तरीके सर्वज्ञथी अन्य पुरुषने मानशो अने तेमां जे असर्ववित्त सिद्ध करशो तो ते सिद्धतुं न साधन थशे. आ रीते अनुमान सकलप्रत्यक्ष-डेवणज्ञानतुं णाधक नथी.

(१०) प्रत्यक्षाभावमात्रमिति सदपि इदानीं न दृश्यते एतावतैव नास्तीति गर्भः ।

तस्येति सकलप्रत्यक्षस्य । तद्वाधनादिति तादृक्षप्रतिक्षेपवाधनात् ।

तथाव्यवहारेति गये सर्वज्ञत्वस्य यत् पारमार्थिकत्वमपारमार्थिकत्वं च तत्रैव विप्रतिपत्तेः ।

अविरुद्धोपलब्धिस्तावच्चभिचारिणीति सर्वज्ञत्वेन सह यदविरुद्धं तस्योपलब्धिः । सा व्यभिचारिणी कार्यप्रसाधिका न भवतीत्यर्थः । यतो नास्त्यत्र शीतं वह्न्युपलम्भादिति तद्विरुद्धोपलब्धिनिषेधं गमयति, न पुनरविरुद्धोपलब्धिरिति यावत् । स्वभावविरुद्धोपलब्धिरिति निषेधेन सर्ववित्तत्वेन सह स्वभावविरुद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वं तस्योपलब्धिः । विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरिति निषेधेन सह विरुद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वं तेन व्याप्तं कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वं तस्योपलब्धिः । आद्येति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः । तत्रेति वर्द्धमानादौ ।

वक्तृत्वरूपेत्यादिगये वक्तृत्वरूपाऽविरुद्धकार्योपलब्धिस्तन्निषेधे सर्ववित्त-निषेधे साधिष्ठं साधनमस्त्येवेति योगः । सर्ववित्तविरुद्धस्येति किञ्चिज्ज्ञत्वस्य ॥ द्वितीय-भिदीति प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वपक्षे । किन्तु कार्योपलब्धिरिति । विरुद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वम् । तस्य प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वं न कार्यं यदुपलभ्येत, अपि तु साध्यस्य सर्वज्ञत्वस्य कार्यमिदं प्रमाणाविरुद्धार्थ-वक्तृत्वम्, तस्योपलब्धिरिति । विरुद्धो हेतुरिति विपरीतसाधनात् । वक्तृत्वमात्रेति^१ वक्तृत्वमात्रं सर्ववित्तस्य कार्यं भवन्न विरुध्यते ।

विरुद्धानुपलब्धिरित्यादि । अस्त्यत्र शीतं वह्न्युपलब्धेस्तव च निषेधोऽभीष्टः । असिद्धा पवामूरिति स्वभावानुपलब्ध्यादयः ।

(टि०) तेषामिति स्तम्भकुम्भाम्भोरुहादीनाम् । अनुमानं चेदित्यादि । तत्रेति अनुमाने । तत्रेति सकलप्रत्यक्षे । तस्येति सकलप्रत्यक्षस्य । तदन्य इति तस्मात्सर्वज्ञादन्यो व्यतिरिक्तो मूर्खः कश्चित् । तत्रेति सर्वज्ञे । तादृशेति सकलप्रत्यक्षनिरासः । तन्निरणायकैति सर्वज्ञनिश्चायकेन । तद्वाधनादिति तादृक्षप्रत्यक्षप्रतिक्षेपवाधनात् ।

तथाव्यवहारेति व्यवहारस्य सर्वज्ञत्वस्य पारमार्थिकेनेति वयं ब्रूमः । परमार्थेन सर्व-ज्ञोऽस्ति, त्वं भणसि नास्ति सर्वज्ञ इत्यत्रैव विवादात् । व्यभिचारिणीति वक्तृत्वपुरुषत्वा-दिभिः । विरुद्धसहचरादीति । आदिशब्दाद् विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिः, विरुद्धोत्तचरो-पलब्धिश्च । नाद्येत्यादि । तत्रेति सर्वज्ञे । तस्य चेति किञ्चिज्ज्ञत्वस्य । विवादापे-दाने इति विवादपदाधिहृते सर्वज्ञे । तेषामिति कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वादीनां रागादीनां च । अन्यतमस्येति एतस्यापि । यत् इति माधकप्रमाणात् । तदुपलब्धीनामिति तस्य विरुद्धस्य

१ 'ति च वि' ल । 'ति विरु' मु । २ 'रिति । अत्र प्रायः सर्वादशेषु साक्षाद्विरुद्धो-पलब्धिरिति हेतुनामास्ति । तद्व्याख्या चात्रेतेनैवेति । निषे-मुपलब्धिका । ३ नाद्येति मु क । ४ मात्रेणेति ल ।

किञ्चिज्ज्ञत्वस्य व्याप्याद्युपलब्धीनाम् । तन्ननिषेधे इति सर्वज्ञत्वनिवारणे । आद्यभिदायामित्यादि । तथाभूतेति प्रमाणविरुद्धार्थस्य वक्तृत्वाऽसम्भवात् । साध्यस्य सर्वज्ञत्वस्य कार्यमिदं प्रमाणविरुद्धवक्तृत्वं तस्योपलब्धिः । इयमिति प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वलक्षणा । तद्विधीति सर्वज्ञविधिसाधनी । सामान्येनेति नास्ति सर्वज्ञोऽनुपलब्धेः । यतः सर्ववित्त्वस्येत्यादि । तत्रेति सर्वज्ञे । सर्वज्ञत्वेन सह यदविरुद्धं तस्योपलब्धिः । सा व्यभिचारिणी कार्यप्रसाधिका न स्यादित्यर्थः, यतो नास्त्यत्र शीतं बहून्युपलम्भादिति वत् विरुद्धोपलब्धिर्निषेधं गमयति न पुनरविरुद्धोपलब्धिः । तदनुपलब्धीनामिति सकलार्थसाक्षात्कारित्वाद्यनुपलब्धीनाम् ।

अथ सर्वज्ञादित्यादि । तस्येति जडस्वभावस्य अस्माभिरप्यङ्गीक्रियत एवेतत् । तद्वाधकमिति सकलप्रत्यक्षवाधनवद्वकक्षम् ।

नापि शाब्दम्, यतस्तदपौरुषेयम्, पौरुषेयं वा स्यात् ? न तावदपौरुषेयम्, अपौरुषेयत्वस्य वचस्सु संभवाभावात् । पौरुषेयमपि केवलालोकाकलितपुरुषप्रणीतम्, तदितरपुरुषप्रणीतं वा ? आद्यं कथं वाधकम्, विरोधात् ? द्वितीये-त्वसौ पुरुषः केवलालोकविकलाः सकलाः पुरुषर्षदः प्रेक्षते, न वा ? । प्राच्यपक्षे, कथं तत्प्रतिषेधः, तस्यैव तदाकलितत्वात् ? द्वितीयेऽपि कथन्तराम्, तत्प्रणीतशब्दस्य पांशुलपादकोपदिष्टशब्दस्यैव प्रमाणत्वासंभवात् ।

नाप्यर्थापत्तिस्तद्वाधिका, तदभावमन्तरेणानुपपद्यमानस्य प्रमाणपट्टकनिष्ठद्विक्तस्यार्थस्य कस्यचिदसत्त्वात् ।

नाप्युपमानम्, तस्य सादृश्यमात्रगोचरत्वात् । तन्न भावरूपं प्रमाणं तद्वाधकवद्वकक्षम् ।

अने शाब्द-आगम पणु सकलप्रत्यक्षनुं आधक नथी कारणु के ते ने आधक डाय तो ते अपौरुषेय छे के पौरुषेय ? अपौरुषेय आगमने आधक तरीके कडी शकशे नडी. कारणु के अपौरुषेय वचन-शण्डनेो संलव न नथी. पौरुषेय आगमने आधक तरीके कडे तो तेनी रचना डेवलज्ञानयुक्त पुरुष द्वारा थर् छे के डेवलज्ञानरहित पुरुष द्वारा ? डेवलज्ञानी पुरुष द्वारा प्रणीत आगम डेवलज्ञाननुं आधक कर् रीते थर् शकशे ? कारणु के तेम मानवामां विरोध छे. डेवलज्ञानरहित असर्वज्ञ पुरुष द्वारा प्रणीत आगम सकलप्रत्यक्षमां आधक डाय तो अमे पूछीअे छीअे डे-आगमना रचयिता ते पुरुषे अथा पुरुषो डेवणज्ञान विनाना न छे अेम नएथुं छे के नथी नएथुं ? ने नएथुं डाय तो तो डेवणज्ञाननेो निषेध करी शके नडी. कारणु के-ते स्वयं डेवणज्ञान विना अथा पुरुषोने नएथी न डेवी रीते शके ? अर्थात् ने नएथुं डाय तो ते सर्वज्ञ न डाय. अने ने स्वयं सर्वज्ञ डाय तो-डेवणज्ञाननेो निषेध डेवी रीते करे ? अथा पुरुषो डेवणज्ञान विनाना न छे, अेवुं नएथुं विना न डेथं पुरुषे आगमनी

રચના કરી છે, એ બીજો પક્ષ કહો તો પછી કેવળજ્ઞાનનો અભાવ કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે જ નહીં. કારણ કે, તેવાનું વચન રસ્તે ચાલતા ગમારની જેમ પ્રમાણરૂપ સંભવે જ નહીં.

અર્થાપત્તિપ્રમાણ પણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું બાધક નથી. કારણ કે કેવલજ્ઞાનના અભાવ વિના સિદ્ધ ન થઈ શકે એવો કોઈ પણ પદાર્થ હોયે પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી.

ઉપમાન પ્રમાણ પણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું બાધક નથી. કારણ કે ઉપમાનનો વિષય સાદૃશ્યમાત્ર છે. આ પ્રમાણે ભાવરૂપ પ્રમાણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં સમર્થ નથી.

(૫૦) કથંતરામિત્યત્ર કથંતરાં તત્પ્રતિષેધ इति योगः ।

सादृश्यमात्रगोचरत्वादिति असता च सादृश्यं नोपपद्यते ।

(ટિ૦) યતસ્તદિતિ શાબ્દમ્ । તત્પ્રતિષેધ इति સકલપ્રત્યક્ષનિષેધઃ । તસ્યૈવેતિ પુરુષસ્યૈવ । તદાકલિતેતિ કેવલવિકલસકલપુરુષપર્ષદ્જ્ઞાનાત્ । કથંતરામિતિ તત્પ્રતિષેધ इति સુમ્બન્ધઃ । તત્પ્રણીતેતિ તેન કેવલાલોકવિકલસકલપુરુષપર્ષદવલોકકેનોપદિષ્ઠ્વનેઃ । પાંશુલેતિ પથિકઃ । પાન્ધવાક્યમપ્રમાણમ્, તસ્યાપ્તત્વનિશ્ચયાભાવાત્ ઘૂતકારાદિવાક્યવત્ ।

नाप्यर्थापत्तिरित्यादि । तदभावमिति केवलाभावं विना ।

तस्यैत्युपमानस्य । तद्वाधेति सकलप्रत्यक्षाधने प्रबुभूषति ।

નાપ્યભાવરૂપમ્, તસ્ય સત્તાપરામર્શિપ્રમાણપન્ચકાપ્રવૃત્તૌ સત્યાં ભાવાત્ । ન ચાસૌ સમસ્તિ, 'વિવાદાસ્પદં કસ્યચિત્ પ્રત્યક્ષમ્, પ્રમેયત્વાત્, પટવત્'—ઈતિ તદ્ગ્રાહકાનુમાનસ્ય પ્રવૃત્તેઃ । તન્ન વાધકભાવાત્ સકલપ્રત્યક્ષાઽભાવઃ ।

નાપિ સાધકાભાવાત્, અનુમાનસ્યૈવ તત્સાધકસ્યેદાનીમેવ નિવેદનાત્ । ઇતિ સિદ્ધં કરતલકલિતનિસ્તૈલસ્થૂલમુક્તાફલાયમાનાકલિતસકલવસ્તુવિસ્તારં કેવલનામધેયં સંવેદનમ્ ઇતિ સિદ્ધમેવં કેવલજ્ઞાનમ્ ॥૨૩॥

અભાવરૂપ પ્રમાણ પણ સકલ પ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું બાધક નથી. કારણ કે-સત્તાને વિષય કરનાર પાંચ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યારે જ અભાવ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને પાંચે પ્રમાણની પ્રવૃત્તિનો અભાવ તો અહીં નથી. કારણ કે અહીં અનુમાન પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ છે જ. તે આ પ્રમાણે-વિવાદાસ્પદ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાન કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ છે, પ્રમેય હોવાથી, ઘટપટાદિની જેમ.

આ રીતે બાધક પ્રમાણને આધારે સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી.

સાધક પ્રમાણના અભાવને કારણે પણ સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ કે કેવળજ્ઞાનનું સાધક અનુમાન પ્રમાણ આ પહેલાં અમે આપ્યું જ છે.

विरुद्ध णोलनार छे. जेभडे - २३यापुरुष (शेरीने भाणुस). अहंन् प्रमाणुथी अविरोद्ध वचनवाणा छे माटे निर्दोष छे. २५.

प्रमाणाविरोधिवाक्त्वमेवाऽर्हतः प्रसाधयन्ति—

तदिष्टस्य प्रमाणेनाऽबाध्यमानत्वात् तद्वाचस्तेनाविरोधसिद्धिः ॥२६॥

§ १ तस्याऽर्हत इष्टस्य प्रतिपाद्यतया संमतस्याऽनेकान्ततत्त्वस्य, तद्वाच इत्यर्ह-
द्वाचः । अर्हन् सर्वत्र प्रमाणाविरोधिवाक्, तत्र प्रमाणाबाध्यमानाभिमततत्त्वत्वात् । यस्या-
ऽभिमतं तत्त्वं यत्र प्रमाणेन न बाध्यते, स तत्र प्रमाणाविरोधिवाक् । यथा रोगादौ
मिषग्वरः । न बाध्यते च प्रमाणेनाऽर्हतोऽभिमतमनेकान्तादितत्त्वम् । तस्मात् तत्राऽसौ
प्रमाणाविरोधिवाक् । इति सिद्धमर्हन्नेव सर्वज्ञ इति ॥

अरिहंतना प्रमाणुथी अविरोधी वचननी सिद्धि -

तेमनां छष्ट तत्त्वे (स्याद्वादादि) प्रमाणुथी अबाधित छे, माटे तेमनी
वाणीमां प्रमाणुथी अविरोधनी सिद्धि थाय छे. ३६

§ १ तेमने अटले अरिहंतने, छष्ट तत्त्व अटले प्रतिपादन करवाने संमत
अनेकान्तवादादिइय तत्त्व. तेमनी वाणी अटले अहंन्नी वाणी.

अनुमान प्रयोग - अहंन् सर्वत्र प्रमाणुथी अविरोद्ध वाणीवाणा छे,
सर्वत्र प्रमाणुथी बाधित न थाय तेवा अलिमत (छष्ट) तत्त्ववाणा होवाथी.
जेनुं अलिमततत्त्व न्यां प्रमाणुथी बाधित न थाय त्यां ते पुरुष प्रमाणुथी
अविरोधी वाणीवाणे होय छे. जेभडे रोगादि विषे उत्तम वैद्य प्रमाणुथी अवि-
रोधी वचनवाणे होय छे. अहंन्ने मान्य अनेकान्तवादादिइय तत्त्व पणु प्रमाणुथी
बाधित थतुं नथी. माटे ते - अनेकान्तवादादि तत्त्वने विषे अहंन् प्रमाणुथी
अविरोधी वाणीवाणा छे. आ रीते अहंन् न सर्वज्ञ छे, अे सिद्ध थयुं.

(५०) अर्हन्निति गद्ये तत्रेति सर्वत्र ।

§ २ नन्वियं त्रिभुवनभवनान्तर्वर्तमानाऽन्तरितानन्तरितपदार्थप्रथात्वत्तीर्थनाथवृत्तिर्न
भवति, यतो भूमधरप्रभृतिपदार्थप्रबन्धविधानद्वारा प्रमथपतेरेवेयमुपपद्यते, यदेतदनुमा-
नमत्र प्ररूप्यते न्यायतात्पर्यावबोधप्रधानमनोवृत्तिविद्वद्बुन्देन—विवादपदभूतं भूमधरादि
बुद्धिमद्विधेयम्, यतो निमित्ताधीनात्मलाभम् । यद् निमित्ताधीनात्मलाभं तद् बुद्धिम-
द्विधेयम्, यथा मन्दिरम् । तथा पुनरेतत् । तेन तथा ।

न तावद् निमित्ताधीनात्मलाभत्वं वादिनः, प्रतिवादिनो वाऽप्रतीतम्, यतो
भूमधरादेरात्मीयात्मीयनिमित्तत्रातनिर्वर्तनीयता भुवनभाविभवमृत्प्रतातैव । नाऽपि दोला-
यमानवेदननिमित्तम्, मत्तिमन्निर्वर्तनीयेतराम्बरादिपदार्थतोऽयन्तव्यावृत्तत्वेन । नापि विरु-

દ્વતાવરોધદુર્ધરમ્, અમ્વરાદિતોડત્યન્તવ્યાવૃત્તત્વેનૈવ । નાડપિ તુરીયવ્યાપ્યામતાપ્રતિવદ્ધમ્,
 ઇન્દ્રિયવેદનેન, અનુમાનનામ્ના, રાદ્ધાન્તાડમિધાનેન વા માનેનાડવાધિતાડમિપ્રેતધર્મધર્મ્ય-
 નન્તરપ્રતિપાદિતત્વેન । નાપિ પ્રત્યનુમાનાપમાનતાનિવન્ધનમ્, એત્પરિપન્થિધર્મોપપાદન-
 પ્રત્યલાનુમાનાભાવેન ।

નનુ ભવતીદં તાવદનુમાનં પરિપન્થિધર્મોપપાદનપ્રત્યલમ્, યથા—ભૂતાડધિભૂઃ
 મૂમૂધરાદિવિધાતા ન ભવતિ, વપુર્વન્ધ્યત્વેન, નિર્વૃતાત્મવત્ । તદનવદાતમ્, યતોડત્ર
 ત્રિનેત્રરૂપો ધર્મી ધીધ્રનેન પ્રતિપન્નઃ, અપ્રતિપન્નો વા પ્રરૂપિતઃ ? ન તાવદપ્રતિપન્નઃ,
 યદેવમાધારદ્વારાડપ્રતીતત્ત્રોપદ્રવો વપુર્વન્ધ્યતાવ્યાપ્યોપનિપાતીભવન્ ન નિરોદ્ધું તીર્યતે ।
 યદિ પુનઃ પ્રતિપન્નોડયં ધર્મી, તદા યેન માનેન પ્રતિપત્તિર્મન્મથપ્રત્યર્થિનોડમિધીયતે,
 તેન તેન્વાદિવિધાનવ્યુત્પન્નમતેરેવેયમિતિ તત્રોપાદીયમાના વપુર્વન્ધ્યતા વાધિતવર્ત્તેવ—
 ઇતિ ન નામ પ્રવર્તિતું પર્યાપ્નોતિ । તદેવં નિમિત્તાધીનાત્મલામતાવ્યાપ્યમત્યન્તપૂતરૂપં
 પર્વતાદેર્ધોમદ્ધેતુતાપ્રતિપાદનાડવદાતમેવેતિ ॥

§ ૨ નૈયાયિક-હે જૈનો ! ત્રણે લોકરૂપ ભવનમાં રહેલ અન્તરિત-વ્યવહિત
 સ્વર્ગ, મેરુ પર્વત વિગેરે, અને અનન્તરિત-અવ્યવહિત ઘટપટાદિ સમસ્ત પદાર્થનું
 જ્ઞાન તમને સંમત તીર્થકર-અર્હનમાં ઘટી શકતું નથી. કારણ કે-પૃથ્વી-પર્વત
 આદિ પદાર્થોની રચનાદ્વારા પ્રમથપતિ-ઈશ્વર-શિવમાં જ તેવું જ્ઞાન ઘટી શકે
 છે, કારણ કે આ કથનને સિદ્ધ કરવા માટે ન્યાયના તાત્પર્યને બાણવાની મુખ્ય
 મનોવૃત્તિવાળા વિદ્વાનોએ આ પ્રમાણે અનુમાન પ્રયોગ કર્યો છે-વિવાદાસ્પદ
 ભૂભૂધરાદિ-પૃથ્વી-પર્વત આદિ બુદ્ધિમાન પુરુષે રચેલ છે. અર્થાત બુદ્ધિમાન
 પુરુષના કાર્યરૂપ છે, કારણ કે તેમની ઉત્પત્તિ નિમિત્તને અધીન છે. જેની
 ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોય છે, તે બુદ્ધિમાન પુરુષના કાર્યરૂપ હોય છે,
 જેમકે - મંદિર. આ ભૂ-ભૂધરાદિ પદાર્થો પણ તેવા જ છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષના
 કાર્યરૂપ છે.

'નિમિત્તને આધીન ઉત્પત્તિ' એ હેતુ વાદી કે પ્રતિવાદી કોઈને પણ અપ્રસિદ્ધ
 નથી. કારણ કે-ભૂ-ભૂધરાદિ પદાર્થો પોત-પોતાના નિમિત્ત(કારણો)ના સમૂહથી
 ઉત્પન્ન થાય છે-આ વાત ત્રણે લોકના પ્રાણીઓને પ્રતીત જ છે. બુદ્ધિમાન
 પુરુષે બનાવેલ પદાર્થોથી ભિન્ન એવા આકાશાદિ પદાર્થરૂપ વિપક્ષમાંથી અત્યન્ત-
 વ્યાવૃત્ત હોવાથી અર્થાત આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમાં રહેતો ન હોવાથી હેતુ વ્યભિ-
 ચારી પણ નથી. આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમાં સર્વથા-કોઈ પણ પ્રકારે રહેતો ન
 હોવાથી હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણથી
 અબાધિત એવા, અભિપ્રેત ધર્મવાળા ધર્મીનું પ્રતિપાદન કરેલ હોવાથી ચોથા
 હેત્વાલાસ-કાલાત્યયાપદિષ્ટને કારણે બાધિત પણ નથી. પ્રસ્તુત સાધ્યથી વિરુદ્ધ
 ધર્મને સિદ્ધ કરવા સમર્થ એવા અનુમાનનો અભાવ હોવાથી પ્રત્યનુમાનને કારણે

અપમાનિત થવાનું કારણ પણ આ હેતુમાં નથી અર્થાત્ સત્પ્રતિપક્ષ નામનો હેત્વાભાસ પણ અમારો હેતુ બનતો નથી.

શંકા-જરૂર બંનશે કારણ કે સાધ્યથી વિરુદ્ધ ધર્મને સિદ્ધ કરવા સમર્થ અનુમાન છે. જેમકે-ઈશ્વર ભૂ-મૂધરાદિના કર્તા નથી, શરીર રહિત હોવાથી, મુક્તાત્માની જેમ.

સમાધાન-એ કથન પ્રશંસનીય નથી. કારણ કે અમે તમને પૂછીએ છીએ કે-બુદ્ધિમાન તમોને ત્રિનેત્ર (ઈશ્વર) રૂપ ધર્મી પ્રતિપન્ન-પ્રસિદ્ધ છે કે અપ્રતિપન્ન ? અપ્રતિપન્ન તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે-એમ કહેવાથી તો 'શરીરરહિતત્વ' રૂપ હેતુમાં આવી પડતો આશ્રયાસિદ્ધિ દોષ રોકી શકશો નહીં.

ધર્મી પ્રતિપન્ન છે એમ કહો તો જે પ્રમાણથી કામદેવના શત્રુ ઈશ્વરની સિદ્ધિ કરે છે તે જ પ્રમાણ દ્વારા શરીરાદિના વિધાનમાં વ્યુત્પન્નમતિ (દક્ષ-બુદ્ધિ)વાળા ઈશ્વરની સિદ્ધિ પણ થઈ જાય છે. તેથી ઈશ્વર વિષે કહેલ શરીર-રહિતત્વ હેતુ બાધિત થતો હોવાથી તે ઈશ્વરના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરવા સમર્થ થઈ શકતો નથી. માટે 'નિમિત્તને આધીન ઉત્પત્તિ' એ હેતુ ઉપરોક્ત રીતે સર્વથા નિર્દોષ હોવાથી પર્વતાદિના ઉત્પાદમાં બુદ્ધિમાન નિમિત્ત છે અર્થાત્ બુદ્ધિમાન પુરુષ પર્વતાદિનો કર્તા છે-એવું સિદ્ધ કરવાને તે હેતુ સમર્થ છે.

(૫૦) અન્તરિતા इति मेवाद्यः । अनन्तरिता इति घटपटादयः पदार्थाः । त्वत्तीर्थ-नाथवृत्तिरिति त्वत्तीर्थनाथे वृत्तिरिति वर्तनं यस्येति विग्रहः । भुवनभाविभवभृत्प्रतीतेति । एतावता ते पदार्थाः कार्याः, यश्च कर्ता स ईश्वरः । नापि दोलायमानवेदननिमित्तमिति अनैकान्तिकलक्षणदोषाकल्पितम् । नापि नुरायव्याप्याभताप्रतिबद्धमिति कालात्ययापदिष्ट-हेत्वाभासत्वविवर्जितम् । इन्द्रियवेदनेनेति प्रत्यक्षेण । अनुष्णस्तेजोवयवी, कृतकत्वादितिवत् । अनुमानेनेति शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खशुक्तिवदितिवत् । राद्धान्ताभिधानेनेति आगमाख्येन । ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवत्वात् क्षीरवदितिवत् । अबाधिताभिप्रेतधर्मधर्म्यनन्तर-प्रतिपादितत्वेनेति । अबाधिताभिप्रेतधर्मश्चासौ धर्मी च । अबाधितं सन्नभिप्रेतो धर्मो यस्या-सावबाधिताभिप्रेतधर्मः-इत्येवं समासः । नापि प्रत्यनुमानापमानता'निबन्धनमिति । नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेः । एष प्रकरणसमः । एतद्विपरीतप्रत्यनुमानसम्भवाद् । एवं प्रकारप्रकरणसम-दोषास्पृष्टम् । परिपन्थिधर्मोपपादनप्रत्यलमिति अविधेयत्वधर्मोपपादनक्षमम् ।

આધારદ્વારેતિ આશ્રયદ્વારેણ । અપ્રતીતત્વોપદ્રવ इति असिद्धतोपलवः । તેનેતિ માનેન । તન્વાદીતિ સ્વકૌયતન્વાદીતિ જ્ઞેયમ્ ।

धोमज्जेतुतेति बुद्धिमद्विधेयत्वम् ॥

(ટિં) ત્રયોદશાક્ષરવાદવિચરણમતઃ પ્રારંભ્યતે । પરઃ શૈવઃ પ્રગલ્ભતે પઠિઠતર્પદિ નન્દ્રિય-મિત્યાદિ । ત્વત્તીર્થનાથેતિ તથ જૈનસ્ય સંમતે તીર્થકરે વર્દમાનાદૌ સ્થિતિઃ । પ્રવન્ધવિધાનેતિ સમ્બન્ધોત્પાદનદ્વારેણ । પ્રમથપત્તેરિતિ ઈશ્વરસ્યૈવ । ઇયમિતિ પદાર્થપ્રથા । યત્ इति निमित्त-धोनात्मलाभत्वात् कार्यत्वादित्यर्थः । अप्रतीतमिति अनिश्चितत्वादसिद्धम् । नापि दोलेति नानैक-

૧ 'નનિ' ક । 'નનાનિ' લ । ૨ તત્ત્વા' મુ ।

नितिक्रत्वम् । पक्षसपक्षविपक्षव्यापकत्वाद्यद्दोलावदाचरणं तन्न । मतिमन्निवर्तनीयेति बुद्धिमज्जि-
ध्याद्येभ्य इतरेऽन्ये येऽम्बरादय आकाशात्मप्रमुखा नित्याः पदार्थसार्थास्तेभ्यो नितरां व्यावृत्त-
त्वात् । नापि तुरीयेति । व्याप्यो हेतुः । तदाभासता कालात्ययापदिष्टत्वम् । इन्द्रियेति प्रत्यक्षेण
ज्ञानेन । राद्धान्तेति आगमप्रमाणेन । प्रतिपादीति प्रतिपादितत्वात् । नापि प्रत्यनुमानेति
न प्रकरणसमत्वदूषितम् । एतत्परीति एतद्देवुतयोपादीयमानं निमित्ताधीनात्मलाभत्वम् । तस्य परिपन्थी
शत्रुभूतो धर्मोऽकर्तृकस्तस्योपपादनप्रवणानुमानाभावात् ।

ननु भवतीत्यादि । इदमिति वक्ष्यमाणलक्षणम् । परिपन्थीति शत्रुभूतस्य धर्मस्य अक-
र्तृकत्वस्य जननसमर्थम् ।

भूताधिभूरिति भूतपतिरीश्वरः । भूभूधरेति पृथ्वीपृथ्वीधरादिस्रष्टा न । वपुरिति देह-
शून्यत्वात् निर्वृत्तिः[] परमात्मवत् । यतोऽत्रेति अनुमाने । त्रिनेत्रेति ईश्वररूपो धर्मो । धीधनेति
बुद्धिमता भवता । प्रतिपन्न इति ज्ञातः । आधारेति आश्रयद्वारेणानिश्चितत्वव्याघातः । वपुर्वन्ध्य-
तेति हेतुसमीपवर्ती भवन् । तीर्यत इति शक्यते । यदि पुनरित्यादि । अयमिति त्रिनेत्ररूपः ।
येनेति प्रत्यक्षादिप्रमाणेन । मन्मथेति कामवैरिणो नीलकण्ठस्य । तेनैवेति प्रमाणेन । तन्वादीति
शरीरजननकुशलबुद्धेरेव । इयमिति वपुर्वन्ध्यता । तत्रेति मृत्युञ्जये ।

§ ३ तत्राभिधीयते—यदिदं तावत् निमित्ताधीनात्मलाभत्वं व्याप्यमालपितं तद्
द्रव्यद्वारा, पर्यायद्वारा वा ?—इति भेदोभयी । यद्याद्यः पन्थाः प्रथ्यते, तदानीमप्रती-
तिर्नाम व्याप्योपतापः, यतो द्रव्यरूपतया पृथ्वीपर्वतादेर्नित्यत्वमेव प्रतिवादिनाऽभ्युपेयते ।

ननु भूभूधराद्यमुत्पादवत्, अवयवित्वेन, यदेवं तदेवं यथेन्दीवरम्, अवयविरूपं
पुनरिदम्, तदुत्पादवदेव—इत्यनुमानेन तन्नित्यता निर्मूलोन्मूलितैवेति । नैतद्धीमद्वृत्ति-
विधानप्रधानम्, यतो भूभूधरादेरवयवित्वमवयवारभ्यत्वेन, यद्वाऽवयवत्रातवर्तमानतया
मन्यते ? न प्रथमविधा विबुधाऽवधानधाम, यतो न नामैतत्पृथ्वीपृथ्वीधरप्रभृतिद्रव्यमभूत-
पूर्वमवयववृन्देन निर्वर्तितमिति प्रतिवादिनः प्रतीतिर्विद्यते । यदि पुनरवयववृत्तिभेदोऽभि-
धीयते, तदानीमवयवित्वेन दोलायमानताऽत्र, यतो 'अवयवोऽयम्. अवयवोऽयम्' इतीत्यं
बुद्धिवेद्यमवयवत्वमवयववितानवृत्ति भवति, न पुनरुत्पादपराधीनम्, नित्यत्वेन ।

ननु नार्थोऽनेन दुर्भेदप्रबन्धप्रतिपादनेन, प्रतीतोऽयमवयवी तावद्वादिविततेरवि-
वादेन पद्मपत्रपात्रदात्रादिरिति । न नाम न प्रतीतः, अपि त्वात्माऽपि तथा नियमेन
प्रतीतो वर्तते, न पुनरुत्पादवानित्यनुमेयतत्तुल्यतद्विरुद्धवृत्तितोपद्रवः । यदि तु पर्याय-
द्वारा निमित्ताधीनात्मलाभत्वं भूभूधरादेरभिधीयते, तदा नरामरादिपर्यायद्वारोत्पद्यमाना-
त्मनोऽपि बुद्धिमदुत्पाद्यत्वमापद्यते ।

नैन—ईश्वरनी भू-भूधरादिना कर्ता-जगत्कर्ता तरीकेनी सिद्धि माटे तमोये
ने 'निमित्ताधीन उत्पत्ति होवाथी'—हेतु कस्यो तो तेमां-भूभूधरादिनी उत्पत्ति
द्रव्यद्वारा अष्टवे द्रव्यरूपे कडो छो के पर्यायरूपे ? ने द्रव्यरूपे उत्पत्ति कडो तो

તમારા હેતુમાં અસિદ્ધિ (અન્યતરાસિદ્ધિ) નામનો દોષ આવશે કારણ કે અમે ભૂ-ભૂધરાદિને દ્રવ્યરૂપે નિત્ય માનીએ છીએ.

નૈયાયિક-ભૂ-ભૂધરાદિ ઉત્પત્તિમાન્ છે, અવયવી હોવાથી. જે અવયવી હોય તે ઉત્પત્તિમાન્ હોય છે, જેમકે કમળ. ભૂ-ભૂધરાદિ પણ અવયવી છે, માટે ઉત્પત્તિમાન્ છે-આ અનુમાનથી ભૂ-ભૂધરાદિની નિત્યતા મૂળમાંથી ઊભડી ગઈ.

જૈન-તમારું આ કથન ચતુર પુરુષના વ્યાપારને સૂચવતું નથી. કારણ કે તમે ભૂ-ભૂધરાદિને અવયવી માનીને તેમાં નિત્યતાનો નિષેધ કર્યો પણ અમે પૂછીએ છીએ કે ભૂ-ભૂધરાદિ અવયવોથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે અવયવી છે કે અવયવના સમૂહમાં રહે છે માટે અવયવી છે? પ્રથમ પ્રકાર તો બુદ્ધિમાન્ પુરુષોએ ધ્યાનમાં લેવા જેવો નથી કારણ કે પૃથ્વી પર્વત આદિ દ્રવ્યો સર્વથા નવીનરૂપે અવયવના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયાં છે-એવી અમોને પ્રતીતિ નથી અર્થાત્ અનાદિ કાલથી પૃથ્વીપર્વતાદિ કોઈ ને કોઈરૂપે વિદ્યમાન છે-એવી પ્રતીતિ અમને છે. અવયવના સમૂહમાં રહે છે માટે અવયવી છે-એ ખીલે ભેદ કહો તો બધા અવયવોમાં રહેનાર અવયવત્વરૂપ સામાન્યથી હેતુ વ્યભિચારી બને છે. અર્થાત્ અવયવત્વ અવયવોમાં રહે છે છતાં અવયવી નથી એટલે જે અવયવોમાં રહે તે 'અવયવી' એમ કહી શકાય નહીં. કારણ કે, 'આ અવયવ છે, આ અવયવ છે' એ રીતે પ્રતીતિનો વિષય બનનાર અવયવત્વ અવયવના સમૂહમાં રહેનારું છે, છતાં તે ઉત્પત્તિને પરાધીન નથી અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતું નથી, કારણ કે તે નિત્ય છે.

નૈયાયિક-આવા દુષ્ટ ચિકલ્પોની જાળ કરવાની કંઈ પણ જરૂર નથી. કારણ કે પત્ર, પત્ર, પાત્ર, દાત્ર (દાતરડું) આદિ અવયવી વાદિવૃન્દને કોઈ પણ વિવાદ વિના પ્રસિદ્ધ જ છે.

જૈન-અવયવી પ્રતીતિ નથી એમ નથી. પણ એમ તો આત્મા પણ વિવાદ વિના અવશ્ય પ્રતીતિ જ છે. છતાં તે ઉત્પત્તિમાન્ નથી. આ પ્રકારે 'અવયવ સમૂહમાં રહે છે' એ હેતુ અનુમેય (પક્ષરૂપ ભૂ-ભૂધરાદિ), તત્તુલ્ય (સપક્ષરૂપ ઉત્પત્તિમાન્ અન્ય ઘટપટાદિ) તથા તદ્વિરુદ્ધ (વિપક્ષરૂપ ઉત્પત્તિ રહિત અવયવત્વરૂપ સામાન્ય) માં રહે છે, માટે તે હેતુ અનૈકાન્તિક છે. આમ તમારા હેતુ વડે પર્વતાદિની અનિત્યતા સિદ્ધ થતી નથી. માટે તેની દ્રવ્યરૂપે નિત્યતા સિદ્ધ જ છે.

જે પર્યાયરૂપે પૃથ્વી-પર્વતાદિની ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન છે-એમ કહો તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે મનુષ્ય-દેવ વિગેરે પર્યાયરૂપે આત્મા પણ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેને પણ બુદ્ધિમાન્ દ્વારા જન્ય માનવાનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ આત્મા પણ બુદ્ધિમાને બનાવેલ છે એમ માનવું પડશે.

(૫૦) પ્રતિવાદિનેતિ જૈનેન । નૈત્ત્ત્વીમદ્વૃત્તીત્યાદિ સ્વરિવાક્યમ્ । અમૃતપૂર્વમિતિ । યથા કિણમૃતપૂર્વં ઘટાદિ અવયવવૃન્દેન નિર્વર્ત્યંતે, તથા ન પર્વતાદિ, સિદ્ધત્વાત્ તેષામ્ । પ્રતિવાદિન ઇતિ જૈનસ્ય । અવયવત્વેનેતિ અવયવત્વસામાન્યેન । દ્વોલ્લાયમાનતેતિ અનૈકાન્તિકતા ।

न नामेति आचार्यवाक्यम् । तथेति अवयवित्वेन । अनुमेयेति भूमधरादि । तत्तुल्येति घटादि । तद्विरुद्धेति आत्मादि । वृत्तितोपद्रव इति पक्षसपक्षविपक्षेषु त्रिष्वपि वर्तमानोऽनैकान्तिकः—अनैकान्तिकत्वमित्यर्थः ।

(टि०) तत्राभिधीयते जैनैः । निमित्तेति कार्यत्वम् । व्याप्यमिति हेतुः । आलपितमिति अभिहितम् । तद् द्रव्येति तत् कार्यत्वं द्रव्यद्वारेण पर्यायद्वारेण[वा] ।

अवयवित्वेनेति अवयवित्वात् । इदमिति भूमधरादि । तन्नित्यत्तेति पृथ्वीपर्वतादिसनातनत्वम् । नैतद्दृष्टी(नैतद्धीमद्दृष्टीति) नैतच्चतुरचेतश्चमत्कारकारि । अवयवेति अवयवैरारभ्यमाणत्वात्पर्वतादेः । यथा तन्तुभिः पटः क्रियते अवयवसमूहे वर्तमानत्वात्तस्य । यथा तन्तुषु पट इति वा । यथा किलाऽभूतपूर्व घटाद्यवयववृन्देन निर्वर्त्यते तथा पर्वतादयो न, अनादिसिद्धत्वात् तेषाम् । अभूतपूर्वमविद्यमानम् । प्रतिवादिनो जैनस्य । यदि पुनरित्यादि । अवयवत्वेनेति अवयवसामान्येन वा अवयववृत्तित्वेन । दोलेति पक्षसपक्षविपक्षवृत्तित्वलक्षणानैकान्तिकत्वम् । अत्र हेतौ ।

अनेन दुर्भेदेति दुष्टविकल्पोत्पादनेन ।

न नामेति अवयवी प्रसिद्ध एव । पुनरात्मापि । तथेति अवयवित्वेन । अनुमेयेति अनुमेयः पक्षः । तत्तुल्यः सपक्षः । तद्विरुद्धो विपक्षः । तत्र वृत्तित्वं पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिलक्षणानैकान्तिकत्वम् ।

ननु नरामराद्युत्पादनप्रत्यलधर्माधर्मात्पाद्यानुभवायतनभूता तथाविधा तनुरेवोत्पद्यते, न पुनरात्मा लवमात्रतोऽपि, अनादिनिधनत्वेन । यदि पुनरात्माऽप्युत्पत्तिविपत्तिधर्मा भवति, तदानीं भूतमात्रतत्त्ववादिमतापत्तिः, आत्मनः पूर्वोत्तरभवानुयायिनोऽभेदिनोऽनभ्युपेतत्वेनेति । तद् न बन्धुरम्, यतो यद्यात्मनोऽभिन्नरूपतैवाऽऽवेद्यते, तदान्यतरनरामरादिभववर्त्यैवाऽयमपरिमेयात्मीयानुभवनीयतत्तद्भवपर्यायप्रवन्धानुभवनेन द्वितीयादिभवानुभववान् न भवितुमुपपद्यते, वेद्यते त्वनेनेयं भवपर्यायपरम्परा; इति तद्रूपतयाऽयमुत्पत्तिमानिति नियम्यते । नाप्येवं भूतमात्रतत्त्ववादितापत्तिः, आत्मनो द्रव्यरूपतया नित्यताभ्युपायेन पूर्वोत्तरभवप्रतीतितः । तन्मतेन तु न नाम द्रव्यतया नित्यं वेदनं वर्तते, यतो भूतधर्मतयाऽनेन प्रतिपादितमेतत् । तथैतदनुमानधर्मान्द्रियोद्भूतबोधेनाऽर्धतो वाध्यते, रूपं ध्वनिरपि नयनोत्थप्रथाप्रत्येयमित्यादिवत्, यतोऽत्र दोलायमानविधानतत्परनरव्यापारः पृथ्वीपृथ्वीधराभ्रतरुपुरन्दरधनुरादिर्भावत्रातो धर्मा प्ररूपितः, तत्र त्वभ्रतरुविद्युदादेरिदानीमप्युत्पद्यमानतया वेद्यमानतनोर्विधाता नोपलभ्यते ।

नैयायिष्ठ-मनुष्य अने देव विगेरनी उत्पत्तिमां धर्माधर्मं अभर्थे अने तमने वेनो अनुलव थाय छे ते तो मनुष्य देव आदिना आश्रयभूत शरीरनी उत्पत्तिनो न अनुलव थाय छे. आत्मा तो अंश मात्रथी पणु उत्पन्न थतो नथी अणु छे ते अनादि अनंत-नित्य छे. वणी, आत्मा पणु उत्पत्तिधर्मं अने विपत्तिधर्मवाणो छेय तो पूर्व अने आगामी लव(नभपरंपरा)मां

અનુયાયી એક અભિન્ન આત્મા નહીં માનવાને કારણે, ભૂતમાત્રને તત્ત્વરૂપ કહેનાર આર્વાકના મતનો પ્રસંગ આવશે.

જૈન- તમારું ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે-આત્માને અભિન્ન એક-સ્વરૂપ માનવામાં આવે તો મનુષ્યલવ કે દેવલવ આદિ લવમાંથી કોઈ પણ એક લવમાં રહેલ આત્મા પોતાને અનુભવવા યોગ્ય તે તે અનેક નર-અમરાદિ લવ-રૂપ અનેક પર્યાયોના વિસ્તારના અનુભવથી વંચિત રહેશે, ખીન્ન, ત્રીન્ન વિગેરે લવોના અનુભવવાળો થઈ શકશે નહીં. પરંતુ આત્મા લવપર્યાય(જન્મપર્યાય)ની આ પરંપરાનો અનુભવ તો કરે છે. માટે પર્યાયરૂપે આત્મા ઉત્પત્તિમાન્ છે-એવો નિયમ છે. અને આમ આત્માને પર્યાયરૂપે ઉત્પત્તિમાન્ માનવાથી આર્વાક મતના સ્વીકારનો પ્રસંગ પણ આવતો નથી. કારણ કે આત્માને દ્રવ્યરૂપે નિત્ય-માનવાને કારણે આત્માને પૂર્વોત્તરલવની પ્રતીતિ-લવ પરંપરાનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે આર્વાક મતાનુસાર દ્રવ્યરૂપે પણ વેદન-અનુભવ જ્ઞાન નિત્ય નથી, કારણ કે આર્વાકે વેદનને ભૂતના ધર્મરૂપે માન્યું છે.

આથી, ઈશ્વરની સિદ્ધિ માટે નૈયાયિકોએ કરેલ અનુમાનનો ધર્મી ભૂ-ભૂ-ધરાદિ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન વડે એક અંશમાં ણાધિત થાય છે. જેમકે કોઈ આત્મ અનુમાન કરે- 'રૂપ તથા શબ્દ ચક્ષુઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી જાણવામાં આવે છે' તો તેમાં ધર્મીનો એક અંશ શબ્દ ચક્ષુગ્રાહ્ય ન હોવાથી ણાધિત છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ ધર્મી અંશતઃ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વડે ણાધિત છે, કારણ કે, એ અનુમાનમાં પૃથ્વી, પર્વત, મેઘ, તરુ, ઇન્દ્રધનુષાદિ પદાર્થસમૂહ ધર્મી તરીકે કહેલ છે, તેમાં પણ અંશતઃ પુરુષવ્યાપાર દ્વારા ઉત્પત્તિ સંદિગ્ધ છે. કારણ કે પૂર્વોક્ત ધર્મીનાં અંશભૂત વાદળાં (મેઘ), તરુ, વિદ્યુત વિગેરે પદાર્થો અત્યારે પણ ઉત્પન્ન થતાં ઇન્દ્રિય વડે જોવાય છે. પરંતુ તે પદાર્થોનો કર્તા કોઈ પુરુષ ઉપલબ્ધ થતો નથી.

(૫૦) નનુ નરામરેતિ ગચે ધર્માધર્મશબ્દેનાદૃષ્ટમ્ । તથાવિધા તનુરિતિ નરાણાં તાદૃશી તિરસ્ત્વાં તાદૃશી । તન્મતેતિ ગચે વેદનમિતિ ચેતના । અનુમાનધર્મીતિ ભૂમધરાદિરૂપો ધર્મી । અર્દ્ધત્વમિતિ અર્દ્ધત્વે એકદેશેઽબ્રતરુપ્રનૂતો પ્રત્યક્ષવાધઃ । દોલાયમાનેતિ ગચે દોલાયમાનો વિધાન-તત્પરનરઠ્ઠ્યાપારો યસ્મિન્ સ તથાવિધઃ—સંદિગ્ધકર્તૃક ઇત્યર્થઃ । વેદ્યમાનતનોરિતિ દૃશ્ય-શરીરસ્ય ।

(ટિ૦) અનુભવેતિ આત્મનો ભોગાયતનભૂતા । તથાવિધેતિ નરામરાદિરૂપા । ભૂતમાત્રેતિ ભૂતચતુષ્ટયવાદિનો નાસ્તિકસ્ય મતપ્રસન્નઃ । અભેદિન ઇતિ એકાકિનઃ । અનભ્યુપેતેતિ અનજ્ઞીકૃતવાન્ । અભિન્નરૂપતેતિ એકસ્વભાવતા । તદાઽન્યતરસ્મિન્નૈકસ્મિન્નરભવેઽનરભવે વા વર્તમાનઃ । અયમિતિ આત્મા । અપરિમેયેતિ અપરિમિતાનામપરાણાં સ્વકીયાનુભવનીયાનાં નરામરાદિભવપર્યાયાણામ્ । અને-નેતિ આત્મના । તદ્રૂપતયેતિ ભવપર્યાયવેદનરૂપતયા । અયમિતિ આત્મા । નિયમ્યતે ઇતિ નિર્ચાયતે ભૂતમાત્રેતિ નાસ્તિકત્વમ્ । તન્મતેનેતિ ત્રાવાંકાભિપ્રાયેળ ॥

અનેનેતિ લોકાધિતેન । પરતદિતિ વેદનમ્ । તથૈતદિત્યાદિ । એતસ્ય નૈયાયિકપ્રતિપક્ષ્યા-ઽનુમાનસ્ય ધર્મી ભૂમધરાદિકં સુદ્ધિમદ્વિધેયમિત્યત્ર । ઇન્દ્રિયેતિ પ્રત્યક્ષેળ । અર્દ્ધત્વ ઇતિ

अंशेनेत्यर्थः । दोलायमानेति दोलायमानो विधानतत्परनरव्यापारो यत्र स तथा सन्दिग्धकर्तृक इत्यर्थः । भावत्रात इति पदार्थसंघातः । तत्रेति भावत्राते ।

ननु भवत्येव वाधेयं यद्येतद्विधानावधानप्रधानः पुमानिन्द्रियप्रभवप्रभौलम्बनी-भूतोऽभ्युपेतो भवति, यावताऽतीन्द्रियोऽयम्, इति नायमुपद्रवः प्रभवति । तदनभिधानीयम्, यतो व्याप्तिप्रतिपादनप्रत्यलं मानमत्रेन्द्रियद्वारोद्भूतं वेदनं तवाभिमतम्, धूमानुमानवत् । धूमानुमानेऽपि न पारावारोद्भववौदर्यतनूनपात्तदितरतनूनपात्तुल्यत्वेन व्याप्तिः प्रतीता-इतीन्द्रियोद्भववेदनवेद्यभावालम्बनेनैवाऽनेनाऽनुमानेन भवितव्यम् । अन्यथा तु तेन व्याप्तिप्रतीतिर्दुरुपपादैव । ततोऽपि तत्र व्याप्यनालम्बनीभूतेन तेन बुद्धिमन्निमित्तेनाऽनुमेयताऽपि नाद्रियते । तथात्वेन प्रतिपादितं त्वेतदत्रेन्द्रियबोधवबोध्यतया नियमेनाभ्युपेतव्यम् । यदि तु तथाभ्युपेयते, तदा नैतद् निमित्तं तरुविद्युदादेरुपलभ्यते, ततोऽनेन वेदनेनाऽत्र वाधो भवत्येव ।

ननु धूमानुमानप्रत्याख्यतनूनपातोऽप्येवमनेन वेदनेन वाधो भवति, यतो न तत्रापि विधीयमानानुमानेन प्रमात्रा तनूनपादिन्द्रियवेदनेन वेद्यते । तदमनोरमम्, यतोऽत्रानुमातुर्व्यवधिर्विद्यते, व्यवधिमान् पुनः पदार्थो नेन्द्रियालम्बनीभवति, इति तदनालम्बनीभूतः पर्वततनूनपाद् न तेन वाधितुं पार्यते । यदा पुनः प्रमाता तत्र प्रवृत्तो भवति, तदानीमव्यवधानवानयं तनूनपात् तेनोपलभ्यते । तरुविद्युल्लाताभ्रादि बुद्धिमन्निमित्तं तु तत्र प्रवर्तमानेनाऽपि नितरामवधानवताऽपि नोपलभ्यते । ततो भवति तत्रेन्द्रियोद्भवबोधवाधेति । ततोऽपि तथाविधधर्म्यन्तरनिमित्ताधीनात्मलाभत्वरूपव्याप्यप्रतिपादनेन त्वन्मतेन तुरीयव्याप्याभत्वोपनिपातः । मन्मतेन त्वन्तर्व्याप्तेरभावेनानियतप्रतिपत्तिनिमित्तताऽत्र व्याप्यपरामृतिः ।

नैयायिक-पृथ्वी पर्वतादि पदार्थानी रथना करनार पुरुष जे इन्द्रियजन्य ज्ञाननो विषय मानेन डोय तो न उपरोक्त अंशतः बाधरूप होय आवे. परंतु अभावे ते पुरुषने अतीन्द्रिय मानेन छे, माटे उपरोक्त होय नथी.

जैन-आम पणु कडी शकशो नही, कारणु छे-धूमवडे थता अनुमाननी जेम आ अनुमानमां पणु व्याप्तिना प्रतिपादनमां समर्थ प्रमाणु तो तमोने इन्द्रियजन्य ज्ञान न छे. धूमानुमानमां पणु वडवाशि अने नठराशि तथा तेथी लिन्न अन्य पार्वतीय अशि जे गंधानी समानरूपे व्याप्ति प्रसिद्ध नथी. अथांत आपणु धूम वडे जे अशितुं अनुमान इरीजे छीजे ते अशि वडवाशि अने नठराशि साथे अशित्वने कारणु तुल्य डोवा छतां धूम साथे जे अशिनी व्याप्ति-

१ प्रमावाल० सु । २ धूमानुमानेनापि-सु । धूमानुमितेरपि मुपा । इष्टव्यः स्याद्वादरत्नाकरः
पृ० ४२३॥

ગૃહીત છે, તે અગ્નિ વડવાનલ અને જઠરાગ્નિથી વિલક્ષણુ જ છે. અને એવા વિલક્ષણુ અગ્નિનું જ ધૂમથી જ્ઞાન થાય છે, નહીં કે વડવાનલાદિ બધા પ્રકારની અગ્નિનું. માટે આ અનુમાન પણ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના વેદ પદાર્થને જ વિષય કરનાર હોવું જોઈએ. જો એમ ન માનો તો ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી વ્યાસિની પ્રતીતિ દુર્ઘટ બની જશે. અર્થાત્ વ્યાસિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ નહીં થાય. તેથી કરીને પ્રસ્તુત અનુમાનમાં વ્યાસિનો વિષય નહીં થયેલ એવા (અદૃશ્ય) બુદ્ધિમજ્જન્યત્વની અનુમેયતા (સાધ્યતા) આદરણીય નથી, અર્થાત્ અદૃશ્ય અનુમેય સાધ્ય બની શકતું નથી. પરંતુ બુદ્ધિમન્નિમિત્તને પૂર્વોક્ત અનુમાનમાં અનુમેય-સાધ્યરૂપ કહેલું તો છે. માટે બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વને ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનના વિષય તરીકે અવશ્ય માનવું જ જોઈએ.

અને જો તે પ્રકારનું બુદ્ધિમજ્જન્યત્વ માનવામાં આવે તો પછી એવું બુદ્ધિમજ્જન્યત્વ તરુવિદ્યુદાદિમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી. માટે પૂર્વોક્ત અનુમાનના ધર્મીમાં અંશથી આ ઇન્દ્રિયવેદન દ્વારા બાધ થાય છે.

નૈયાયિક—ધૂમહેતુથી જાણવા યોગ્ય અગ્નિ પણ પ્રત્યક્ષથી દેખાતો નથી. તો તે પણ આ ઇન્દ્રિયજન્ય વેદન જ્ઞાનથી અંશતઃ બાધિત થશે. કારણ કે— અગ્નિ-વિષયક અનુમાનમાં પણ અનુમાન કરનાર પ્રમાતાને અગ્નિનું ઇન્દ્રિયજન્ય (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાન થતું નથી.

જૈન—તમારું આ કથન પણ મનોહારી નથી. કારણ કે—આ અનુમાનમાં તો અનુમાન કરનાર પુરુષને અગ્નિ સાથે વ્યવધાન છે. અર્થાત્ અનુમાન કરનાર પુરુષને અગ્નિ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ નથી. અને વ્યવધાનવાળો પદાર્થ ઇન્દ્રિયનો વિષય થતો નથી, એટલે પર્વતનો જે અગ્નિ ઇન્દ્રિયનો વિષય જ બન્યો નથી, તેનું જો ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ન થાય તો તેથી તેમાં કશો બાધ થઈ શકતો નથી. કારણ કે પ્રમાતા પુરુષ જ્યારે વળી પર્વત પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે તે વ્યવધાન વિનાના અગ્નિને પ્રત્યક્ષથી જાણી પણ શકે છે. પરંતુ તરુ વિદ્યુદ્વલતા મેઘાદિ પદાર્થના બુદ્ધિમન્નિમિત્તને તો તેમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર અને સતત સાવધાન છતાં પ્રમાતાં જોઈ જ શકતો નથી. અર્થાત્ પ્રમાતા વૃક્ષાદિમાં બુદ્ધિમત્કર્તાને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ક્યારેય સાક્ષાત્ જાણી શકતો જ નથી. માટે તમારા પૂર્વોક્ત અનુમાનો ધર્મી ઇન્દ્રિયજન્ય વેદનથી અંશતઃ બાધિત છે—એ અમારું કથન યુક્તિયુક્ત સિદ્ધ થયું.

તેથી ઉપર પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ધર્મી બાધિત (દૂષિત) થયા પછી 'ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોવાથી' એ હેતુનું કથન કરવાને કારણે તમારા મતાનુસાર ચોથો હેત્વાભાસ એટલે કાલાત્યયાપદિષ્ટ નામનો એ હેત્વાભાસ થયો અને અમારા મતે તો અન્તવ્યાસિ ન હોવાથી અનિયત પ્રતિપત્તિનું નિમિત્ત બનવાને કારણે તે હેતુ અનૈકાન્તિક છે. એટલે કે હેતુ વ્યભિચારી હોવાથી તેનો પરાલભ છે.

(५०) इन्द्रियप्रभवप्रभालम्बनीभूत इति नायनरश्म्याश्रयीभूतः । उपद्रव इति एकदेशे प्रत्यक्षवाधः । व्याप्तिप्रतिपादनप्रत्यलमिति । अनुमानं हि गृहीतव्याप्तिकं प्रवर्तते । व्याप्तिश्च प्रत्यक्षेण गृह्यते भवता । तवेति नैयायिकस्य । इन्द्रियोद्भवेत्यादि गद्ये वेद्यशब्देन दृश्यम् । अन्यथेति दृश्यत्वाभावे । तेनेति इन्द्रियवेदनेन । ततोऽपीति ततश्च । तत्रेति अनुमाने । तेन बुद्धिमन्निमित्तेनेति अदृश्येन बुद्धिमता कर्त्रा । अनुमेयता नाद्रियत इति व्याप्यनालम्बनीभूतं साध्यं न भवतीत्यर्थः । तथात्वेनेति व्याप्यालम्बनत्वेन । एतदिति बुद्धिमन्निमित्तम् । इन्द्रिय-वोधावबोधयतयेति प्रत्यक्षग्राह्यतया । तथेति इन्द्रियबोधावबोधयतया ।

विधीयमानानुमानेनेति बहुव्रीहिः । तदनालम्बनीभूत इति इन्द्रियानाश्रयीभूतः । तेनेति इन्द्रियवेदनेन । बुद्धिमन्निमित्तमिति बुद्धिमच्च तन्निमित्तं च । तथाविधधर्मीत्यादि गद्ये तथाविध इति प्रत्यक्षवाधितः । व्याप्यशब्देन हेतुः । तुरीयव्याप्याभत्वोपनिपात इति कालात्ययापदिष्टोपनिपातः । अनियतप्रतिपत्तिनिमित्ततेति अनैकान्तिकत्वम्—निमित्ताधीना-त्मलाभत्वमपि भविष्यति, बुद्धिमद्विधेयत्वमपि न भविष्यति—इति भावः ।

(टि०) ननु भवतीत्यादि । एतद्विधानेति भूभूधरादिजनकः । इन्द्रियप्रभवेति प्रत्यक्षज्ञान-विलोकनीयः । मानमिति प्रमाणम् । इन्द्रियद्वारेति प्रत्यक्षज्ञानम् । न हि प्रत्यक्षज्ञानमन्तरेण त्वन्मतेऽपि व्याप्तिः संभवति । पारावारेति वडवानलः । और्द्व्येति जटरसंभूतवह्निः, तयोरितरः सामान्यः पर्वतावष्टब्धो वा, तेषां सामान्येन । इन्द्रियोद्भवेति प्रत्यक्षज्ञानज्ञेयपदार्थाधारश्रितेन । अन्यथेति दृश्यत्वाभावे । तेनेति ऐन्द्रियज्ञानेन । ततोऽपीति ततश्च । तत्रेति साधने । व्याप्यनालम्बनेति अदृश्येन बुद्धिमत्कर्त्रा । अनुमेयेति व्याप्यनालम्बनीभूतं साध्यं न भवतीत्यर्थः । तथात्वेनेति अनुमेयतया । एतदिति बुद्धिमन्निमित्तम् । अत्रेति अनुमाने । इन्द्रियबोधेति प्रत्यक्षवेदनवेद्यतया । यदि तु तथेति प्रत्यक्षज्ञेयतया । एतदिति बुद्धिमत्पूर्वकम् । ततोऽनेनेति ऐन्द्रियप्रत्यक्षेण । अत्रेति अनुमानधर्मिणि अंशेन ।

अनेनेति ऐन्द्रियप्रत्यक्षेण । तत्रापि कृशानुविषयाऽनुमानेपि । विधीयमानेति विधीयमानमनुमानं येन स तथा तेनाऽत्र बहुव्रीहिः । तदनालम्बनेति इन्द्रियगोचरातीतः । तेनेति ऐन्द्रियेण । यदा पुनरित्यादि । तत्रेति वह्निमत्पर्वतादिप्रदेशे । तेनेति प्रमात्रा । तत्रेति तरुमूलो-पविष्टेनाऽपि । तत्रेति वृक्षादौ बुद्धिमन्निमित्तपूर्वके साध्ये । इन्द्रियोद्भवेति प्रत्यक्षज्ञानवाधा । तथाविधेति प्रत्यक्षवाधितधर्मधर्म्यनन्तरम् । व्याप्येति हेतुप्रहणत्वात् । तुरीयेति त्वत्कर्त्राभि-प्रायेण कालात्ययापदिष्टत्वाभासोपद्रवः । मन्मतेनेति मम तर्क-परितर्कणन्यायेन । व्याप्यपराभू-तिरिति अनैकान्तिकत्वमित्यर्थः ।

तथेदं निमित्ताधीनात्मलाभत्वं यदि तन्मात्रमेव व्याप्यत्वेन प्रतिपाद्यते, तदा नाभि-प्रेतपदार्थप्रतीतिनिर्वर्तनपर्याप्तमनुपलब्धपूर्वात्पत्तिव्यापारेन्द्रमूर्ध्ना मर्त्यपूर्वत्वप्रतीत्यर्थोपात्त-मृन्मयत्ववत् । न नाम निपेन्द्रमूर्ध्ना मृन्मयत्वमपि भिद्यते । ननु यद्यपि मृन्मयत्वं तुल्य-मेवोभयत्रापि, तथापि नेन्द्रमूर्धाऽन्यो मानवपूर्वत्वेन प्रतीतो विद्यते । ततो विवादपदा-पन्नोऽप्ययं तत्तुल्यत्वेन न मर्त्यनिर्वर्त्यो भवति । तद् नावदातम्, यतोऽत्रापि न भू-मू-

ધરભુવનાદિપ્રાયઃ પદાર્થોઽન્યો બુદ્ધિમન્નિમિત્તોપેતઃ પરિભાવિતો વર્તતે । તતો વિવાદપદ્ધતિ-
પ્રતિવદ્ધોઽપ્યયં ન તથા ભવિતું લભતે ।

નનુ નિપાદિર્વિદ્યતે બુદ્ધિમન્નિમિત્તોપેતઃ પરિભાવિતઃ, અતો વિવાદાપન્નોઽપિ તથા-
ઽનુમાતુમનુરૂપઃ । તદવદ્યમ્, યતોઽન્યત્રાપિ નિપાદિરેવ માનવનિર્વર્ત્યો વિભાવિતો વિદ્યતે,
તતઃ પુરન્દરમૂર્ધ્ઽપિ તન્નિર્વર્ત્યેન નિતરાં ભવિતવ્યમ્ । નનુ નરનિર્મિતનિપાદિતઃ પુરન્દરમૂર્ધ્નો
વૈરૂપ્યમુપલભ્યતે. તતો ન તત્ર મર્ત્યનિર્વર્ત્યતાનુમાનમુપપન્નમ્ । યથેવમ્, તદાનીમેતદ
વૈરૂપ્યં નિપાદિતો મૂખધરભુવનાદેરપિ પરિભાવ્યતે, યતો નિપાદિનાઽનુપલઘ્વબુદ્ધિમદ્-
વ્યાપારાત્મનાઽપ્યુપલઘ્વેન નિયમતો નિર્વર્તિતોઽયં મતિમતેતિ બુદ્ધિરૂપાદ્યતે, ન પુનર્ભુવ-
નાદિના । તતો ન નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વમાત્રં બુદ્ધિમદ્દેતુત્વપ્રતીતિવિધાનવન્ધુરમ્ ।

યદા તુ ધરિત્રીધરિત્રીધરત્રિભુવનાદિવિધાનં ન પ્રતીતમ્, તદાનીં ત્રિનયનો
ભુવનભવનાન્તર્માવિભાવત્રાતપ્રદ્યોતનપ્રવલ્લેદનપ્રદીપવાન્, ઇતિ નિર્ધનદાનમનોરથપ્રથૈવેય-
મિતિ ॥

§૪ ત્યાદિવચનદ્વયેન સ્યાદિકવચનત્રયેણ વર્ગેસ્તુ ।

ત્રિભિરધિકૈર્દશભિરયં વ્યધાયિ શિવસિદ્ધિવિધ્વંસઃ ॥૧॥૨૬॥

(તિ, તે । સિ, ટા, ડસ્ । તથદધન । પવમમ । યરલવ ।)

વળી, કોઈ પણ વિશેષણ વિના 'નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ' માત્ર એટલો જ
હેતુ કહો તો તે તમને અભિપ્રેત પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવી શકશે નહીં. જેમ કે
જેની ઉત્પત્તિનો વ્યાપાર પૂર્વે જાણ્યો નથી એવા રાફડામાં 'મનુષ્યજન્યત્વ'
સિદ્ધ કરવાને મૂકેલ 'મૃન્મયત્વ' હેતુ. અહીં ઘડા અને રાફડાના 'મૃન્મયત્વ'
માં કંઈ ભેદ નથી અર્થાત્ 'રાફડો માનવકૃત છે મૃન્મય હોવાથી ઘડાની જેમ-
આ અનુમાનમાં ઘડો અને રાફડો એ બન્નેમાં 'મૃન્મયત્વ' હેતુ સમાન હોવા
છતાં તે ઘડાના માનવકર્તૃત્વની જેમ રાફડાના માનવકર્તૃત્વને સિદ્ધ કરતો નથી.

નૈયાયિક-ઘડો અને રાફડો એ બન્નેમાં 'મૃન્મયત્વ' સમાન હોવા છતાં
જગતમાં માનવકૃત બીજો કોઈ રાફડો પ્રસિદ્ધ નથી. માટે વિવાદાસ્પદ આ રાફડો
પણ બીજા રાફડા જેવો હોવાથી મનુષ્યજન્ય-માનવકૃત નથી. આ પ્રમાણે
મૃન્મયત્વ સમાન છતાં તે પ્રતીતિ કરાવી શકતો નથી.

જૈન-તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. ધરણ કે જો એમ કહો તો પ્રકૃત
અનુમાનમાં પણ અન્ય કોઈ પૃથ્વી-પર્વતાદિ પદાર્થ પણ આ પૂર્વે બુદ્ધિમ-
ત્પુરુષથી જન્ય જાણેલો નથી. એટલે વિવાદાસ્પદ પૃથ્વી-પર્વતાદિને વિષે પણ બુદ્ધિ-
મજ્જન્ય-બુદ્ધિમાન પુરુષે બનાવેલ છે-એમ અનુમાન કરી શકાય નહીં.

નૈયાયિક-ઘટાદિ પદાર્થ વિષે બુદ્ધિમાન પુરુષે તે બનાવેલા છે, એવું
સ્પષ્ટ દેખાય છે. માટે વિચાર કરતાં વિવાદાસ્પદ પૃથ્વી આદિ વિષે પણ તે જ
પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પુરુષે બનાવેલ છે-એમ અનુમાન કરવું યુક્તિયુક્ત છે.

જેન-એમ કહેવું તે પણ સ્તુત્ય નથી કારણ કે-તે જ ન્યાયે ઘટાદિ માનવ-કૃત જોયેલ હોવાથી રાક્ષો પણ માનવકૃત સિદ્ધ થઈ જશે.

નૈયાયિક-માનવકૃત ઘટાદિથી રાક્ષો વિલક્ષણ જોવાય છે. માટે રાક્ષોમાં તે માનવકૃત છે-એવું અનુમાન યુક્તિયુક્ત નથી.

જેન-એમ કહો તો, પછી એ પ્રકારનું વૈલક્ષણ્ય તો ઘટ અને પૃથ્વીઆદિમાં પણ દેખાય છે. કારણ કે જે ઘડાને વિષે બુદ્ધિમાન પુરુષનો વ્યાપાર જોવામાં આવેલ નથી તેવા ઘડાને જોઈ ને પણ આ ઘડો જરૂર કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષે બનાવ્યો છે-એવું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ પૃથ્વીઆદિને જોવાથી કોઈને પણ એવું જ્ઞાન થતું નથી. માટે માત્ર-‘ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોવાથી’-એ હેતુ ‘બુદ્ધિમાનનું કાર્ય છે-’ એ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

જો પૃથ્વી, પર્વત, ત્રિભુવનાદિ પદાર્થની રચના-ઉત્પત્તિ જ સિદ્ધ થતી નથી, તો પછી ‘ત્રિનયન-દેવદેવ મહાદેવ ભુવનરૂપ ભવનમાં રહેલ પદાર્થ સાથેને પ્રકાશિત કરવામાં જ્ઞાનરૂપ દીપકવાળો છે અર્થાત્ સર્વજ્ઞ છે’-એ વાત તો નિર્ધન પુરુષના દાન કરવાના મનોરથ જેવી છે અર્થાત્ વ્યર્થ છે.

આ રીતે ક્રિયાપદનાં બે વચન (તિ-તે) નામની વિલક્ષિતાનાં ત્રણ વચન (તિ-ટા-હસ) અને તેર અક્ષરો (ત-થ-દ-ધ-ન, પ-વ-મ-મ, ય-ર-લ-વ) નો પ્રયોગ કરી શિવસિદ્ધિનો વિધ્વંસ કરેલ છે. અર્થાત્ શિવ-જગત્કર્તા હોઈ સર્વજ્ઞ છે એ માન્યતાનો નિરાસ કરેલ છે. ૨૬.

(પ૦) તદા નાભિપ્રેતેતિ ગદ્યે અભિપ્રેતઃ પદાર્થો બુદ્ધિમત્કર્તૃકાવમ્ । અનુપલબ્ધપૂર્વો-ત્પત્તિવ્યાપારેન્દ્રમૂર્ધ્નં ઇતિ । અનુપલબ્ધપૂર્વ ઉત્પત્તિવ્યાપારો યસ્યેતિ સમાસઃ । સ હિ પિપીલિકા-દિભિર્નિષ્પાદ્યમાનો ન દૃષ્ટઃ । ઇન્દ્રમૂર્ધ્ના વલ્મીકઃ । નિપેન્દ્રમૂર્ધ્નં ઇતિ ઘટવલ્મીકયોઃ સમાહારદ્વન્દ્વૈ-કાવાત્ । અન્ય ઇતિ અનુપલબ્ધપૂર્વોત્પત્તિવ્યાપારેન્દ્રમૂર્ધ્નોઽન્યઃ । કોઽર્થઃ ? ઉપલબ્ધપૂર્વોત્પત્તિવ્યાપાર-ઇત્યર્થઃ । અયમિતિ તરુવિચુદાદિઃ ॥૨૬॥

(ટિ૦) તન્માત્રમેવેતિ નિર્વિશેષણમેવ । તદા નાભિપ્રેતેતિ અભિપ્રેતસ્ય બુદ્ધિમદ્વિધેયતયાઽમિ-લષિતસ્ય પદાર્થસ્ય ભૂમૂઘરાદેર્નિષ્ચયોત્પાદનસમર્થમ્ । અનુપલબ્ધઃ પૂર્વમજ્ઞાતઃ પૂર્વ ઉત્પત્તિવ્યાપારો યસ્ય એવંવિધસ્યેન્દ્રમૂર્ધ્નો વલ્મીકશ્ચક્રસ્ય મનુષ્યનિષ્પાદ્યનિશ્ચયનિમિત્તં ગૃહીતમૃન્મયત્વવત્ । યથા ઇન્દ્રમૂર્ધ્ના માનવકૃતઃ મૃન્મયત્વાત્ કલશવત્ । એતદનુમાનમલીકમ્ । નિપેતિ ઘટઃ । ઉભયત્રાઽપિ ઘટે ઇન્દ્રમૂર્ધ્નં ચ । અયમિતિ ઇન્દ્રમૂર્ધ્ના । તત્તુલ્યેતિ માનવ પૂર્વવાત્પ્રતીતાન્યેન્દ્રમૂર્ધ્નસામ્યેન । યત્તોઽપ્રાપીતિ ભવત્પ્રયુક્તાનુમાને । અયમિતિ ભૂમૂઘરાદિઃ પદાર્થપ્રસરઃ । તથેતિ બુદ્ધિમદ્વિમિત્તાધોનાત્મલામ્હુપઃ ।

નિપાદિરિતિ ઘટાદિઃ । પરિભાવિત ઇતિ વિચારતઃ । વિવાદેતિ વિવાદપદ્ધતિસમાહટો ભૂમૂઘરાદિરપિ તથેતિ બુદ્ધિમદ્વિમિત્તોપેતઃ । પુરન્દરેતિ ઇન્દ્રમૂર્ધ્નાપિ વલ્મીકેનાપિ તન્નિર્વર્ત્યેતિ માનવનિષ્પાદ્યેન । ન તન્નેતિ વલ્મીકશ્ચક્રે । યદ્યેચમિતિ કુરપુરન્દરમૂર્ધ્નોરાકારવૈરૂપ્યાદેવ માનવનિષ્પાદ્યાનિષ્પાદ્યમેદઃ । પતદ્વૈરૂપ્યમિતિ વલ્મીકોપદિષ્ટવૈરૂપ્યમ્ । અનુપલબ્ધેતિ પૂર્વમજ્ઞાત-મતિમદ્વક્રમીવિકવ્યવસાયસ્વરૂપેણ જ્ઞાતેન । અયમિતિ નિપાદિઃ । શિવસિદ્ધીતિ ત્રયોદશમિર્ધ્વૈ-દ્વાર્ધ્યાં ત્યાદેશ્ચિર્ભિર્વચનૈઃ સ્યાદેર્નિયમેન શૈવામિતં વિશ્વસ્ય શિવકર્તૃત્વં નિરસ્તં સૂરિભિઃ ॥૨૬॥

કેવલિનઃ કવલાહારવત્ત્વે સર્વવિત્ત્વં વિરુદ્ધયત્ત્વે ઇતીષ્ટવતો નમ્રાટાન્ વિષટ-
યિતુમાહુઃ—

ન ચ કવલાહારવત્ત્વેન તસ્યાઽસર્વજ્ઞત્વમ્, કવલાહાર-
સર્વજ્ઞત્વયોરવિરોધાત્ ॥૨૭॥

§૧ તથાહિ—અનયોઃ સાક્ષાત્, પરમ્પરયા વા વિરોધમભિદધીરન્નહીકાઃ ? તત્ર યદિ
સાક્ષાત્પક્ષોપક્ષેપર્દાક્ષા દક્ષા વિવક્ષેયુઃ ક્ષણકાઃ, તત્ ક્ષૂણમ્ । ન હિ સતિ સાર્વજ્ઞ્યે કેવલી
કવલાન્ ન પ્રાપ્નોતિ, પ્રાપ્તાનપિ નાઽઽહર્તુ શક્નોતિ, શક્તોઽપિ વા વિમલકેવલાઽઽલોક-
પલાયનશક્ત્યા નાહરતીત્યસ્તિ સંભવઃ, અન્તરાયકેવલાવરણકર્મણોઃ સમૂલકાષઙ્કણાત્ ।

અથ પરમ્પરાકલ્પકલ્પનાસ્વલ્પતલ્પના જલ્પેયુઃ, તદપ્યલ્પીયઃ, યતઃ કિમેવં સતિ
કવલાહારસ્ય વ્યાપકમ્, કારણમ્, કાર્યમ્, સહચરાદિ વા સાર્વજ્ઞ્યેન વિરોધમધિવસેત્ ?
અશેષમપિ ચૈતત્ પરસ્પરપરિહારેણ, સહાનવસ્થાનેન વા વિરુદ્ધયેત ? । પ્રાચીનેન ચેત્ ।
તદાનીં તાવકજ્ઞાનેનાઽપિ સાકં કવલાહારવ્યાપકાદેઃ પરસ્પરપરિહારસ્વરૂપવિરોધસદ્વાવાદ્
ભવતોઽપિ કવલાહારભાવઃ સ્યાત્—ઇત્યહો ! પુરુષકારઃ, યત્ સ્વસ્થૈવ પ્રમવિતાસિ ।
દ્વિતીયેન તુ ન તાવદ્ વ્યાપકં વ્યાહન્યતે । કવલાહારસ્ય હિ વ્યાપકં શક્તિવિશેષ-
વશાદુદરકન્દરાક્રોળે ક્ષેપઃ । સ ચ સતિ સાર્વજ્ઞ્યે સુતરાં સંભાવ્યતે, વીર્યાન્તરાયકર્મનિર્મૂ-
લોન્મૂલનાત્ તત્ર તલ્ક્ષેપહેતોઃ શક્તિવિશેષસ્ય સંભવાત્ ।

કેવલી કવલાહાર કરે તો તેના સર્વજ્ઞત્વની હાનિ થાય એવી માન્યતા
ધરાવનાર (અર્થાત્ કેવલીના કવલાહારનો વિરોધ કરનાર) દિગમ્બરનું ખંડન-
તે કવલાહારી હોવાથી અસર્વજ્ઞ નથી. કારણ કે કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો
વિરોધ નથી. ૨૭

§૨ તે આ પ્રમાણે—દિગમ્બરો કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધ સાક્ષાત્
છે—એમ કહેશે કે પરંપરાથી ? સાક્ષાત્ વિરોધનું કથન તુરંત છે, કારણ કે
કેવલીમાં સર્વજ્ઞપણું હોવાથી કોણીઆને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અથવા પ્રાપ્ત
થયેલ કોણીઆનો આહાર કરી શકતા નથી કે નિર્મળ કેવલજ્ઞાન આલી જ્વાને
ભયે આહાર કરતા નથી ? આમાંના કશાનો સંભવ નથી, કારણ કે અંતરાય
કર્મ અને કેવલજ્ઞાનાવરણ કર્મનો મૂળમાંથી સદંતર નાશ થયેલ છે. અર્થાત્
કેવલીમાં સર્વજ્ઞત્વ અને આહારની પ્રાપ્તિ આદિનો સંભવ છે.

કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો પરંપરાએ વિરોધ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ
કે—કવલાહારનું વ્યાપક, કારણ, કાર્ય કે સહચરાદિ સર્વજ્ઞત્વના વિરોધી છે ?
વળી તેમનો એ વિરોધ પરસ્પરપરિહારરૂપ છે કે સહાનવસ્થાનરૂપ છે ? પરસ્પરપરિ-
હારરૂપ વિરોધ માનો તો—તમારા જ્ઞાન સાથે પણ કવલાહારના વ્યાપકાદિનો પર-
સ્પરપરિહારરૂપ વિરોધ છે જ, તો તમારામાં પણ કવલાહારનો અભાવ થશે.

આ પ્રકારે તમારું પરાક્રમ તમારો જ પરાભવ-કરે છે. તે ખરેખર આશ્ચર્ય છે. કવલાહારના વ્યાપકાદિનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ કહો તો તેમાંથી કવલાહારના વ્યાપકનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ કહી શકશો નહીં, કારણ કે કવલાહારનું વ્યાપક છે-વિશિષ્ટશક્તિના પ્રભાવથી ઉદરરૂપ ગુણના એકદેશમાં પ્રક્ષેપ કરવો તે અર્થાત્ પેટમાં આહાર નાખવો એ છે. અને તે તો અહત્માં સર્વજ્ઞત્વ હોવાથી સુતરાં સંભવે છે. કારણ કે- તેમણે વીર્યાન્તરાયકર્મનો મૂળ-માંથી નાશ કરેલ છે. તેથી કવલાહાર કરવાની શક્તિ વિશેષરૂપે સંભવે છે.

(ટિ.)-તથાહીત્યાદિ । અનયોરીતિ કવલાહારસર્વજ્ઞત્વયોઃ અહીકાઃ ક્ષણકાઃ નિર્લજ્જાઃ, નગ્નત્વાત્ । તન્નેતિ પક્ષદ્વયમધ્યે । પ્રાચીનેત્યાદિ । પરસ્પરેતિ જ્ઞાને કવલાહારો નાસ્તિ કવલાહારે ચ જ્ઞાનં નાસ્તીતીતરેતરાભાવઃ । તવાડપિ કરતલગતકવલાદિજ્ઞાનસદ્ભાવે કવલાહારો ન યુક્તિયુક્તઃ, । વિરોધાત્ । દ્વિતીયેનેતિ સહાનવસ્થાનેન । તન્નેતિ સર્વજ્ઞે । તત્ક્ષેપેતિ કવલાહારક્ષેપનિમિત્તસ્ય ।

§૨ કારણમપિ વાહ્યમ્, આમ્યન્તરં વા વિરોધમધિરોહેત્ ? વાહ્યમપિ કવલનીયં વસ્તુ, તદુપહારહેતુપાત્રાદિકમ્, ઔદારિકશરીરં વા ? ન પ્રથમમ્, યતો યદિ સર્વવેદિ-સંવેદનં કવલનીયપુદ્ગલૈર્વિરોધધુરાં ધારયેત્, તદાનીમસ્મદાદિસંવેદનમપિ તથા સ્યાત્ । ન સ્વલુ તરુણતરતરણિકિરણનિકરેણાઽન્ધકારનિકુરુમ્વં વિરુદ્ધં પ્રદીપાલોકેનાડપિ ન તથા ભવતિ । તથા ચ કરતલતુલિતાહારગોચરજ્ઞાનોત્પાદેઽસ્મદાદીનામપિ તદભાવો ભવેત્-ઇત્યહો ! કિમપિ નૂતનતત્વાલોકકૌશલમ્, યદાત્મન્યપિ નાહારાપેક્ષા । અસ્મદાદૌ તયોર્વિરોધાવબોધ એવં હિ તત્ર તત્પ્રતિપત્તાવુપાયઃ, તસ્યાસ્મદાદીનામગોચરત્વાત્, યથાઽસ્મદાદૌ જ્ઞાનતારતમ્યાવબોધસ્તસ્ય નિઃશેષવિષયત્વસ્ય પ્રતિપત્તાવિત્તિ । પાત્રાદિ-પક્ષોડપિ નાડક્ષુણઃ, ભગવતામર્હતાં પાણિપાત્રત્વાત્ । ઇત્તરેષામપિ કેવલિનાં સ્વરૂપમાત્રેણ તત્ તદ્વિરોધદુર્ધરં સ્યાત્, મમકારકારણતયા વા ? તત્રાદિમઃ સમનન્તરપક્ષપ્રહારેણૈવો-પક્ષીણઃ । દ્વિતીયોડપિ નાસ્તિ, નિર્મોહત્વેન તેષાં તત્ર મમકારવિરહાત્ । ન ચ પાત્રાદિભાવે ભવિત્તવ્યમેવાનેત્યવશ્યમ્ભાવોડસ્તિ, શરીરભાવેડપિ તદ્વાવપ્રસજ્ઞાત્, ઇતરજનેષુમયભાવેડપિ તદ્દર્શનાત્ । ઔદારિકશરીરમપિ ન તેન વિરોધમધ્યૂપિવત્, કેવલોત્પત્તિસમનન્તરમેવ તદભાવાપત્તેઃ ।

§ ૨ કવલાહારના કારણ સાથે સર્વજ્ઞત્વનો સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ કહો તો તે વિરોધ બાહ્ય કારણ સાથે કે આભ્યન્તર કારણ સાથે છે ? બાહ્ય કારણ સાથે કહો તો કવલનીય (કોળીઆને યોગ્ય આહારાદિ) તે બાહ્ય છે કે કવલનીય વસ્તુ લાવવાના સાધન રૂપ પાત્રાદિ છે કે ઔદારિકશરીર ? કવલનીય વસ્તુ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ કહો તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન કવલનીય પુદ્ગલો સાથે વિરોધી હોય તો-આપણું જ્ઞાન પણ કવલનીય પુદ્ગલો સાથે વિરોધી હોવું જોઈએ. કારણ કે મધ્યાહ્ન કાળના સૂર્યના કિરણો સાથે અંધકારનો વિરોધ હોય

તો દીવાના પ્રકાશ સાથે પણ વિરોધ છે જ અને તે રીતે હથેળીમાં રહેલ આહારના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને કારણે આપણામાં પણ ક્વલાહારનો અભાવ થઈ જશે. આ પ્રકારે તમારી આ નવીન તત્ત્વાલોકનની કુશલતા પણ આશ્ચર્યરૂપ છે. કારણ કે આથી તો તમારે પણ આહારની અપેક્ષા નહીં રહે. જો આપણામાં જ્ઞાન અને ક્વલનીય પુદ્ગલોના વિરોધની પ્રતીતિ હોય તો તેને આધારે કેવલીમાં પણ જ્ઞાન અને ક્વલાહારના પુદ્ગલોના વિરોધની પ્રતીતિ કરી શકાય. જેમ કે સ્વયં અર્હંતનું સર્વજ્ઞત્વ તો આપણને પ્રત્યક્ષ નથી. છતાં પણ આપણામાં જ્ઞાનની તરતમતાનો જે ઘોષ છે તે જ્ઞાનની સર્વવિષયતા સિદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ જેવી રીતે આપણામાં જ્ઞાનતારતમ્યતાનો જે અનુભવ છે, તેને આધારે આપણે જ્ઞાનની સર્વવિષયતા સિદ્ધ કરીએ છીએ, જો કે સર્વજ્ઞત્વ આપણને પ્રત્યક્ષ નથી. તેવી જ રીતે આપણામાં જ્ઞાન અને આહારનો વિરોધ અનુભવાય તો જ સર્વજ્ઞમાં પણ તેવો વિરોધ છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય. પણ આપણામાં તો જ્ઞાન અને આહારનો અવિરોધ છે. પાત્રાદિ સાથે પણ સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ યોગ્ય નથી, કારણ કે અર્હંત્ ભગવાન્ તો કરપાત્રી હોય છે. અને સામાન્ય કેવલીના જ્ઞાન સાથે પાત્રાદિનો વિરોધ કહો તો—શું પાત્રના સ્વરૂપ માત્રથી વિરોધ છે કે પાત્ર પ્રત્યે મમત્વને કારણે? સ્વરૂપમાત્રથી વિરોધ કહો તો તે અનંતર કહેલ ક્વલનીય પુદ્ગલના વિરોધના ખંડનથી ખંડિત થઈ ગયેલ છે, અર્થાત્ જેમ આપણા જ્ઞાન અને પાત્રને વિરોધ નથી તેમ સામાન્ય કેવલીના સર્વજ્ઞત્વને અને પાત્રને કશો વિરોધ નથી. મમત્વને કારણે પણ વિરોધ ઘટી શકતો નથી. કારણ કે અરિહંત ભગવાન્ કે સામાન્ય કેવલીઓ નિર્મોહી છે. માટે તેઓને પાત્રાદિમાં મમત્વભાવ ઘટી શકતો નથી. જો પાત્રાદિ હોય તો મમત્વ થાય જ એવો પણ નિયમ નથી, કારણ કે જો એવો નિયમ માનવામાં આવે તો શરીર હોવાથી તેમાં પણ મમત્વભાવની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે. કારણ કે—સામાન્યલોકઃ(આમ જનતા)-માં પાત્રાદિ અને શરીર એ બંને હોય છે ત્યારે તેઓનું તે બંનેમાં મમત્વ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ શરીર હોવા છતાં જેમ કેવલીઓને તેમાં મમત્વભાવ નથી, તેમ પાત્રાદિ હોય છતાં તેમાં કેવલીઓને મમત્વભાવ હોતો નથી. ઔદારિક શરીરનો પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ નથી. કારણ કે—જો વિરોધ હોય તો કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય કે તરત જ તે ઔદારિક શરીરનો અભાવ થઈ જવો જોઈએ પરંતુ થતો નથી. માટે વિરોધ નથી.

(૫૦)—સમનંતરપક્ષપ્રહારેણૈવૈતિ અસ્મદાદિસંવેદનમપીત્યાદિરુપેણ । અનેનેતિ મમકારેણ ॥

(ટિ૦) કવલનીયમિતિ અન્નાયં શાકાન્નકાચમ્ । તદુપહારેતિ કવલનીયવસ્ત્વાનવન-કારણમ્ । તથા સ્યાદિતિ અસ્મદ્જ્ઞાનમપિ કવલાહારેણ વિરુદ્ધં ભવેત્ । ન તથેતિ અન્વક્ષરન્નિકુદમ્બં પ્રદીપેન સમં વિરુદ્ધં ન । તથા ચ્ચેતિ કવલાહારજ્ઞાનયોર્વિરોધસદ્ભાવે સતિ હસ્તસ્થિતકવલજ્ઞાનમપ્યસ્માકં ન સ્યાત્ । સ્વત્પમપ્યસ્મજ્ઞાનં તથા નિર્મૂઠ્ઠનાશમાસાદયેત્ । અસ્મદાદાવિત્યાદિ' । તયોરિતિ જ્ઞાન-કવલનીયાહારપુદ્ગલોઃ । અવગ્રોધ ઇતિ વિરોધજ્ઞાનમિતિ । તત્રૈતિ સર્વજ્ઞત્વે । તત્પ્રતિપત્તૌ વિરોધ-

૧ કેવલાવરણકર્મણારિતિ અન્તરાયક્ષયાત્ પ્રાપ્નોતિ આહર્તુશ્ચનોતિ કેવલં ન પલાયતે દશ્યધિકં મુદ્રિતે.

આ પ્રકારે તમારું પરાક્રમ તમારો જ પરાભવ કરે છે. તે ખરેખર આશ્ચર્ય છે. ક્વલાહારના વ્યાપકાદિનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ કહો તો તેમાંથી ક્વલાહારના વ્યાપકનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ કહી શકશો નહીં, કારણ કે ક્વલાહારનું વ્યાપક છે-વિશિષ્ટશક્તિના પ્રભાવથી ઉદરરૂપ ગુફાના એકદેશમાં પ્રવેશ કરવો તે અર્થાત્ પેટમાં આહાર નાખવો એ છે. અને તે તો અહુતમાં સર્વજ્ઞત્વ હોવાથી સુતરાં સંભવે છે. કારણ કે- તેમણે વીર્યાન્તરાયકર્મનો મૂળમાંથી નાશ કરેલ છે. તેથી ક્વલાહાર કરવાની શક્તિ વિશેષરૂપે સંભવે છે.

(ટિ.)-તથાહીત્યાદિ । અનયોરીતિ કવલાહારસર્વજ્ઞત્વયોઃ અહીકાઃ ક્ષપણકાઃ નિર્લજ્જાઃ, નગનત્વાત્ । તન્નેતિ પક્ષદ્વયમધ્યે । પ્રાચીનેત્યાદિ । પરસ્પરેતિ જ્ઞાને કવલાહારો નાસ્તિ કવલાહારે ચ જ્ઞાનં નાસ્તીતીતરેતરામાવઃ । તવાડપિ કરતલગતકવલાદિજ્ઞાનસદ્ભાવે કવલાહારો ન યુક્તિયુક્તઃ, । વિરોધાત્ । દ્વિતીયેનેતિ સહાનવસ્થાનેન । તન્નેતિ સર્વજ્ઞે । તત્ક્ષેપેતિ કવલાહારક્ષેપનિમિત્તસ્ય ।

§૨ કારણમપિ વાહ્યમ્, આમ્યન્તરં વા વિરોધમધિરોહેત્ ? વાહ્યમપિ કવલનીયં વસ્તુ, તદુપહારહેતુપાત્રાદિકમ્, ઔદારિકશરીરં વા ? ન પ્રથમમ્, યતો યદિ સર્વવેદિ-સંવેદનં કવલનીયપુદ્ગલૈર્વિરોધધુરાં ધારયેત્, તદાનીમસ્મદાદિસંવેદનમપિ તથા સ્યાત્ । ન સ્વલ્લ તરુણતરતરણિકિરણનિકરેણાડન્ધકારનિકુરુમ્વં વિરુદ્ધં પ્રદીપાલોકેનાડપિ ન તથા ભવતિ । તથા ચ કરતલતુલિતાહારગોચરજ્ઞાનોત્પાદેડસ્મદાદીનામપિ તદભાવો ભવેત્-ઇત્યહો ! કિમપિ નૂતનતત્વાલોકકૌશલમ્, યદાત્મન્યપિ નાહારાપેક્ષા । અસ્મદાદૌ તયોર્વિરોધાવબોધ એવં હિ તત્તત્પ્રતિપત્તાવુપાયઃ, તસ્યાસ્મદાદીનામગોચરત્વાત્, યથાડસ્મદાદૌ જ્ઞાનતારત્મ્યાવબોધસ્તસ્ય નિઃશેષવિપયત્વસ્ય પ્રતિપત્તાવિત્તિ । પાત્રાદિ-પક્ષોડપિ નાડક્ષુણઃ, ભગવતામર્હતાં પાણિપાત્રત્વાત્ । ઇતરેપામપિ કેવલિનાં સ્વરૂપમાત્રેણ તત્ તદ્વિરોધદુર્ધરં સ્યાત્, મમકારકારણતયા વા ? તન્નાદિમઃ સમનન્તરપક્ષપ્રહારણૈવો-પક્ષીણઃ । દ્વિતીયોડપિ નાસ્તિ, નિર્મોહત્વેન તેષાં તત્ત મમકારવિરહાત્ । ન ચ પાત્રાદિભાવે ભવિતવ્યમેવાનેત્યવશ્યમ્ભાવોડસ્તિ, શરીરભાવેડપિ તદ્ભાવપ્રસજ્ઞાત્, ઇતરજનેપૂમયભાવેડપિ તદ્દર્શનાત્ । ઔદારિકશરીરમપિ ન તેન વિરોધમધ્યૂપિવત્, કેવલોત્પત્તિસમનન્તરમેવ તદભાવાપત્તેઃ ।

§ ૨ ક્વલાહારના કારણ સાથે સર્વજ્ઞત્વનો સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ કહો તો તે વિરોધ બાહ્ય કારણ સાથે કે આભ્યન્તર કારણ સાથે છે ? બાહ્ય કારણ સાથે કહો તો ક્વલનીય (કોળીઆને યોગ્ય આહારાદિ) તે બાહ્ય છે કે ક્વલનીય વસ્તુ લાવવાના સાધન રૂપ પાત્રાદિ છે કે ઔદારિકશરીર ? ક્વલનીય વસ્તુ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ કહો તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન ક્વલનીય પુદ્ગલો સાથે વિરોધી હોય તો-આપણું જ્ઞાન પણ ક્વલનીય પુદ્ગલો સાથે વિરોધી હોવું જોઈએ. કારણ કે મધ્યાહ્ન કાળના સૂર્યના કિરણો સાથે અંધકારનો વિરોધ હોય

તો હીવાના પ્રકાશ સાથે પણ વિરોધ છે જ અને તે રીતે હુથ્રેળીમાં રહેલ આહારના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને કારણે આપણામાં પણ ક્વલાહારનો અભાવ થઈ જશે. આ પ્રકારે તમારી આ નવીન તત્ત્વાલોકનની કુશલતા પણ આશ્ચર્યરૂપ છે. કારણ કે આથી તો તમારે પણ આહારની અપેક્ષા નહીં રહે. જો આપણામાં જ્ઞાન અને ક્વલનીય પુદ્ગલોના વિરોધની પ્રતીતિ હોય તો તેને આધારે કેવલીમાં પણ જ્ઞાન અને ક્વલાહારના પુદ્ગલોના વિરોધની પ્રતીતિ કરી શકાય. જેમ કે સ્વયં અહર્તનું સર્વજ્ઞત્વ તો આપણને પ્રત્યક્ષ નથી. છતાં પણ આપણામાં જ્ઞાનની તરતમતાનો જે બોધ છે તે જ્ઞાનની સર્વવિષયતા સિદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ જેવી રીતે આપણામાં જ્ઞાનતારતમ્યતાનો જે અનુભવ છે, તેને આધારે આપણે જ્ઞાનની સર્વવિષયતા સિદ્ધ કરીએ છીએ, જો કે સર્વજ્ઞત્વ આપણને પ્રત્યક્ષ નથી. તેવી જ રીતે આપણામાં જ્ઞાન અને આહારનો વિરોધ અનુભવાય તો જ સર્વજ્ઞમાં પણ તેવો વિરોધ છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય. પણ આપણામાં તો જ્ઞાન અને આહારનો અવિરોધ છે. પાત્રાદિ સાથે પણ સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ યોગ્ય નથી, કારણ કે અહર્ન લગવાનું તો કરપાત્રી હોય છે. અને સામાન્ય કેવલીના જ્ઞાન સાથે પાત્રાદિનો વિરોધ કહ્યો તો-શું પાત્રના સ્વરૂપ માત્રથી વિરોધ છે કે પાત્ર પ્રત્યે મમત્વને કારણે? સ્વરૂપમાત્રથી વિરોધ કહ્યો તો તે અનન્તર કહેલ ક્વલનીય પુદ્ગલના વિરોધના ખંડનથી ખંડિત થઈ ગયેલ છે, અર્થાત્ જેમ આપણા જ્ઞાન અને પાત્રને વિરોધ નથી તેમ સામાન્ય કેવલીના સર્વજ્ઞત્વને અને પાત્રને કશો વિરોધ નથી. મમત્વને કારણે પણ વિરોધ ઘટી શકતો નથી. કારણ કે અરિહંત લગવાનું કે સામાન્ય કેવલીઓ નિર્મોહી છે. માટે તેઓને પાત્રાદિમાં મમત્વભાવ ઘટી શકતો નથી. જો પાત્રાદિ હોય તો મમત્વ થાય જ એવો પણ નિયમ નથી, કારણ કે જો એવો નિયમ માનવામાં આવે તો શરીર હોવાથી તેમાં પણ મમત્વભાવની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે. કારણ કે-સામાન્યલોકઃ(આમ જનતા)-માં પાત્રાદિ અને શરીર એ બંને હોય છે ત્યારે તેઓનું તે બંનેમાં મમત્વ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ શરીર હોવા છતાં જેમ કેવલીઓને તેમાં મમત્વભાવ નથી, તેમ પાત્રાદિ હોય છતાં તેમાં કેવલીઓને મમત્વભાવ હોતો નથી. ઔદારિક શરીરનો પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ નથી. કારણ કે-જો વિરોધ હોય તો કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય કે તરત જ તે ઔદારિક શરીરનો અભાવ થઈ જવો જોઈએ પરંતુ થતો નથી. માટે વિરોધ નથી.

(૧૦)-સમનન્તરપક્ષપ્રહારેણૈવેતિ અસ્મદ્જ્ઞાનમપીત્યાદિરુપેણ । અનેનેતિ મમકારેણ ॥

(ટિ.) કવલનીયમિતિ અન્નાદ્યં શાકયાનન્નાયમ્ । તદુપહારેતિ કવલનીયવસ્ત્વાનયન-કારણમ્ । તથા સ્યાદિતિ અસ્મદ્જ્ઞાનમપિ કવલાહારેણ વિરુદ્ધં ભવેત્ । ન તથૈતિ અન્યકારનિકુહમ્વં પ્રતીપેન સમં વિરુદ્ધં ન । તથા ચૈતિ કવલાહારજ્ઞાનયોર્વિરોધસદ્ભાવે સતિ હસ્તસ્થિતકવલજ્ઞાનમપ્યસ્માકં ન સ્યાત્ । સ્વલ્પમપ્યસ્મજ્ઞાનં તથા નિર્નૂનાશમાસાદયેત્ । અસ્મદ્જ્ઞાનમિત્યાદિ' । તયોરિતિ જ્ઞાન-કવલનીયાહારપુદ્ગલોઃ । અવબોધ ઇતિ વિરોધજ્ઞાનમિતિ । તન્નેતિ સર્વજ્ઞત્વે । તત્પ્રતિપત્તૌ વિરોધ-

૧ કેવલાવરણકર્મણારિતિ અન્તરાયક્ષયાત્ પ્રાપ્નોતિ આહર્તું શક્યતેતિ કેવલં ન પલાયતે હત્યથિકં મુદ્રિતે.

प्रतिपत्तौ । तस्येति विरोधस्य । तारतम्येति अधिकधिकवबोधः । तस्येति सर्वज्ञत्वस्य उपा
इति सम्बन्धः । इतरेपामिति सामान्यकेवलिनां अस्मदादीनां वा ।

तदिति पात्रादि । समनन्तरेति पात्रादिना सह सर्वज्ञत्वस्य विरुद्धत्वे सति अस्मदादि
ज्ञानमपि पात्रादिना सह विरोधमधिवसेत् । निर्मोहत्वेन तेषामिति भगवतां तीर्थङ्कराणां सामान्य
केवलिनां वा । तत्रेति पात्रादी । अनेनेति ममकारेण मोहेन वा । तद्भावेति ममकारभावा
प्रसक्तेः । उभयभावेऽपीति पात्रादिशरीरलक्षणद्वयसम्भवेऽपि । तद्दर्शनादिति ममकारविलो
नान्मोहनिरीक्षणाद्वा । औदारिकेत्यादि । तेनेति सर्वज्ञत्वेन । अध्युपिवत् इति अधिपूर्वव
निवासे अध्युवास क्वचन्सुकानौ वन्स् प्रत्ययः स्वपिवचीत्यादिना सम्प्रसारणं द्विर्वचनम्, अर्त्ताणसैक
इडन्तः, प्र० सि नपुंस्का० सिञ्जेपः, विरामव्यञ्जनादावुकमिति देशवलादिति नलोपः । विराम
व्यञ्जना० सस्य दत्वं वा विरोमे तत्त्वम् । तद्भावेति औदारिकशरीराभावप्राप्तेः ।

आम्यन्तरमपि तत्कारणं शरीरम्, कर्म वा ? । न तावत् प्रथमं विरुध्यते,
भुक्तिहेतोस्तैजसशरीरस्य सार्वभ्येन सार्धं त्वयापि सत्त्वस्वीकारात् । कर्मापि घाति, अघाति
वा ? घात्यपि मोहरूपम्, इतरद् वा ? इतरदपि ज्ञानदर्शनावरणे, अन्तरायो वा ?
नाद्यः, तयोर्ज्ञानदर्शनावरणमात्रचरितार्थत्वेन तत्कारणत्वानुपपत्तेः । नापि द्वितीयः,
अन्तरायविलयस्यैव तत्कारणत्वात्, तस्य च साकर्येन केवलिनस्त्वयापि स्वीकारात् ।
मोहोऽपि बुभुक्षालक्षणस्तत्कारणम्, सामान्येन वा ? प्रथमप्रकारे सर्वत्रापीयं तत्कारणम्,
अस्मदादावेव वा ? प्राच्यः प्रमाणमुद्रादरिद्रः ।

अथ या चेतनक्रिया सेच्छापूर्विकैव, यथासंप्रतिपन्ना, तथा च भुजिक्रिया—
इत्यस्ति प्रमाणम् । तथाहि—प्रथमं प्रमाता प्रमिणोति, तत इच्छति, अनन्तरं यतते,
ततोऽपि करोतीति । नैवम्; सुप्ततमभूर्छितादिक्रियाभिर्व्यभिचारात्, स्ववशचेतन-
क्रियेति सविशेषणहेतुपादानेऽपि केवलिगतगतिस्थितिनिपद्यादिक्रियाभिर्व्यभिचारात् ।
द्वितीये तु सिद्धसाध्याः स्मः, केवलिनि वेदनीयादिकारणिकाया भुक्तेः सिद्ध-
त्वात् । न सामान्येनाऽपि मोहस्तत्कारणम्, एवं हि गतिविनामपि
स एव कारणं स्यात् । तथा च केवलिनि मोहाभावात् तास
दिति
कुतस्तोर्थप्रवृत्तिः स्यात् ?

अथ गत्यादिकर्मैव तत्कार
हारकारणम्, न मोह इत्यपि प्र
हारपर्याप्तिः नामकर्मभेदः, वेदनीयं
विधाहारपर्याप्तिनामकर्मोदये वेदनीयो-
रमाहारयति । एवं च समुदितं पु
विरुध्यते, सर्वज्ञं त्वयाऽपि तदुपगमात्

: । तर्हि वे
गघातिकर्म
प्येतत्
र्यञ्चलनो
करण

कव
कि

અથ મોહસહકૃતં તત્ તત્કારણમ્ । તદસજ્જતમ્, ગત્યાદિકર્મણામિવાસ્યાપિ મોહસાહાયકરહિતસ્યૈવ તત્ર તત્કારિત્વાવિરોધાત્ । અથાશુભપ્રકૃતય ઇવૈતસ્ય સાહાયકમપેક્ષન્તે; નાન્યા ગત્યાદયઃ, અશુભપ્રકૃતિચ્ચેયમસાતવેદનીયરૂપેતિ ચેત્ । તત્કિમિયં પરિમાષા ? અસ્મદાદૌ તથાદર્શનાદેવં કલ્પ્યત ઇતિ ચેત્ । નનુ શુભપ્રકૃતયોઽપ્યસ્મદાદૌ મોહસહકૃતા એવ સ્વકાર્યકારણકૌશલમવલમ્બમાના વિલોકયાઞ્ચક્રિરે, તતસ્તા અપિ તથા સ્યુઃ, તતો નૈતદ્વ્યયસ્ય મોહાપેક્ષસ્ય તત્કારણત્વમ્, કિન્તુ સ્વતન્ત્રસ્ય । તત્ચ કેવલિન્યવિકલમસ્યેવ । તન્ન કારણં કેવલિત્વેન વિરુદ્ધયતે ।

આભ્યન્તર કારણુ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો તે આભ્યન્તર કારણુ શરીર છે કે કર્મ ? શરીરનો તો સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ નથી કારણુ કે ભોજનમાં અંતરંગ કારણુરૂપ તૈજસ શરીર છે, અને તે તૈજસ શરીરની સત્તા સર્વજ્ઞત્વ સાથે તમોએ પણ સ્વીકારેલ જ છે, કર્મનો વિરોધ હોય તો-તે ઘાતી છે કે અઘાતી ? ઘાતી હોય તો-તે મોહનીય છે કે મોહનીયથી ભિન્ન ? મોહનીયથી ભિન્ન કહો તો તે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય છે કે અંતરાય છે ? જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કહી શકશો નહીં. કારણુ કે તે બન્ને કર્મો અનુક્રમે જ્ઞાન અને દર્શનને જ રોકવામાં સમર્થ છે. માટે તે બન્ને કર્મો કવલાહારનું કારણુ બની શકતાં નથી. અંતરાય કર્મ કહો તો તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણુ કે-અંતરાય કર્મનો વિલય એ જ કવલાહારનું કારણુ છે. અને તે અંતરાય કર્મનો સંપૂર્ણતયા નાશ કેવલીમાં તમે પણ માનો છો. કવલાહારનું કારણુ મોહ છે. અને તે સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધી છે-એમ કહો તો તે મોહ ખાવાની ઇચ્છારૂપે કવલાહારનું કારણુ છે કે સામાન્યરૂપે ? ખાવાની ઇચ્છા હોય તો કવલાહાર ધાય એ પ્રથમ પક્ષ કહો તો શું બધા આત્મામાં એમ બને છે, કે આપણુમાં જ ? બધા આત્મામાં એમ બને છે એ માનવું તેમાં કેઈ પ્રમાણુ નથી.

શંકા-જે ચેતન ક્રિયા હોય તે ઇચ્છાપૂર્વક જ હોય છે. જેમ કે-વર્તમાન-કાલીન આપણી ક્રિયાઓ ઇચ્છાપૂર્વકની છે, તેમ ભોજનક્રિયા પણ ચેતનક્રિયા હોવાથી ઇચ્છાપૂર્વકની જ છે- આ અનુમાન પ્રમાણુથી ઇચ્છાપૂર્વક કવલાહાર ક્રિયાની સિદ્ધિ છે. કારણુ કે પ્રમાતા પુરુષ પ્રથમ પદાર્થને જાણે છે પછી તેની ઇચ્છા કરે છે. ત્યારબાદ તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે. અને છેલ્લે તેને સિદ્ધ કરે છે.

સમાધાન-તમારું આ કથન બરાબર નથી કારણુ કે-સૂતેલા મદોન્મત્ત અને મૂઝાં પામેલ પુરુષાદિમાં ક્રિયા જોવાય છે પણ તે ઇચ્છાપૂર્વકની નથી માટે હેતુ વ્યભિચારી છે.

શંકા-ચેતનક્રિયાને સ્વયશ્ચેતન ક્રિયા એવું વિશેષણ આપીશું. કેવળ ચેતનની નહીં પણ જેનું ચેતન્ય સ્વાધીન હોય છે એવા આત્માની ક્રિયા ઇચ્છાપૂર્વકની હોય છે. સુપ્તાદિનું ચેતન્ય તેમને અધીન નથી. તેથી તેમની ક્રિયા ઇચ્છાપૂર્વક ન ધાય.

प्रतिपत्तो । तस्येति विरोधस्य । तारतम्येति अधिकाधिकावबोधः । तस्येति सर्वज्ञत्वस्य उपाय इति सम्बन्धः । इतरेषामिति सामान्यकेवलिनां अस्मदादीनां वा ।

तदिति पात्रादि । समनन्तरेति पात्रादिना सह सर्वज्ञत्वस्य विरुद्धत्वे सति अस्मदादि-ज्ञानमपि पात्रादिना सह विरोधमधिवसेत् । निर्मोहत्वेन तेषामिति भगवतां तीर्थङ्कराणां सामान्य-केवलिनां वा । तत्रेति पात्रादी । अनेनेति ममकारेण मोहेन वा । तद्भावेति ममकारभाव-प्रसक्तेः । उभयभावेऽपीति पात्रादिशरीरलक्षणद्वयसम्भवेऽपि । तद्दर्शनादिति ममकारविलो-नान्मोहनरीक्षणद्वय । औदारिकेत्यादि । तेनेति सर्वज्ञत्वेन । अध्युपिवत् इति अधिपूर्ववत् निवासे अधुवास क्वन्सुकानौ वन्स् प्रत्ययः स्वपिवचीत्यादिना सम्प्रसारणं द्विर्वचनम्, अर्त्तीणघसैक० इडन्तः, प्र० सि नपुंस्का० सि लोपः, विरामव्यञ्जनादावुक्तमिति देशवलादिति नलोपः । विराम-व्यञ्जना० यस्य दत्वं वा विरोमे तत्त्वम् । तद्भावेति औदारिकशरीराभावप्राप्तेः ।

आभ्यन्तरमपि तत्कारणं शरीरम्, कर्म वा ? । न तावत् प्रथमं विरुध्यते, भुक्तिहेतोस्तैजसशरीरस्य सार्वभ्येन सार्धं त्वयापि सत्त्वस्वीकारात् । कर्मापि घाति, अघाति वा ? घात्यपि मोहरूपम्, इतरद् वा ? इतरदपि ज्ञानदर्शनावरणे, अन्तरायो वा ? नाद्यः, तयोर्ज्ञानदर्शनावरणमात्रचरितार्थत्वेन तत्कारणत्वानुपपत्तेः । नापि द्वितीयः, अन्तरायविलयस्यैव तत्कारणत्वात्, तस्य च साकल्येन केवलिनस्त्वयापि स्वीकारात् । मोहोऽपि बुभुक्षालक्षणस्तत्कारणम्, सामान्येन वा ? प्रथमप्रकारे सर्वत्रापीयं तत्कारणम्, अस्मदादावेव वा ? प्राच्यः प्रमाणमुद्रादरिद्रः ।

अथ या चेतनक्रिया सेच्छापूर्विकैव, यथासंप्रतिपन्ना, तथा च भुजिक्रिया-इत्यस्ति प्रमाणम् । तथाहि—प्रथमं प्रमाता प्रमिणोति, तत इच्छति, अनन्तरं यतते, ततोऽपि करोतीति । नैवम्; सुप्तमतमूर्च्छितादिक्रियाभिर्व्यभिचारात्, स्ववशचेतन-क्रियेति सविशेषणहेतूपादानेऽपि केवलिगतगतिस्थितिनिषयादिक्रियाभिर्व्यभिचारात् । द्वितीये तु सिद्धसाध्याः स्मः, केवलिनि वेदनीयादिकारणिकाया भुक्तेः सिद्ध-त्वात् । न सामान्येनाऽपि मोहस्तत्कारणम्, एवं हि गतिस्थितिनिषयादीनामपि स एव कारणं स्यात् । तथा च केवलिनि मोहाभावात् तासामप्यभावो भवेदिति कुतस्तोर्थप्रवृत्तिः स्यात् ?

अथ गत्यादिकर्मैव तत्कारणम्, न मोहः । तर्हि वेदनीयादिकर्मैव कवला-हारकारणम्, न मोह इत्यपि प्रतिपद्यताम् । अथाघातिकर्म तत्कारणम्— क्रिमा-हारपर्याप्तिः नामकर्मभेदः, वेदनीयं वा ? । न द्वयमप्येतत् प्रत्येकं तथा युक्तम् । तथा-विधाहारपर्याप्तिनामकर्मोदये वेदनीयोदयप्रबलप्रबलदौर्दर्यञ्चलनोपतप्यमानो हि पुमानाहा-रमाहारयति । एवं च समुदितं पुनरेतद् भवति तत्कारणम्, किन्तु न सार्वभ्येन विरुध्यते, सर्वज्ञे त्वयाऽपि तदुपगमात् ।

અથ મોહસહકૃતં તત્ તત્કારણમ્ । તદસજ્જતમ્, ગત્યાદિકર્મણામિવાસ્યાપિ મોહસાહાયકરહિતસ્યૈવ તત્ર તત્કારિત્વાવિરોધાત્ । અથાશુભપ્રકૃતય ઇવૈતસ્ય સાહાયકમપેક્ષન્તે; નાન્યા ગત્યાદયઃ, અશુભપ્રકૃતિરિચ્છેયમસાતવેદનીયરૂપેતિ ચેત્ । તત્કિમિયં પરિભાષા ? અસ્મદાદૌ તથાદર્શનાદેવં કલ્પ્યત ઇતિ ચેત્ । નનુ શુભપ્રકૃતયોઽપ્યસ્મદાદૌ મોહસહકૃતા ઇવ સ્વકાર્યકારણકૌશલમવલમ્બમાના વિલોકયાઞ્ચક્રિરે, તતસ્તા અપિ તથા સ્યુઃ, તતો નૈતદ્વૈયસ્ય મોહાપેક્ષસ્ય તત્કારણત્વમ્, કિન્તુ સ્વતન્ત્રસ્ય । તત્ચ કેવલિન્યવિકલમસ્યૈવ । તન્ન કારણં કેવલિત્વેન વિરુદ્ધયતે ।

આભ્યન્તર કારણ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો તે આભ્યન્તર કારણ શરીર છે કે કર્મ ? શરીરનો તો સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ નથી કારણ કે ભોજનમાં અંતરંગ કારણરૂપ તૈજસ શરીર છે, અને તે તૈજસ શરીરની સત્તા સર્વજ્ઞત્વ સાથે તમોએ પણ સ્વીકારેલ જ છે, કર્મનો વિરોધ હોય તો-તે ઘાતી છે કે અઘાતી ? ઘાતી હોય તો-તે મોહનીય છે કે મોહનીયથી ભિન્ન ? મોહનીયથી ભિન્ન કહો તો તે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય છે કે અંતરાય છે ? જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કહી શકશો નહીં. કારણ કે તે બન્ને કર્મો અનુક્રમે જ્ઞાન અને દર્શનને જ રોકવામાં સમર્થ છે. માટે તે બન્ને કર્મો ક્વલાહારનું કારણ બની શકતાં નથી. અંતરાય કર્મ કહો તો તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે-અંતરાય કર્મનો વિલય એ જ ક્વલાહારનું કારણ છે. અને તે અંતરાય કર્મનો સંપૂર્ણતયા નાશ કેવલીમાં તમે પણ માનો છો. ક્વલાહારનું કારણ મોહ છે. અને તે સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધી છે-એમ કહો તો તે મોહ ખાવાની ઇચ્છારૂપે ક્વલાહારનું કારણ છે કે સામાન્યરૂપે ? ખાવાની ઇચ્છા હોય તો ક્વલાહાર થાય એ પ્રથમ પક્ષ કહો તો શું બધા આત્મામાં એમ બને છે, કે આપણમાં જ ? બધા આત્મામાં એમ બને છે એ માનવું તેમાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

શંકા-જે ચેતન ક્રિયા હોય તે ઇચ્છાપૂર્વક જ હોય છે. જેમ કે-વર્તમાન-કાલીન આપણી ક્રિયાઓ ઇચ્છાપૂર્વકની છે, તેમ ભોજનક્રિયા પણ ચેતનક્રિયા હોવાથી ઇચ્છાપૂર્વકની જ છે- આ અનુમાન પ્રમાણથી ઇચ્છાપૂર્વક ક્વલાહાર ક્રિયાની સિદ્ધિ છે. કારણ કે પ્રમાતા પુરુષ પ્રથમ પદાર્થને જાણે છે પછી તેની ઇચ્છા કરે છે. ત્યારબાદ તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે. અને છેલ્લે તેને સિદ્ધ કરે છે.

સમાધાન-તમારું આ કથન બરાબર નથી કારણ કે-સૂતેલા મદોન્મત્ત અને મૂર્છા પામેલ પુરુષાદિમાં ક્રિયા જોવાય છે પણ તે ઇચ્છાપૂર્વકની નથી માટે હેતુ વ્યભિચારી છે.

શંકા-ચેતનક્રિયાને સ્વયશચેતન ક્રિયા એવું વિશેષણ આપીશું. કેવળ ચેતનની નહીં પણ જેનું ચેતન્ય સ્વાધીન હોય છે એવા આત્માની ક્રિયા ઇચ્છાપૂર્વકની હોય છે. સુમાદિતું ચેતન્ય તેમને અધીન નથી. તેથી તેમની ક્રિયા ઇચ્છાપૂર્વક ન થાય.

સમાધાન—એમ હેતુમાં વિશેષણ આપવાથી પૂર્વોક્ત દોષ નિવૃત્ત થાય છે. તે પણ તમારો હેતુ વ્યભિચારી જ છે. કારણ કે કેવલીની ગતિ-સ્થિતિ-બેસવું આદિ ક્રિયાઓ સ્વયંશ ચૈતન્યવાળા આત્માની હોવા છતાં ઇચ્છાપૂર્વક નથી.

આપણામાં જ ખાવાની ઇચ્છા કવલાહારનું કારણ છે, બધામાં નહીં—એમ કહો તો અમને તે સિદ્ધ જ છે. અર્થાત્ ખાવાની ઇચ્છારૂપ મોહનીય કર્મ આપણા જેવામાં કવલાહારનું કારણ છે—એ સાધ્ય અમને સિદ્ધ છે. કારણ કે કેવલીમાં તો વેદનીયાદિ કર્મના ઉદયથી ભોજન ક્રિયા સિદ્ધ છે, પરંતુ કેવળ આપણામાં મોહને કારણે તે છે. વળી, સામાન્યથી પણ મોહ કવલાહારનું કારણ નથી કારણ કે— એ રીતે તો— ચાલવું, ઊભા રહેવું, બેસવું, ઊઠવું વિગેરે ક્રિયાઓમાં પણ મોહ જ કારણરૂપ થશે. અને જો એમ માનશો તો કેવલીભગવાનમાં મોહનો અભાવ હોવાથી ચાલવું વિગેરે ક્રિયાનો અભાવ થશે. તો પછી તીર્થપ્રવૃત્તિ પણ કઈ રીતે થશે.

શંકા—ચાલવું ઊભા રહેવું વિગેરે ક્રિયાઓમાં ગત્યાદિ (નામ) કર્મ કારણ છે, પરંતુ મોહ કારણ નથી.

સમાધાન—તો પછી કવલાહારનું કારણ પણ વેદનીયાદિ કર્મ છે, પરંતુ મોહ નથી— એ પણ માની લો.

સર્વજ્ઞત્વ સાથે કવલાહારના કારણરૂપ અઘાતીકર્મનો વિરોધ હોય તો તે અઘાતીકર્મ નામકર્મના ભેદરૂપ આહાર પર્યાપ્તિ છે કે વેદનીય ? આ બન્નેમાંથી પ્રત્યેકને કવલાહારના કારણ તરીકે માનવાં તે ઉચિત નથી. કારણ કે તથા પ્રકારના નામકર્મનો ઉદય હોય ત્યારે વેદનીય કર્મના ઉદયથી અત્યંત પ્રબલિત જઠરાગ્નિથી સંતપ્ત થઈ ને પુરુષ આહારને લે છે. આ રીતે આહારપર્યાપ્તિ (નામકર્મ) અને વેદનીય કર્મ એ બન્ને મળીને જ કવલાહારના કારણરૂપ છે. પરંતુ સર્વ જ્ઞત્વ સાથે તો તેમનો કશો વિરોધ નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞને વિષે આહારપર્યાપ્તિ નામકર્મ અને વેદનીય કર્મ એ બન્ને તમોએ પણ માનેલ જ છે,

શંકા—આહારપર્યાપ્તિ નામ કર્મ અને વેદનીય કર્મ ત્યારે મોહ સાથે હોય છે, ત્યારે તેઓ કવલાહારના કારણરૂપ છે.

સમાધાન—એ કથન પણ યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે ગત્યાદિ કર્મોની જેમ આહારપર્યાપ્તિ નામકર્મ અને વેદનીયકર્મ એ બન્ને મોહના સહકાર વિના જ સર્વજ્ઞમાં કવલાહાર ક્રિયા કરાવે તેમાં વિરોધ નથી. અર્થાત્ જેમ કેવલીમાં ગત્યાદિ ક્રિયાઓ મોહની સહાય વિના થાય છે. તેમ ભોજનક્રિયા પણ મોહ વિના જ થાય તો એમાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી.

દિગંબર—અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓ જ મોહની સહાયની અપેક્ષા રાખે છે. પણ ગત્યાદિ શુભ કર્મપ્રકૃતિઓ તેની અપેક્ષા રાખતી નથી. અને કવલાહાર (ભુજિક્રિયા) તો અશુભ પ્રકૃતિ છે, કારણ કે તે અસાતાવેદનીય (દુઃખ) રૂપ છે,

શ્વેતામ્બર—તમે આવી પરિભાષા શાથી કરો છો કે અશુભ પ્રકૃતિઓ મોહની અપેક્ષા રાખે છે ?

દ્વિગંબર—આપણામાં અશુભ પ્રકૃતિઓ મોહની અપેક્ષા રાખે છે, માટે અન્યત્ર પણ રાખે.

શ્વેતામ્બર—એમ માનશો તો આપણામાં તો શુભ પ્રકૃતિઓ પણ મોહની સહાયથી જ પોત પોતાના કાર્યમાં કારણતા ધારણ કરતી જોવાય છે, માટે કેવલીની શુભ પ્રકૃતિઓ પણ મોહની અપેક્ષા રાખે એમ માનવું પડશે અર્થાત્ કેવલીમાં મોહ છે જ નહિ તેથી મોહની અપેક્ષા રાખવાનો પ્રશ્ન જ નથી. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આહારપર્યાપ્તિ અને વેદનીયકર્મ મોહની સહાયતા વિના જ આહારનું કારણ છે, અને તે બંને કેવલીમાં પણ અવિકલ છે જ અર્થાત્ કેવલીમાં તેને કારણે ક્વલાહાર થશે જ. આ પ્રકારે ક્વલાહારના કારણ અને સર્વજ્ઞત્વનો સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ નથી—એ સિદ્ધ થયું.

(૧૦) અથ મોહસહકૃતમિતિ ગથે અસ્યેતિ આહારપર્યાપ્તિવેદનીયસ્ય । તત્ત્રેતિ સાર્વજ્યે । તત્કારિત્વાવિરોધાદિતિ ક્વલાહારકારિત્વાવિરોધાત્ ।

(દ્વિ૦) નાદ્યસ્તયોજ્ઞાનદર્શનાવરણયોઃ । તત્કારણત્વેતિ ક્વલાહારકારણત્વમ્ । તત્કારણત્વાદિતિ ક્વલાહારકારણત્વાત્ । ન હ્યન્તરાયે સતિ મહાકુલપ્રસ્તુત્યાઽપિ સદ્ગુરુદીક્ષિતસ્યાપિ ગુરુતપશ્વરણમ્બરધરણસમર્થસ્યાપિ ક્વલપ્રાપ્તિર્ભવેત્ ઢળ્ળકુમારવત્ । યદુક્તમ્—

“ સિરિઘાસુદેવતણુઓ સીસો ઓ તિલુવકસામિનેમિસ્સ ।

સવ્વગુણાણ નિવાસો ધનઋણયસમિદ્ધનચરીણ ॥

મમમાળો વિ ન પાવઙ્ મિક્ષામેત્તં પિ ઢંળ્ળકુમારો ।

અમ્મન્તરનિવ્વત્તિયતિવ્વમહાકમ્મદોસેણ ॥ ”

તસ્યેતિ અન્તરાયવિલયસ્ય । સાકલ્યેનેતિ સકલતયા । સર્વધાન્તરાયસ્ય નાશે કેવલોત્પત્તિરિતિ ભાવઃ । તત્કારણમિતિ ક્વલાહારકારણમ્ । સર્વત્રાપીતિ અસ્મદાદૌ સર્વજ્ઞત્વે ચ । ઇયમિતિ ભોજનેચ્છા । દ્વિતીયે ત્વિતિ અસ્મદાદાવેતિ પક્ષે । અસ્મદાદૌ ભોજનેચ્છા વર્ત્તે, ન ચ સર્વજ્ઞે इति नः पक्षकक्षाप्रविष्टो भवान् । स एवेति मोह एव । तथा चेति मोहस्य गत्यादिकारणत्वे सति । 'तासामपीति गतिस्थितिनिषयादीनाम् । अथ गत्यादीत्यादि । तत्कारणमिति गतिस्थितिनिषयादिकारणम् । तथा युक्तमिति क्वलाहारकारणमुचितम् । समुद्दितमिति मिलितम् । एतदिति आहारपर्याप्तिवेदनीयकर्मद्वयम् । तत्कारणमिति क्वलाहारकारणम् । तदुपगमादिति आहारपर्याप्तिवेदनीयकर्मद्वयस्याङ्गीकारात् । अस्याऽपीति आहारपर्याप्तिवेदनीयद्वयस्य । तत्रેતિ સર્વજ્ઞે । તત્કારિત્વેતિ ક્વલાહારકારિત્વાવિરોધાત્ । એતસ્યેતિ મોહસ્ય । ઇયમિતિ આહારરૂપા । પરિભાષેતિ સિદ્ધાન્તમણિતમ્ । તથાદર્શનાદિતિ આહારસ્યાસાતારૂપસ્યાબલોકનાત્ । તતસ્તા इति शुभप्रकृतयः । तथेति मोहसहकृता एव भवेयुः । तरुचेति स्वतन्त्रं द्वयम् ।

લગવાન્ ત્રીજા પહોરના મુહૂર્ત્તમાત્રમાં લોજન કરી લે છે, ખાકીનો સમસ્ત કાલમાં તેમને ઉપકારને માટે અવકાશ છેજ. ચોથો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે કેવલી લગવંત સર્વપ્રકારે જાણીને હિતકારી અને મર્યાદિત આહાર ગ્રહણ કરે છે તેથી તેમને શૂલાદિ વ્યાધિનો સંભવ જ નથી. ગત્યાદિ ક્રિયા દ્વારા પણ ઇર્થપથિકાનો પ્રસંગ છે જ માટે પાંચમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. છઠ્ઠો પક્ષ-નીહારાદિ નિંદ્ય ક્રિયા કરવી પડે તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે નીહારાદિ ક્રિયા કરવામાં કેવલીને પોતાને ઘૂણા થાય છે કે ણીજનને? કેવલીને ઘૂણા થાય છે એમ તો કહી શકશો નહીં કારણ કે કેવલી નિર્મોહી હોવાથી તેમને ઘૂણાનો સંભવ જ નથી. ણીજનએને જુગુપ્સા-ઘૂણા થાય છે એમ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે-માનવ-દાનવ અને દેવોના ઇન્દ્ર, અને તેમની હબરો સ્ત્રીઓથી વ્યાપ્ત સલામાં વચ્ચરહિત અવસ્થામાં બેઠેલા લગવાનને જોઈને તેઓને ઘૂણા કેમ થતી નથી ?

દિગંબર-તીર્થંકર લગવાન્ અતિશય યુક્ત હોવાથી તેમની નમ્રતાથી લોકોને ઘૂણા થતી નથી.

શ્વેતામ્બરઃ-તો પછી લગવાન્ અતિશયવાળા હોવાથી જ તેમની નીહારાદિ ક્રિયા અર્થ્યજ્ઞવાળાને અદૃશ્ય હોવાથી આપણને ઘૂણાતું કારણ જ નથી. અને સામાન્ય કેવલી તો એકાન્ત સ્થાનમાં નીહારાદિ ક્રિયા કરે છે. માટે કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી.

ઘાતુની વૃદ્ધિથી કામક્રીડાની ઇચ્છા એ સાતમો, અને નિદ્રા એ આઠમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે એ બંને કાર્યો મોહનીય કર્મના ઉદયથી જ થનારાં છે. પરંતુ કેવલી લગવંતમાં તો મોહનીય કર્મનો સર્વથા અભાવ જ છે. આ પ્રકારે કવલાહારના કાર્ય અને સર્વજ્ઞત્વનો પણ વિરોધ નથી.

(૫૦) અસ્વીકારાદિતિ અસ્માભિઃ શ્વેતામ્બરૈરપિ ॥૬૧॥૨૭॥

¹દ્વિતીયપરિચ્છેદે વાદસ્થલસંખ્યા-ઉપમાનસ્યાર્થોપત્તેરભાવસ્ય સમ્ભવસ્ય પૈતિહ્યસ્ય પ્રાતિભસ્ય ચ પૃથક્પ્રામાણ્યનિરાકરણાનિ ૧ । ચતુષ્ઠઃ પ્રાપ્યકારિત્વનિરાસઃ ૨ । શ્રોત્રસ્યાપ્રાપ્યકારિતાનિરાસઃ ૩ । તમશ્ઙાયયોર્દ્રવ્યત્વસ્થાપનમ્ ૪ । મીમાંસકામિપ્રાયેણ સર્વજ્ઞનિષેધો યસ્તસ્ય નિરાકરણમ્ ૫ । શંકરક્ર્ષ્ટિનિરાકરણમ્ ૬ । કેવલિનઃ કવલાહારો નાસ્તીતિ વાદિદિગમ્બરનિરાકરણમ્ ૭ । एवं सप्त ॥

(ટિ.) તદ્વા તદ્વિત્યાદિ । તદિતિ કાર્યમ્ । તન્નેતિ સર્વજ્ઞે । તત્કાર્યમિતિ આહારકાર્યમ્ । તેનેતિ સર્વજ્ઞેન । તાવન્માત્રેણેતિ કવલાહારસમ્બન્ધમાત્રેણેવ । કિન્તુ ક્ષયોપશમેનૈવ । સર્વજ્ઞસ્ય ત્વિન્દ્રિયજ્ઞાનકર્મ સર્વથા ક્ષીણમ્ । અન્યથેતિ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનકર્મણિ અક્ષીણે સતિ । તદ્ધ્યાનસ્યેતિ કેવલિધ્યાનસ્ય । કેવલિનઃ શૈલેશીપ્રારમ્ભાત્ [પ્રાગ્] ધ્યાનાનમ્ન્યુગમાન્ । તત્ત્ર ચ કવલાહારાસ્વીકારાત્ । અન્યથેતિ અજ્ઞાતત્વે । પરદ્વિદ્ધન ઇતિ ધ્યાનાન્તરાયઃ । અથાન્યેપામિત્યાદિ । સેતિ જુગુપ્સા । તેપામિતિ અન્યેષાં માનવાર્દીનામ્ । તન્નાન્યમિતિ ભગવન્નિરાવરણત્ । તેપામિતિ

૧ દ્વિતીયપરિચ્છેદસ્થલસંખ્યા-મુ । ૨ મુદ્ધિતે આહારકાર્યમિતિ પાઠઃ । ૩ સાર્વજ્ઞ્યેન ઇતિ મુદ્ધિતે ।

§૩ કાર્યં તુ યદિ વિરુદ્ધમ્ , તદા તત્ તત્ર મોત્પાદિ । અવિકલકારણસ્તુ તત્રોત્પદમાનઃ કવાલહારોઽનિવાર્યં એવ । કિન્ચ, કિં નામાહારકાર્યં સૌર્વજ્યેન વ્યાહન્યતે-
 રસનેન્દ્રિયોદ્ભવં મતિજ્ઞાનમ્, ધ્યાનવિન્નઃ, પરોપકારકરણાન્તરાયઃ, વિસૂચિકાદિવ્યાધિઃ,
 ઈર્યાપથઃ, પુરીષાદિજુગુપ્સિતં કર્મ, ધાતૂપચયાદિના રિરંસા, નિદ્રા વા ? નાદ્યઃ પક્ષઃ ।
 તાવન્માત્રેણ રસનેન્દ્રિયજ્ઞાનાસમ્ભવાત્ અન્યથાઽમરનિકરનિરન્તરનિર્મુક્તકુસુમપરિમલાદિસંવ-
 ન્ધાદ ધ્રાણેન્દ્રિયજ્ઞાનમપિ ભવેત્ । ન દ્વિતીયઃ, કેવલિનઃ શૈલેશીપ્રારમ્ભાત્ પ્રાગ્ ધ્યાનાન-
 મ્યુપગમાત્ । તત્ર ચ કવલાહારાસ્વીકારાત્, તદ્ધ્યાનસ્ય ચ શાશ્વતત્વાત્, અન્યથા
 ગચ્છતોઽપિ કથં નૈતદ્વિદ્યઃ સ્યાત્ ? ન તૃતીયઃ, તૃતીયયામમુહૂર્તમાત્ર એવ ભગવતાં મુક્તેઃ,
 શેષમશેષકાલમુપકારાવસરાત્ । ન ચતુર્થઃ, પરિજ્ઞાય હિતમિતાહારામ્યવહારાત્ । ન
 પચ્ચમઃ, ગમનાદિનાઽપીર્યાપથપ્રસજ્ઞાત્ । ન ષષ્ઠઃ, યતસ્તસ્મિન્ ક્રિયમાણે તસ્યૈવ જુગુપ્સા
 સંપદેત; અન્યેષાં વા ? ન તાવત્ તસ્યૈવ ભગવતઃ, નિર્મોહત્વેન જુગુપ્સાયા અસમ્ભવાત્ ।
 અથાઽન્યેષામ્; તત્ કિં મનુજદનુજામરેન્દ્રતદ્રમણીસહસ્રસંકુલાયાં સમાયામનંશુકે ભગવ-
 ત્યાસીને સા.તેષાં ન સંજાયતે ? અથ ભગવતઃ સાતિશયત્વાદ્ ન તન્નામન્યં તેષાં તદ્વેતુઃ ।
 તર્હિ તત્ એવ તન્નીહારસ્ય માંસચક્ષુષામદશ્યત્વાદ્ ન દોષઃ । સામાન્યકેવલિમિસ્તુ
 વિવિક્તદેશે તત્કરણાદ્ દોષાભાવઃ । નાપિ સત્તમાદ્યમૌ, રિરંસાનિદ્રયોર્મોહનીયકાર્યત્વાત્,
 ભગવતિ તુ તદભાવાત્ । તન્ન કાર્યમપિ તંસ્ય તેન વિરુદ્ધ્યતે ।

§૩ કવલાહારના કાર્યનેા સર્વજ્ઞત્વ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો કેવલીમાં આહારનું કાર્ય (ક્રમ) લલે ઉત્પન્ન ન થાય, પરંતુ કેવલીમાં સમસ્ત કારણોથી ઉત્પન્ન થતો કવલાહાર તો નિવારી શકાય તેમ નથી. વળી, અમે તમને પૂછીએ છીએ કે કવલાહારનું એવું કયું કાર્ય છે કે જે સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી છે? શું રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાન, ધ્યાનમાં વિદ્ય, પરોપકારમાં વિદ્ય, શૂલાદિ વ્યાધિ, ઈયાંપથિકા, નીહારાદિ નિંદ્ય ક્રિયા, ધાતુની વૃદ્ધિથી થતી કામક્રીડાની ઇચ્છા કે નિદ્રા છે? રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાનનો તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે કેવલીમાં કવલાહારના સંબંધ માત્રથી રસનેન્દ્રિય જન્ય મતિજ્ઞાનનો સંભવ નથી. જો એમ થતું હોય તો (સમ્ભવસરણમાં) દેવોના સમૂહે સતત વરસાવેલ કૂલોની સુગંધના સંબંધથી ધ્રાણેન્દ્રિયજન્ય મતિજ્ઞાન પણ કેવલીને થવું જોઈએ. કેવલીને શૈલેશીના પ્રારંભ પહેલાં ધ્યાન માનેલ નથી માટે ધીજ્ઞે વિકલ્પ પણ કહી શકશો નહિ અને શૈલેશી અવસ્થામાં તો કવલાહાર માનેલ જ નથી, અને વળી શૈલેશીનું ધ્યાન તો શાશ્વત છે. આહાર લેવા માત્રથી જ જો ધ્યાનમાં વિદ્ય થતું હોય તો ગત્યાદિ ક્રિયાને કારણે પણ કેવલીને ધ્યાનમાં વિદ્ય કેમ નહિ થાય? ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે કેવલી

લગવાન્ ત્રીજા પહોરના મુહૂર્ત્તમાત્રમાં લોજન કરી લે છે, બાકીનો સમસ્ત કાલમાં તેમને ઉપકારને માટે અવકાશ છેજ. એથી પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે કેવલી લગવંત સર્વપ્રકારે જાણીને હિતકારી અને મર્યાદિત આહાર ગ્રહણ કરે છે તેથી તેમને શૂલાદિ વ્યાધિનો સંભવ જ નથી. ગત્યાદિ ક્રિયા દ્વારા પણ ઇર્થાપચિકાનો પ્રસંગ છે જ માટે પાંચમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. છઠ્ઠો પક્ષ-નીહારાદિ નિંદા ક્રિયા કરવી પડે તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે નીહારાદિ ક્રિયા કરવામાં કેવલીને પોતાને ઘૂણા થાય છે કે બીજાને? કેવલીને ઘૂણા થાય છે એમ તો કહી શકશો નહીં કારણ કે કેવલી નિર્મોહી હોવાથી તેમને ઘૂણાનો સંભવ જ નથી. બીજાઓને ભુગુપ્સા-ઘૂણા થાય છે એમ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે-માનવ-દાનવ અને દેવોના ઇન્દ્ર, અને તેમની હબરો સ્ત્રીઓથી વ્યાપ્ત સભામાં વસ્ત્રરહિત અવસ્થામાં બેઠેલા લગવાનને જોઈને તેઓને ઘૂણા કેમ થતી નથી ?

દિગંબર-તીર્થ કર લગવાન્ અતિશય યુક્ત હોવાથી તેમની નમ્રતાથી લોકોને ઘૂણા થતી નથી.

શ્વેતામ્બરઃ-તો પછી લગવાન્ અતિશયવાળા હોવાથી જ તેમની નીહારાદિ ક્રિયા અર્મચક્ષુવાળાને અદૃશ્ય હોવાથી આપણને ઘૂણાતું કારણ જ નથી, અને સામાન્ય કેવલી તો એકાન્ત સ્થાનમાં નીહારાદિ ક્રિયા કરે છે. માટે કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી.

ઘાતુની વૃદ્ધિથી કામક્રીડાની ઇચ્છા એ સાતમો, અને નિદ્રા એ આઠમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે એ બન્ને કાર્યો મોહનીય કર્મના ઉદયથી જ થનારાં છે. પરંતુ કેવલી લગવંતમાં તો મોહનીય કર્મનો સર્વથા અભાવ જ છે. આ પ્રકારે કવલાહારના કાર્ય અને સર્વજ્ઞત્વનો પણ વિરોધ નથી.

(૫૦) અસ્વીકારાદિતિ અસ્માભિઃ શ્વેતામ્બરૈરપિ ॥૯૧॥૨૭॥

^૧દ્વિતીયપરિચ્છેદે વાદસ્થલસંસ્થા-ઉપમાનસ્યાર્થાપત્તેરભાવસ્ય સમ્ભવસ્ય પૈતિહાસ્ય પ્રાતિભસ્ય ચ પૃથક્પ્રામાણ્યનિરાકરણાનિ ૧ । ચક્ષુષઃ પ્રાપ્યક્ષારિત્વનિરાસઃ ૨ । શ્રોત્રસ્યાપ્રાપ્યક્ષારિતા-નિરાસઃ ૩ । તમસ્ઠ્યાયયોદ્રૈવ્યત્વસ્થાપનમ્ ૪ । મીમાંસકામિપ્રાયેણ સર્વજ્ઞનિષેધો યત્તસ્ય નિરાકરણમ્ ૫ । શ્વેતકૃત્ત્વનિરાકરણમ્ ૬ । કેવલિનઃ કવલાહારો નાસ્તીતિ વાદિદિગમ્બરનિરાકરણમ્ ૭ । एवं सप्त ॥

(ટિ.) તદા તદિત્યાદિ । તદિતિ કાર્યમ્ । તત્રેતિ સર્વજ્ઞે । તત્કાર્યમિતિ આહારકાર્યમ્ । તેનેતિ સર્વજ્ઞેન । તાવન્માત્રેણેતિ કવલાહારસમ્બન્ધમાત્રેણેવ । ક્વિન્તુ ક્ષયોપશમેનૈવ । સર્વજ્ઞસ્ય ત્વિન્દ્રિયજ્ઞાનકર્મ સર્વથા ક્ષીણમ્ । અન્યથેતિ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનકર્મણિ અર્જુણે સતિ । તદ્વ્યાજ્ઞાનસ્યેતિ કેવલિધ્યાનસ્ય । કેવલિનઃ શૈલેશીગરમ્માન્ [પ્રાગ્] ધ્યાનાનન્ભુગમાન્ । તત્ર ચ કવલાહારાસ્વીકારાત્ । અન્યથેતિ અજાતત્ત્વે । પત્તદ્વિહન ઇતિ ધ્યાનાન્તરાયઃ । અથાન્યેપામિત્યાદિ । સેતિ જુગુપ્સા । તેપામિતિ અન્યેવાં માનવઃકૌનામ્ । તન્નાનન્યમિતિ ભગવન્નિરાવરણત્ । તેપામિતિ

૧ દ્વિતીયપરિચ્છેદસ્થલસંસ્થા-મુ । ૨ મુદિતે આહારકાર્યમિતિ પાઠઃ । ૩ સાર્વજ્ઞ્યેન ઇતિ મુદિતે ।

§૨ કાર્યં તુ યદિ વિરુદ્ધમ્ , તદા તત્ તત્ર મોત્પાદિ । અવિકલકારણસ્તુ તત્રોત્પદ્યમાનઃ કવાલાહારોઽનિવાર્યં એવ । કિંચ્ચ, કિં નામાહારકાર્યં સૌર્વધ્યેન વ્યાહન્યતે-
 રસનેન્દ્રિયોદ્ભવં મતિજ્ઞાનમ્, ધ્યાનવિન્નઃ, પરોપકારકરણાન્તરાયઃ, વિસૂચિકાદિવ્યાધિઃ,
 ઈર્યાપથઃ, પુરીપાદિજુગુપ્સિતં કર્મ, ધાતૂપચયાદિના રિરંસા, નિદ્રા વા ? નાથઃ પક્ષઃ ।
 તાવન્માત્રેણ રસનેન્દ્રિયજ્ઞાના સમ્ભવાત્ અન્યથાઽમરનિકરનિરન્તરનિર્મુક્તકુમુપરિમલાદિસંવ-
 ન્ધાદ્ વ્રાણેન્દ્રિયજ્ઞાનમપિ ભવેત્ । ન દ્વિતીયઃ, કેવલિનઃ શૈલેશીપ્રારમ્ભાત્ પ્રાગ્ ધ્યાનાન-
 મ્યુપગમાત્ । તત્ર ચ કવલાહારાસ્વીકારાત્, તદ્ધ્યાનસ્ય ચ શાશ્વતત્વાત્, અન્યથા
 ગચ્છતોઽપિ કથં નૈતદ્વિવ્રઃ સ્યાત્ ? ન તૃતીયઃ, તૃતીયયામમુહૂર્તમાત્ર એવ ભગવતાં મુક્તેઃ,
 શેષમશેષકાલમુપકારાવસરાત્ । ન ચતુર્થઃ, પરિજ્ઞાય હિતમિતાહારાભ્યવહારાત્ । ન
 પચ્ચમઃ, ગમનાદિનાઽપીર્યાપથપ્રસજ્ઞાત્ । ન ષષ્ઠઃ, યતસ્તસ્મિન્ ક્રિયમાણે તસ્યૈવ જુગુપ્સા
 સંપદેત; અન્યેષાં વા ? ન તાવત્ તસ્યૈવ ભગવતઃ, નિર્મોહત્વેન જુગુપ્સાયા અસમ્ભવાત્ ।
 અથાઽન્યેષામ્; તત્ કિં મનુજદનુજામરેન્દ્રતદ્રમણીસહસ્રસંકુલાયાં સમાયામનંશુકે ભગવ-
 ત્યાસીને સા તેષાં ન સંજાયતે ? અથ ભગવતઃ સાતિશયત્વાદ્ ન તન્નાગ્ન્યં તેષાં તદ્વેતુઃ ।
 તર્હિ તત્ એવ તન્નીહારસ્ય માંસચક્ષુષામદ્દશ્યત્વાદ્ ન દોષઃ । સામાન્યકેવલિમિસ્તુ
 વિવિક્તદેશે તત્કરણાદ્ દોષાભાવઃ । નાપિ સપ્તમાષ્ટમૌ, રિરંસાનિદ્રયોર્મોહનીયકાર્યત્વાત્,
 ભગવતિ તુ તદભાવાત્ । તન્ન કાર્યમપિ તસ્ય તેન વિરુદ્ધયતે ।

§૩ કવલાહારના કાર્યનેા સર્વજ્ઞત્વ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો કેવલીમાં આહારનું કાર્ય (ક્રમ) ભલે ઉત્પન્ન ન થાય, પરંતુ કેવલીમાં સમસ્ત કારણોથી ઉત્પન્ન થતો કવલાહાર તો નિવારી શકાય તેમ નથી. વળી, અમે તમને પૂછીએ છીએ કે કવલાહારનું એવું કયું કાર્ય છે કે જે સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી છે? શું રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાન, ધ્યાનમાં વિદ્ન, પરોપકારમાં વિદ્ન, શૂલાદિ વ્યાધિ, ઈર્યાપથિકા, નીહારાદિ નિંદ્રા ક્રિયા, ધાતુની વૃદ્ધિથી થતી કામક્રીડાની ઇચ્છા કે નિદ્રા છે? રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાનનો તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે કેવલીમાં કવલાહારના સંબંધ માત્રથી રસનેન્દ્રિય જન્ય મતિજ્ઞાનનો સંભવ નથી. જો એમ થતું હોય તો (સમવસરણમાં) દેવોના સમૂહે સતત વરસાવેલ કૂલોની સુગંધના સંબંધથી વ્રાણેન્દ્રિયજન્ય મતિજ્ઞાન પણ કેવલીને થવું જોઈએ. કેવલીને શૈલેશીના પ્રારંભ પહેલાં ધ્યાન માનેલ નથી માટે જીજ્ઞે વિકલ્પ પણ કહી શકશો નહિ અને શૈલેશી અવસ્થામાં તો કવલાહાર માનેલ જ નથી, અને વળી શૈલેશીનું ધ્યાન તો શાશ્વત છે. આહાર લેવા માત્રથી જ જો ધ્યાનમાં વિદ્ન થતું હોય તો ગત્યાદિ ક્રિયાને કારણે પણ કેવલીને ધ્યાનમાં વિદ્ન કેમ નહિ થાય? ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે કેવલી

લગવાન્ ત્રીજા પહોરના મુહૂર્ત્તમાત્રમાં લોજન કરી લે છે, બાકીનો સમસ્ત કાલમાં તેમને ઉપકારને માટે અવકાશ છે જ. ચોથો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે કેવલી લગવંત સર્વપ્રકારે જાણીને હિતકારી અને મર્યાદિત આહાર ગ્રહણ કરે છે તેથી તેમને શૂલાદિ વ્યાધિનો સંભવ જ નથી. ગત્યાદિ ક્રિયા દ્વારા પણ ઇયાંપથિકાનો પ્રસંગ છે જ માટે પાંચમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. છઠ્ઠો પક્ષ-નીહારાદિ નિંદા ક્રિયા કરવી પડે તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે નીહારાદિ ક્રિયા કરવામાં કેવલીને પોતાને ઘૂણા થાય છે કે બીજાને? કેવલીને ઘૂણા થાય છે એમ તો કહી શકશો નહીં કારણ કે કેવલી નિર્મોહી હોવાથી તેમને ઘૂણાનો સંભવ જ નથી. બીજાઓને બુગુપ્સા-ઘૂણા થાય છે એમ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે-માનવ-દાનવ અને દેવોના ઇન્દ્ર, અને તેમની હબરો સ્ત્રીઓથી વ્યાપ્ત સલામાં વસ્ત્રરહિત અવસ્થામાં બેઠેલા લગવાનને જોઈને તેઓને ઘૂણા કેમ થતી નથી ?

દિગંબર-તીર્થંકર લગવાન્ અતિશય યુક્ત હોવાથી તેમની નગ્નતાથી લોકોને ઘૂણા થતી નથી.

શ્વેતામ્બરઃ-તો પછી લગવાન્ અતિશયનાળા હોવાથી જ તેમની નીહારાદિ ક્રિયા અર્મઅક્ષુવાળાને અદ્દશ્ય હોવાથી આપણને ઘૂણાતું કારણ જ નથી. અને સામાન્ય કેવલી તો એકાન્ત સ્થાનમાં નીહારાદિ ક્રિયા કરે છે. માટે કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી.

ધાતુની વૃદ્ધિથી કામક્રીડાની ઇચ્છા એ સાતમો, અને નિદ્રા એ આઠમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે એ બંને કાર્યો મોહનીય કર્મના ઉદયથી જ થનારાં છે. પરંતુ કેવલી લગવંતમાં તો મોહનીય કર્મનો સર્વથા અભાવ જ છે. આ પ્રકારે કવલાહારના કાર્ય અને સર્વજ્ઞત્વનો પણ વિરોધ નથી.

(૫૦) અસ્વીકારાદિતિ અસ્માભિઃ શ્વેતામ્બરૈરપિ ॥૬॥૨૭॥

૧ દ્વિતીયપરિચ્છેદે વાદસ્થલસંહયા-ઉપમાનસ્યાર્યાપત્તેરભાવસ્ય સમ્ભવસ્ય એતિહાસ્ય પ્રાતિભસ્ય ચ પૃથક્પ્રામાણ્યનિરાકરણાતિ ૧ । ચક્ષુષઃ પ્રાપ્યકારિત્વનિરાસઃ ૨ । શ્રોત્રસ્યાપ્રાપ્યક્ષારિતા-નિરાસઃ ૩ । તમશ્ચાયયોદ્રેવ્યત્વસ્થાપનમ્ ૪ । મીમાંસકાભિપ્રાયેણ સર્વજ્ઞનિષેધો યસ્તસ્ય નિરાકરણમ્ ૫ । ઈશ્વરકૃત્સૃષ્ટિનિરાકરણમ્ ૬ । કેવલિનઃ કવલાહારો નાસ્તીતિ વાદિદિગમ્બરનિરાકરણમ્ ૭ । એવં સપ્ત ॥

(ટિ.) તદા તદિત્યાદિ । તદિતિ કાર્યમ્ । તત્તેતિ સર્વજ્ઞે । ૧ તત્કાર્યમિતિ આહારકાર્યમ્ । ૨ તેનેતિ સર્વજ્ઞેન । તાવન્માત્રેણેતિ કવલાહારસમ્બન્ધમાત્રેણેવ । કિન્તુ ક્ષયોપશમેનૈવ । સર્વજ્ઞસ્ય ત્વિન્દ્રિયજ્ઞાનકર્મ સર્વથા ક્ષીણમ્ । અન્યથેતિ ઈન્દ્રિયજ્ઞાનકર્મણિ અક્ષીણે સતિ । તદ્ધ્યાનસ્યેતિ કેવલિધ્યાનસ્ય । કેવલિનઃ શૈલેશીત્તરમ્માન્ [પ્રાગ્] ધ્યાનાનન્યુગમાન્ । તત્ર ત્ત કવલાહારાસ્વી-કારાન્ । અન્યથેતિ અસ્માશ્ચતત્તે । યત્તદ્વિષ્ણુત્વેતિ ધ્યાનાન્તરાયઃ । અધ્યાન્યેવામિત્યાદિ । સેતિ જુગુપ્સા । તેવામિતિ અન્યેષાં માનવાદીનામ્ । તન્નાગન્યમિતિ ભગવન્તિરાવરણાત્ । તેવામિતિ

૧ દ્વિતીયપરિચ્છેદરમ્ભલસંહયા-મુ । ૨ મુદ્રિતે આહારકાર્યમિતિ પાઠઃ । ૩ સાર્વજ્ઞ્યેન ઇતિ મુદ્રિતે ।

अमरेन्द्रादीनाम् । तद्धेतुरिति जुगुप्साकारणम् । तत एवेति सातिशयत्वादेव । तन्नीहारस्येति सर्वज्ञनीहारस्य । तत्करणादिति नीहारकरणात् । तद्भावादिति रिरंसानिद्राभावात् ।

तन्नेत्यादि । तस्येति कवलाहारस्य । तेनेति सर्वज्ञत्वेन ।

§४ नापि सहचरादि, यतस्तत्सहचरं छद्मस्थत्वम्, अन्यद् वा निगदेत् ? न तावदाद्यम्, उभयवाद्यविवादास्पदत्वेनासिद्धेः । अस्मदादौ तथादर्शनात् तत्साहचर्यनियमोपगमे गमनादेरपि तत् सहचरं स्यात् । अन्यत्तु करवक्त्रचालनादि भवति तत्सहचरम्, न तु केवलित्वेन विरुद्धम् । एवमुत्तरचरादिकमपि न केवलित्वेन विरुध्यते । इति स्थितं कवलाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोधादिति हेतुः सिद्धिवधूसंबन्धबन्धुर इति ॥ २७ ॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां प्रत्यक्षस्वरूप-
निर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

§४ वणी, कवलाहारना सहचरादि पणु सर्वज्ञत्वना विरोधी नथी कारणु के अमे तमने पूछीये छीये के-कवलाहारनुं सहचर छद्मस्थपणुं छे के भीनुं कांछे ? पडेते पक्ष तो कही शकशो नही कारणु के वादी प्रतिवादी उलयने केवलीमां छद्मस्थपणुं मान्य नथी. आपणुमां आहार साथे छद्मस्थपणुनुं साहचर्य जेवामां आवे छे, माटे सर्वत्र कवलाहार साथे छद्मस्थत्वनुं साहचर्य होपुं जेछे ये जेवो नियम स्वीकारशो तो गत्यादिक्रियाजोमां पणु छद्मस्थत्वनुं साहचर्य मानपुं पडशे. हाथमुष विगेरेनुं हुलन यलन आदि अन्य पदार्थनो कवलाहारमां सहचर छे ते लजे होय पणु सर्वज्ञत्व साथे तेनो विरोध नथी. जे न प्रमाणे कवलाहारना उत्तरचरादि पणु सर्वज्ञत्व साथे विरोधी नथी. आथी करी 'कवलाहार अने सर्वज्ञत्वनो अविरोध होवाथी' जेवा अमारा हेतुनी सिद्धिनो निश्चय थयो. २७.

जे प्रमाणे 'प्रमाणनयतत्त्वालोके' नामना ग्रंथनी श्री. रत्नप्रभाचार्य महाराज विरचित 'रत्नाकरावतारिका' नामनी लघुटीकाना प्रत्यक्ष स्वभावनो निर्णय नामना भील परिच्छेदनो श्री रेवतायल चित्रकूटादि प्राचीन (लणुं) तीर्थोद्धारक श्री विजयनीतिसूरीस्वरजना शिष्याणु मुनि मलयविजयलजे स्वअभ्यास समये करेल गुर्जर भाषानुवाद पूणुं थयो.

(टि०) अस्मदादावित्यादि । तथेति आहारच्छद्मस्थत्वयोः साहचर्यावलोकनात् । तत्साहचर्येति सर्वज्ञेऽपि च्छद्मस्थत्वसाहचर्यनिश्चये सति । तदिति च्छद्मस्थत्वम् ॥२७॥

इति श्रीसाधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यप० ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥श्री॥

રત્નાકરાવતારિકાનાં ટિપ્પણો

પ્રથમ પરિચ્છેદ

૧. ૮ 'સિદ્ધયે' આ મંગળ શ્લોકની 'શતાર્થી' નામે ટીકા જિનમાણિક્ય ગણિયે રચી છે. નામ શતાર્થી છે પણ આમાં આ એક જ કારિકાના બુદ્ધા બુદ્ધા ૧૧૧ અર્થ કરવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે—વર્ધમાન જિનની સ્તુતિ ૧૨, સિદ્ધાર્થનૃપ ૧, ત્રિશલા ૧, ગૌતમ ૧, નન્દિવર્ધન ૧, ઋષભથી માંડી વર્ધમાન સુધીના ૨૪ તીર્થંકરો ૨૪, વૃષભ, વર્ધમાન, ચન્દ્રાનન અને વારિષેણ આ ચાર શાશ્વત તીર્થંકરો ૪, શત્રુજયતીર્થ ૧, રૈવતગિરિ ૧, સાધારણ જિન ૬, સિદ્ધ ૨, આચાર્ય ૧, ઉપાધ્યાય ૧, સર્વ સાધુ ૮, વાચનાચાર્ય ૨, સ્વગુરુ ૨, વાણી ૧, જિનધર્મ ૨, સિદ્ધાન્ત ૩, સિદ્ધિ ૧, શ્રાદ્ધ ૨, સામાન્ય વ્યવહારી ૨, બ્રહ્મા-વિદ્યાતા ૩, વિષ્ણુ-નારાયણ ૫, ભાવી તીર્થંકર તરીકે વિષ્ણુ ૧, શિવ ૨, પાર્વતી ૩, સૂર્ય ૨, ચંદ્ર ૧, રાજા ૧, પ્રદીપ ૩, અગ્નિ ૧, કામ ૧, પિક ૧, મેઘ ૧, સહકાર ૧, નિમ્બ ૧, વાત ૧, રાત્રિ ૧, શલભ ૧, શરાવ ૧, અને સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ ૧. આ કૃતિ હજી છપાઈ નથી, આ કૃતિને અંતે જિનમાણિક્યના શિષ્ય વિજયે રચેલા પ્રશસ્તિ આપવામાં આવી છે. તેની રચના તેમણે ૧૫૩૬ વિક્રમ સંવતમાં કરી છે. આથી શતાર્થીની રચના પણ એ જ વર્ષમાં પૂરી થઈ હશે તેમ માની શકાય. આની હસ્તપ્રત અમદાવાદના ડહિલાના ઉપાશ્રયના હસ્તપ્રત ભંડારમાં છે. અને તેનું મુદ્રણ લા. દ. વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ તરફથી શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુતમાં સિદ્ધિ શબ્દના અનેક અર્થો છે—સમગ્ર પ્રકારની લૌકિક સંપત્તિ ગ્રન્થની સમાપ્તિ, વાચકને થતી ગુપ્તિ અને તે દ્વારા મુક્તિ.

૧. ૧૦ 'દિગમ્બરસ્ય' અહીં સૂચવેલ દિગમ્બર તે કુમુદચન્દ્ર છે અને વાદી દેવસૂરિ અને કુમુદચન્દ્રનો વાદ મહારાજાધિરાજ જયસિંહ દેવની સમક્ષ થયો હતો એમ પંડિત જ્ઞાનચંદ્રે ટિપ્પણમાં ખુલાસો કર્યો છે. આનું સમર્થન તાડપત્રની એક હસ્તપ્રતની કાષ્ઠ પૃષ્ઠિકામાં દોરેલા ચિત્ર ઉપરથી તથા ચશ્ચન્દ્રકૃત મુદ્રિત-કુમુદચન્દ્ર નામના નાટકમાથી પણ મળે છે. આથી વાદી દેવસૂરિનો દિગમ્બરાચાર્ય કુમુદચન્દ્ર સાથે વાદ થયો હતો એ હકીકત સાચી જણાય છે.

૪. ૪. 'લહ્યમાણ'—આ પ્રથમ વિશેષણનો સરાંશ છે કે—સમુદ્ર રત્નાદિ અનેક પદાર્થો અને તેને સંઘરનાર જલથી યુક્ત હોય છે, તેમ આ સ્થાદ્વાદરત્નાકર નામનો ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ વિવિધ પ્રમેયરૂપ પદાર્થો અને તેને સંઘરનાર શબ્દોથી સંપન્ન છે. આ શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રમાં જે પદાર્થોનું વર્ણન છે તે અતિ ગંભીર છે. અને તેના પ્રતિપાદક જે શબ્દો છે તે પણ અભિપ્રેત અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા હોવાથી નિર્દોષ છે.

૪. ૪. 'તત્ત્વ ઇતો'—આ ખીલ વિશેષણનો સારાંશ છે કે—સમુદ્ર ઉછળતા તરંગોની નવી નવી રચના—આકૃતિથી મનોહર હોય છે. તેમ આ અન્યરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ તેમાં નિરૂપાતા અનેક પ્રમેયોને કારણે મનોહર છે.

૪. ૫ 'અતુલફલ'—આ તીલ વિશેષણને સાર છે કે—સમુદ્ર શ્રેષ્ઠ ફળવાળા આગમ-વૃક્ષોથી યુક્ત વનોના નિકુલોથી યુક્ત હોય છે, તેમ આ અન્યરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ નિરુપમમોક્ષ રૂપ ફળ આપનાર આગમો—શાસ્ત્રોના પરિચ્છેદ-પ્રકરણોથી યુક્ત છે.

૪. ૬. 'નિરુપમ'—આ ચોથા વિશેષણનો ભાવ છે કે—સમુદ્ર મોટા વહાણો દ્વારા કુશળ વહાણવટીઓથી જોડાય તો પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવા અપૂર્વ રત્નો આપે છે તેમ આ અન્યરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ બુદ્ધિ-સમ્યગ્જ્ઞાન રૂપ મહાયાનથી જોડાય તો ક્ષપકશ્રેણિગત ક્ષાયિકભાવના ચારિત્રમાર્ગના વ્યાપારમાં તત્પર પુરુષોને પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવું મોક્ષ રત્ન અર્પણ કરે છે.

૪. ૭. 'ક્વચન' આ પાંચમાં વિશેષણનો સારાંશ છે કે—સમુદ્ર કોઈ-કોઈ સ્થળે પરવાળાની જાળોને કારણે દુર્ગમ છે. તેમ આ અન્યરૂપ અલૌકિક સમુદ્ર પણ અહિં તહિં વેરાયેલા સમાસ પ્રધાન નિર્દોષ ગદ્યની જાળોને કારણે દુર્ગમ છે.

૪. ૭. 'ક્વચન સુકુ' આ છઠ્ઠા વિશેષણનો ભાવાર્થ છે કે—સમુદ્ર કોઈ સ્થળે સુકોમળ લીસાં અને ઘાટીલાં તથા કાન્ત-મનોહર હોઈ આંખને આરે તેવાં મોતીઓના સમૂહથી યુક્ત હોય છે. તેમ આ અન્યરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ કોઈ-કોઈ સ્થળે માધુર્ય અને પ્રસાદગુણ હોવાથી સુકુમાર હૃદયગમ કાન્ત-ચમત્કાર હોવાથી મનોહર અને વ્યુત્પન્ન બુદ્ધિ-સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જાણી શકાય તેવા હોવાથી તેજસ્વી એવા અનેક પ્રલોકોથી ભરપુર છે.

૪. ૮. 'ક્વચિદ્વને' આ સાતમાં વિશેષણનું તાત્પર્ય આવું છે—સમુદ્રમાં તરંગો પર્વત ળની જાય છે. અને તેથી અથડાઈને ત્રાસ પામી લાગી જતાં મગરોનો સમૂહ પણ તેમાં હોય છે—તેમ આ અન્યરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે અનેકાન્તવાદના આધારે થયેલ અનેક વિકલ્પરૂપ તરંગો—અકાટ્ય એવા દ્વંષણો પર્વતો રૂપ ળની જાય છે. અને તેથી ત્રાસ પામવાને કારણે આશી જતાં—ચૂપ થઈ જતાં અનેક પરતીર્થિકોરૂપ મગરમચ્છો એમાં નજરે પડે છે.

૪. ૧૦. 'ક્વચિદ્વગત્' આ આઠમાં વિશેષણના અનેક અર્થો આ પ્રમાણે થઈ શકે છે. (૧) સમુદ્રમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ઉછળતા-ગુલાટ ખાતા મોટાં મત્સ્યોનાં પૂછડાઓનાં પૂછડાટથી ઉંચે ઉછળતા જલણિન્દુઓ જ્યારે સૂર્યમંડલને સ્પર્શે છે ત્યારે છમ્મ પેવો અવાજ થાય છે અને તે સમાપ્ત-શાંત થઈ જાય છે. તેમ આ અન્યરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં કોઈ કોઈ સ્થળે પદ્માભાસાદિ સમસ્ત દોષોથી યુક્ત અનુમાન-વસ્તુનું કથન કરનાર વાહીને તેના કથનમાં દોષ ળતાવવામાં આવે ત્યારે આમ તેમ પાંડાટ ખાઈ તે નવનવાં અનુમાન કરે, કે કથિત અનુમાનમાં નવાં વિશેષણ આપે ત્યારે બુદ્ધિને નર્તકી બનાવનાર અસાધારણ-ધુરંધર પંડિતો અકાર પૂર્વક તેને કારે છે ત્યારે તેના જળડાટથી જે શુંકનાં જિન્દુઓ ઉટે છે તે વિદ્-મંડલરૂપ સૂર્ય મંડલમાં હાસ્ય રૂપ છમકારો આપી જાય છે અને શાંત થઈ જાય છે.

(૨) સમુદ્રમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ઉછળતાં મોટા મોટા મત્સ્યોનાં પુંજડાના પછડાટથી પાણીના મોટા મોટા ધિન્દુઓ ઉંચે ઉછળી સૂર્યમંડળમાં છમકારો જન્માવે છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ સમુદ્રમાં પણ પોતે માની લીધેલ નિર્દોષ અનુમાનના પ્રયોગના કારણે વાદી ઉદ્દલસિત-આનંદિત થઈને હાથ પગ પંછાડે છે. અને ચદ્વાતદ્વા ખોલવારૂપ વિરુદ્ધાચરણ કરે છે. ત્યારે તેના મુખમાંથી ઉડતા શુક્રને લીધે વિદ્રન્મંડલરૂપ સૂર્યમંડલમાં ઘડીભર હાસ્યરૂપ મોજનો છમકારો ફરી વળે છે,

(૩) સમુદ્રમાં આમ તેમ ઉછળતા મોટા મોટા માછલાઓને કારણે ઉંચે ઉડતા જલ ધિન્દુઓના વડે સૂર્યમંડલમાં છમકારા થાય છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં પણ જ્યારે ગ્રન્થકાર એક પછી એક નિર્દોષ અનુમાન-હેતુનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે પરપ્રવાદીઓ આમ તેમ ઉછાળા મારે છે; આથી વિદ્રત્પરિષપદ્ રૂપ સૂર્યમંડલમાં હાસ્યનું મોજુ ફરી વળે છે, અર્થાત્ છમકારો થઈ જાય છે.

૪. ૧૨. 'ક્વાપિ' આ નવમાં વિશેષણનો લાવાર્થ આ પ્રકારે છે- (૧) સમુદ્ર કોઈ કોઈ સ્થળે ગ્રન્થ મહિધર સર્પોથી ભયંકર હોય છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં પણ જ્યારે અન્ય દાર્શનિકોની યુક્તિનું ખંડન થઈ જાય છે ત્યારે ક્રોધાવેશને કારણે તેઓ ભયંકરરૂપ ધારણ કરે છે.

(૨) સમુદ્ર કોઈ સ્થળે મહિધર સર્પને માટે પણ ભયંકર હોય છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ અન્ય દાર્શનિકોની યુક્તિઓનું ખંડન કરતો હોઈ તેમને માટે ભયંકર છે,

૪. ૧૪. 'સ્વાદ્વાદરત્નાકર' આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ પોતાનાં ગ્રન્થનું નામ સ્વાદ્વાદરત્નાકર રાખ્યું છે. આથી પ્રેરાઈને આચાર્ય રત્નપ્રભે અહિં તેની સમુદ્રના રૂપક વડે પ્રશંસા કરી છે. અહીં નંદી સૂત્રમાં સંઘની સમુદ્રના રૂપક વડે જે સ્તુતિ કરી છે, તે યાદ આવે છે—

મહં ઘિહ્વેલાપરિગયસ્સ સજ્ઞાયજોગમગરસ્સ ।

અક્ષોમસ્સ મગવઓ સંઘસમુદ્દસ્સ હંદસ્સ ॥ ૧૧ ॥

૪. ૧૭ 'પ્રમાણનય'—મૂળ ગ્રન્થનું નામ 'પ્રમાણનયતત્વાલોક' છે. પણ ઘણીવાર તેની ટીકા 'સ્વાદ્વાદરત્નાકર' તું વિશેષણ 'અલંકાર' તેના નામ સાથે જોડી દેવાની ભૂલ થાય છે.

૬. ૮ 'તત્ર ચેહ' ગ્રન્થારંભે પરાપર શુરુ પ્રવાહના સ્મરણના સમર્થન માટે ભુઓ તત્ત્વો ૦ પૃ. ૧

૬. ૧૦ 'અપકારિણઃ'— યદ્યપિ બૃહદ્વૃત્તિમાં મંગલ શ્લોકની અપકારિણા સ્મરણપરક વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી છતાં પણ અહીં તેવી વ્યાખ્યા કેમ કરવામાં આવી તેનો ખુલાસો ટીકાકારે આગળ પૃ. ૧૨ માં કર્યો છે.

૬. ૧૪. 'રાગદ્વેષ' ઇત્યાદિ મંગલ શ્લોકની તુલના પૂજ્ય પાદકૃત મંગલ શ્લોક સાથે કરવા જેવી છે—

“मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभृताम् ।

ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्गुणलब्धये ॥” सर्वार्थसिद्धि

७. १५ ‘तार्थस्य’—तीर्थं शब्दनी व्याख्या विशेषावश्यकं लाप्यमां आचार्यं
जिनलक्षणेषु क्षमाश्रमणेषु आ प्रमाणे कुरी छे—

तिज्जइ जं तेण तर्हि तओ व तित्थं तयं च दव्वम्मि ।

सरियाईणं भागो निरवायो तम्मि य प्रसिद्धे ॥१०२६॥

तरिया तरणं तरियव्वं च सिद्धाणि तारओ पुरिसो ।

वाहोडुवाइ तरणं तरणिज्जं निन्नयाईयं ॥ १०२७ ॥

देहाइतारयं जं वज्जमलावणयणाइमत्तं च ।

णेगंताणच्चंतियफलं च तो दव्वतित्थं तं ॥ १०२८ ॥

इह तारणाइफलयं ति ण्हाणपाणावगाहणाईहिं ।

भवतारयं ति केई तं नो जीवोवघायाओ ॥ १०२९ ॥

सूणंगं पि व तमुदूहलं व न य पुण्णकारणं ण्हाणं ।

न य जइजोगं तं मंडणं व कामंगभावाओ ॥१०३०॥

देहोवगारी वा तेण तित्थमिह दाहनासणाईहिं ।

महुमज्जवेस्सादओ वि तो तित्थमावन्नं ॥ १०३१ ॥

भावे तित्थं संघो सुयविहियं तारओ तर्हि साहू ।

नाणाइतियं तरणं तरियव्वं भवसमुदोऽयं ॥ १०३२ ॥

जं नाण-दंसणचरित्तभावओ तव्विवक्खभावाओ ।

भवभावओ य तारेइ तेण तं भावओ तित्थं ॥ १०३३ ॥

तह कोहलोहकम्ममयदाहतण्हामलावणयणाई ।

एगतेणच्चंतं च कुणइ य सुद्धिं भवोघाओ ॥ १०३४ ॥

धृत्यादिः

७. २१ ‘अष्टमहाप्रातिहार्यादि’—द्वेषकृत आठ प्रातिहार्यो आ छे—

“अशोकैवृक्षः सुरपुष्पैवृष्टिर्दिव्यो ध्वनिश्चार्मरमासनं च ।

भाष्मंडलं हुन्दुभिरार्तपत्रं सत्प्रातिहार्याणि जिनेश्वराणाम्”

—आचार्यं हरिलक्ष्मणकृत नंदी वृत्तिमां पृ. ४ मां

आ श्लोक उद्धृत छे.

सद्धर्मपुंडरीकमां तथागतकृत प्रातिहार्यं नुं वर्णन करतां कर्तुं छे छे—

“અથ સ્વલુ તસ્યાં વેલાયાં ભગવતો ભૂવિવરાન્તરાદૂર્ણાકોશાદેકા રસ્મિ નિશ્ચરિતા સા પૂર્વસ્યાં દિશિ અઘ્રાદશવુદ્ધક્ષેત્રસહસ્રાણિ પ્રસુતા । તાનિ ચ સર્વાણિ બુદ્ધક્ષેત્રાણિ તસ્યા રસ્મેઃ પ્રમયા સુપરિસ્ફુટાનિ સંદૃશ્યન્તે સ્મ યાવદવીચિર્મહાનિરયો યાવચ્ચ ભવાગ્રમ્ ।” ઇત્યાદિ પૃ૦ ૩.

તે જ અન્યમાં અન્યત્ર તથાગતો દ્વારા જિહ્વેન્દ્રિયને વિસ્તારી સમગ્ર લોકસ્પર્શ દાખવ્યો છે—પૃ. ૨૨૯. આ ઉપરથી જણાય છે કે જૈન પરંપરામાં પ્રાતિહાર્યો દેવકૃત છે જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરામાં સ્વયં તથાગત કૃત છે. અન્યત્ર બૌદ્ધ અન્યોમાં પ્રાતિહાર્યના ઋદ્ધિ પ્રાં, આદેશના પ્રાં, અનુશાસની પ્રાં—આવા ત્રણ ભેદો પણ બતાવ્યા છે. આમાં પણ ક્રમે પોતાની ઋદ્ધિનું પ્રદર્શન, ખીબનાં મનની વાત બહુવાની શક્તિનું પ્રદર્શન અને ખીબને નિર્દોષ બનાવી દેવાની શક્તિનું પ્રદર્શન એ પ્રાતિહાર્યો ગણાયા છે. વિશેષ માટે બુદ્ધો—બુદ્ધિસ્ત ઠાઈ ધિ ડ સંસ્કૃત ડિક્ષરીમાં ‘પ્રાતિહાર્ય’ શબ્દ.

૮. ૯. ‘મૂલાતિશયાઃ’—અતિશયોનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. તીર્થંકરના શરીરના વિશેષ લક્ષણો, તેમની લાધાના વિશેષ અતિશયો અનેક ગણાવવામાં આવે છે.

૮. ૧૪. ‘એતેનૈવ’ તુલના—એતેનાપરગુરુગણધરાદિઃ સૂત્રકારપર્યન્તો વ્યાખ્યાતઃ, તસ્યૈકદેશવિદ્યાસ્પદત્વેન દેશતો ધાતિસંઘાતનત્વસિદ્ધેઃ સામર્થ્યાદિપરગુરુત્વોપપત્તેઃ” તશ્લો ૦ પૃ૦ ૧

૯. ૨૬ ‘મદ્દો’ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે લક્ષ્મણે ‘નૈષ્કર્મ્યમીમાંસાકૃત્’ કહ્યો છે અને પ્રભાકરને ‘સકર્મમીમાંસાકૃત્’ કહ્યો છે તેનો આધાર શો છે તે જણાયું નથી. વળી એક નવી હુકીકત પણ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે એ ઉમેરી છે કે પ્રભાકરનું ખીબું નામ દુર્ગસિંહુ છે, આ પણ સંશોધનીય છે.

૯. ૩૨ ‘તેનાન્યા’—આ કારિકા પ્રમાણવાર્તિકમાં ૩ ૧૩૩૫૦ અને ૧૩૪ ૩૦ છે.

૧૨. ૧૨. ‘આગમવશાત્’ આગમ જ્ઞાન વિના શાસ્ત્ર રચનાનો સંભવ નથી આવું દૃઢ મન્તવ્ય આચાર્ય વિદ્યાનંદે સ્થાપ્યું છે. તેનો જ અહિ પ્રતિષ્ઠા છે—

“સમ્યગ્બોધ એવ વક્તુઃ શાસ્ત્રોત્પત્તિજ્ઞાતિનિમિત્તમિતિ ચેન્ન । તસ્ય ગુરુપદે-શાયત્ત્વાત્” ઇત્યાદી તશ્લો ૦ પૃ. ૧.

૧૩. ૧ ‘નનુ ચદિહ’—આ કંડિકામાં જે શંકા ઉપસ્થિત કરવામાં આવી છે તે આચાર્ય ધર્મકીર્તિના ન્યાયણિંદુની ધર્મોત્તર કૃત ટીકામાંથી લેવામાં આવી છે—બુદ્ધો ધર્મો ૦ પૃ૦ ૧૪; વળી બુદ્ધો તત્ત્વપં ૦ પૃ૦ ૨. આના જેવા જ પૂર્વોત્તર પક્ષો ન્યાયાવતારની સિદ્ધિ કૃત ટીકાના પ્રારંભમાં લેવામાં આવે છે.

૧૫. ૧. ‘ઇદં ચ વાક્યમ્’ દાર્શનિકોએ આદિવાક્ય વિષે જે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે તેનું નિરૂપણ મેં અન્યત્ર કયું છે તે બેબું—ન્યાયાદિ ૦ પૃ૦ ૧૨૨

૧૬. ૪ 'શબ્દાર્થયોઃ' શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક સંબંધ નથી પણ સાંકેતિક છે એવો મત ન્યાયસૂત્રમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે.—બુચ્યો ન્યાયસૂત્ર ૨. ૧. ૫૨-૫૭ । શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક નિત્ય સંબંધ છે એવો મત મીમાંસકોનો છે જૈમિનિ ૧.૧.૫; અને વૈયાકરણ ભટ્ટુરિનો પણ એવો જ મત છે— 'નિત્યાઃ શબ્દાર્થસંબન્ધાઃ' વાક્ય ૦ ૧. ૨૩, જ્યારે ખૌદ્દોએ શબ્દ અને અર્થનો કોઈ સંબંધ જ માન્યો નથી. પણ અપોહવાદની સ્થાપના કરી છે. બુચ્યો પ્રવાસ્વો ૦ કા ૦ ૪૨- ૧૮૭ ; તત્ત્વ ૦ કા ૦ ૮૬૭-૧૨૧૨ ।

૨૦.૩૬. 'દ્વિષ્ઠસંબન્ધ'—આ કારિકાઈ પ્રમાણવાતિકલાખ્યનું છે. ૨.૧.૩. તેનું ઉત્તરાર્ધ છે—'દ્વયસ્વરૂપગ્રહણે સતિ સંબન્ધવેદનમ્ ।'

૨૪. ૧૪. 'વિકલ્પયોનયઃ' આ કારિકા દિગ્નાગના પ્રમાણસમુચ્ચયની છે. બુચ્યો અનેકા ૦ પૃ ૦ ૩૩૪

૨૬. ૭. 'અર્થસંદેહોત્પાદન'—આ મત ધર્મોત્તરનો છે. 'અશ્રુતે પ્રકરણે કથિતાન્યપિ ન નિશ્ચીયન્તે । ઉક્તેષુ ત્વપ્રમાણકેન્વપ્યભિધેયાદિપુ સંશય ઉત્પદ્યતે । સંશયાચ્ચ પ્રવર્તન્તે । અર્થસંશયોપિ હિ પ્રવૃત્યક્લં પ્રેક્ષાવતામ્ । અનર્થસંશયોપિ નિવૃત્યક્લમ્ । અત પવ શાસ્ત્રકારેણૈવ પૂર્વ સંબન્ધાદીનિ યુજ્યન્તે વક્તુમ્ ।' ધર્મો ૦ પૃ ૦ ૧૩ । હેતુઆ ૦ પૃ ૦ ૨૪૦ । આના ખંડન માટે બુચ્યો હેતુ ૦ પૃ ૦ ૨, તત્ત્વો ૦ પૃ ૦ ૪ ।

૨૭. ૧૭ 'અર્ચટ'— હેતુગિન્દુના ટીકાકાર અર્ચટનો આ મત છે તે માટે બુચ્યો હેતુ ૦ પૃ ૦ ૨, ૨૭ । તેના ખંડન માટે—તત્ત્વો ૦ પૃ ૦ ૪ બેવું; આ મતનું ખંડન ખૌદ્દ કમલશીલે પણ કર્યું છે—તત્ત્વપં ૦ પૃ ૦ ૬ ।

૨૮. ૧૬ 'રામટઃ' આ રામટ વિષે માહિતી મળતી નથી.

૨૯. ૭ 'શક્તિસ્વભાવ' ઇત્યાદિતું સમર્થન આગળ આવે છે બુચ્યો પરિચ્છેદ ૪ નું દશમું સૂત્ર અને તેની વ્યાખ્યા.

૩૦. ૩૪ 'અદ્ગદ્દહનન્યાય'—આ જ ન્યાય માટે બુચ્યો સ્યાર ૦ પૃ. ૨૦.

૩૧. ૨૩ 'દર્શનસ્ય' જૈન મતમાં જ્ઞાન અને દર્શનનો ભેદ છે. તેમાં દર્શન સામાન્યમાત્રગ્રાહી હોઈ વ્યવહારોપયોગી નથી તેથી તેને પ્રમાણ માનવામાં આવ્યું નથી. મતિજ્ઞાનના ભેદ અવગ્રહને અને ઇલા ને પણ દર્શન કોટિમાં લેવા જોઈએ એવો મત આચાર્ય જિનભદ્ર ગણીએ વ્યક્ત કર્યો છે. વિશેષાંગા ૦ ૫૩૬ । દર્શન શબ્દના વિવેચન માટે બુચ્યો પ્રમાણ ૦ પૃ ૧૨૫ ।

૩૧. ૨૩ 'સન્નિકર્ષ' સન્નિકર્ષ વિષે દાર્શનિકોના જે વિવિધ મંતવ્યો છે તે ખાળતમાં બુચ્યો—ન્યાયાટિ ૦ પૃ ૦ ૧૪૦-૧૪૧ અને એમાં જ સંયોગ વિષે પણ વિવેચના કરવામાં આવી છે— પૃ ૦ ૧૩૭.

૩૧. ૨૪ 'નિર્વિકલ્પક' ખૌદ્દસંમત નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષની સ્થાપના ધર્મકીર્તિએ ન્યાયગિન્દુમાં તથા પ્રમાણવાતિકમાં કરી છે. તે પહેલા પણ દિગ્નાગે કરી હતી પણ તેમાં અક્ષેપમાં છે. જ્યારે ધર્મકીર્તિ અને તેના ટીકાકારોએ આ સ્થાપનાને

વિસ્તારી છે. એ સમગ્રનો સમાવેશ તત્ત્વસંગ્રહ અને તેની ટીકામાં જોવા મળે છે. ન્યાયસૂત્રના અવ્યપદેશ્ય પદ ને આધારે તેના ટીકાકારો પ્રત્યક્ષના એક ભેદ તરીકે નિર્વિકલ્પને પ્રમાણુ સ્વીકારે છે. અને વૈશેષિકો પણ તેનું પ્રામાણ્ય માને જ છે. સાંખ્ય અને વેદાંતને પણ તેનું પ્રામાણ્ય માન્ય છે. આના વિસ્તાર માટે જુઓ-પ્રમીમાં પૃ૦ ૧૨૫.

૩૧. ૨૫ 'સંશય' સંશયાદિનું લક્ષણુ આ જ પરિચ્છેદમાં આગળ આવે છે સૂત્ર ૯-૧૫

૩૧. ૨૬. 'જ્ઞાનાદ્વૈત'—થી પ્રસ્તુતમાં પ્રહ્લવાદ અભિપ્રેત છે એમ ટિપ્પણુકારે કહ્યું છે તેનો આધાર પ્રસ્તુત પ્રકરણુમાં 'જ્ઞાનાદન્યોર્થઃ પરઃ' (સૂત્ર ૧૬) એ સૂત્રની અવતારિકામાં પ્રહ્લવાદનું નિરાકરણુ કરવામાં આવ્યું છે તે છે. આમ કહેવાનું કારણુ એ છે કે જ્ઞાનથી લિન્ન એવા જડ પદાર્થનું અસ્તિત્વ પ્રહ્લવાદી ને માન્ય નથી. અને પ્રહ્લ એ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. પણુ ણીજી રીતે વિચાર કરીએ તો સ્વયં વાદી દેવસૂરિએ આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં 'વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદિનાં મિથ્યાભિનિવેશવ્યુદાસાર્થં પરપદપ્રણયનમ્' આમ કહ્યું છે. આથી વિજ્ઞાનાદ્વૈત અને આદિપદથી ચિત્રાદ્વૈત શૂન્યવાદ અને પ્રહ્લવાદ પણુ અભિપ્રેત છે. આમાંના શૂન્યવાદનું નિરાકરણુ તો સૂત્ર ૧૬ ની અવતારિકામાં કરવામાં આવ્યું જ છે. પણુ યોગાચાર ઔદ્ધસંમત વિજ્ઞાનાદ્વૈતનું સ્વતંત્ર નિરાકરણુ અવતારિકામાં સૂત્ર ૧૬ માં નથી તેથી ટિપ્પણુકારે જ્ઞાનાદ્વૈતનો શબ્દાર્થ પ્રહ્લવાદ કર્યો પરંતુ રત્નાકરમાં તો સૂત્ર ૧૬ મામાં પ્રથમ વિજ્ઞાપ્તિમાત્રવાદ (પૃ. ૧૪૮) ને ઔદ્ધનો છે, તેનું નિરાકરણુ કર્યું છે. આજ મત વિજ્ઞાનાદ્વૈત નામે ઓળખાય છે. ત્યાર પછી ચિત્રાદ્વૈત (પૃ. ૧૭૨) નું, શૂન્યવાદનું (પૃ. ૧૭૬) અને છેવટે પ્રહ્લવાદનું ખંડન કર્યું છે. આ વસ્તુને ઉપસંહારમાં રત્નાકરમાં, આ રીતે મુકી છે.

“જ્ઞાનાદ્વૈતં નિરસ્તં તદનુવિદલિતશ્ચિત્રવિજ્ઞાનવાદઃ ।

શૂન્યં નિઠ્ઠનમસ્યાપ્યુપરિ પરિહતાનન્તરં વ્રહ્મવાર્તા ॥”

ઈત્યાદિ—પૃ. ૨૧૦. આ ઉપરથી સિદ્ધ એ થાય છે કે અવતારિકાનું લઘુટીકા નામ સાર્થક છે. ખરી વાત એવી છે કે શૂન્યવાદનાં ખંડનમાં ને બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે તે સર્વ સાધારણુ છે. આથી બહુ વિસ્તારમાં જવાની આવશ્યકતા લઘુ ટીકામાં જણાઈ નથી. અવતારિકાકારે પણુ 'જ્ઞાનાદ્વૈતાદિમત' એ કહી આદિ પદથી ણીજી પણુ જેનો ઉલ્લેખ કે ખંડન તેમણે નથી કર્યું તે સૌ તેમને અભિપ્રેત તો છે જ—એમ સૂચ્યું છે.

૩૧. ૨૬. 'નિત્યપરોક્ષવુદ્ધિવાદિનામ્' મીમાંસકોના આ મતના નિરાકરણુ માટે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદના સૂત્ર ૧૮ ની અવતારિકા પૃ ૧૧૦.

૩૧. ૨૭ 'વક્રાત્મસમ—ઈત્યાદિ યોગોના મત વિષે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદની અવતારિકા સૂત્ર ૧૮ પૃ. ૧૦૫.

૩૧. ૨૮. 'અચેતન' સાંખ્યોના 'જ્ઞાન અચેતન છે'—એ મતનું નિરાકરણ સ્વતંત્ર ભાવે અવતારિકામાં નથી. માત્ર નૈયાયિકના ખંડન પ્રસંગે જ્ઞાન જડ ન હોઈ શકે એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે (પૃ. ૧૦૬). આ માટે સાંખ્યસંમત ઇન્દ્રિય આદિની વૃત્તિના પ્રામાણ્યના સમર્થન માટે સાંખ્યકારિકા ૨૮ અને તેની ટીકાઓ અને તે મતના ખંડન માટે જુઓ, સ્યાર૦ પૃ. ૭૨ અને ન્યાયકુ૦ પૃ ૪૦

૩૨. ૨૪ 'અર્થોપલબ્ધિહેતુત્વ' આ ન્યાયસંમત પ્રમાણુ લક્ષણનું મૂળ ન્યાયભાષ્યમાં છે—૧. ૧. ૩.

૩૨. ૨૬ 'ઈન્દ્રિય' ઇન્દ્રિય અને તેના સ્વરૂપ અને ભેદો વિષે વિવરણ માટે જુઓ પ્રમીમા૦ પૃ. ૩૮

૩૨. ૨૬ 'લબ્ધિલક્ષણ' આચાર્ય વિદ્યાનન્દને લબ્ધિરૂપ ઇન્દ્રિય પ્રમાણુ સંમત છે અને લબ્ધિ એટલે તે અર્થગ્રહણકારા શક્તિ એમણે માની છે.

“તતોડર્થગ્રહણાકારા શક્તિર્જ્ઞાનમિહાત્મનઃ ।

કરણત્વેન નિર્દિષ્ટા ન વિરુદ્ધા કથંચન ॥” તપ્સો ૧. ૧. ૨૨.

એ બાબતમાં વાહી દેવ સૂરિ પોતાની અસંમતિ દર્શાવે છે—સ્યાર૦ પૃ૦ ૫૩

૩૨. ૩૨. 'મૌતિકમેવ' ઇન્દ્રિયો ભૌતિક જ છે—આ મત ન્યાય-વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા અને જૌદ્ધને પણ માન્ય છે. પ્રમીમા પૃ ૪૦

૩૪. ૧૪. 'મનસઃ'—મનને આણુ માનનાર વૈશેષિક, નૈયાયિક, પૂર્વમીમાંસક, સાંખ્ય-યોગ અને વેદાન્ત છે. મન વિષે વિધારે વિવરણ માટે જુઓ. પ્રમીમા પૃ. ૪૨.

૩૫. ૨૦ 'અનધિગતાર્થ' ઇત્યાદિ મીમાંસકોને માન્ય પ્રમાણુના લક્ષણ વિષે વિશેષ વિચાર માટે જુઓ 'પ્રમીમા' પૃ. ૫.

૩૬. ૧૬. 'ધારાવાહિ'—એમાં વિષય તેનો તે જ રહે અને જે જ્ઞાન લંબાયા કરે જેમકે 'આ ઘટ છે' 'અ ઘટ છે' એવું સતત ભાન રહ્યા કરે, તે ધારાવાહિ જ્ઞાન કહેવાય છે.

૩૬. ૩૧. 'પક્ષપ્રતિક્ષેપ'—પક્ષાભાસના ત્રણ પ્રકારો માટે આગળ પરિચ્છેદ ૬ ના સૂત્રો ૩૮—૪૬ જુઓ.

૩૮. ૩ 'હૈતોઃ' હેત્વાભાસોના વિવરણ માટે આગળ પરિ. ૬ ના ૪૭—૫૭ સૂત્રો જુઓ.

૩૮. ૧૩. 'આશ્રયાસિદ્ધિ-અધિકરણાસિદ્ધિ' ના વિવરણ માટે જુઓ, અવતારિકા પરિ. ૬ સૂ. ૫૧.

૫૧. ૧૪ 'સુનિશ્ચતા' સર્વજનું બાધક પ્રમાણુ કોઈ નથી એવો નિશ્ચય અવતારિકામાં આગળ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. તેથી અહિં આપેલ આ હેતુ યુક્ત ઠરે છે. જુઓ. પરિ. ૨ સૂત્ર ૨૩.

૩૮. ૧૪ 'ઉદ્દેશ્યતિ'—આ પૂર્વચર હેતુનું ઉદાહરણ છે—પરીક્ષા ૦ ૩. ૬૮
૩૮. ૧૮. 'સ્વાપાત્' આ હેતુ પશ્ચેકદેશાસિદ્ધ છે. તે માટે બુચ્ચો ન્યાય-
બિન્દુ ટીકા ૨. ૫.

૩૮. ૧૯ 'પ્રતિજ્ઞાયૈકદેશાસિદ્ધતા'—ના લક્ષણ માટે બુચ્ચો ન્યાયબિન્દુટીકા
૨. ૨૨.

૪૦. ૧૫. 'વિરુદ્ધતા' વિરુદ્ધહેત્વાભાસના લક્ષણ માટે બુચ્ચો પરિ. ૬.
સૂ ૫૨—૫૩.

૪૦. ૧૬ 'વ્યભિચાર' અનૈકાન્તિક અથવા વ્યભિચારી હેત્વાભાસના લક્ષણ
માટે બુચ્ચો પરિ. ૬. સૂ ૫૪—૫૭

૪૧. ૧૨. 'તદ્દોષ' દષ્ટાંત દોષો માટે બુચ્ચો પરિ. ૬. સૂ. ૫૮—૭૬. પ્રસ્તુતમાં
વૈધર્મ્ય દષ્ટાંત હોવાથી અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકાદિનો નિર્દેશ કર્યો છે. તે માટેના
સૂ ૬૬—૭૬ છે.

૪૩. ૧૨ 'સન્નિકર્ષ'—ન્યાયસૂત્રના વ્યાખ્યાકારોએ સન્નિકર્ષને પણ પ્રમાણ
માન્યું છે તે માટે બુચ્ચો ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૪ અને તેની લાભ્ય-વાર્તિક-તાત્પ-
ર્યટીકા આદિ વ્યાખ્યાઓ. વૈશેષિક દર્શનમાં પણ સન્નિકર્ષને પ્રમાણ માનવામાં
આવે છે. વૈશે. ૩. ૧. ૧૮. સન્નિકર્ષ એ પ્રમાણ નથી તેવો મત સર્વ પ્રથમ
ખૌદ્દોએ વ્યક્ત કર્યો છે અને પછી ખીલઓએ તેનું અનુકરણ કર્યું છે. બુચ્ચો
પ્રમાણસમુચ્ચય અને તેની વૃત્તિ કા. ૧૬ થી અને તેની વ્યાખ્યાઓ તથા પ્રમાણ
વાર્તિક પરિ. ૧. કા. ૩ ની મનોરથનંદી આદિ વૃત્તિ.

૪૪. ૧ 'અસિદ્ધિ'—આથી અસિદ્ધ હેત્વાભાસનો નિર્દેશ અભિપ્રેત છે. તે
માટે બુચ્ચો પરિ. ૬. સૂ ૪૮—૫૧.

૪૪. ૩૦ 'કારકસાકલ્ય' આ મત જ્યંત લટ્ટનો છે તે માટે ન્યાય-
મંજરી (પ્રમાણ) પૃ ૧૨ અને તે મતના અન્યત્ર ણંડન માટે ન્યાયકુસુદયંદ્ર
પૃ ૩૪ અને તેના ટિપ્પણો જોવાં.

૪૪. ૩૧. 'અર્થોપલબ્ધો'—અર્થોપલબ્ધિમાં સન્નિકર્ષ કરણ છે એ મત
ન્યાયવાર્તિકકારે સ્પષ્ટ રૂપે સ્વીકાર્યો છે—બુચ્ચો ન્યાયવાર્તિક પૃ ૫-૬

૪૫. ૨૩. 'સહકારિણઃ'—રૂપને આશુપ જ્ઞાનમાં સહકારી વૈશેષિકોએ માન્યું
છે—બુચ્ચો પ્રશસ્તપાદલાધ્ય કંદલી ટીકા સાથે પૃ ૨૫૧

૪૫. ૨૪ 'નિર્ગુણત્વાત્'—ગુણમાં ગુણ નથી એ વૈશેષિક સિદ્ધાંત માટે
બુચ્ચો વૈશે. ૧. ૧. ૧૬

૪૫, ૨૫, 'યાવદ્દ્રવ્ય'—વૈશેષિકોના આ મત માટે જુઓ ન્યાયકંદલી
૫૦ ૨૫૯

૫૦, ૨૭, 'સંહતસકલ'—આ મતની પુષ્ટિ માટે ધર્મકીર્તિનું પ્રમાણ
વાર્તિક ૨. ૧૨૪ જુઓ.

૫૦, ૩૦, 'પ્રત્યક્ષેણ'—પ્રત્યક્ષના ઐન્દ્રિય આદિ ચાર ભેદો જે પ્રસ્તુતમાં
જણાવ્યા છે તેની વ્યાખ્યા માટે જુઓ ન્યાયખિંદુ-ધર્મોત્તરપ્રદીપ ૧. ૭-૧૧

૫૭. ૧૧ 'અવિસંવાદકત્વમ્' આ સંદર્ભ માટે જુઓ ન્યાયખિંદુ-ધર્મોત્તર
પ્રદીપ ૧. ૧. ૫૦ ૧૭

૬૪. ૨૪ 'વિવેકાલ્પાતિવાદી'—આ પ્રભાકરને લક્ષીને કથન છે. તેના મત
માટે જુઓ, પ્રકરણપંચિકા (કા. વિ. વિ.) ૫૦ ૪૮ અને તેના ખંડન માટે
જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૫૪ થી તેના ટિપ્પણો સાથે.

૭૬. ૨૮ 'શૂન્યવાદિનઃ' શૂન્યવાદના નિરૂપણ માટે નાગાર્જુન કૃત મૂલ-
મધ્યમકકારિકા અને તેની ચંદ્રકીર્તિકૃત ટીકા તથા નાગાર્જુનની સ્વોપજવૃત્તિ સહિત
વિગ્રહવ્યાવર્તની જોવી, અને તેના ખંડન માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર ભાગ ૧. ૫૦ ૧૩૩
થી તેના ટિપ્પણો સાથે જોવો. પ્રસ્તુતમાં જે પ્રકારની પરમાણુ અને સ્થૂલ અર્થ
વિષે વિચારણા કરવામાં આવી છે તે માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહ કા. ૧૯૬૭ થી.

૮૪. ૧૦ 'વિષ્ણો' આ વિચાર માટે જુઓ વસુખંધુકૃત વિજ્ઞાપિતમાત્રતા-
સિદ્ધિ કા. ૧૨.

૮૫. ૧૦. 'અવયવી' અવયવોથી પૃથક સ્થૂલ કોઈ અવયવી છે જ નહિ આ
મતના સમર્થન માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહની કા. ૫૯૨ થી. અને તેના ખંડન
માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૨૩૨ થી.

૯૩. ૧. 'બ્રહ્મવાદિ'—બ્રહ્મવાદની વિસ્તૃત સ્થાપના અને તેના ખંડન માટે
સટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૧૪૭ થી જુઓ. વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદિએ જેમ 'પ્રત્યયત્વાત'
હેતુથી વિજ્ઞાનાદ્વૈતની સિદ્ધિ કરી છે તે જ હેતુને 'પ્રતીયમાનત્વાત' એ રૂપમાં
બ્રહ્મવાદીએ મૂકીને પ્રપચનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરી અર્થાત્ બ્રહ્માદ્વૈત સિદ્ધ કર્યું છે.

૯૯. ૧૬. 'સ્વસ્વ વ્યવસાયઃ' જ્ઞાન સ્વવ્યવસાયી હોવું જોઈએ એવો મત
જૌદ્વૈતોએ વ્યક્ત કર્યો અને તેની દલીલો આપી. જૈનોએ પણ એ મત સ્વીકારી
લીધો છે. આ માટે ધર્મકીર્તિકૃત ન્યાયખિંદુમાં સ્વસ્વવેદન પ્રત્યક્ષ (૧.૧૦) તથા
પ્રમાણવાર્તિકનું તે પ્રકરણ જોવા જેવું છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જે વાત કહેવામાં
આવી છે તે માટે પ્રમાણવાર્તિકની (૨. ૪૨૮) નિમ્ન ધારિકા તુલનીય છે—

“વહિર્મુલ્લં ચ તજ્ઞાનં માત્યથ્રપ્રતિભાસવત્ ।
વુદ્ધેશ્ચ ગ્રાહિકા વિત્તિર્નિત્યમન્તર્મુલાત્મનિ ॥”

આ ઉપરાંત પ્રમાણવાતિકામાં નિમ્ન પ્રકરણો જોવાં ૨. ૨૪૯ થી, ૨. ૪૨૩ થી, ૨. ૪૫૯ થી અને ૨. ૪૮૫ થી. આ સમગ્ર ચર્ચાના વિસ્તાર માટે જુઓ ન્યાય-કુમુદચંદ્ર પૃ. ૧૭૫ થી,

૧૦૯. ૧૧ ‘પ્રામાણ્યમ્’—પ્રામાણ્યનું લક્ષણ અને તેની ઉત્પત્તિ તેમજ સ્થિતિ સ્વતઃ છે કે પરતઃ—આ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર સટિપ્પણ પૃ. ૧૯૫થી

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

૧૨૩.૩ ‘દ્વિમેદમ્’—પ્રમાણનું પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એમ બે લેહમાં વિભાજન એ જૈનોનું આગવું છે. જૈનોએ પ્રમાણના બે લેહ પાડેલ પણ તે પ્રત્યક્ષ ને અનુમાનરૂપે, જૈનોના આ વિભાજન પાછળ તેમની જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષલેહની પ્રક્રિયા રહેલી છે. જુઓ વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા. ૮૮ થી. પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષલેહોમાં જ અન્ય પ્રમાણોના સમાવેશની પ્રક્રિયા માટે જુઓ સટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૫૨૦. ન્યાયકુમુદચંદ્રમાં પ્રત્યક્ષેતર પ્રમાણની સ્થાપના પૃ. ૬૭થી કરવામાં આવી છે. અને સ્મૃતિ આદિ પરોક્ષપ્રમાણોની ચર્ચા ક્રમે કરી પૃ. ૪૦૫ થી છે.

૧૩૪. ૨૫ ‘પ્રાપ્ત્યકારીણિ’—ઇન્દ્રિયોના પ્રાપ્ત્યકારિત્વ અને અપ્રાપ્ત્યકારિત્વની ચર્ચા માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૭૫ થી જુઓ.

૧૬૦. ૧. ‘અવગ્રહ’—અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણા આ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના લેહોના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા. ૧૭૭ થી. તથા તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧. ૧૫ થી.

૧૬૬.૨૨ ‘અવધિજ્ઞાનમ્’—વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા. ૫૬૫ થી આનું વિશેષ વિવરણ જોવું.

૧૬૭. ૭ ‘તિમિરચ્છાયયોઃ’—અંધકાર અને છાયાને આલોકના અભાવ રૂપે માનનાર નૈયાયિક અને વૈશેષિકના મતની સમીક્ષા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૬૬૬ થી.

૧૮૮. ૩ ‘મનઃપર્યાયજ્ઞાનમ્’—ના વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યકલાખ્યગા. ૮૦૬ થી.

૧૮૮. ૧૬ ‘કેવલજ્ઞાનમ્’ ના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યકલાખ્ય ગા. ૮૧૮ થી.

૪૫. ૨૫. 'યાવદ્દ્રવ્ય'—વૈશેષિકોના આ મત માટે જુઓ ન્યાયકંઠલી પૃ ૨૫૯

૫૦, ૨૭, 'સંહતસકલ' — આ મતની પુષ્ટિ માટે ધર્મકીર્તિનું પ્રમાણ વાર્તિક ૨. ૧૨૪ જુઓ.

૫૦, ૩૦, 'પ્રત્યક્ષેણ'—પ્રત્યક્ષના ઐન્દ્રિય આદિ ચાર લેહો જે પ્રસ્તુતમાં જણાવ્યા છે તેની વ્યાખ્યા માટે જુઓ ન્યાયણિંદુ-ધર્મોત્તરપ્રદીપ ૧. ૭-૧૧

૫૭. ૧૧ 'અવિસંવાદકત્વમ્' આ સંદર્ભ માટે જુઓ ન્યાયણિંદુ-ધર્મોત્તર પ્રદીપ ૧. ૧. પૃ ૧૭

૬૪. ૨૪ 'વિવેકાભ્યાતિવાદી' -આ પ્રભાકરને લક્ષીને કથન છે. તેના મત માટે જુઓ, પ્રકરણપંચિકા (કા. વિ. વિ.) પૃ ૪૮ અને તેના ખંડન માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૫૪ થી તેના ટિપ્પણો સાથે.

૭૬. ૨૮ 'શૂન્યવાદિનઃ' શૂન્યવાદના નિરૂપણ માટે નાગાર્જુન કૃત મૂલ-મધ્યમકકારિકા અને તેની ચંદ્રકીર્તિકૃત ટીકા તથા નાગાર્જુનની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત વિગ્રહવ્યાવર્તની જોવી, અને તેના ખંડન માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર ભાગ ૧. પૃ ૧૩૩ થી તેના ટિપ્પણો સાથે જોવો. પ્રસ્તુતમાં જે પ્રકારની પરમાણુ અને સ્થૂલ અર્થ વિષે વિચારણા કરવામાં આવી છે તે માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહ કા. ૧૯૬૭ થી.

૮૪. ૧૦ 'પિષ્ઠો' આ વિચાર માટે જુઓ વસુખંધુકૃત વિજ્ઞાપિતમાત્રતા-સિદ્ધિ કા. ૧૨.

૮૫. ૧૦. 'અવયવી' અવયવોથી પૃથક સ્થૂલ કોઈ અવયવી છે જ નહિ આ મતના સમર્થન માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહની કા. ૫૬૨ થી. અને તેના ખંડન માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૨૩૨ થી.

૯૩. ૧. 'બ્રહ્મવાદિ'—બ્રહ્મવાદની વિસ્તૃત સ્થાપના અને તેના ખંડન માટે સંટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૧૪૭ થી જુઓ. વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદિએ જેમ 'પ્રત્યયત્વાત' હેતુથી વિજ્ઞાનાદ્વૈતની સિદ્ધિ કરી છે તે જ હેતુને 'પ્રતીયમાનત્વાત' એ રૂપમાં બ્રહ્મવાદીએ મૂકીને પ્રપંચતું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરી અર્થાત્ બ્રહ્માદ્વૈત સિદ્ધ કર્યું છે.

૯૯. ૧૬. 'સ્વસ્ય વ્યવસાયઃ' જ્ઞાન સ્વવ્યવસાયી હોવું જોઈએ એવો મત જૌદ્વૈઓ વ્યક્ત કર્યો અને તેની દલીલો આપી. જૈનોએ પણ એ મત સ્વીકારી લીધો છે. આ માટે ધર્મકીર્તિકૃત ન્યાયણિન્દુમાં સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ (૧.૧૦) તથા પ્રમાણવાર્તિકનું તે પ્રકરણ જોવા જેવું છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જે વાત કહેવામાં આવી છે તે માટે પ્રમાણવાર્તિકની (૨. ૪૨૮) નિમ્ન કારિકા તુલનીય છે—

“વહિર્મુલ્કં ચ તજ્જ્ઞાનં માત્યર્થપ્રતિભાસવત્ ।
 વુદ્ધેશ્ચ ગ્રાહિકા વિક્તિર્નિત્યમન્તર્મુલાત્મનિ ॥”

આ ઉપરાંત પ્રમાણવાતિકામાં નિમ્ન પ્રકરણો ભેવાં ૨. ૨૪૯ થી, ૨. ૪૨૩ થી, ૨. ૪૫૬ થી અને ૨. ૪૮૫ થી. આ સમગ્ર ચર્ચાના વિસ્તાર માટે બુદ્ધો ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૧૭૫ થી,

૧૦૯. ૧૧ ‘પ્રામાણ્યમ્’—પ્રામાણ્યનું લક્ષણ અને તેની ઉત્પત્તિ તેમજ સ્થિતિ સ્વતઃ છે કે પરતઃ—આ ચર્ચા માટે બુદ્ધો ન્યાયકુમુદચંદ્ર સંટિપ્પણ પૃ. ૧૬૫થી

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

૧૨૩.૩ ‘દ્વિભેદમ્’—પ્રમાણનું પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એમ બે ભેદમાં વિલાબ્ધન એ જૈનોનું આગવું છે. જૈનોએ પ્રમાણના બે ભેદ પાડેલ પણ તે પ્રત્યક્ષ ને અનુમાનરૂપે, જૈનોના આ વિલાબ્ધન પાછળ તેમની જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદની પ્રક્રિયા રહેલી છે. બુદ્ધો વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા ૦ ૮૮ થી. પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદોમાં જ અન્ય પ્રમાણોના સમાવેશની પ્રક્રિયા માટે બુદ્ધો સંટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૫૨૦. ન્યાયકુમુદચંદ્રમાં પ્રત્યક્ષેતર પ્રમાણની સ્થાપના પૃ. ૬૭થી કરવામાં આવી છે. અને સ્મૃતિ આદિ પરોક્ષપ્રમાણોની ચર્ચા ક્રમે કરી પૃ. ૪૦૫. થી છે.

૧૩૪. ૨૫ ‘પ્રાપ્યકારીણિ’—ઇન્દ્રિયોના પ્રાપ્યકારિત્વ અને અપ્રાપ્યકારિત્વની ચર્ચા માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૭૫ થી બુદ્ધો.

૧૬૦. ૧. ‘અવગ્રહ’—અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા આ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોના વિશેષ વિવરણ માટે બુદ્ધો વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા ૧૭૭ થી. તથા તત્ત્વાર્થશ્લોકવાતિકા ૧. ૧૫ થી.

૧૬૬.૨૨ ‘અવધિજ્ઞાનમ્’—વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા. ૫૬૫ થી આનું વિશેષ વિવરણ બેવું.

૧૬૭. ૭ ‘તિમિરચ્છાયયોઃ’—અધિકાર અને છાયાને આલોકના અભાવ રૂપે માનનાર નૈયાયિક અને વૈશેષિકના મતની સમીક્ષા માટે બુદ્ધો ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૬૬૬ થી.

૧૮૮. ૩ ‘મનઃપર્યાયજ્ઞાનમ્’—ના વિવરણ માટે બુદ્ધો વિશેષાવશ્યકભાષ્યગા. ૮૦૬ થી.

૧૮૮. ૧૬ ‘કેવલજ્ઞાનમ્’ ના વિશેષ વિવરણ માટે બુદ્ધો વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. ૮૧૮ થી.

૧૮૮. ૧૩ 'સકલપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપઃ' ભારતીય દર્શનમાં મીમાંસકોએ પુરુષના સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ કર્યો છે તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ માટે જુઓ ન્યાયક્રમુદ્-ચંદ્ર પૃ. ૮૬ થી.

૧૯૯. ૨૫ 'ભૂભૂઘરાદિ'—આ અનુમાનથી ઈશ્વરના જગત્કર્તૃત્વની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે. આ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયક્રમ પૃ ૯૭ થી. આ મત નૈયાયિક વૈશેષિકોનો છે.

૨૦૧. ૩૧. 'શૈવઃ'—ટિપ્પણકાર જ્ઞાનચંદ્ર ઈશ્વરકર્તૃત્વની ચર્ચા પ્રસંગે તે મત શૈવનો છે તેવો ઉલ્લેખ કરે છે. તે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો શૈવો હતા તે લક્ષ્યમાં રાખીને છે.

૨૧૧. ૧ 'કેવલિનઃ કવલાહારવત્ત્વે'—દિગંબર મતે કેવલી કવલાહાર નથી કરતા. આ મતનું ખંડન આહિ કરવામાં આવ્યું છે. તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર પક્ષ માટે જુઓ ન્યાયક્રમુદ્ચંદ્ર પૃ ૮૫૨ થી.

स्याद्वादरत्नाकरविशेषणानां समासाः ।

वि० १ अतिशयेन क्षुद्राः [“गुणाङ्गाद् वेष्टेयसू” ७-३-९ हैम । “स्थूल-दूर-यु-
वहूस्वक्षिप्र-क्षुद्रस्यान्तस्थाऽऽदेर्गुणश्च नामिनः” ७-४-४२ हैम] क्षोदीयांसः, न क्षोदी-
यांसः=अक्षोदीयांसः, लक्ष्यमाणाश्च ते अक्षोदीयांसश्च, अथवा लक्ष्यमाणा अत एव
अक्षोदीयांसश्च ते अर्थाश्च=लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाः, न क्षूणानि-अक्षूणानि लक्ष्यमाणा-
क्षोदीयोऽर्थैः अक्षूणानि च तानि अक्षराणि च अथवा लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाश्च अक्षूणा-
क्षराणि च लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षराणि, तानि एव क्षीरम् अथवा तानि क्षीरमिव
लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षूणाक्षरक्षीरम्, तेन निरन्तरम्-तस्मिन् ।

वि० २ महती च मुद्रा च महामुद्रा, स्याद्वादस्य महामुद्रा=स्याद्वादमहामुद्रा,
स्याद्वादमहामुद्रया मुद्रितानि=स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि, नास्ति निद्रा येषां तानि-
अनिद्राणि, दृश्यमानानि च स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि च अनिद्राणि च तानि प्रमेयाणि
च=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयाणि, तेषां सहस्रम्=दृश्यमानस्याद्वादमहामु-
द्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रम्, उत्तुङ्गाश्च तङ्गन्तश्च तरङ्गाश्च ते उत्तुङ्गतङ्गतरङ्गाः, दृश्यमान-
स्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रमेव उत्तुङ्गतुङ्गतरङ्गाः=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रिता-
निद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्गतरङ्गाः, तेषां भङ्गयः=दृश्यमान.....तरङ्गभङ्गयः, तासां सङ्गः=
दृश्यमानः.....तरङ्गभङ्गिसङ्गः, सौभाग्यस्य भाजनम्=सौभाग्यभाजनम्, दृश्यमान....
...सङ्गेन सौभाग्यभाजनम्=दृश्यमानस्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्गतरङ्गभ-
ङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजनम्, तस्मिन् ।

वि० ३ नास्ति तुला यस्य=अतुलम्, अतुलानां फलानां भरः=अतुलफलभरः,
तेन भ्राजिष्णवश्च [“भ्राजिअलङ्कृग्निराकृग्.....इष्णुः” ५-२-२८ हैम]भूयिष्ठा-
श्च ते [“बहोर्णीष्टे भूय” [७-४-४० हैम] आगमाश्च=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभू-
यिष्ठागमाः, तैः अभिरामाः=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामाः, न तुच्छाः
अतुच्छाः, अतुच्छाश्च ते परिच्छेदाश्च=अतुच्छपरिच्छेदाः, अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयि-
ष्ठागमाभिरामाश्च ते अतुच्छपरिच्छेदाश्च=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छ-
परिच्छेदाः, तेषां सन्दोहः=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेद-
सन्दोहः, सन्दोह एव शाद्वलः=मृदुनीलवृणसमूहयुक्तः प्रदेशः अस्मिन् स संदोह-
शाद्वलः । काननस्थ निकुञ्जाः=कानननिकुञ्जाः, शाद्वलश्च आसन्नाश्च कानननिकुञ्जाः=

शाद्वलासन्नकानननिकुञ्जाः, अतुलफल..... परिच्छेदसन्दोह एव शाद्वलासन्नकानन-
निकुञ्जाः (II इव) यस्मिन् वा सः—अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेद-
सन्दोहशाद्वलासन्नकानननिकुञ्जः, तस्मिन् ।

वि. ४ (१) निर्गता उपमा-यस्याः सा, उपमायाः निष्क्रान्ता वा=निरुपमा, निरुपमा
च सा मनीषा=निरुपममनीषा, महच्च तद् यानपात्रं च=महायानपात्रम्, महायानपा-
त्रस्य व्यापारः महायानपात्रव्यापारः, निरुपममनीषया महायानपात्रव्यापारं परायणाश्च
ते पुरुषाश्च—(निरुपममनीषा एव महायानपात्रम्=निरुपममनीषामहायानपात्रम्, तेन
व्यापारे परायणाश्च ते पुरुषाश्च वा) निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषाः,
पूर्वं प्राप्तानि=प्राप्तपूर्वाणि, न प्राप्तपूर्वाणि—अप्राप्तपूर्वाणि, अप्राप्तपूर्वाणि च तानि रत्नानि
अप्राप्तपूर्वरत्नानि, तेषां विशेषाः—अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषाः, निरुपममनीषा.....पराय-
णपुरुषैः प्राप्यमाणाः अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषाः यस्मिन् सः=निरुपममनीषामहायानपात्र-
व्यापारपरायणपुरुषप्राप्यमाणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेषः तस्मिन् ।

(२) निरुपमनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषैः इव तार्किकपुरुषैः प्राप्य-
माणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे ।

वि० ५ वचनानां रचनाः=वचनरचनाः, न अवधानि=अनवधानि, वचन-
रचनया अनवधानि च तानि गद्यानि=वचनरचनाऽनवद्यगद्यानि तेषां परम्पराः=वचनरच-
नाऽनवद्यगद्यपरम्पराः, प्रवालानां जालानि=प्रवालजालानि, वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्परा
एव प्रवालजालानि (II इव) वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराप्रवालजालानि, तैः जटिलः
वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराप्रवालजालजटिलः, तस्मिन् ।

वि० ६ श्लोका एव मौक्तिकानि (II इव)—श्लोकमौक्तिकानि, न स्तोत्रकानि
अस्तोत्रकानि, अतिशयेन कुमारानि सुकुमारानि अत एव कान्तानि च आलोक-
नीयानि च=सुकुमारकान्तालोकनीयानि, सुकुमारकान्तालोकनीयानि च अस्तोत्रकानि-
च तानि श्लोकमौक्तिकानि=सुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोत्रश्लोकमौक्तिकानि, तेषां
प्रकराः—सुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोत्रश्लोकमौक्तिकप्रकराः, तैः करम्बितः=सुकुमार-
कान्तालोकनीयाऽस्तोत्रश्लोकमौक्तिकप्रकरकरम्बितः, तस्मिन् ।

वि० ७ अमति—गच्छति धर्मिणमिति अन्तो धर्मः, न एकः—अनेकः, अनेके
अनेका वा अन्ताश्च ते अनेकान्ताः, अनेकान्ता यस्य स अनेकान्तः, अनेकान्त-
श्चासौ, वादश्च अनेकान्तवादः, न अल्पे (अल्पाः) अनल्पे (ल्पाः) अनेकान्तवा

देन उपकल्पिताः अनल्पे(ल्पाः) ते विकल्पाश्च=अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पाः एव कल्लोलाः, (II इव), अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलाः, उद्दामानि च तानि दूषणानि च उद्दामदूषणानि एव अद्रयः, (II इव) उद्दामदूषणाद्रयः, अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलैः उल्लासिताश्च उद्दामदूषणाद्रयश्च अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्रयः, तीर्थानि(=शास्त्राणि दर्शनानि वा) सन्ति एषां-तीर्थिकाः [अतोऽनेकस्वरात्” ७-२-६ हैम, इकः] न एके अनेके, अनेके च ते तीर्थिकाश्च अनेकतीर्थिकाः एव नक्राः (II इव) अनेकतीर्थिकनक्राः, तेषां चक्राणि-अनेकतीर्थिकनक्रचक्राणि एव चक्रवालाः (II इव) अनेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवालाः, अनेकान्तवादोपकल्पितानल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्रिभिः विद्राव्यमाणाः अनेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवालाः यस्मिन् सः अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्रिविद्राव्यमाणाऽनेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवालः, तस्मिन् ।

वि० ८ (१) अपगताः अशेषदोषा यस्मात् अपगताशेषदोषं च तत् अनुमानं च अपगताशेषदोषानुमानम् (स्वमतानुसारेण इत्थं मन्यमानेन वादिना ग्रन्थकारेण वा) तस्य अभिधानम्-अपगताशेषदोषानुमानाभिधानम्, अपगताशेषदोषानुमानाभिधानेन उद्धर्तमानाश्च असमानाश्च ते प्रतिवादिरूपाः पाठीनाश्च-अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनाः, तेषां पुच्छच्छटाच्छोटनम्=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनम्, तेन उच्छलन्तश्च अतुच्छाश्च ते शीकराश्च अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकराः, तेषां श्लेषः=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषः, तेन संजायमानाश्च मार्तण्डमण्डले प्रचण्डच्छमत्काराः यस्मिन् सः=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्कारः, तस्मिन् ।

(२) नास्ति शेषो येषां-अशेषाः-समस्ताः, अशेषाश्च ते दोषाश्च-अशेषदोषाः, ते सन्ति यस्मिन् अनुमाने तद्=अशेषदोषानुमानम्, अशेषदोषानुमानस्य (अन्येन) अभिधानम्-अशेषदोषानुमानाभिधानम् । न समानाः-असमानाः, पठन्तीति पाठिनः-अध्ययनकारिणो लेखशालिनः, तेषां इनाः=त्वामिनः=पाठीनाः, अशेषदोषानुमानाभिधानेन (स्वयम् अशेषदोषानुमानाभिधाने अन्येनेति सम्भवेन ग्रन्थकारेण दोषोद्भावनेन वा) उद्धर्तमानाश्च असमानाश्च ते पाठीनाश्च-अशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनाः, पुच्छानां छटाः-पुच्छच्छटाः, तासाम् आच्छोटनम्=

पुच्छच्छटाच्छोटनम्, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनानां पुच्छच्छटाच्छोटनम्=अशेष....पाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनम्, न तुच्छाः अतुच्छाः, अशेषदोषानुमानाभिधा....च्छटाच्छोटनेन उच्छलन्तश्च अतुच्छाश्च ते शीकराः, तेषां श्लेषः=अशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषः, मार्तण्डस्य मण्डलम्—मार्तण्ड मण्डलम्, प्रचण्डाश्च ते छमत्काराश्च—प्रचण्डच्छमत्काराः, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषेण संजायमानाश्च मार्तण्डमण्डले प्रचण्डच्छमत्कारा यस्मिन् स अशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्काराः, अपगताः अशेषदोषानु....प्रचण्डछमत्काराः यस्मात्—अपगताऽशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्काराः, तस्मिन् ।

वि० ९ (१) तीर्थिकानां ग्रन्थाः, तीर्थिकग्रन्थाः तीर्थिकग्रन्थानां ग्रन्थयः, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थीनां सार्थः तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थः, संगतः अर्थः समर्थः, समर्था च सा कदर्थना समर्थकदर्थना, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थस्य समर्थकदर्थना=तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थना; तथा उपस्थापिताश्च ते अर्थाश्च—तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थाः; प्रदीपा इव आचरन्तीति—प्रदीपायन्ते, प्रदीपायन्ते इति प्रदीपायमानाः; ज्वलन्तश्च ते मणयो येषां ते—ज्वलन्मणयः, (फण्-गतौ गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः); फणनं फणा, फणा अस्ति येषां ते—फणिनः, तेषु श्रेष्ठाः फणीन्द्राः, वादीन्द्राः; ज्वलन्मणयश्च ते फणीन्द्राश्च—ज्वलन्मणिफणीन्द्राः; तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थैः अनवस्थिताश्च प्रदीपायमानाश्च प्लवमानाश्च ते ज्वलन्मणिफणीन्द्राश्च तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमानप्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्राः; तैर्भीषणः=तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमानप्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्रभीषणः, तस्मिन् ।

(२) तीर्थिकग्रन्थ....फणीन्द्रान् भीषयते [“नन्धादिभ्योऽनः” ५-१-५२ हैम०]इति—तीर्थिकग्रन्थ....फणीन्द्रभीषणः, तस्मिन् ।

हृदयेन (अन्तःकरणेन—मनसा) सहिता वर्तमानाः—सहृदयाः, सिद्धान्तं विदन्ति अधीयते वा—तर्कम् विदन्ति अधीयते वा तार्किकाः, व्याकरणम् विदन्ति अधीयते वा—वैयाकरणाः, सैद्धान्तिकाः, सैद्धान्तिकाश्च तार्किकाश्च वैयाकरणाश्च कवयश्च ते (द्वेन्द्वे) सहृदयाश्च ते च ते सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकवयः, तेषां चक्राणि=सहृदयसै-

द्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्राणि, तेषु तेषां वा चक्रवर्तिनः=सहृदयसैद्धान्तिकता-
 र्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिनः, शोभनं विहितमनुष्ठानं येषां ते सुविहिताः, सुगृहीतं
 च तत् नामधेयं च सुगृहीतनामधेयम् अस्ति येषां ते सुगृहीतनामधेयाः,
 अस्माकं गुरवः अस्मद्गुरवः, श्रिया युक्ताः देवसूरयः श्रीदेवसूरयः सहृदय-
 सैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रवर्तिनश्च सुविहिताश्च सुगृहीतनामधेयाश्च अस्मद्-
 गुरवश्च ते श्रीदेवसूरयः सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिसुविहितसु-
 गृहीतनामधेयाऽस्मद्गुरुश्रीदेवसूरयः, तैः ।

(१) स्याद्वादा एव रत्नानि=स्याद्वादादरत्नानि, स्याद्वादादरत्नानामाकरः स्याद्वादादरत्नाकरः,
 तस्मिन् ।

(२) स्याद्वादो रत्नाकर इव=स्याद्वादादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

(३) स्याद्वाद एव रत्नाकरः स्याद्वादादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

